

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

**«Οι πάπυροι της έπαυλης του Ηρακλείου
(*Herculaneum*) Καμπανίας»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της
Μαρίας Δ. Τσιναρίδη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : κα **Καπετανάκη Σοφία**, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Συνεπιβλέποντες
Καθηγητές** : κα **Βολονάκη Ελένη**, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

: κος **Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος**, Ομότιμος Καθηγητής
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Αύγουστος 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΩΝ.....	6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	11
ABSTRACT	12
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	14
1.2. Η «ΒΙΛΑ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ»	
1.2.1. Η έπαυλη και ο ιδιοκτήτης της	17
1.2.2. Η αρχιτεκτονική της δόμηση και διακόσμηση	22
1.2.3. Η ανακατασκευή της	30
1.3. Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ	
1.3.1. Η βιβλιοθήκη	35
1.3.2. Ο ιδιοκτήτης της	41
1.3.3. Η ιδιόμορφη λειτουργία της	47
1.4. Η ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ	55
1.5. Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ	58

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : ΟΙ ΠΑΠΥΡΙΝΟΙ ΚΥΛΙΝΔΟΙ

2.1. ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΣΗΣ	64
2.2. ΟΙ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΕΚΤΥΛΙΞΗΣ	65
2.3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΚΤΥΛΙΞΗΣ	68
2.4. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ	72
2.5. ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ	
2.5.1. Η διαδικασία της ανάγνωσης	74
2.5.2. Η γραφή των παπύρων	78
2.5.3. Ιδιομορφίες γραφής παπύρων	85
2.6. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ	90
2.7. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ-ΕΚΔΟΣΗ	92

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

3.1. ΓΕΝΙΚΑ	94
3.2. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΠΑΠΥΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ	97
3.2.1. Πάπυροι επικούρειου κύκλου (εκτός Φιλόδημου)	97
3.2.2. Πάπυροι του Φιλόδημου	104
3.2.3. Πάπυροι αβέβαιων ή αγνώστων συγγραφέων	109
3.3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΠΑΠΥΡΩΝ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ	110

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ

4.1. Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	113
4.2. ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ	116
4.3. ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΠΕΡΙ ΜΟΥΣΙΚΗΣ IV (P.Herc.1497).....	124
4.4. ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ VII (P.Herc.1004).....	143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΕΥΝΑ

5.1. ΝΕΑ ΤΕΧΝΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ: ΠΟΛΥΦΑΣΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ	162
5.2. Η ΜΕΛΑΝΗ	172

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

6.1. ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	175
6.2. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ	190

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	192
-------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	194
-------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	237
----------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 1709 μ.Χ. μετά από αιώνες λήθης η ανθρωπότητα αντίκρισε και πάλι το Ηράκλειο της Καμπανίας, θαμμένο τρεις φορές βαθύτερα από την Πομπηία, θύμα της σποδού του Βεζουβίου το 79 μ.Χ. Το παράλιο αυτό θέρετρο χτισμένο στο πλάτωμα του κόλπου της Νάπολης έμελλε να αποτελεί τον πρώτο χώρο ανεύρεσης παπύρων, καθώς το 1750 η επίπονη ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως την περίφημη «βίλα των παπύρων» και μαζί της το 1752 μία εκλεκτή αρχαία ελληνορωμαϊκή βιβλιοθήκη χειρόγραφων παπύρινων κυλίνδρων. Έως τότε οι ελληνικοί πάπυροι ήταν γνωστοί μόνο από εξειδικευμένες μεσαιωνικές βιβλιοθήκες κι ήταν ελάχιστοι, δυσεύρετοι και με ανήκεστες φθορές. Εύλογο ήταν η συγκίνηση να λάβει σύντομα παγκόσμιες διαστάσεις καθώς οι λόγιοι της Ευρώπης φέρεται να γνώρισαν για πρώτη φορά τέτοιας μορφής χειρόγραφα κι αναγνώρισαν την καθοριστική σημασία τους για την γνώση της αρχαιότητας.

Δυστυχώς όμως άπαντες οι κύλινδροι ήταν εξωτερικά επιστρωμένοι από ένα σκληρό περίβλημα τέφρας, «έργο» της λάβας που ξεχύθηκε στις εύφορες πλαγιές του βουνού και κάλυψε αμετάκλητα τις παρακείμενες πόλεις κι εσωτερικά απανθρακωμένοι, ημιτεφρωμένοι, εξαιρετικά εύθραυστοι κι εντούτοις διατηρημένοι.

Πρόκειται για τη μόνη συλλογή παπύρων της αρχαιότητας που διατηρήθηκε στο διηνεκές του χρόνου, ένεκεν της απανθράκωσης που υπέστη λίγο μετά την συγγραφή και λίγο πριν προλάβει να διαβρωθεί ολοσχερώς από την υγρασία. Κι έτσι αυτή η αφανής και παντελώς άγνωστη έως τότε παπύρινη βιβλιοθήκη, αναδύθηκε μετά από τόσους αιώνες σιωπής μέσα από τη στάχτη και την αχλή των ερειπίων του πάλαι ποτέ ένδοξου ρωμαϊκού Ηρακλείου, για να διηγηθεί το απίστευτο χρονικό της βιβλικής της καταστροφής ...

Η συγγραφή της εργασίας για τους απανθρακωμένους πάπυρους του Ηρακλείου (*Herculaneum*) Καμπανίας, δεν αποτελεί παρά μία έκφραση ευχαριστίας, καθώς μου δίνεται η ευκαιρία της εκπόνησής της, υπό την επίβλεψη της καταξιωμένης τριμελούς επιτροπής καθηγητών του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Το αυξημένο δε κύρος τους με κράτησε σε διαρκή αγώνα να συντάξω, κατά το μέτρο των δυνατοτήτων μου, μία εργασία όσο το δυνατόν αντάξια των προσδοκιών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΩΝ

I. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

AC : L'antiquité classique

Acta Vulcanol. : Acta vulcanologica

AJA : American Journal of Archaeology

AJPh : American Journal of Philology

ANRW : Aufstieg und Niedergang der römischen Welt

Anal. Bioanal. Chem. : Analytical and Bioanalytical Chemistry

Ann. Glaciol. : Annals of Glaciology

Ann. Perugia : Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università degli Studi di Perugia

Annu. Rev. Anal. Chem. : Annual Review of Analytical Chemistry

Archaeol. Anthropol. Sc. : Archaeological and Anthropological Sciences

A & R.N.S. : Atene e Roma New Series

Art Hist. : Art History

BASP : Bulletin of the American Society of Papyrologists

BCAR : Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma

BCPE : Bollettino del Centro Internazionale per lo Studio dei Papyri Ercolanesi

BICS : Bulletin of the Institute of Classical Studies

Biochem. Biophys Res. Com. : Biochemical and Biophysical Research Communications

BKDC : Bulletin of the Kanagawa Dental College

BNP : Brill's New Pauly:Encyclopaedia of the Ancient World

Bull. Vulcanol. : Bulletin of Volcanology

Chem. Geol. : Chemical Geology

CISPE : Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanesi

CNR Quad. Ric. Sci : CNR Quaderni de La Ricerca Scientifica

Contrib. Mineral. Petrol : Contributions to Mineralogy and Petrology

CPh : Classical Philology

Cr.Erc: Cronache Ercolanesi

Earth Planet. Sci. Lett. : Earth and Planetary Science Letters

EClás : Estudios Clásicos

Forensic Sci. Int. : Forensic Science International
Geol. Soc. Am. Bull.: Geological Society of America Bulletin
G&R : Greece & Rome
G.R.B.S : Greek, Roman and Byzantine Studies
ICCV : International Conference on Computer Vision
IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intel. : IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence
Int. J. Clim : International Journal of Climatology
Invest. Radiol. : Investigative Radiology
Ital. J. Quat. Sci. : Italian Journal of Quaternary Sciences
J. Anal. At. Spectrom. : Journal of Analytical Atomic Spectrometry
J. Appl. Phys. : Journal of Applied Physics
J. Archaeol. Sci.: Journal of Archaeological Science
J. Cell. Phys. : Journal of Cellular Physiology
JFA : Journal of Field Archaeology
J. Geophys.Res : Journal of Geophysical Research
JHS : Journal of Hellenic Studies
JJP : The Journal of Juristic Papyrology
J. Neurophysiol. : Journal of Neurophysiology
J. Petrol. : Journal of Petroleum Science and Engineering
J. Phys. D. Appl. Phys. : Journal of Physics D:Applied Physics
JRA : Journal of Roman Archaeology
J. Rom. Stud. : Journal of Roman studies
J. Synchrotron Radiât. : Journal of Synchrotron Radiation
J. Volcanol. Geotherm. Res. : Journal of Volcanology and Geothermal Research
MCA : Microchimica Acta
MEFRA : Mélanges de l'École française de Rome Antiquité
MemLinc : Memorie dell'Accademia Nazionale dei Lincei
MH : Museum Helveticum:revue suisse pour l'étude de l'Antiquité classique
Mineral. Petrol.: Mineralogy and Petrology
MV : Machine Vision and Applications

Nat. Commun. : Nature Communications
Nat. Geogr. Res. : National Geographic Research
Nat. Mater. : Nature Materials
Nat. Med. : Nature Medicine
Nucl. Instr. Meth. Phys. Res. : Nuclear Instruments and Methods in Physics Research
Phil. Trans. : Philosophical Transactions, μεταγενέστερα :Philosophical Transactions of the Royal Society (of London)
PAPhS : Proceedings of the American Philosophical Society
PLoS ONE : Public Library of Science
PLup. : Papyrologica Lupiensia
PNAS : Proceedings of the National Academy of Sciences
RE : Paulys Real- Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Quaternary Geochron. : Quaternary Geochronology
Quaternary Int. : Quaternary International
Quaternary Res. : Quaternary Research
Quat. Sci. Rev. : Quaternary Science Reviews
Recenti Progress. Med : Recenti Progressi in Medicina
Rend. Acc. Nap. : Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, lettere e belle arti di Napoli
RFIC Rivista di Filologia e di Istruzione Classica
Riv. Dir. Civ. : Rivista di diritto civile
S&C : Scrittura e civiltà
Sci. Rep. : Scientific Reports
Sediment. Geol. : Sedimentary Geology
Spectrochim. Acta B : Spectrochimica Acta Part B:Atomic Spectroscopy
TAPhA : Transactions and Proceedings of the American Philological Association
Trends Ecol. Evol. : Trends in Ecology & Evolution
U.S.Geol.Surv.Bull. : Bulletin of the United States Geological and Geographical Survey
WJ : Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft
ZOeG : Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien.
ZPE : Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

II. ΕΚΔΟΣΕΙΣ –ΣΥΛΛΟΓΕΣ

CUP : Cambridge University Press

HUP : Harvard University Press

M.I.E.T.: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

OUP : Oxford University Press

Π.Α. : Παλατινή Ανθολογία

PICS : Pediatric and Adult Interventional Cardiac Symposium

UC Press : University of California Press

UNC Press : University of North Carolina Press

UTP: University of Toronto Press

Yale U.P.: Yale University Press

III. ΛΟΙΠΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αι.	:	αιώνας
ανατ.	:	ανατύπωση
Art.no.	:	<i>article number</i>
απ.	:	απόσπασμα
βλ.	:	βλέπε
Co.	:	<i>Company</i>
col.	:	<i>column</i>
δηλ.	:	δηλαδή
ed.	:	<i>edition, editor</i>
eds	:	<i>editors</i>
εικ.	:	εικόνα
εκδ.	:	εκδόσεις, εκδότης
επιμ.	:	επιμέλεια
et al.	:	και άλλοι (επί βιβλιογραφίας)
F, fr.	:	<i>fragmentum / fragmenta</i>
ιδ.	:	ιδίως
κ.ά.	:	και άλλα
κ.ε.	:	και εξής
κ.ο.κ.	:	και ούτω καθεξής
κ.τ.λ.	:	και τα λοιπά
λ.χ.	:	λόγου χάριν
Ltd.	:	<i>Limited</i>
μτφρ.	:	μετάφραση
μ.Χ.	:	μετά Χριστόν
ό.π.	:	όπου παραπάνω

περ:	:	περίπου
πιθ.	:	πιθανόν
πιν.	:	πίνακας
πρβ.	:	παράβαλε
π.χ.	:	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	:	προ Χριστού
σ.	:	σελίδα
σσ.	:	σελίδες
σημ.	:	σημείωση
τεύχ.	:	τεύχος / τεύχη
τομ.	:	τόμος/τόμοι
vol.	:	<i>volume</i>
Vols.	:	<i>volumes</i>

IV. ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

{ } Το τμήμα του κειμένου έχει παραδοθεί από τα χειρόγραφα, αλλά οβελίζεται διότι δε θεωρείται γνήσιο.

[] Το τμήμα του κειμένου δεν υπάρχει στον πάπυρο λόγω χάσματος (*lacuna*), αλλά συμπληρώνεται από κάποιον εκδότη.

[...] Χάσμα (*lacuna*) του παπύρου, του οποίου το αρχικό κείμενο δε δύναται να συμπληρωθεί.

() Ανάλυση συντομογραφίας στον πάπυρο.

[[]] Γράμματα που διεγράφησαν ήδη από την αρχαιότητα.

\ / Αρχαία προσθήκη γραμμάτων τα οποία είχαν αρχικά παραληφθεί.

ᶞ Σώζονται μόνο ίχνη από το συγκεκριμένο γράμμα· ανάγνωση αβέβαιη.

... Γράμματα των οποίων η ανάγνωση είναι αδύνατη.

Γ 7 Διορθώσεις, αποκατάσταση.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας κινείται στα πλαίσια των αρχαιογνωστικών σπουδών της Παπυρολογίας και επιχειρεί να εκθέσει (σε γραμμική ανάπτυξη έξι κεφαλαίων) θέματα που άπτονται των παπύρων που ανασκάφηκαν το 1752-1754 στην περίφημη «βίλα των παπύρων» στο Ηράκλειο (*Herculaneum*) Καμπανίας, η οποία θάφτηκε από την ηφαιστειακή σποδό του Βεζούβιου το 79 μ.Χ.

Γιατί η αριστοτεχνική αυτή έπαυλη έμελλε να στεγάζει στα ανήλιαγα βάθη των ερειπίων της τη μοναδική ελληνορωμαϊκή βιβλιοθήκη της αρχαιότητας που διατηρήθηκε (κεφ.1^ο).Όμως οι 1800 περίπου κύλινδροι που ανασύρθηκαν ήταν εξωτερικά επιστρωμένοι από σκληρό περίβλημα τέφρας, εσωτερικά απανθρακωμένοι, σαθροί κι εύθρυπτοι, με αποτέλεσμα οι επίνοιες απόπειρες εκτύλιξης κι ανάγνωσής τους να καταστούν εξαιρετικά εργώδεις κι ενίοτε φθοροποιές (κεφ.2^ο).Όσα παπύρινα χειρόγραφα αποκαταστάθηκαν, απεκάλυψαν πως συγκροτούσαν αφενός μία μεγάλη εξειδικευμένη συλλογή από κείμενα επικούρειας (και στωϊκής) φιλοσοφίας σε ελληνική γραφή και αφετέρου μία μικρότερη συλλογή ρωμαϊκής λογοτεχνίας σε λατινική γραφή, όλα του 3^{ου} αι.π.Χ.-1^{ου} αι.μ.Χ.(κεφ.3^ο).Στα δημοσιευμένα δε αυτά κείμενα επειδή εκπροσωπείται κατά πλειονότητα η εμβληματική μορφή του Επικούρειου Φιλόδημου,κρίθηκε επιτακτική η παράθεση τόσο της συγγραφικής παραγωγής του, όσο και δύο αποσπασμάτων εκ των συγγραμμάτων του *Περί Μουσικής* και *Περί Ρητορικής* (κεφ.4^ο).

Οι άοκνες όμως προσπάθειες των σύγχρονων ερευνητών απέφεραν νέες επιτυχείς (μη επεμβατικές) ψηφιακές μεθόδους ανάγνωσης, που εξελίσσουν καθοριστικά την εντατικοποίηση της παπυρολογικής μελέτης (κεφ.5^ο).Η συνεισφορά του ανεκτίμητου αυτού παπύρινου πακτωλού φιλοσοφικών ιδεών και διδαχών, αν και εγείρει πληθώρα προβληματισμών, απεδείχθη μία ανεξάντλητη πηγή μύησης στον ελληνορωμαϊκό κόσμο της αρχαιογνωσίας,ανοίγοντας νέο κεφάλαιο στην ιστορία της δυτικής σκέψευς (κεφ.6^ο).

Λέξεις-Κλειδιά: Παπυρολογία, Απανθρακωμένοι πάπυροι, Ηράκλειο Καμπανίας, Έπαυλη των Παπύρων, Επικούρειοι φιλόσοφοι, Φιλόδημος, Πολυφασματική απεικόνιση.

ABSTRACT

This postgraduate diploma thesis has its basis in archaeognostic studies of papyrology and aims to present (in six sequential chapters) issues related to the papyri discovered between 1752-1754 at the famous *Villa of the Papyri* in Herculaneum, Campania, which was buried under the volcanic ash of the Vesuvius in 79 A.D.

For this masterful mansion was to house in the sunless depths of its ruins the sole Greco-Roman library of antiquity that has been preserved to this day (*chapter 1*). But the approximately 1,800 scrolls recovered had an outer hard ash layer, were carbonized on the inside, flimsy and friable, making all ingenious attempts to unroll and read them extremely laborious and sometimes detrimental (*chapter 2*). The papyri manuscripts that were restored revealed one large specialized collection of epicurean (and stoic) philosophical texts written in Greek and one smaller collection of roman literature in Latin, all dating between 3rd cent.B.C. and 1st cent. A.D. (*chapter 3*). Since the Epicurean philosopher Philodemus is the most emblematic figure in the majority of these publications, it was deemed imperative to quote not only his writings but also two abstracts of his writings *Περί Μουσικής και Περί Ρητορικής* (*About Music and Rhetoric*) (*chapter 4*).

Nevertheless, the untiring efforts of modern researchers brought about new accomplishments in (non-interventional) digital reading methods which have been instrumental in the intensification of papyrology research (*chapter 5*). The contribution of this invaluable treasure of philosophical ideas and teachings, despite it raising many considerations, has proved to be an inexhaustible source of initiation into the Greco-Roman world of study of ancient knowledge, opening a new chapter to the history of western thinking (*chapter 6*).

Keywords: Papyrology, Carbonized scrolls, Herculaneum, Villa of the Papyri, Epicurean philosophers, Philodemus, Multi-spectral imaging technology.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προκείμενη εργασία έχει ως σημείο αναφοράς τους απανθρακωμένους πάπυρους του *Herculaneum* και ως στόχο την παρουσίαση της μόνης παπύρινης συλλογής που ανακτήθηκε από την αρχαιότητα. Για την αμεσότερη εισχώρηση στο θέμα και στην ευρεία διάσταση των στοιχείων που τη συναποτελούν, η δομή διαρθρώνεται σε τρία μέρη: εισαγωγή, κυρίως θέμα και συμπεράσματα. Το δε κύριο μέρος ακολουθεί τη ροή έξι κεφάλων, που αναπτύσσονται ως εξής:

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο ιστορικό της ευρύτερης περιοχής του Ηρακλείου, ακολούθως επικεντρώνεται στη «βίβλα των παπύρων» και εν τη συνεχεία εστιάζει στην ανεύρεση της βιβλιοθήκης και των παπύρινων κυλίνδρων που τη διαρθρώνουν.

Το δεύτερο κεφάλαιο απαρτίζεται από επτά ενότητες, όπου στην πρώτη περιγράφονται οι συνθήκες απανθράκωσης που διαμόρφωσαν τη σύσταση των παπύρων και στις υπόλοιπες καταγράφονται τα στάδια παπυρολογικής μελέτης τους: εκτύλιξη (με τις δυσχερείς απόπειρες ανοίγματος και τις σχετικές μεθόδους), αποκατάσταση, συντήρηση, τοποθέτηση, ανάγνωση (με τα επιμέρους στάδια της), χρονολόγηση, δημοσίευση-έκδοση.

Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στο περιεχόμενο των παπύρων, τόσο γενικά όσο και ειδικότερα, ενώ το τέταρτο κεφάλαιο στρέφεται γύρω από την προσωπικότητα και τη λογοτεχνική παραγωγή του Φιλόδημου (που επιλέχθηκε, γιατί εκπροσωπείται περισσότερο απ' όλους τους υπόλοιπους συγγραφείς στη βιβλιοθήκη), του οποίου παρατίθενται αποσπάσματα από δύο έργα σε δύο αντίστοιχες υποενότητες: του τετάρτου βιβλίου *Περί Μουσικής* και του εβδόμου (κατά *Sudhaus*) βιβλίου *Περί Ρητορικής*.

Στο πέμπτο κεφάλαιο δόθηκε έμφαση τόσο στην παρουσίαση των συγχρόνων μεθόδων ανάγνωσης, όσο και των προσφατων δεδομένων για τη σύσταση της μελάνης, εξελίξεις που συντελούν καθοριστικά στην εντατικοποίηση της παπυρολογικής τους μελέτης.

Στο τελευταίο έκτο κεφάλαιο έπονται παρατηρήσεις, που αφενός θίγουν καίριους προβληματισμούς που εγείρονται σε συνάρτηση με τα ανωτέρω θέματα κι αφετέρου αποτιμούν τη σπουδαιότητα της ανεύρεσης των παπύρων και της αξιοποίησής τους.

Το δε καταληκτικό μέρος της εργασίας αποτελούν εν είδει epilόγου τα συμπεράσματα.

Η όλη συγκρότηση της εργασίας ολοκληρώνεται με την παράθεση βιβλιογραφίας κι ενός παραρτήματος με επιπρόσθετο υλικό (οπτικοακουστικό, εικόνες κ.ά.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Οι πάπυροι ανακαλύφθηκαν το 1752 μ.Χ.¹ στη «βίλα των παπύρων»² του *Herculaneum*³ (Ηράκλειο,σημερινό Ερκολάνο) της Νότιας Ιταλίας.Πρόκειται για αρχαία παράλια πόλη της Τυρρηνικής θάλασσας στους πρόποδες του Βεζουβίου⁴ (μεταξύ Πομπηίας και Νάπολης) γνωστή έως το 1970 με το όνομα *Resina*⁵, που θάφτηκε από τη σποδό που διέσπειρε ο Βεζούβιος⁶, ένα από τα ισχυρότερα ηφαιστεια του κόσμου, τις πρώτες πρωινές ώρες της 25^{ης} Αυγούστου του 79 μ.Χ.⁷ Την ιστορική εκείνη ημέρα τόσο ο μαγματικός⁸ θάλαμος του στρωματοηφαιστείου⁹ που διαρκώς διογκωνόταν, όσο κι ο καυτός όγκος αερίων και πετρωμάτων που μαστίγωναν την ατμόσφαιρα, προκάλεσαν την βίαιη κατεδάφιση του φλεγόμενου βουνού¹⁰. Ποταμοί λάβας¹¹ εκλύθηκαν από τα σπλάγχνα του, πλημμύρισαν με διάπυρα υλικά τις υπώρειές του κι αφάνισαν για πάντα όσα σπουδαία ακμάζοντα προάστια εκτεινόταν κατά μήκος του κόλπου της Νάπολης.

¹Έτος που σηματοδοτεί τη γέννηση της επιστήμης της Παπυρολογίας,βλ.Keenam(2009:59-78).

²Αναλυτικά για τη «βίλα των παπύρων»,βλ.Zarmakouri(2014:28 κ.εξ.).

³*Herculaneum* προφέρεται ιταλικά η αρχαία πόλη *Ηράκλειο*, που φέρει το όνομα του ιδρυτή της Ηρακλή (*Hercules*),βλ.Camardo&Court (2013:3151).Είναι μία από τις 151 πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας (της Κάτω Ιταλίας-Σικελίας) που ενώ μς την ηφαιστειακή έκρηξη του 79 μ.Χ. υποχώρησε από τη συλλογική μνήμη, ανακαλύφθηκε το 1709 θαμμένη σε βάθος 27,5μ. ηφαιστειακών υλικών,βλ.Sider(2010:115),Walsh & Gribbon(1997:45).Τα δύο τρίτα της πόλης, παραμένουν ακόμη θαμμένα, γιατί η σημερινή πόλη Ερκολάνο (*Ercolano*) καθιστά αδύνατες περαιτέρω ανασκαφές,βλ.Ancora(1803:7-15).

⁴Mastrolorenzo et al.(2001:769).

⁵Η αρχαία αυτή πόλη υπήρξε αξιόλογο παράλιο θέρετρο, όπου διάσημοι Ρωμαίοι διέθεταν τις θερινές τους επαύλεις.Για ιστορική περίοδο της πόλης ως *Resina*,βλ.Ancora ό.π.13.

⁶Ο Βεζούβιος είναι ηφαιστειογενές βουνό στις δυτικές ακτές της Ιταλίας, σε απόσταση 12 χλμ. από την πόλη της Νάπολης,πρβ.σχετικά Ancora ό.π. 87.Για εμπειρισματομένες μελέτες του ηφαιστείου του Βεζουβίου,βλ.Arrighi et al.(2001:126-150),Arno et al.(1987:53-103),Barberi et al.(1990:142-144),Cioni et al. (1992:109-124),Cioni (2000:40-54),Cioni et al.(2003:89-114),Lirer et al.(1993:133-149),Lirer et al. (2001b:45-60),Luongo et al.(2003:169-200),Mastrolorenzo et al.(1993:217-237),Rolandi et al.(1993a:43-65), (1993b:67-88),(1993c:183-201),Rolandi et al.(1998:19-52),(2004:291-319),Rosi et al.(1993:151-182).

⁷Στις 24 Αυγούστου του έτους 79 μ.Χ. το ηφαιστειο άρχισε να εκρήγνυται,ενώ μέσα στις επόμενες 25 ώρες αφάνισε ολόκληρη την πόλη.Πρβ.σχετικά Sbordone(1965:307-313),Stothers&Rampino(1983:6357-6371),Sigurdsson et al.(1985:332-387),Mastrolorenzo et al.(2001:769),Lirer et al.(1973:759-772),Gurioli et al. (2002:929-953),Sheridan et al. (1981:282-285),Μανδηλαράς(2005:42).Για χρονολόγηση έκρηξης,βλ. Zielinski & Germani (1998:279-289),Stefani (2006:10-13), Camardo & Court (2013:3152), Smith (1926: 95-101).Για καιρικές συνθήκες,βλ.Cornell et al.(1983:89-109),Pyle et al.(2006:2713-2728),Carey & Sparks(1986:109-125),Miller(1980:1-43),Till et al.(1996:1-19) και Macedonio et al.(1988:14817-14827).

⁸Η ποσότητα του μάγματος (δακτικά και ρυολιθικά μάγματα πλούσια σε αέρια) που εκτινάχθηκε υπολογίζεται 300 κυβικά km.Πρβ.Scandone&Giacomelli(2001:121-136) και Cioni et al.(1995:739-776).

⁹Οι εκρήξεις αυτού του πλινιακού τύπου ηφαιστείου που περιλαμβάνουν βίαιες εκτοξεύσεις μάγματος, πετρωμάτων και αερίων στην ατμόσφαιρα, συναντώνται στα στρωματοηφαιστεια.Πρβ.Gurioli et al. (2005:144-159). Για συνεκτικότητα ηφαιστειακών πετρωμάτων,βλ.Wohletz et al.(1992:199).

¹⁰Για διόγκωση και κατεδάφιση βουνού,βλ.Gigante(1980:322-376),Bradley(2013:3).

¹¹Η λάβα σε θερμοκρασία 300 °C έρεε με ταχύτητα 160 χλμ. την ώρα,βλ.Bradley(2013:2).

Κατά τη διάρκεια αυτού του κοσμογονικού πλινιακού¹² ηφαιστειακού ξεσπάσματος¹³, το παραλιακό θέρετρο του Ηρακλείου δέχτηκε καταγιστικά κύμματα ροών λάβας¹⁴, δηλητηριωδών αερίων και λασποροές¹⁵. Από την εκτίναξη ηφαιστειακών αερολυμάτων¹⁶, τέφρας και κίσηρης¹⁷, ένα φλεγόμενο νέφος ύψους 27 χλμ.¹⁸ κάλυψε την περιοχή κρύβοντας τον ήλιο περίπου για δύο ημέρες¹⁹. Αναπόφευκτα η πόλη του Ηρακλή χτυπήθηκε από το πρώτο θανάσιμο σφοδρό πυροκλαστικό κύμα²⁰, ενώ ακολούθως θάφτηκε με τα δύο επόμενα που ήταν τόσο ισχυρά, ώστε μετέβαλαν μέχρι

¹²Petrone(2002:35-46).Οι ηφαιστειακές αυτές εκρήξεις είναι τύπου *Πλινίου* (*Plinian eruptions*),καθώς πήραν το όνομά τους από τον προαναφερόμενο Πλίνιο τον Νεώτερο, που περιέγραψε λεπτομερώς την έκρηξη του Βεζούβιου,βλ.Cioni et al.(2000:40-54),Webster et al.(2001:177) και De Vivo(2006:308).

¹³Τη δραματική έκρηξη περιγράφει ως αυτόπτης μάρτυς ο Πλίνιος ο Νεώτερος, που αναφέρει πως τη στιγμή που ο Βεζούβιος εξερράγη,ο ίδιος διάβαζε έναν τόμο του *Αίβιου* σιωπηλά δίπλα στη μητέρα του, βλ.Parker(2011:198).Σε δύο δε επιστολές του (*Epist.VI.16,20*) διηγείται πως ο θεός του Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Gaius Plinius Secundus*) που υπηρέτησε σε διάφορα ρωμαϊκά στρατιωτικά αξιώματα (βλ.Smith1861:414), προσπάθησε να προσεγγίσει εκεί με πλοία για να ερευνήσει το γεγονός, όμως δεν κατάφερε να αγκυροβολήσει (λόγω επίθεσης των εκτοξευομένων φλεγόμενων βράχων) και πως εν τέλει πέθανε από τις δηλητηριώδεις ηφαιστειακές αναθυμιάσεις,βλ.Plini(1983:183-186,189-192).Επιπλέον είδε ιδίους όμμασι τόσο την έκρηξη του ηφαιστείου, όσο κι εκατοντάδες ανθρώπους να κολυμπούν απελπισμένα σε κύματα στάχτης για να γλιτώσουν.Πρβ.Ancora(1803:103),Lancaster(2005:2-4).Σημειώνεται πως η ακολουθία των γεγονότων που περιγράφει ο Πλίνιος ταιριάζουν επακριβώς με την πρόσφατη γεωλογική έρευνα της έκρηξης,βλ.Lirer et al.(1973:759-772) και Sigurdsson et al.(1985:332-387).

¹⁴Η λάβα νέκρωσε σύντομα τα πάντα κάτω από ένα ευρύ στρώμα τόνων πυροκλαστικών υλικών, όπου προστέθηκε κι επιπρόσθετο στρώμα από νέα έκρηξη του ηφαιστείου το 1631,βλ.Καραμανώλης (2004:27).

¹⁵Ancora ό.π. 111-113.

¹⁶Τέτοιου είδους ηφαιστειακές εκρήξεις απελευθερώνουν μεγάλες ποσότητες αερίων, κυρίως N₂ (άζωτο), CO₂ (διοξείδιο άνθρακα) και υδρατμούς, ενώ οι εκπομπές θείου αντιδρούν με OH- και H₂O σχηματίζοντας H₂SO₄ με τη μορφή αερολύματος, το οποίο προκαλεί ακτινοβολία ως κυρίαρχη επίπτωση των εκρήξεων,βλ.Rampino & Self(1982:127-143),Langway et al.(1988:102-108),Bluth et al.(1993:327-329), Clausen&Hammer(1988:16-22),Davies et al.(2010:69-79).Αυτό συμβαίνει γιατί τα θειώδη αέρια αντιδρούν με το νερό που υπάρχει στην ατμόσφαιρα και σχηματίζουν όξινα αερολύματα που απορροφούν την εισερχόμενη ηλιακή ακτινοβολία και κατόπιν τη διασκορπίζουν,βλ.Robock(2000:191-219),Kelly et al. (1996:537-550),Lowe(2011:107-153)και Briffa et al.(1998:303-314).

¹⁷Ancora ό.π: 131-132.Οι εκρηκτικές στήλες (ύψους 45km περίπου) προωθούνται κυρίως από τη διαστολή αερίων και μεταγωγικών ρευμάτων και έχουν ταχύτητα εξόδου εκατοντάδων μέτρων υλικών ανά δευτερόλεπτο.Έτσι η διασπορά της τέφρας είναι μεγάλη και καλύπτει ευρείες περιοχές, όπου το πάχος αποθέσεων κίσηρης και στάχτης είναι ομοιόμορφο,πρβ.Palais et al.(1990:216-220),Kuehn et al.(2011:19-47),Munno and Petrosino(2004:11-20),Barberi et al.(1990:142-144),Lirer et al.(2001:45-60).Η δε ισχύς της έκρηξης (σε κλίμακα *VEI*, βλ.Newhall & Self 1982:1231-1238) είναι κατηγορίας 7, δηλαδή είναι ιδιαίτερα υψηλή.Πρβ.Lirer et al.(2001a:151-167).

¹⁸Τα λωμένα μέταλλα που εκτοξεύτηκαν όταν ήρθαν σε επαφή με τον αέρα, μετατράπηκαν σε ένα πηχτό φλεγόμενο νέφος ηφαιστειακών υλικών, που κάλυπτε με ρυθμό 15 εκατ. την ώρα, αναφέρει ο Deiss (1985:15-16).Πρβ.Carey & Sigurdsson (1987:303-314) και Camardo & Court (2013:3153).

¹⁹Μετά από το σύννεφο της στάχτης άρχισαν να πέφτουν επάνω στην πόλη ηφαιστειακά πετρώματα (τα οποία τη σκέπασαν τουλάχιστον τρία μέτρα με υλικά) καλύπτοντας όλες τις κατασκευές,βλ.Gurioli et al.(2002:929-953),Nunziante et al.(2003:547-561),ενώ στη συνέχεια έπεσε νέο στρώμα στάχτης και πετρωμάτων, καλύπτοντας την συνολικά με πέντε μέτρα υλικών,βλ.Lancaster(2005:29).Έτσι η λάβα, η στάχτη και η φωτιά κατέστρεψαν τα πάντα μέσα σε λίγες ώρες.Πρβ.Sheridan et al.(1981:282-285).

²⁰Cioni et al.(1992:109-123).Το πρώτο πυροκλαστικό κύμα χτύπησε στη μία μετά τα μεσάνυχτα,βλ. Bradley(2013:79).

και την ακτογραμμή²¹. Ο χρόνος «πέτρωσε»²² ολόκληρο το πανέμορφο ρωμαϊκό αρχαίο παράλιο, καθώς νέκρωσε κάθε ίχνος ζωής²³ στις επαύλεις, στην αγορά, στην *παλαιίστρα*²⁴, στις κρήνες, στα λουτρά²⁵, στους ναούς²⁶, στο θέατρο²⁷...

Δύο ημέρες αργότερα πηχτά²⁸ στρώματα τέφρας έξι μέτρων κάλυψαν οριστικά τόσο το Ηράκλειο²⁹, όσο και τις παρακείμενες πόλεις Σταβίες³⁰, Οπλοντίδα, Πομπηία κ.ά., ενώ μία δεύτερη έκρηξη το 1631 του ίδιου ηφαιστείου επιδείνωσε το μέγεθος της καταστροφής. Μα ο Βεζούβιος δεν έκανε διακρίσεις κι ο απολογισμός της οργής του φανέρωσε έναν υπέρογκο αριθμό νεκρών³¹ και μία σειρά θαμμένων πόλεων που με τον καιρό εγκαταλήφθηκαν³², σταδιακά διαγράφηκαν από την ανθρώπινη κι ιστορική μνήμη και εν τέλει λησμονήθηκαν³³ ακόμη και οι τοπωνυμίες τους.

²¹Deiss(1985:15-16) και Camardo & Court(2013:3152).

²²Η πυροκλαστική ροή διήνυσε 11,4 χλμ. (από τον ηφαιστειακό κρατήρα έως την ακτή) σε 4 λεπτά, με αποτέλεσμα το Ηράκλειο να «πετρώσει» τη στιγμή της καταστροφής,πρβ.Sheridan et al.(1981:282-285).

²³Μολονότι κατοικούσαν 5.000 άνθρωποι, αρχικά δε βρέθηκε κανένα ίχνος τους. Αργότερα εντοπίστηκαν ομαδικοί σκελετοί σε υπόστεγα βαρκών κατά μήκος της ακτογραμμής,βλ.Mastrolorenzo et al.(2001:769), Camardo & Court(2013:3153),Brinkmann et al.(1979:1-16),όπου μερικοί φέρουν κατάγματα,βλ.Bohnert et al.(1998:11-21).Μελέτες κατέδειξαν πως η ακραία θερμότητα θρυμμάτισε τα δόντια τους, ενώ οι εξετάσεις κρανίων υπέδειξαν πως το αίμα έβρασε μέσα σ' αυτά,βλ.Ohtani et al.(1990:55-61).Για σύγχρονες μεθόδους αναπάρστασης ακαριαίου θανάτου θυμάτων,βλ.Mastrolorenzo et al.(2001:769),Bohnert (1997:55-62), Cinque & Irollo(2008:425-438),Carey & Sigurdsson(1987:303-314).Για αριθμό κατοίκων,βλ.Tanguy et al.(1999:137-144),Wallance-Hadrill(1994:92-103),Davenport(1873:39),Brion(1962:242). Για κατάσταση θυμάτων,βλ.Baxter(1990:532-544).Για ανάλυση DNA θυμάτων,βλ.Cipollaro et al.(1998:901-904),Shipman et al.(1984:307-325),Gilbert et al.(2005:541-544),Elsner et al.(2015:505-515),LaMotte et al (1978:509-528) και Di Bernardo et al(2004:200-205).

²⁴Η *παλαιίστρα* του Ηρακλείου υπήρξε «έναν δημόσιος χώρος για εκπαίδευση ή άσκηση πάλης ή αθλητισμού»,βλ.Yallop (2005:1031).Πρβ.Camardo & Court (2013:3152).

²⁵Για τα πολυτελή λουτρά,βλ.Deiss (1989:133) και King (1982:120-121).

²⁶Camardo & Court (2013:3152).

²⁷Lancaster(2005:32).Τα αντιπροσωπευτικά δημόσια κτήρια της πόλης είναι:το θέατρο, τα λουτρά της αγοράς, τα λουτρά των προαστίων και το γυμναστήριο.Για το θέατρο, το οποίο παραμένει προσβάσιμο μόνο από τις σήραγγες του δέκατου όγδοου αιώνα,βλ.Camardo & Court(2013:3150).

²⁸Το πηχτό στρώμα τέφρας και λάβας ύψους 6-7μ. μεταφέρθηκε σε απομακρυσμένες περιοχές, που ήταν εκτεθειμένες και στις λασποροές που δημιουργήθηκαν από την ανάμειξη του βρόχινου νερού που επακολούθησε με τη μη στερεοποιημένη τέφρα,πρβ.Davies et al.(2005:123-135),Balcone-Boissard et al. (2009:89-98),Santacroce et al.(2008:1-18).Για τη διαδοχή των ηφαιστειακών προϊόντων κατά τη διάρκεια αυτής της έκρηξης,βλ.Carey & Sigurdsson (1987:303-314).Πρβ.Sigurdsson et al.(1985:332-387).

²⁹Sheridan et al.(1981:282-285),Walsh & Gribbon (1997:43).

³⁰Στις Σταβίες επιθυμούσε να φτάσει εκείνη την ημέρα ο *Gaius Plinius Secundus*, όμως απεβίωσε «αφού ανέπνευσε δηλητηριώδη αέρια εκπεμφθέντα από το ηφαιστείο»,βλ.Radice(1963:166-168).

³¹Περίπου 4.000-5.000 νεκροί υπήρξαν στο *Herculaneum* (βλ.Lancaster2005:30), καθώς όσοι κάτοικοι δεν πρόλαβαν να φύγουν έπαθαν ασφυξία από τα αέρια και κάηκαν όλοι, διότι η θερμοκρασία έφτασε τους 250-300 (ή 500 °C, βλ.Holden et al.1995:17-28) βαθμούς Κελσίου,βλ.Kent et al.(1981:393-396),Capasso et al.(2000:288-296), De Carolis & Patricelli (2003:76), Mastrolorenzo et al.(2001:769),(2010:1-12), Shipman et al.(1984:307-325),Holden et al.(1995:29-45) και Stiner et al.(1995:223-237).

³²Ancora(1803:56-60).

³³Οι παλαιές πόλεις λησμονήθηκαν (αφού μέχρι τον 18° αι. ανυψώθηκαν λόφοι ηφαιστειακών υλικών) έως το 1709, που βρέθηκε τυχαία κάποια αρχαία άγνωστη ρωμαϊκή πόλη,βλ.Deiss ό.π.24,Walsh&Gribbon(1997:45).

1.2. Η «ΒΙΛΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ»

1.2.1. Η έπαυλη και ο ιδιοκτήτης της

Δίκαια λοιπόν ουδείς προέβλεψε ότι από τη μοιραία ηφαιστειακή έκρηξη ένα μείγμα υπέρθερμων τοξικών αερίων και τέφρας θα συντηρούσε ανέπαφα για αιώνες σπουδαία μνημεία μιάς άλλοτε ακμαίας πολιτιστικής κληρονομιάς³⁴ και μαζί τους τη μεγαλύτερη βιβλιοθήκη της αρχαιότητας. Γιατί ένα συνοθύλευμα από διάπυρα υλικά, κύματα καυτού αέρα και ηφαιστειακής στάχτης κάλυψε στο πολυπληθές θέρετρο³⁵ του Ηρακλείου³⁶ εκτός άλλων και μία παραλιακή εξοχική έπαυλη³⁷ (*villa suburbana*³⁸), που εντός των τεσσάρων αρχιτεκτονικών επιπέδων της³⁹ φιλοξενούσε την παπύρινη αυτή συλλογή.

Η ανακάλυψη της έπαυλης επανεκκίνησε στους Ευρωπαίους το ενδιαφέρον για την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα⁴⁰ και τον πολιτισμό, που αναζωπυρώθηκε κατά την περίοδο της Αναγέννησης, εγκαινιάζοντας μία σειρά χρονοβόρων κι επίμοχθων ανασκαφικών εργασιών στην καλοδιατηρημένη πόλη της «άλλης Πομπηίας»⁴¹. Οι ανασκαφές αυτές (που πραγματοποιήθηκαν υπό εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες⁴²) εγκαινιάσθηκαν τον 18^ο αι.⁴³ υπό την εποπτεία του ηγεμόνα της Νάπολης *Carlo di Borbone*⁴⁴ και

³⁴Η πόλη αναγνωρίστηκε ως η πιο συντηρημένη αρχαία πόλη στον πλανήτη και από το 1997 εντάσσεται στη λίστα Μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της *UNESCO*, καθώς κατά τη Διεθνή Επιτροπή για τη Διαχείριση Αρχαιολογικής Κληρονομιάς (*International Committee for Archaeological Heritage Management*) η κληρονομιά αποτελείται από «τα κατάλοιπα αντικείμενα και τυχόν άλλα ίχνη της ανθρωπότητας από το παρελθόν», που απεικονίζουν την ιστορία της ανθρωπότητας και τη σχέση της με το φυσικό περιβάλλον, βλ. *Trotzig*(1993:414-415). Για ενεργό ρόλο *UNESCO* στην προστασία πολιτιστικών αγαθών, βλ. *Meskel*(2013:483), *Spiegler & Kaye*(2001:121-132), *Sokal*(2008:37), *Greenfield*(1989:196-197).

³⁵*Arrighetti* (1960:274) και *Brennan & Lazer*(2004:56).

³⁶Το όνομα της πόλης οφείλεται σε υφιστάμενο ιερό του μυθικού ήρωα και ιδρυτή της *Ηρακλή*, βλ. *Ancora* ό.π. 9-10. Αρχικά υπήρξε ελληνική κτήση, κατοπιν κατοικήθηκε από Σαμνίτες, κατακτήθηκε από τη Ρώμη το 307 π.Χ., σαρώθηκε από τη φατρία του *Σύλλα* το 89 π.Χ. κι ακολούθως έγινε πλέον μία αυτοδιοικούμενη πόλη, όπου εν τη συνεχεία στάλθηκαν Ρωμαίοι άποικοι, πρβ. σχετικά *Camardo & Court* (2013:3151).

³⁷Για παραλιακές εξοχικές ρωμαϊκές επαύλεις, βλ. *Zarmakouri*(2014:3 κ.εξ.).

³⁸*Gallavotti* (1940:53-63).

³⁹Πρόσφατες ανασκαφές κατέδειξαν τέσσερα επίπεδα με τα τρία να διακρίνονται, βλ. *De Simone*(2010:18).

⁴⁰*Honour & Fleming*(1998:370).

⁴¹Η γνωστή ως «η άλλη Πομπηία» αρχαία πόλη του Ηρακλείου θαμμένη 27,5μ. κάτω από πυροκλαστικά υλικά, απετέλεσε τυχαία ανακάλυψη όταν (κατά μία εκδοχή) κάποια χωρικός σκάβοντας ανακάλυψε την οροφή του τετραώροφου ρωμαϊκού θεάτρου 3.000 θέσεων, βλ. *Camardo & Court* (2013:3153).

⁴²Υπήρχαν τεράστιες δυσκολίες λόγω της στενότητας που είχαν οι σήραγγες, τον κίνδυνο των σπηλιών, της έλλειψης οξυγόνου, της παρουσίας δηλητηριωδών αερίων, κ.ά., βλ. *Camardo & Court* ό.π. 3153).

⁴³Για ανασκαφές του 18^{ου} αι., βλ. κυρίως *Arnold*(2010:139-154). Σήμερα, μόνο το ένα τρίτο της πόλης έχει ανασκαφεί πλήρως, καθώς η σύγχρονες ανασκαφικές εργασίες διενεργούνται σε περιοχή που περιέχει ιδιωτικές κατοικίες, βλ. *Camardo & Court* ό.π. 3150.

⁴⁴Η πρώτη ανασκαφική δραστηριότητα στην έπαυλη συντελέστηκε το 1750-1764 (όπου αποκαλύφθηκε μέσω σπηράγγων το πρώτο της επίπεδο, βλ. *Houston* 2014:87 και *Deiss* ό.π. 28), υπό την γαλλοϊσπανική δυναστεία των Βουρβόνων. Ο *Carlo di Borbone* διέταξε να αρχίσουν οι ανασκαφές σε Πομπηία και

επικεντρώθηκαν κατά κόρον τόσο στην ελπίδα εντοπισμού πολυτελών⁴⁵ ρωμαϊκών οικιών⁴⁶, όσο και στην ανεύρεση αξιόλογων έργων τέχνης με υψηλή αισθητική και ιδίως εμπορική αξία⁴⁷. Στο πλαίσιο της έντονης ανασκαφικής δραστηριότητας του σύνθετου αρχαιολογικού χώρου⁴⁸, αρχικά η έπαυλη παρέμενε απαρατήρητη⁴⁹, κρυμμένη στα ερεβώδη βάθη της ηφαιστειακής γης, ώσπου οι χώροι της εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν⁵⁰ χάρη στη διάνοιξη ενός πυκνού δικτύου κάθετων αξόνων πρόσβασης και οριζόντιων σηράγγων⁵¹, που απεκάλυψαν εν τέλει το 1750⁵² ένα σημαντικό μέρος της αριστοτεχνικής δόμησης του οικοδομικού της συμπλέγματος⁵³.

Πρόκειται για μία εντυπωσιακή⁵⁴ αριστουργηματική ρωμαϊκή *villa* που οικοδομήθηκε⁵⁵ κατά τη διάρκεια της ύστερης δημοκρατικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου (100

Ηράκλειο, ενώ ο στρατιωτικός μηχανικός *Karl Weber* ανέλαβε την ανασκαφή συντάσσοντας σχεδιάγραμμα (εικ.2) της διάταξης της ρωμαϊκής έπαυλης, βλ. Arnold(2010:151-154) και Walsh & Gribbon(1997:48). Τον Οκτώβριο του 1986 συντελέστηκε νεότερη αρχαιολογική έρευνα (βλ. De Simone 2010:5), που συνεχίστηκε κατά τη δεκαετία 1999-2009 (καθώς από Μάιο 1996 έως Μάιο 1998 μέρος της βίλας παρέμενε κλειστό, βλ. Houston 2014:88), για την οποία βλ. σχετικά Guidobaldi & Esposito(2010:21-24). Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από Ιούλιο 2007 έως Μάρτιο 2008, βλ. Houston(2014:88). Όμως ένα μέρος της πόλης εξακολουθεί να παραμένει θαμμένο, επειδή ακριβώς επάνω του υπάρχει κτισμένη η σύγχρονη πόλη. Πρβ. Lancaster(2005:137). Για ημερολόγιο των αρχαιολογικών ανασκαφών (ετών 1750-1764) στην έπαυλη, βλ. Comparetti & De Petra(1883:145-220). Πρβ. σχετικά Sider(2009:304). Για την πιο πρόσφατη ανασκαφική δραστηριότητα και για τα αποτελέσματά της, βλ. Simone(2010:7-9). Πρβ. Moe(2002:44). Για ανασκαφικές εργασίες του 18^{ου} αι., βλ. Fiorelli(1878-1780: I, 233-273, II, 228-234, IV, 164-212, IV, 164-212). Πρβ. McIlwaine(1988:59-63), Parslow(1995:77-106), Gigante(1971:5), Arnold (2010:148), Camardo & Court(2013:3153) και Moe(2002:44).

⁴⁵Οι ρωμαϊκές πολυτελείς βίλες εμφανίστηκαν γύρω από τον κόλπο της Νάπολης στα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. και διήρκεσαν ως τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Ζαρμακούπη(2010:50).

⁴⁶Gigante(1971:5).

⁴⁷Οι συλλέκτες είθισται να θεωρούν τα αρχαιολογικά έργα τέχνης ως επενδυτικές ευκαιρίες, βλ. Renfrew(1993:16-17). Ειδικότερα για διακίνηση των ευρεθέντων, βλ. Kersel(2006:188).

⁴⁸Οι περιβαλλοντικές συνθήκες περιπλέκονται καθώς το επίπεδο της αρχαίας παραλίας ήταν περίπου 4 μέτρα πιο κάτω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, με αποτέλεσμα οι ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου (που επηρεάζονται άμεσα από τον υδροφόρο ορίζοντα) να διενεργούνται κάτω από το επίπεδο της αρχαίας ακτογραμμής. Για επιτακτική ανάγκη έργου ξήρανσης, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:21-22).

⁴⁹Η ακαδημαϊκή μελέτη των *Knight* και *Jorio* πρώτη, μετά τις εξερευνήσεις της περιόδου *Bourbon*, ασχολήθηκε με την πραγματική θέση της βίλας, βλ. Knight & Jorio(1980:51-65).

⁵⁰Οι χώροι διερευνήθηκαν διαμέσω της αφής και όχι της όρασης ως είθισται, βλ. Arnold(2010:140-141).

⁵¹Στη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών (1750-1765) υπό τη διεύθυνση του μηχανικού *Karl Weber*, η βίλα διερευνήθηκε διαμέσω πρωτοποριακών σηράγγων χρησιμοποιώντας τεχνικές εξόρυξης για να ξεπεραστεί το πηχτό συμπαγές στρώμα του στερεοποιημένου ηφαιστειακού υλικού, βλ. Camardo & Court(2013:3153), Simone & Ruffo(2002:325-344), Guidobaldi(2011:519), Walsh & Gribbon(1997:45).

Για διερεύνηση του δικτύου από σήραγγες, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:29-33).

⁵²Για αρχική ανακάλυψη το 1750, βλ. Camardo & Court(2013:3153), Walsh & Gribbon(1997:45). Για έρευνες 1986-1990, βλ. De Simone(2010:1,3). Πρβ. Camardo & Court(2013:3153-3154), Thompson (2007:191-204).

⁵³Για ανασκαφή στην έπαυλη από Ιούλιο 2007 έως Μάρτιο 2008, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:23).

⁵⁴Lancaster(2005:33).

⁵⁵Zarmakoupi(2010:7). Έχει εκφραστεί η υπόθεση τριών σταδίων δόμησης της βίλας: το πρώτο με αρχικό βασικό δομικό πυρήνα, το δεύτερο με αίθριο, το τρίτο με περιστύλιο και προσθήκες τριγύρω, βλ. Capasso (2010:91). Υπάρχουν μάλιστα δεδομένα περί νέας πτέρυγας, βλ. DeFranciscis(1984:630), Mustilli (1983:18).

π.Χ.-79 μ.Χ.) ως σύμβολο ακμής του ρωμαϊκού κόσμου των πρώτων μεταχριστιανικών δεκαετιών. Υπήρξε κατά την ανεύρεσή της μία από τις πλέον άθικτες οικίες, που έφερε στο είκοσι πέντε μέτρων⁵⁶ ανήλιαγο βάθος της τόσα βαρύτιμα ευρήματα, ώστε οι επιστήμονες να μιλούν για ένα σπάνιο θησαυρό⁵⁷. Έμελλε δε το τεχνοτροπικό αυτό αριστούργημα της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς⁵⁸ να ονομαστεί «βίλα των παπύρων» (*Villa dei Papiri*)⁵⁹ ένεκεν του ανεκτίμητου κρυμμένου παπύρινου θησαυρού που αρχαιοθετούσε στην ιδιωτική βιβλιοθήκη της⁶⁰. Πρόδηλο είναι η τάχιστα διάδοση της φήμης⁶¹ των σπουδαίων αρχαιολογικών ευρημάτων της να κινητοποιήσει πάσης φύσεως αρχαιόφιλους και συλλέκτες⁶² από όλη την Ευρώπη, που σύντομα συνέρρευσαν στον κόλπο της Νάπολης προκειμένου να αποκτήσουν στις ιδιωτικές συλλογές τους⁶³ τα αξιομνημόνευτα έργα τέχνης, μικροτεχνίας και όσα άλλα πολύτιμα αρχαία αντικείμενα⁶⁴ καθημερινής χρήσης⁶⁵ κοσμούσαν τους περίτεχνους χώρους της βίλας, παραβλέποντας ωστόσο συχνά τα αρχαιολογικά δεδομένα⁶⁶.

Η πολυεπίπεδη με μνημειακή παραθαλάσσια πρόσοψη⁶⁷ έπαυλη χρονολογείται από τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁸, όταν όλοι οι επιφανείς Ρωμαίοι

⁵⁶Wojcik(1986:13),Camardo & Court(2013:3153) και Cioffi(1993:655-658).

⁵⁷Lancaster(2005:138) και Blanck(2008: 214).

⁵⁸Greenfield(1989:225-255),O'Keefe&Prot(1984:434),Blake(2000:83-84),Merryman(1990:518),Guibernau (1996:87),Corsane(2005:28-29),Lowenthal(1998:105) και Carman(2003:11-25).

⁵⁹Knight&Jorio(1980:56-58),Lancaster (2005:33).Γνωστή κι ως *Villa Ercolanese*,βλ.Παπάζογλου(2009:33)

⁶⁰Walsh&Gribbon(1997:45).Το μεγαλύτερο μέρος παραμένει ακόμη και σήμερα θαμμένο,αλλά και μόνο οι αναπαραστάσεις της έπαυλης αποκαλύπτουν το πόσο εκπληκτική ήταν.Πρβ.Bradley(2013:2,23).

⁶¹Η φήμη διαδόθηκε καθώς τα ευρήματα μεταφέρθηκαν σε μουσείο στο βασιλικό παλάτι, που χτίστηκε το 1751,αν και η πρόσβαση περιοριζόταν σε λίγους επισκέπτες που επιτρέπονταν να θαυμάσουν τις συλλογές του,βλ.Camardo&Court(2013:3153).Όμως το μουσείο μεγάλωνε σε καθημερινή βάση με αρχαιολογικά ευρήματα και έτσι η φήμη του εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλη την Ευρώπη,βλ.Cantilena Porzio(2008:79).

⁶²Για συλλέκτες και συλλογές στην αρχαία Ρώμη,βλ.Μπούνια(1999:41-45).Πρβ.Peters(1963:110-118).

⁶³Για ιδιωτικές συλλογές,βλ.Carman(2003:35).Για συλλέκτες και για συλλογές στην αρχαία Ρώμη,βλ.Μπούνια(1999:41-45).

⁶⁴Η κατάκτηση της ελληνιστικής Ανατολής επέτρεψε την εισαγωγή πολυτελών υλικών, όπως πολύχρωμων μαρμάρων και εξελιγμένων τεχνικών καλλιτεχνικής παραγωγής (κίονες, κιονόκρανα και περίτεχνα αγάλματα), που κινητοποίησε τους συλλέκτες για να τα αποκτήσουν,βλ.Ζαρμακούπη(2010:50).

⁶⁵Camardo(2006:69-81) και Μπούνια(1999:42).

⁶⁶Hölscher(2005:113).Πρβ.Gill&Chippindale(1993:601-659),Brodie & Doole(2001:3).Οι ανασκαφές όμως δεν ήταν πάντοτε μέσα στα επιστημονικά πλαίσια,βλ.Canouts & McManamon(2001:97),Merryman &Elsen (2002:174),Matsuda(1998:82-97).Πλέον λόγω του διεθνούς χαρακτήρα της αρχαιολογίας, οφείλονται να ακολουθούνται οι προβλεπόμενοι κανόνες του *World Archaeological Congress (WAC)*, του *Διεθνούς Συμβούλιου Μνημείων & Τοποθεσιών (ICOMOS)* και *UNESCO*,βλ.Swain(2007:65).Για άποψη ιστορικών τέχνης για εμπόριο αρχαιοτήτων,βλ.Brodie et al.(2006:1-3).Για ληψιασίες αρχαιοτήτων,βλ.Drosopoulou M.(2012).*Cypriot Heritage Shares in the Cultural Stock Market: Antiquities looting in Cyprus and the fate of the refugee-artefacts*.MA thesis, Department of Museum Studies, University of Leicester.Για Σύμβαση Χάγης 1954 για προστασία πολιτιστικών αγαθών,βλ.Gerstenblith(2009:78).

⁶⁷Capasso(2010:92).

πολίτες ανήγειραν στην εύφορη περιοχή της Καμπανίας⁶⁹ (και ιδιαιτέρως στο κοσμοπολίτικο Ηράκλειο) πανοραμικές βίλες, κεκοσμημένες με αριστουργηματικά έργα τέχνης⁷⁰. Τέτοιου είδους αριστοτεχνικές ρωμαϊκές οικίες⁷¹ αναπτύχθηκαν κυρίως κατά μήκος της ακτογραμμής του κόλπου της Νάπολης, όπου συνήθιζαν να αποσύρονται οι πλούσιοι γερουσιαστές (αλλά και οι ρωμαίοι αριστοκράτες και νεόπλουτοι), όταν αποχωρούσαν από τον πολιτικό στίβο, για να απολαύσουν εκλεπτυσμένες στιγμές περισυλλογής, ανάπαυλας και αναψυχής⁷². Ως εκ τούτου, τα παράλια αυτά κτιριακά συγκροτήματα προορίζονταν να λειτουργούν ως δείκτες κοινωνικής διαστρωμάτωσης⁷³ στο εσωτερικό της ρωμαϊκής κοινωνίας⁷⁴, κατέχοντας κεντρική θέση στο πλέγμα των κοινωνικών και οικονομικών⁷⁵ συναλλαγών των πολιτών, ενώ παράλληλα αποτελούσαν εμβλήματα της αυτοκρατορικής ζωής⁷⁶ που τάσσονταν στην υπηρεσία των κοινωνικών και πολιτικών φιλοδοξιών των κατόχων τους⁷⁷.

Το επιβλητικό μεγαλείο της αριστοτεχνικής *βίλας των παπύρων*⁷⁸ εκτεινόταν κατά μήκος ενός παραλιακού μετώπου διακοσίων πενήντα μέτρων, σε μία εξέχουσα τοποθεσία εντός του άστεως⁷⁹, όπου επέτρεπε την πανοραμική ενατένιση είτε προς το ηφαιστειακό βουνό, είτε προς τη δαντελωτή παραλία⁸⁰. Το δε φυσικό της περιβάλλον προσέφερε στον επισκέπτη την έλξη της υψηλής αισθητικής απόλαυσης, από την οσμή των ροδώνων⁸¹, την ακοή του κελαρύσματος των πολύπλοκων υδάτινων συνθέσεων ή την αφή των λείων περίτεχνων μαρμάρων⁸², σε συνδυασμό με την οπτική απόλαυση του διάχυτου ελληνικού

⁶⁸Zarமாகούπη(2010:52).Η ακριβής εποχή κατασκευής της δεν έχει ακόμη αποδειχθεί, καθώς θα ήταν απαραίτητη η εξέταση της στρωματογραφίας του συνόλου του συγκροτήματος, πράξη που δεν είναι ακόμη εφικτή, εφόσον δεν έχει ακόμη περατωθεί η ανασκαφή της,βλ.Capasso(2010:90).

⁶⁹Pliny the Elder(1905:43).

⁷⁰Camardo & Court (2013:3151),Capasso(2010:106).

⁷¹Οι ρωμαϊκές οικίες είχαν κοινό στοιχείο την εκτίμηση του τοπίου,που πρωτοστατεί στις τοιχογραφίες πομπηϊανού ρυθμού,βλ.Peters(1963:110-8 για *ύστερο τρίτο ρυθμό* και σσ.155-166 για *τέταρτο ρυθμό*).

⁷²Favro(2010:155).

⁷³Allison(1997:113).

⁷⁴Bradley(2013:14).

⁷⁵Sider(2005:4).

⁷⁶Ο'Sullivan(2011:78).

⁷⁷Μετά την κατάκτηση της ελληνιστικής Ανατολής τον 2^οαι.π.Χ και την εισαγωγή πλούτου στην Ιταλία, οι Ρωμαίοι μετέτρεψαν τις απλοϊκές τους αγροικίες σε πολυτελή κτίσματα,βλ.Zarமாகούπη(2010:50).

⁷⁸Η υπέροχη *βίλα των Παπύρων* βρίσκεται στα βόρεια του ρωμαϊκού Ηρακλείου,βλ.Janko(2002:25).

⁷⁹Πρόσφατες ανασκαφές κατέδειξαν ότι ήταν σε άμεση γειτνίαση με το άστυ,βλ.De Franciscis(1984:622).

⁸⁰Capasso(2010:92).

⁸¹Ackerman(1986:11) και Du Prey(1994:3-39).

⁸²Favro(2010:156,161).Πρβ.Ackerman(1986:11),Wojcik(1979-1980:359-368).Η ανάλυση των μαρμάρων της έπαυλης έδειξε πως ήταν κατασκευασμένα κυρίως από πεντελικό μάρμαρο,βλ.Capasso(2010:107).

πολιτισμού εφαρμοσμένου στον ιδιωτικό ρωμαϊκό χώρο⁸³. Και μπορεί το μεγαλύτερο μέρος της βίλας να παραμένει επιστρωμένο από τόνους τέφρας και λίθων, όμως τα βαρύτιμα έργα τέχνης, εμπλουτισμένα με τις εξάισιες οπτικές αναφορές των λεπταλαίων σχεδίων του πλούσιου διάκοσμου⁸⁴, αποκαλύπτουν το πόσο αριστουργηματική ήταν⁸⁵.

Η έπαυλη εικάζεται⁸⁶ πως ανήκε σε μία ισχυρή προσωπικότητα της εποχής⁸⁷, έναν εύρωστο Ρωμαίο πολιτικό κύρους: αναφέρεται το όνομα του *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus*⁸⁸, πεθερού του *Ιουλίου Καίσαρα*⁸⁹. Η δε ανάσυρση αντιγράφων, σκίτσων και προσωρινών αδημοσίευτων σχεδίων των γραπτών του προστατευομένου του φιλόσοφου Φιλόδημου στη βιβλιοθήκη της έπαυλης, αποτελεί ένα αδιάσειστο πειστήριο που υποδεικνύει τον πολιτικό αυτό ως τον πιθανότερο ιδιοκτήτη⁹⁰ του οικοδομικού αυτού συμπλέγματος, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1^{ου} αι. π.Χ. αλλά ενδέχεται και τα επόμενα έτη, καθώς μετά το θάνατο του *Caesoninus* (περίπου το 42 π.Χ.) η έπαυλη θα περιήλθε ευλόγως στην κατοχή του γιού του⁹¹. Είναι προφανές όμως ότι η σαφής κατάδειξη του κατόχου της βίλας δύναται να προέλθει μόνο από την πλήρη ανασκαφή της, η οποία θα προσκομίσει τις απαραίτητες επιστημονικές ενδείξεις για τις φάσεις κατασκευής και κατοίκησης της⁹². Έως τότε οι κάτοχοι της «βίλας των παπύρων» παραμένουν σιωπηλοί, θαμμένοι κάτω από χείμαρρους τέφρας, ενώ οι αιγυπτιακοί κύλινδροι μολονότι αποκαλύπτουν τις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές προτιμήσεις των γραφέων τους, δεν αναφέρουν απολύτως τίποτε για τους εύπορους ιδιοκτήτες τους⁹³.

⁸³Ζαρμακούπη(2010:50).

⁸⁴Ο πλούσιος διάκοσμος συνίστατο σε πολύχρωμες τοιχογραφίες, ελληνικά αρχιτεκτονικά μέλη, μία σειρά αριστουργηματικά γλυπτικά σύνολα κ.ά.,βλ.Pandermalis(1971:173-209).

⁸⁵Mustilli(1983:7-18).

⁸⁶Blanck(2008:215) και Comparetti&DePetra(1883:15-20).Το δυσεπίλυτο ζήτημα του προσδιορισμού του ιδιοκτήτη της βίλας του παπύρων και κατά συνέπεια και της βιβλιοθήκης που φιλοξενεί (θέμα που αναλύεται διεξοδικότερα στο 1.3.2. υποκεφάλαιο της παρούσας εργασίας) είναι ένα από τα πιο πολύπλοκα ζητήματα που η Παπυρολογία του Ηρακλείου καλείται να επιλύσει, όπως προκύπτει από τις κατά καιρούς έντονες συζητήσεις που έχουν ξεκινήσει για περισσότερο από έναν αιώνα,βλ.Capasso(2010:89).

⁸⁷Sider(2005:5-6).

⁸⁸Ο Ρωμαίος γεροσιαστής *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus* (περ.100-43 π.Χ.),υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα Επικούρειος και καθώς έτρεφε μεγάλη εκτίμηση στη ελληνική λογοτεχνία και φιλοσοφία, επιχορηγούσε μεταξύ άλλων τον επικούρειο συγγραφέα Φιλόδημο (110-35 π.Χ.),βλ.Syme(1939:135).

⁸⁹Lapatin(2010:131).

⁹⁰“The most compelling proof that the building belonged to Piso is the vituperative portrait Cicero paints of him in his oration of 55B.C.E”,βλ.Capasso(2010:109).Πρβ.Gigante(1995:60-62).

⁹¹Capasso(2010:111-112).

⁹²Capasso ό.π.:113.

⁹³Favro(2010:155).Για τη σχέση Φιλόδημου και έπαυλης των παπύρων,βλ.Porter(2007:100).

1.2.2. Η αρχιτεκτονική της δόμηση και διακόσμηση

Η ανασκαφή της *έπαυλης των παπύρων* έφερε στο φως ένα από τα μεγαλύτερα ανακτορικά κτίσματα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής με εκπληκτική δόμηση και διακόσμηση⁹⁴. Στη σύνθεση της επιβλητικής πολυεπίπεδης έπαυλης οι αρχαίοι αρχιτέκτονες απέδωσαν έναν πρωτότυπο σχεδιασμό που αναπτύσσει αέναο διάλογο με το τοπίο⁹⁵, καθώς το ενιαίο⁹⁶ αυτό κτιριακό συγκρότημα αρθρωνόταν σε τέσσερα επίπεδα (εικ.2)⁹⁷, με το χαμηλότερο⁹⁸ πλέον κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και τις υπέροχες βεράντες να εκτείνονται προοδευτικά πάνω από τον υδάτινο ορίζοντα, προσαρμόζοντας τις επιβλητικές δομές του στην καμπυλόσχημη εδαφική κλίση του ακρωτηρίου όπου βρισκόταν⁹⁹. Συνολικά καταλάμβανε 274μ.¹⁰⁰ της ακτογραμμής του κόλπου της Νάπολης και απηχούσε την παράδοση της ασιατικής πολυτέλειας¹⁰¹, καθώς διέθετε εμφανή ελληνική τεχνοτροπία στο σχεδιασμό¹⁰², συγκερασμένο με διάσπαρτες επιρροές των σημαντικότερων πόλεων της ελληνοιστικής Ανατολής¹⁰³. Τούτου δοθέντος, το πολυτελέστατο αυτό καταφύγιο αναψυχής ήταν κατά τέτοιο τρόπο δομημένο, ούτως

⁹⁴Guidobaldi(2011:519).

⁹⁵Ζαρμακούπη(2010:57).

⁹⁶Σύμφωνα με μελετητές η βίλα τροποποιήθηκε με την προσθήκη του ορθογώνιου περιστυλίου, που χρονολογείται αργότερα: στα μέσα του 1^{ου}αι. π.Χ.,βλ. Mustilli(1983:17), Wojcik(1979-1980:359-368). Όμως ο *De Simone* αρνείται αυτή τη θέση με βάση τα ευρήματα από τις ανασκαφές της δεκαετίας του '90, όπου τα τρία χαμηλότερα επίπεδα υποδεικνύουν ότι η βίλα είχε ενιαία δομή,βλ. *De Simone*(2010:14).

⁹⁷Πρόσφατες ανασκαφές πιστοποιούν την παρουσία ενός πρώτου χαμηλότερου επιπέδου (κάτω από το αιθρίο)ως βάση της βίλας (στο νοτιοδυτικό τομέα του κόλπου), που ουδέποτε ερευνήθηκε και δεν εμφανίζεται στο χάρτη *Weber* (εικ.3). Το τοίχωμα αυτής της πρόσοψης της ήταν καλυμμένο με λευκό γύψο και σμιλεμένο με άφθονη μαρμαρόσκονη. Η βάση είχε ίδιο μήκος με την πρόσοψη του αιθρίου και διέθετε πέντε ανοίγματα (τα οποία αρχικά έκλειναν με γυάλινες πλάκες), που παρείχαν πρόσβαση στους χώρους κάτω από την στοά του αιθρίου,βλ. *De Simone*(2010:11,18). Πρβ. *Houston*(2014:88).

⁹⁸Το 1996-1998 ανασκάφηκε ένα τμήμα του κτηρίου(500 τετραγ.μέτρων) σε μία ευρεία και βαθιά περιοχή της ανασκαφής,βλ. *Simone&Ruffo*(2003:279-311) και *De Simone*(1987:15-36). Το χαμηλότερο επίπεδο είναι στην πραγματικότητα κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας,βλ. *Guidobaldi*(2011:522-523,527). Για νέα ανασκαφή στο χαμηλότερο επίπεδο μέσα από ένα παράθυρο,βλ. *Guidobaldi* ό.π.526. Επιπλέον οι ανασκαφικές έρευνες ανακάλυψαν ένα δεύτερο χαμηλότερο επίπεδο της βάσης της έπαυλης, με μεγάλα παράθυρα με ξύλινα υπέρθυρα, που εκτείνεται από το άκρο της δυτικής πρόσοψης,βλ. *Guidobaldi & Esposito*(2010:45-46), *Guidobaldi*(2011:524), *De Simone&Ruffo*(2005:161-182) και *Houston*(2014:88).

⁹⁹*De Simone*(2010:11) και *Capasso*(2010:102-103).

¹⁰⁰Η έπαυλη καταλάμβανε 274μ. μήκος και 55μ. ύψος. Βέβαια οι περαιτέρω ανασκαφές είναι πιθανό να προσδιορίσουν τις συνολικές διαστάσεις του κτηρίου, όμως είναι σημαντικό αν τελικά θα ξεκινήσει μία εκ νέου ανασκαφή,βλ. *De Simone*(2010:18). Πρβ. *Houston*(2014:88).

¹⁰¹Η ασιατική πολυτέλεια εισάγεται στη ρωμαϊκή κοινωνία στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. και ανανεώνεται μετά τις ρωμαϊκές κατακτήσεις του Σύλλα,βλ. *Pesando*(1997:221-263).

¹⁰²Οι αρχιτέκτονες τροποποίησαν τα ελληνοιστικά αρχιτεκτονικά πρότυπα (για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες ζωής μέσα στις επαύλεις), δημιουργώντας κάτι εντελώς διαφορετικό,βλ. *Ζαρμακούπη*(2010:51).

¹⁰³Η δόμηση επηρεάστηκε από την αρχιτεκτονική της ακρόπολης της Περγάμου, των ελληνοιστικών ανακτόρων, λ.χ. των Αιγών και των ελληνοιστικών γυμνασίων, λ.χ. της Ολυμπίας,βλ. *Ζαρμακούπη* ό.π.50.

ώστε να αναπαράγει την εξιδανικευμένη εφαρμογή του απέρριτου ελληνικού πολιτισμού, προσαρμοσμένη αρμονικά στο ρωμαϊκό έδαφος¹⁰⁴, όπου οι εμπνεύσεις για το περιβάλλοντα φυσικό τοπίο εξερευνήθηκαν στο έπακρο¹⁰⁵.

Στην εποχή της δόξας της η πολυεπίπεδη¹⁰⁶ αυτή έπαυλη της Καμπανίας φημιζόταν για τα λαμπρά χρωματιστά μάρμαρα, τα πολυποίκιλτα ψηφιδωτά, τις υψηλής αισθητικής νωπογραφίες, το πλήθος ορειχάλκινων και μαρμάρινων γλυπτών και βεβαίως την ονομαστή βιβλιοθήκη των χιλιάδων πατύρων της¹⁰⁷. Μία πρόγευση προσφέρουν οι τρίμετροι τοίχοι¹⁰⁸ της, που παρά την καταστροφική επέμβαση της εξερεύνησης του 18^{ου} αι.¹⁰⁹ οι περισσότεροι διατηρήθηκαν, ώστε να μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμοι οδηγοί στην ερμηνεία της διάταξης του αρχικού κτηρίου, ενώ οι σωζόμενες τοιχογραφίες ορίζουν την κατασκευή της περί το 60-40 π.Χ.¹¹⁰ Οι δε δομές της που ήλθαν στο φως¹¹¹ κατέδειξαν την ουσιαστική ενότητα του σχεδίου της οικίας, ο πυρήνας της οποίας κλίνει προς το αίθριο¹¹² (ερμηνεία που ενισχύεται περαιτέρω από τη συνεκτική ρύθμιση της εναπομείνας διακόσμησης), το οποίο κατείχε εξέχουσα θέση στο κύριο επίπεδο του αρχιτεκτονικού συμπλέγματος¹¹³, όπου μία πληθώρα από αλλεπάλληλες θολωτές αίθουσες¹¹⁴ εκτείνονται πάνω από ημικυκλικές πολυεπίπεδες βεράντες, με τα πολύχρωμα ψηφιδωτά των δαπέδων τους¹¹⁵ να κλίνουν αρμονικά προς τη θάλασσα.

¹⁰⁴Zarmakoupi(2010:182).

¹⁰⁵Zarmakoupi(2010:57).

¹⁰⁶Η βίλα φαίνεται να αρθρώνεται σε τέσσερα επίπεδα: α.περιοχή αιθρίου και περιστύλιο β.η βάση της,γ. «κάτω βεράντα» και τέλος δ.το επίπεδο της θάλασσας (ή της παραλίας) προσβάσιμη με μία σκάλα,βλ.εικ.2.

¹⁰⁷Favro(2010:179).

¹⁰⁸Οι τοίχοι έχουν μέγιστο ύψος περίπου 2,9μ.,βλ.De Simone ό.π.:10.

¹⁰⁹Η ανασκαφή της βίλας αποτελεί αρχαιολογικό επιτεύγμα του 18^{ου} αιώνα,βλ.De Simone(2010:18).

¹¹⁰Από ανασκαφικές αναλύσεις συμπεραίνεται ότι η βίλα χτίστηκε το 60-40π.Χ.,βλ.De Simone(2010:11), De Simone&Ruffo(2003:307),ιδίων(2005:161-182).ΠρβGuidobaldi(2011:520,523-524),Houston(2014:88). Κατά τη *Mustilli* χτίστηκε το πρώτο μισό του 1^{ου}αι.π.Χ.,σε δεύτερη φάση προστέθηκε το περιστύλιο (μέσα 1^{ου}αι.),ενώ σε τρίτη φάση (έως το 79 μ.Χ.) μετατράπηκε σε αγρόκτημα,βλ.Mustilli(1983:7-18).Όμως οι ανασκαφές 2007-2008 κατέδειξαν πως η οικία χτίστηκε ενιαία το 50-40 π.Χ.,βλ.Capasso(2010:90-91).Για χρονολόγηση βίλας με βάση τα διασκοσμητικά στοιχεία,βλ.Guidobaldi(2011:519).

¹¹¹Οι δομές αυτές ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της υπόγειας ανασκαφής της έπαυλης, που δυσχεραίνεται με την παρουσία του νερού στο έδαφος,λόγω του γεγονότος ότι η αρχαία παραλία βρίσκεται τέσσερα μέτρα κάτω από την παρούσα στάθμη της θάλασσας,βλ.Guidobaldi &Esposito(2010:22).

¹¹²Guidobaldi & Esposito ό.π.45-46,56). Μεταξύ Ιουλίου 2007 και Μαρτίου 2008 διεξήχθησαν σημαντικές ανασκαφικές έρευνες στο χώρο του αιθρίου,βλ.Guidobaldi &Esposito ό.π.23.

¹¹³De Simone(2010:9-11).Για ανασκαφές στο αίθριο,βλ.Guidobaldi &Esposito(2010:26-28).

¹¹⁴Μερική ανάλυση αρχιτεκτονικών στοιχείων καθιστά σαφές ότι το νοτιοδυτικό τμήμα της βίλας διέθετε μία σειρά από θολωτές αίθουσες που ίσως υποστήριζαν βεράντες, βλ.Guidobaldi &Esposito ό.π.45-46.

¹¹⁵Για ημικυκλικές βεράντες με ψηφιδωτό πολύχρωμο μαρμάρινο δάπεδο,βλ.Guidobaldi(2011:519).

Η μνημειακή πρόσοψη της πολυόροφης έπαυλης συνίστατο σε στοές¹¹⁶ που περιέβαλλαν την οικία από όλες τις πλευρές στεγάζοντας την καθημερινή κίνηση: υπήρχε βορειοδυτική και νοτιοδυτική στοά (*porticus* 6,7 στην εικ.1), παράλληλα προς μία σειρά χώρων που μεσολαβούσαν μεταξύ αυτών και του ανοικτού χώρου των κήπων με περιστύλιο (61 στην εικ.1), νοτιοανατολική στοά (57a-57b στην εικ.1), που χρησίμευε ως αίθουσα ανάγνωσης βιβλίων ή διεξαγωγής συζητήσεων και μία εντυπωσιακή κιονοστοιχία στην πρόσοψη¹¹⁷. Επιπροσθέτως οι δυτικές, νοτιοδυτικές και νότιες στοές (*porticus*¹¹⁸ 4,3,2 στην εικ.1), προστάτευαν την είσοδο από τη θάλασσα¹¹⁹ και σκίαζαν¹²⁰. Η χρήση αυτών των στοών σηματοδοτεί την πλήρη ένταξη τέτοιων πολυεπίπεδων οικοδομημάτων στο τοπίο, καθώς οι ρωμαίοι σχεδιαστές ανταποκρινόμενοι στις ανάγκες της καθημερινής ζωής εντός της έπαυλης¹²¹, χρησιμοποίησαν τη διαρρύθμιση τέτοιων στοών που επιτυγχάνει την πλήρη εναρμόνηση με το φυσικό περιβάλλον¹²².

Ο σχεδιασμός της βίλας προέτασσε ως κύριο δομικό άξονα¹²³ μία τετράγωνη αυλή με κίονες και μία εξέδρα (29 στην εικ.1) που ένωνε την αυλή με το κύριο τμήμα. Το οικοδόμημα διέθετε ακόμη κεντρικό αίθριο (*atrium*¹²⁴), που περιελάμβανε δεκαέξι (πλήρως διακοσμημένα¹²⁵ με ψηφιδωτά) δωμάτια¹²⁶ και λειτουργούσε ως το κέντρο της αρχιτεκτονικής οργάνωσής τους. Πέραν όλων αυτών ενυπήρχαν τρικλίνια (*triclinia*¹²⁷, δωμάτια 13,14,19 στην εικ.1) κι ένας θάλαμος μικρών διαστάσεων (τρία επί τρία μέτρα),

¹¹⁶Οι στοές μεσολαβούσαν των εσωτερικών κι εξωτερικών χώρων των κήπων, βλ. Gigante(1995:2).

¹¹⁷Η κιονοστοιχία στο δυνατό ήλιο του μεσογειακού κλίματος (που τονίζει τον όγκο και τις λεπτομέρειες της αρχιτεκτονικής σύνθεσης) ενεθάρρυνε το παιχνιδίσμα του ήλιου προκαλώντας εντύπωση από μακριά με τα *porticus* και *cryptoporticus*, βλ. Brion(1973:191).

¹¹⁸Για *porticus* και *cryptoporticus*, βλ. Zarmakoupi(2014:75 κ.εξ.).

¹¹⁹De Simone(2010:15) και Deiss(1985:62-64).

¹²⁰Ζαρμακούπη(2010:55-56).

¹²¹Ζαρμακούπη ό.π.56-57.

¹²²Για την εισαγωγή των εσωτερικών κήπων με περιστύλιο και των στοών στην ιδιωτική αρχιτεκτονική, οι ρωμαίοι αρχιτέκτονες παρέπεμπαν όχι μόνο στη μνημειακή πολυτελή αρχιτεκτονική της ελληνιστικής Ανατολής αλλά και στον μεγαλοπρεπή χαρακτήρα της ρωμαϊκής δημόσιας αρχιτεκτονικής, βλ. Nielsen (2001:167).

¹²³Knigh & Jorio(1980:51-65).

¹²⁴Για το μεγάλο κεντρικό *atrium* (αίθριο), το οποίο ήταν μεγαλύτερο από την αγορά μίας μικρής πόλης, βλ. Lancaster(2005:34).

¹²⁵Για αναλυτική παρουσίαση της διακόσμησης της έπαυλης, βλ. Moormann(1984:637-674).

¹²⁶Για δωμάτια με ψηφιδωτά που αφορούν το πρώτο επίπεδο, βλ. σχετικά Guidobaldi & Esposito(2010:33-42). Για δωμάτια δευτέρου επιπέδου, βλ. Guidobaldi & Esposito ό.π.42-44.

¹²⁷Το τρικλίνιο (*triclinium*) αποτελούσε ένα δωμάτιο με τρεις κλίνες και ένα τραπέζι, που προοριζόταν για συμπόσια και ήταν γύρω από το αίθριο, βλ. Dunbabin(2003:37-39), (ιδίου 1991:123-124). Έτσι οι ξαπλωμένοι στις κλίνες συνδαιτημόνες έβλεπαν προς την αυλή (προς τους κίονες του περιστυλίου), με το φυσικό φως να διαχέεται καλύτερα στο χώρο, βλ. Hoerfner(2005:473). Πρβ. Jashemski(1979:89-97, 215-216, 243-244, 247-253). Αναλυτικότερα για τρικλίνια, βλ. σχετικά Ζαρμακούπη(2014:179 κ.ε.).

όπου ανακαλύφθηκε ο σημαντικότερος όγκος παπύρων. Η ισορροπημένη κατανομή του χώρου υποδηλώνεται με την ύπαρξη ενός εξαιρετικά προσεκτικού σχεδιασμού που προηγείται της κατασκευής του κτηρίου, γεγονός που υποδεικνύει η παρουσία μίας θαυμάσιας¹²⁸ αίθουσας¹²⁹ στο κέντρο του οικοδομικού συγκροτήματος, τη μνημειακότητα του οποίου τονίζουν τα χρωματιστά μάρμαρα. Περαιτέρω δε δομές συγκροτούν μία άλλη ομάδα δωματίων¹³⁰ που αντικρίζει τον κόλπο της Νάπολης¹³¹, όπου οι κομψές διακοσμητικές παρεμβάσεις εκδηλώνουν τη ξεχωριστή λειτουργικότητα κάθε δωματίου και αποκλείουν το ενδεχόμενο χρήσης τους ως χώρους διαβίωσης του υπηρετικού προσωπικού, όπως μαρτυρείται σε άλλα μέρη του συγκροτήματος. Επιπλέον η ύπαρξη μίας εσωτερικής θύρας στο βόρειο-ανατολικό άκρο της τοιχοποιίας υποδηλώνει την παρουσία μίας ακόμη συστάδας δωματίων¹³² που ευθυγραμμίζει την πρόσοψη, ενώ κάτω ακριβώς από τα δωμάτια υφίστανται στοές που καταλήγουν στο ανώτερο επίπεδο του άξονα του αίθριου. Η παρατήρηση αυτών των στοιχείων αποκαλύπτει την ενιαία συγκρότηση των κατοικιών¹³³ που αρθρώνονται σε πολλά επίπεδα και την αριστοτεχνική διαμόρφωση των αρχιτεκτονικών δομών που εκτείνονται προς τη θάλασσα, με έναν ιδιαίτερα εξεζητημένο σκηνογραφικό χαρακτήρα¹³⁴.

Η περίτεχνη πολυποίκιλτη¹³⁵ διακόσμηση της έπαυλης (ιδίως του αιθρίου¹³⁶) αποτελεί σημαντική πηγή έκφρασης της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής¹³⁷ και των διάφορων

¹²⁸Για αισθήματα θαυμασμού όσων συμμετείχαν αυτοπροσώπως στις ανασκαφές κατά την περίοδο *Bourbon* και για παρομοίωση της ανασκαφής της βίλας με μελέτες του Σίγκμουντ Φρόντ στην ανθρώπινη ψυχή, βλ. Arnold(2010:140-154).

¹²⁹Για την πρόσοψη της αίθουσας, που διαθέτει μία μεγάλη θύρα από τέσσερις μαρμάρινες πλάκες και πλευρές με μεγάλα παράθυρα με παραστάδες, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:46-48). Το περιβάλλον του πρώτου δωματίου υποδοχής χωρίζεται σε αίθουσα και προθάλαμο, με τοιχογραφίες ζωγραφισμένες σε ύψος μεταξύ τρίτου και τετάρτου στυλ, βλ. Guidobaldi & Esposito ό.π.34-35. Για σύννοψη τεσσάρων στυλ ρωμαϊκής ζωγραφικής, βλ. Clarke(1991:31-72). Πρβ. Ling(1991:23-24) και Gybout(2001:33-56).

¹³⁰Μερική και σύντομη ανασκαφική έρευνα σε βάθος 3,85 μέτρων που πραγματοποιήθηκε στο πρώτο βορειοδυτικό δωμάτιο (που συνδέεται μέσω θυρών και αντίστοιχων τοιχωμάτων με όμορα δωμάτια του βόρειο-δυτικού και βόρειο-ανατολικού άξονα), κατέδειξε πως το δωμάτιο υπήρξε διακοσμημένο με μαυρόσπρο ψηφιδωτό δάπεδο και με αξιοθαύμαστα έργα ζωγραφικής, βλ. Guidobaldi(2011:524).

¹³¹D'Arms(1981:72-96).

¹³²Τα δωμάτια του χαμηλότερου επιπέδου δεν εκτείνονται στα βόρεια-ανατολικά του εσωτερικού του οικοδομικού σώματος (όπως του ανώτερου επιπέδου), γεγονός που υποδηλώνει ότι αυτά τα δωμάτια ήταν αποτέλεσμα της προσαρμογής των δομών της βίλας στο επικλινές έδαφος, βλ. Guidobaldi(2011:520).

¹³³Guidobaldi ό.π.525.

¹³⁴Guidobaldi(2011:519) και De Simone(2010:13-14).

¹³⁵Τα δωμάτια παρουσιάζουν ποικιλία ρωμαϊκών τάσεων διακόσμησης, καθώς ακολουθούν τη χρήση διαφορετικών διακοσμητικών συστημάτων σε τέτοιου είδους πολυτελείς βίλες, βλ. Moormann(2010:78).

¹³⁶Στο αίθριο ήλθαν στο φως δύο μεγάλα κύρια θραύσματα σκούρου κόκκινου και μπλέ, που δίνουν μία ιδιαίτερα έντονη αίσθηση του βάθους, χάρη στην παρουσία μίας σύνθεσης από χώρους πρασίνου, όπου

τεχνοτροπιών της ρωμαϊκής τέχνης¹³⁸ εν γένει, που επέτρεψαν την κατανόηση του αριστουργηματικού διακοσμητικού καθεστώτος της. Γιατί εκτός της εντυπωσιακής *βιβλιοθήκης των παύρων*, η πολυτέλεια και η χλιδή πιστοποιούνται και από την εύρεση θαυμάσιων ψηφιδωτών δαπέδων¹³⁹, διακοσμητικών εσωτερικού τοίχου¹⁴⁰ κι αξιόλογων τμημάτων τοιχογραφιών¹⁴¹ (πιθανότατα του 50-40 π.Χ.¹⁴²), ενώ τα ξύλινα έπιπλα με επένδυση από ελεφαντόδοντο¹⁴³ αποπνέουν «αέρα» μεταγενέστερης εποχής¹⁴⁴.

Όμως η παράλια αυτή οικία της Καμπανίας αποτελούσε πρωτίστως μία «*ιδεαλιστική αναπαράσταση του επικούρειου κήπου στην Αθήνα*»¹⁴⁵, εφόσον οι περίτεχνοι κήποι της με περιστύλιο¹⁴⁶ υπήρξαν επιμελώς σχεδιασμένα τοπία, με τη βλάστηση να συμπληρώνει την σύνθετη μορφή του πολυεπίπεδου κτηρίου¹⁴⁷, ενώ παράλληλα απηχούσε «*την εξιδανικευμένη συνάντηση με τον ελληνικό πολιτισμό, στον ιδιωτικό χώρο*»¹⁴⁸. Αυτή ακριβώς την ελληνική επιρροή¹⁴⁹ τόνιζε μία εκπάγλου κάλλους συλλογή μνημειακών

ενσπείρονται διάφορα είδη ζώων, όπως ελάφια, κοκόρια και πάπιες, βλ. Guidobaldi(2011:520), Moormann(2010:66). Για διακόσμηση κεφαλιού πάνθηρα σε κίτρινο φόντο, βλ. Moormann(2010:68). Συμπεραίνεται πως οι τοίχοι του αίθριου και εκείνες των γειτονικών χώρων ανήκουν στο δεύτερο στύλ, ενώ οι τοίχοι από τις βεράντες του μικρού ή μεγάλου περιστυλίου θα πρέπει να τοποθετηθούν στο τέταρτο διακοσμητικό στύλ, βλ. Moormann(1984:65,71), Guidobaldi & Esposito(2009:346-352), Guidobaldi et al(2009:141-153).

¹³⁷ Για αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των πολυτελών ρωμαϊκών επαύλεων, βλ. Ζαρμακούπη(2014:213 κ.εξ).

¹³⁸ Χαρακτηριστικά παραδείγματα ρωμαϊκής τέχνης βρέθηκαν και σε άλλα οικήματα, αλλά όσα ευρήματα απεκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη στην *έπαυλη των παύρων* είναι μοναδικά. Το εξαιρετικά ακριβές σχέδιο του *Weber* περιείχε επίσης τη θέση των επιμέρους ευρημάτων, βλ. Guidobaldi(2011:519).

¹³⁹ Η έρευνα επικεντρώθηκε στη μαρμάρινη διαστρωμάτωση των δαπέδων που άλλοτε αποτελούνταν από ρωμαϊκά μωσαϊκά κι άλλοτε από πολύχρωμα ή ασπρόμαυρα ψηφιδωτά με γεωμετρικά διακοσμητικά που χρονολογούνται από τα τέλη της δημοκρατίας. Για δειγματοληψία τοιχογραφιών και μωσαϊκών, βλ. De Simone & Ruffo(2005:161-181). Πρβ. Guidobaldi(2011:519,524). Για ανακάλυψη ψηφιδωτών δαπέδων τον 18^ο αι., βλ. Venuti(1750:47) και Arnold(2010:142). Ακριβώς το ίδιο δε δάπεδο δημιουργήθηκε και στη βίλα-μουσείο *Γκετί*, βλ. Lapatin(2005:42,80-81), True and Silveti(2005:38-39) και Walsh & Gribbon(1997:56-57).

¹⁴⁰ Στις ανατολικές και νότιες γωνίες μίας αίθουσας υπήρχαν στον τοίχο δύο τετράπλευρες βάσεις από τούβλο (των οποίων η μαρμάρινη επένδυση βρέθηκε σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση), όπου πιθανολογείται να υποστηρίζονταν δύο γυναικεία αγάλματα, βλ. Gasparri(2005:51-59).

¹⁴¹ Guidobaldi(2011:519). Για τοιχογραφίες της έπαυλης, βλ. Moormann(2010:63-78) και Favro(2010:163).

¹⁴² Με βάση τη μελέτη ενός τρικλίνιου που είχε θέα στη θάλασσα, τα διακοσμητικά τοίχου χρονολογούνται από το 50-40 π.Χ., βλ. Moormann(2010:70).

¹⁴³ Όπως και ορισμένα έπιπλα με λεοντόμορφα πόδια, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:51-55).

¹⁴⁴ Σε γενικές γραμμές το δεύτερο στύλ διακόσμησης εκτιμήθηκε από τους ιδιοκτήτες της βίλας ακόμη και μεταγενέστερα, καθώς διατηρήθηκε μέχρι τη στιγμή της έκρηξης το 79 μ.Χ., βλ. Moormann(2010:78).

¹⁴⁵ Lancaster(2005:34).

¹⁴⁶ Οι περιστύλες κατασκευές παρέπεμπαν στην αρχιτεκτονική μορφή της *παλαίστρας* των ελληνιστικών γυμνασίων, που σε αντίθεση με τις αντίστοιχες των ρωμαϊκών επαύλεων δεν περιέβαλλαν σχεδιασμένα τοπία ή κήπους αναψυχής, ακόμα κι αν οι στοές ή οι παλαιότερες τοποθετούνταν μέσα σε μεγάλα πάρκα, βλ. Ζαρμακούπη(2010:52). Αναλυτικά για κήπους με περιστύλιο, βλ. Ζαρμακούπη(2014:103 κ.εξ., 245-248).

¹⁴⁷ Ζαρμακούπη ό.π.52.

¹⁴⁸ Στο εσωτερικό της έπαυλης ο ρωμαίος αρχιτέκτονας πέτυχε τον εξωραϊσμό των εσωτερικών τοπίων με υδάτινες συνθέσεις και με ζωγραφισμένα τοπία, βλ. Ζαρμακούπη(2010:57) και Gallavotti(1941:129-145).

¹⁴⁹ Deiss(1985:7) και Wallace-Hadrill(1994:184).

γλυπτών¹⁵⁰ που συγκαταλέγονται «στα μεγαλύτερα αριστουργήματα της ρωμαϊκής γλυπτικής»¹⁵¹, καθώς περιελάμβανε μία πλειάδα τόσο προτομών και αγαλμάτων¹⁵² φιλοσόφων¹⁵³, ρητόρων, αθλητών και μυθολογικών χαρακτήρων της κλασικής εποχής¹⁵⁴, όσο και προσωπογραφίες μεγάλων ελληνιστικών ηγεμόνων¹⁵⁵. Όλα αυτά τα πολυάριθμα¹⁵⁶ χάλκινα¹⁵⁷ και μαρμάρινα γλυπτά¹⁵⁸, υποδεικνύουν ότι ο κάτοχος της βίλας υπήρξε κάποιος Ρωμαίος διανοούμενος, ενώ η μεν παρουσία των πορτρέτων (ελληνικών προσωπικοτήτων, που συνίστανται σε ελληνιστικούς βασιλείς και όχι φιλοσόφους, ποιητές ή ρήτορες¹⁵⁹) ερμηνεύεται ως ο προσωπικός πόθος σύνδεσης του ιδιοκτήτη με το βασιλικό καθεστώς αυτών των φυσιογνωμιών, η δε ταυτόχρονη παρουσία αγαλμάτων Ελλήνων στοχαστών καταδεικνύει το ρόλο των φιλοσόφων ως συμβούλων των ελληνιστικών ηγεμόνων¹⁶⁰.

Το πέρασμα στα τεχνητά κατασκευασμένα τοπία των κήπων¹⁶¹ σηματοδοτεί η ύπαρξη μίας μεγάλης ρηχής ορθογώνιας πισίνας¹⁶² στο ορθογώνιο περιστύλιο με κίονες¹⁶³, όπου

¹⁵⁰Mattusch(2005:12-28,51-54),Walsh & Gribbon(1997:45) και De Simone(2010:2).

¹⁵¹Lancaster(2005:34).

¹⁵²Η χρονολόγηση των αγαλμάτων συμφωνεί με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στην πρώτη φάση της βίλας και έτσι η πλειοψηφία αυτών των γλυπτών μπορεί με ασφάλεια να υπολογισθεί πριν από το τρίτο τρίμηνο του 1^{ου} αι.π.Χ., εφόσον «μόνο σε λίγες περιπτώσεις είναι λογικό να προκύπτει χαμηλότερη χρονολογία»,βλ.Moesch(2008:79),συνεπιφέροντας τη μείωση της χρονολογίας της πρώτης φάσης του οικοδομικού συμπλέγματος στο τρίτο τρίμηνο του πρώτου προχριστιανικού αιώνα,βλ.Guidobaldi &Esposito(2010:57).Για υφιστάμενα αγάλματα,βλ.Venuti(1750:50) και Arnold(2010:142).Για αναλυτική παρουσίασή τους,βλ.Mattusch(2010:79-88).

¹⁵³Meneghini(2009:190-201), κυρίως βλ. εικ.106 για τα πορτρέτα φιλοσόφων της έπαυλης.

¹⁵⁴Mattusch(2010:5),του ιδίου(2005:184) και Warden & Romano(1994:228-235).

¹⁵⁵Dillon(2000:27-28).Τα πορτρέτα αυτά αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα ελληνιστικών βασιλικών προσωπογραφιών από ένα ενιαίο αρχαιολογικό σύνολο,βλ.Lomas(1997:39).Οι δε εργαστηριακές δοκιμές υπέδειξαν τρία (ως επιπρόσθετα στη συλλογή των 85 γλυπτών,βλ.De Simone, 2010:12-13) χάλκινα πορτρέτα τα οποία καθώς είναι καμωμένα από το ίδιο μεταλλικό κράμα, οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ταυτόχρονης δημιουργίας αριστουργήματα,βλ.σχετικά Mattusch(2010:85),Papini(2004:50-55),ιδίου(2005:125-135).

¹⁵⁶Για αναλυτική παρουσίαση των πολυάριθμων ευρημάτων,βλ.Comparetti & De Petra(1883:44-48).

¹⁵⁷Υπάρχει και μία χάλκινη προτομή της Ιουλίας Αγριππίνας (15-59 μ.Χ.), όπως και άλλες τρεις, για τις οποίες συμπεραίνεται ότι αγοράστηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές,βλ.Capasso(2010:108).

¹⁵⁸Barker(1908:73-77),Deiss(1985:62-64).Οι περαιτέρω αναλύσεις στα μαρμάρινα γλυπτά που έχουν συμπεριλάβει ακτινογραφία και λεπτομερείς τεχνικές επιθεωρήσεις,απεκάλυψαν ότι πολλά από τα αντίγραφα των ελληνικών πρωτότυπων παρήχθησαν σε τοπικά εργαστήρια και ως εκ τούτου δεν είναι αλήθεια ότι όλα τα αγάλματα υπήρξαν αντίγραφα που εισάγονται από την Αθήνα,βλ.Mustilli(1983:77-97),Capasso(2010:107).Σήμερα αυτά εκτίθενται σε μία σειρά από αίθουσες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης,βλ.Παπανικολάου(1992:77),Walsh &Gribbon(1997:45),Guidobaldi(2011:519).

¹⁵⁹Gallavotti(1941:129-145) και Capasso(2010:103).

¹⁶⁰Η Sheila Dillon έχει προσφέρει δύο νέες ερμηνείες για αυτά τα αγάλματα, που υποδεικνύουν τη σύνδεση μεταξύ του επικούρειου δόγματος και της διακόσμησης της βίλας,βλ.Dillon(2006:48-49),Guidobaldi & Esposito(2010:61).

¹⁶¹Purcell(2001:551).

το υγρό στοιχείο της υδάτινης σύνθεσης¹⁶⁴ με τις αρχιτεκτονικές της λεπτομέρειες¹⁶⁵ ενδυνάμωσε την αίσθηση του φυσικού πρασίνου των φυτών εσωτερικού χώρου¹⁶⁶ (οπτική που εμπλουτίστηκε με τη θέα τόσο των ζωγραφισμένων, όσο και των αληθινών τοπίων¹⁶⁷) κι εξωραΐστηκε με μία συλλογή¹⁶⁸ έργων τέχνης στην άκρη της πισίνας που προσέδιδε χάρη στο τεχνητό παράκτιο νότιο τμήμα του συγκροτήματος¹⁶⁹. Το διάτρητο αυτό ενιαίο οικοδόμημα άνοιξε αμφίπλευρα τους χώρους του προς τα εσωτερικά και εξωτερικά τοπία, ώστε τα διασκορπισμένα στοιχεία της ρευστής δομής του να ανταποκριθούν αρμονικά στην κατωφερή μορφολογία¹⁷⁰ του επικλινούς ακρωτηρίου¹⁷¹.

Μέσα στο ιδεατό φυσικό περιβάλλον του κόλπου της Νάπολης μία οικία με τέτοιο πολυτελέστατο περιεχόμενο επίπλωσης, αριστοτεχνικών τοιχογραφιών, πλήθος βαρύτιμων αντικείμενων, αριστουργηματικών πινάκων¹⁷² και γλυπτών και μία τόσο

¹⁶²Για πισίνα μήκους εξήντα έξι μέτρων και επτά πλάτους, με ένα κεντρικό σιντριβάνι με μαρμάρινο βάθρο, βλ. Pannuti(1983:321) και Guidobaldi(2011:520).

¹⁶³Guidobaldi ό.π.524.

¹⁶⁴Αυτές οι υδάτινες συνθέσεις ενδυνάμωσαν την παρουσία του τοπίου μέσα στην οικία, ενώ τα μεγάλα ανοίγματα επέτρεπαν τη συνομιλία μεταξύ των εσωτερικών χώρων της έπαυλης και των υδάτινων κυρίως τοπίων που τις περιέβαλλαν, βλ. Ζαρμακούπη(2010:5,57). Αναλυτικότερα για τις αξιοθαύμαστες αυτές υδάτινες συνθέσεις της, βλ. Ζαρμακούπη(2014:141 κ.εξ).

¹⁶⁵Οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες αποκαλύπτονται από τις υπόγειες ανασκαφές, οι οποίες καταγράφηκαν προσεκτικά από τον *Karl Weber*, βλ. Arnold(2010:141). Πρβ. Parslow(1995:85-103).

¹⁶⁶Αυτό συμβαίνει καθώς αυτές περιβάλλονταν από τις στοές του περιστυλίου, οι οποίες λειτουργούσαν ως οπτικό πλαίσιο, αλλά και μέσο πρόσβασης στο φυσικό περιβάλλον που αφθονούσε. Ειδικότερα για τη χρήση που γινόταν με αυτές τις πισίνες, βλ. Ζαρμακούπη(2014:165 κ.εξ).

¹⁶⁷Ζαρμακούπη(2010:57). Τοπίο ιδανικό για την επικούρεια κοινότητα, ή αλλιώς «*a perfect complement to reflective leisure and to the Epicurean tenor of life*», βλ. McKay(1998:111). Πρβ. Sauron(1980:81).

¹⁶⁸Η συλλογή συμπεριελάμβανε αντικείμενα και γλυπτά από χαλκό και μάρμαρο, όπως το χάλκινο άγαλμα του *Δορυφόρου*, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:31). Σήμερα όλα αυτά τα έργα τέχνης φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης, βλ. Guidobaldi(2011:519).

¹⁶⁹Guidobaldi & Esposito(2010:59).

¹⁷⁰Η αρχιτεκτονική σύνθεση της έπαυλης ανταποκρίθηκε στην κατωφερή μορφολογία του επικλινούς εδάφους και διασκορπίσε τους χώρους της στο τοπίο με κήπους που απλώνονται πάνω από τη θάλασσα, βλ. Guidobaldi(2011:519).

¹⁷¹Αυτό καταφαινεται στην ανατολική άκρη του αρχιτεκτονικού συμπλέγματος, μπροστά από μία βεράντα, όπου υπήρχε μία ορθογώνια πισίνα επιχρισμένη με ροζ κονίαμα (πλάτους 5μ., μήκους 18,30μ. και 2μ. βάθους, βλ. Guidobaldi(2011:527), που επέβαλε την παρουσία της αρμονικά συνυφασμένη με το τοπίο, ενώ οδηγούσε κατευθείαν στην παραλία μέσω τριών-τεσσάρων σκαλοπατιών, που προφανώς αποτελούσαν την αρχή μίας κλίμακος, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:48), Guidobaldi(2011:520), Mustilli(1956:77-97) και ιδίας(1983:7-18). Κατόπιν εκκινούσε η ράμπα μίας μικρής πλαγιάς, η οποία αποδείχτηκε πως συναντά το τοίχωμα της πισίνας στη νότια πλευρά και συνεχίζεται μέχρι την ακτή. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για μία περιοχή που όπως τεκμηριώνουν οι μελέτες ενδέχεται να μην χρησιμοποιούνταν λόγω της αύξησης της στάθμης της θάλασσας. Όμως δεν είναι πλέον δυνατόν να συνεχίσουν οι ανασκαφές σε αυτή την κατεύθυνση, λόγω της παρουσίας της τάφρου που απαιτείται για την αποστράγγιση του νερού από το έδαφος, βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:49). Για μελέτες σε άλλες περιοχές της πόλης που θέτουν τον ίδιο παλιό ρυθμό, βλ. Cinque & Irollo(2008:425-437).

¹⁷²Για αριστοτεχνικά θέματα πινάκων, βλ. Polito(1998:40-45, 127-129).

αξιόλογη ελληνορωμαϊκή βιβλιοθήκη¹⁷³ είναι εύλογο να ανακαλεί τη μοντέρνα ασιατική πολυτέλεια, που κοσμούσε τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό¹⁷⁴ του εσωτερικού κήπου αναψυχής με θεσπέσια ελληνικά¹⁷⁵ γλυπτικά σύνολα¹⁷⁶, επιτυγχάνοντας την αρμονική σύνδεση της σύνθετης¹⁷⁷ αρχιτεκτονικής δόμησης με τον περιβάλλοντα χώρο. Οι δε κήποι (που διατηρούσαν τη μορφή του κλειστού περιστυλίου¹⁷⁸) τόνιζαν αφενός την εκτίμηση και το αμέριστο θαυμασμό του ρωμαϊκού τοπίου κι αφετέρου υπενθύμιζαν το στενό πνευματικό σύνδεσμο αυτών των κήπων με τον *Κήπο του Επίκουρου*¹⁷⁹. Ως εκ τούτου, είναι έκδηλο πως η έπαυλη αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό ένα ύστερο ελληνιστικό ιδεώδες, αυτό της εξιδανίκευσης της εκλεπτυσμένης ελληνικής αναψυχής¹⁸⁰, που ερωτοτροπούσε με την ιδέα της ζωής του φιλοσόφου στον *Κήπο του γυμνασίου*¹⁸¹.

¹⁷³Mielsch(1999:89-98).

¹⁷⁴Ο αρχιτεκτονικός αυτός σχεδιασμός καταφαίνεται στο ψηφιακό μοντέλο αναπαράστασης. Για ψηφιακό μοντέλο εικονικής πραγματικότητας της *έπαυλης των παπύρων*,βλ.σχετικά Zarmakoupi(2010:181-193), Favro(2010:170-179).Πρβ.Sorrell(1981:20-26),Thomas(1996:33),Borges(1975:141),Rodaway(1994:177). Ειδικότερα για παρουσίαση αυτού του μοντέλου,βλ.Zarmakoupi(2010:187-191).

¹⁷⁵Τα ελληνικά γλυπτικά σύνολα θα προκαλούσαν αναμφίβολη αύξηση του θαυμασμού των επισκεπτών για τους ιδιοκτήτες και διακριτικά θα προκαλούσαν τους Ρωμαίους φιλοξενούμενους και λάτρεις του τοπίου να προβληματιστούν για τους μεγάλους ηγέτες, ρήτορες, συγγραφείς,αθλητές και βέβαια θεούς και θεές στην Ελλάδα,βλ.Capasso(2010:107).Επιπλέον τους προσκαλούσαν να θαυμάσουν την αρχιτεκτονική της ρωμαϊκής έπαυλης ως ενδεικτική μίας νέας γλώσσας αρχιτεκτονικής και τοπίου, το στίγμα της οποίας συνεισφέρει στην ιστορία της αρχιτεκτονικής,βλ.Zarmakoupi(2010:57-58).

¹⁷⁶Guidobaldi(2011:519).Ένα άλλο επιπρόσθετο σύνολο διάσημων γλυπτών ελλήνων καλλιτεχνών τόνιζε τον ιερό χαρακτήρα του κήπου, όπου στο κέντρο του δέσποζε ένα άγαλμα της θεάς του πολέμου και προστάτιδας του πολιτισμού *Αθηνάς Προμάχου*,βλ.Guidobaldi(2011:520).Επιπλέον σε μία μεγάλη περιφραγμένη αυλή πάνω από το αίθριο βρέθηκαν επτά χάλκινα κεφάλια επιφανών Ελλήνων σε μαρμάρινες στήλες και τρεις χάλκινες ερμαϊκές κεφαλές φιλοσόφων (από τις οποίες ενδέχεται οι δύο να απεικονίζουν τον Αριστοτέλη και τον Πυθαγόρα),όμως εφόσον τα μαρμάρια στηρίγματα χάθηκαν, είναι αδύνατον πλέον να αναγνωρισθούν με βεβαιότητα,βλ.Mattusch(2010:85),Richter(1965:171-172).Ακόμη σε μία κόγχη του αιθρίου εντοπίστηκε μία χάλκινη προτομή ενός Πτολεμαίου ηγεμόνα, πιθανότατα του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλάδελφου,βλ.σχετικά Mattusch(2010:85).

¹⁷⁷Οι επαύλεις προσέφεραν ένα αρχιτεκτονικό συνθετικό θέμα, που καταφαίνεται έκδηλα στην λογοτεχνική παραγωγή της εποχής, συγκεκριμένα στις επιστολές, στα ποιήματα και στις πραγματείες «περί γεωργίας»,βλ.Zarmakoupi(2010:57).Το αρχιτεκτονικό αυτό θέμα προσέφερε περισσότερο ιδεατά προσχέδια των επαύλεων (*villa rustica, urbana, suburbana* κ.ο.κ.) παρά υλοποιημένα σχέδια,βλ.Zarmakoupi ό.π.57.

¹⁷⁸Για μεγάλο περιστύλιο με κιονοστοιχία μήκους εκατό μέτρων,βλ.Moesch(2008:78).Πρβ.Frischer (1995:211-229).

¹⁷⁹Capasso(2010:101).Είναι προφανές ότι ο ιδιοκτήτης αυτού του τύπου δομής κήπων, επιδίωκε να εκπροσωπεί τον *Κήπο* του σπουδαίου Έλληνα φιλοσόφου (σύμφωνα με τη μόδα που επικρατούσε στα μέσα του πρώτου προχριστιανικού αιώνα),όταν επιχειρήθηκε μία προσπάθεια υπενθύμισης των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας με τη βοήθεια των φημισμένων *γυμνασίων* της ελληνιστικής Ανατολής, όπου οι ρωμαίοι αριστοκράτες, σπούδαζαν φιλοσοφία,βλ.Sauron(1980:81),Capasso(2010:101-102).

¹⁸⁰Οι Ρωμαίοι εξιδανίκευαν τον ελληνικό τρόπο εκλεπτυσμένης αναψυχής και διαμόρφωσαν με τέτοιο τρόπο τους χώρους των ρωμαϊκών επαύλεων, ώστε να τον φιλοξενήσουν,βλ.Zarmakoupi(2010:57). Πρβ.Capasso(2010:108).

¹⁸¹Guidobaldi(2011:520),Sauron(1980:277-301),ιδίου(1983:75-76).

1.2.3. Η ανακατασκευή της

Η ανακάλυψη της «βίλας των Παπύρων» στην Καμπανία μετέβαλε τις παγιωμένες απόψεις για τον ρωμαϊκό κόσμο και πυροδότησε τόσο το ρομαντικό κίνημα όσο και το κίνημα του νεοκλασικισμού, καθώς ενέτεινε μία έλξη για τις ανασκαφικές έρευνες των αρχαιοτήτων του κόλπου της Νάπολης, τάση που απεικονίζεται εμφανέστατα στην ανακατασκευή της *Villa dei Papiri* σε κτιριακό συγκρότημα της Καλιφόρνιας. Εκεί, στο ανατολικό άκρο της ακτής Μαλιμπού¹⁸², η «Βίλα Γκετί» σχεδιάστηκε σε ρυθμό που παραπέμπει άμεσα στην πρωτότυπη έπαυλη του *Herculaneum* απηχώντας τη διαρκή σχέση ανάμεσα στο ομώνυμο Μουσείο και στις αρχαιότητες της έπαυλης¹⁸³. Πρόκειται για αυθεντική αναδημιουργία της αρχαίας οικίας από το φανατικό συλλέκτη *J. Paul Getty*¹⁸⁴ που γοητεύτηκε από αυτή τόσο ως κέντρο φιλοσοφικής γνώσεως, λόγω της ονομαστής βιβλιοθήκης των χιλιάδων παπύρων, όσο και πολυτέλειας, λόγω των λαμπρών χρωματιστών ψηφιδωτών μαρμάρων, των νωπογραφιών υψηλής αισθητικής, της πληθώρας αγαλμάτων και προτομών από ορείχαλκο¹⁸⁵ και μάρμαρο. Και είναι αυτή η φιλότεχνη δραστηριότητα του, σε συνδυασμό με την αγάπη του ειδικότερα για την ρωμαϊκή τέχνη και τον εφ'όρου ζωής θαυμασμό του για τις αξίες του αρχαίου κόσμου που διαχέει το περιεχόμενο των παπύρων, που κινητοποίησε ριζικά την απόφαση του να ανακατασκευάσει το θαμμένο αρχαίο κτήριο, να στεγάσει εκεί μία ενδιαφέρουσα συλλογή χειρογράφων και να εκδόσει βιβλία που άπτονται του θέματος της βιβλιοθήκης.

Επρόκειτο για μία ρηξικέλευθη απόφαση στην υπηρεσία μίας συντηρητικής καλλιτεχνικής προτίμησης, που επανεκκίνησε το ενδιαφέρον γι' αυτό το σπουδαίο μνημείο πολιτισμού, εφόσον επιχείρησε να εγκαταστήσει στη *Villa Getty* ένα φημισμένο μουσείο αφιερωμένο στις τέχνες και τους πολιτισμούς του αρχαίου ελληνορωμαϊκού κόσμου¹⁸⁶ και παράλληλα ένα εκπαιδευτικό και εκδοτικό κέντρο¹⁸⁷ όπου θα εξέδιδε

¹⁸²Στο Μαλιμπού του Λος Άντζελες προϋπήρχε μία άλλη γκαλερί του *J. Paul Getty*, βλ. Storrie(2008:186) και Moltesen(2007:155).

¹⁸³True&Silveti(2005:17) και Lapatin(2010:131).

¹⁸⁴Ο *J. Paul Getty* (που φημιζόταν ως ένας φανατικός συντηρητικός συλλέκτης, με τις προτιμήσεις του να ενστερνίζονται εκείνες της αγγλικής αριστοκρατίας του 19^{ου} αι.) είχε ήδη στην κατοχή του δύο βίλες στην Ιταλία, βλ. Walsh & Gribbon(1997:43).

¹⁸⁵Τα αντίγραφα των χάλκινων γλυπτών που ανακτήθηκαν από την οικία του Ηρακλείου (τα οποία αντιγράφηκαν στις θέσεις που βρέθηκαν), εκτίθενται κατά τη στιγμή που ανακαλύφθηκαν: πέντε διάσημα χάλκινα γλυπτά από αυτά τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό περιστύλιο, με τρόπο σα να μεταφέρουν νερό στα άκρα μίας επιμηκούς στενής πισίνας, βλ. Walsh & Gribbon(1997:48).

¹⁸⁶Filler(2007:215).

αξιόλογα βιβλία και θα διατηρούσε συλλογή χειρογράφων¹⁸⁸. Εκεί πέτυχε να εκθέσει την περίφημη συλλογή του από εξέχουσες ελληνικές, ρωμαϊκές και ετρουσκικές αρχαιότητες¹⁸⁹ (που χρονολογούνται περίπου από το 6.500 π.Χ. έως το 400 μ.Χ.), αλλά και να παρουσιάσει ορισμένους χειρόγραφους παπύρους¹⁹⁰. Για την υλοποίηση του μεγαλόπνοου σχεδίου του ο Getty¹⁹¹ κάλεσε τους σπουδαιότερους τεχνίτες ανά την υφήλιο¹⁹², προκειμένου να οικοδομήσει ό,τι επακριβώς οραματιζόταν: «Θα είναι απλά αυτό που αισθάνομαι πως θα πρέπει να είναι ένα καλό μουσείο και θα έχει το χαρακτήρα ενός κτηρίου που θα ήθελα να επισκεφθώ ο ίδιος... Γιατί να μη δείξω στους καλιφορνέζους πώς θα έμοιαζε ένα ιδιαίτερα ελκυστικό ρωμαϊκό κτήριο με τους κήπους του¹⁹³, τα συντριβάνια, ακόμη και λεπτομέρειες, όπως τα φωτιστικά και τα κατάλληλα άνθη,¹⁹⁴». Η επιλογή της έπαυλης του Ηρακλείου Καμπανίας ως μοντέλο ενός μουσείου

¹⁸⁷Moltesen(2007:156).

¹⁸⁸Gebhard(1974:57-58).

¹⁸⁹Το 2007 το μουσείο Getty συμφώνησε για την επιστροφή σαράντα αρχαιοτήτων στην Ιταλία, βλ. σχετικά Filler(2007:221-223).

¹⁹⁰Favro(2010:164-170), Gebhard(1974:57-58), Banham(1977:238), Marcus(1990:329), Greenwood(1990:54). Πρβ. Zarmakoupi(2010:185-187).

¹⁹¹Ο Getty διέθετε απόλυτη συναίσθηση της μακράς παράδοσης μίας οικίας-μουσείου, καθώς η Αγγλία διέθετε πληθώρα από αξιοσέβαστα σπίτια με πολύ μεμονωμένες συλλογές έργων τέχνης που ήταν ανοικτά κάποιες φορές για το κοινό, βλ. Walsh & Gribbon(1997:43).

¹⁹²Ο αρχαιολόγος Norman Neuerburg (κορυφαία αυθεντία στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική) προσελήφθη ως ιστορικός σύμβουλος για την αναδημιουργία της βίλας του Μουσείου, ενώ η εταιρεία Langdon & Wilson ανέλαβε τα καθήκοντα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της κι έτσι το έργο άρχισε την 21^η Δεκεμβρίου 1970. Καθώς όμως ο Γκετί βιαζόταν, η έρευνα, ο σχεδιασμός και η κατασκευή προχώρησαν από κοινού όλων των εμπλεκομένων, σε μία πορεία ταχείας κατασκευαστικής ανάπτυξης. Σύντομα στο εργοτάξιο συνέρευσαν τεχνίτες από όλη την Αμερική και την Ευρώπη, μεταξύ των οποίων και πληρώματα από τα στούντιο του Hollywood, ιδιαίτερα όσοι κατασκεύαζαν τα σκηνικά του έργου «Κλεοπάτρα». Το μεγάλο πνοο αυτό έργο επιστατούσε ο Άγγλος αρχιτέκτονας Stephen Garrett, σύμβουλος του Γκετί για την αναδιαμόρφωση της οικίας του στο Posillipo, στον κόλπο της Νάπολης, βλ. Walsh & Gribbon(1997:48).

¹⁹³Οι κήποι του περιστύλιου του μουσείου σχεδιάστηκαν με το γεωμετρικό ρωμαϊκό τρόπο, το οποίο οι ειδήμονες διαβεβαίωναν πως θα πρέπει να απετέλεσε μία λογική προσέγγιση, βλ. Moltesen(2007:157). Όμως οι διακοσμητικοί ρωμαϊκοί κήποι του Ηρακλείου ήταν εξαιρετικά πολυδάπανοι, καθώς συχνά απεικόνιζαν ποικίλα αριστουργηματικά σχέδια: λ.χ. μερικές φορές απεικόνιζαν εκ νέου σκηνές μάχης και αρματοδρομίες ή συλλαβίζαν το όνομα του εργοδότη τους. Έτσι στην απεικονιστική τους έκφραση στο Μαλιμπού αποφασίστηκε ότι η δαπάνη για τη συντήρηση τέτοιου είδους εκτεταμένων γλυπτών διακοσμητικής κηπουρικής θα ήταν απαγορευτική, βλ. Walsh & Gribbon(1997:54). Η γεωμετρικότητα των κήπων που εξωραίζονται από την καμπυλότητα των τοπικών ιταλικών φυτών της «έπαυλης των παπύρων» δημιουργήθηκαν από τον αρχιτέκτονα σχεδιαστή τοπίων Emmett Wemple, βλ. Walsh & Gribbon(1997:54). Η επιλογή του στις φυτεύσεις βασίστηκε σε τοιχογραφίες, τις χαράξεις ριζών από την ηφαιστειακή λάσπη του *Herculaneum* και στις επιστολές του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, βλ. Favro(2010:161-163).

¹⁹⁴Ένας τεράστιος αριθμός φυτών χρησιμοποιήθηκε από κορυφαίους κηπουρούς στη διακοσμητική κηπουρική, προκειμένου να πετύχουν τη γεωμετρική συμμετρικότητα των φυτών της ρωμαϊκής έπαυλης, στο μουσειακό πλέον χώρο της: δεκάδες ποικιλίες από ροδιές, πικροδάφνες, δάφνες, άκανθους, πρίνους, ροδόδεντρα, μυρτιές, τριανταφυλλίες, ίριδες, κισσούς, νάρκισσους και ακόμη οπωροφόρα δέντρα όπως συκιές, μηλιές, αγλαδιές κι ελιές επιστρατεύτηκαν εν αφθονία για αυτό το σκοπό. Πολλά από αυτά είχαν εισαχθεί από την Ιταλία, ενώ η προμήθεια άλλων έγινε από τοπικά φυτώρια, καθώς οι κλιματολογικές

που επρόκειτο να φιλοξενεί επ' άπειρον ελληνορωμαϊκές αρχαιότητες και χειρόγραφα (πράξη που αντανακλά εναργέστερα τη μακροχρόνια γοητεία που ασκεί τόσο αυτή η θαμμένη ρωμαϊκή πόλη, όσο και η μεγάλη οικία έξω από τα τείχη της) εφαρμόστηκε στην περιοχή της ακτής του Μαλιμπού, όπου το κλίμα της είναι εφάμιλλο με εκείνο του κόλπου της Νάπολης¹⁹⁵.

Όμως η *Villa Getty* δεν προοριζόταν να αποτελέσει πιστό αντίγραφο¹⁹⁶ της *Villa dei Papiri*, αλλά μία ανακατασκευή της, που βασιζόταν εν μέρει στην απτή πραγματικότητα της υφισταμένης ρωμαϊκής έπαυλης και εν μέρει στη δημιουργική φαντασία των επιστημόνων¹⁹⁷. Γιατί αναπόφευκτα ενώ οι αρχιτέκτονες είχαν αναπαραγάγει ως ένα σημείο τον πρωτότυπο σχεδιασμό, εν τη συνεχεία προέβησαν σε αποκλίσεις εσωτερικού¹⁹⁸ κι εξωτερικού¹⁹⁹ χώρου, προσαρμόζοντας το οικοδόμημα στο συγκεκριμένο

συνθήκες στον κόλπο της Νάπολης (που ομοιάζει τόσο με αυτή στο Μαλιμπού), ευνοούσε τη διάθεση των ποικιλιών που χρειαζόταν. Βέβαια στο μουσειακό κήπο προστέθηκαν και κοινά ανθοφόρα φυτά της Νότιας Καλιφόρνιας, όπως μπουκαμβίλιες, που έλειπαν από τον ρωμαϊκό κήπο, βλ. Walsh & Gribbon(1997:54).

¹⁹⁵ Walsh&Gribbon ό.π.43, Guidobaldi(2011:519).

¹⁹⁶ Αν αποτελούσε πιστό αντίγραφο, η διάταξη του μουσείου θα ήταν ολόιδια με το θαμμένο πρωτότυπο: ένα δώροφο κεντρικό ορθογώνιο κτίσμα, συμπεριλαμβανομένου ενός αιθρίου και τους συνθήεις χώρους που γειτνιάζουν: ένα εσωτερικό περιστύλιο με κήπο, ένα τρικλίνιο για δείπνο και ένα μακρύ περιστύλιο με κιονοστοιχίες, στοές με νοπογραφίες, λιμνούλα με ψάρια και κήπους, βλ Walsh & Gribbon(1997:48).

¹⁹⁷ Άλλωστε δεν υφίστατο θέμα πιστής απεικόνισης, καθώς δε σώζονται οι αρχιτεκτονικές όψεις του αρχικού κτηρίου και δεν είναι καν βέβαιο αν υπήρξε δεύτερος όροφος γύρω από το εσωτερικό περιστύλιο, μια και η επαναλειτουργία των αξόνων των σηραγγών στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ήταν αυτή που επέτρεψε στους αρχαιολόγους να παρατηρήσουν τους επάνω νεροσωλήνες που ο *Weber* δεν πρόσεξε και έτσι να πιστοποιήσουν ότι υπήρξε ο δεύτερος όροφος. Για σχέδιο *Weber*, που εργαζόταν υπό τη διεύθυνση του Ισπανού *Roque Alcubierre*, υπό την καθοδήγηση του βασιλιά *Καρόλου III*, βλ. Janko(2002:25). Για ψηφιακή εικονική ανακατασκευή της ρωμαϊκής έπαυλης, βλ. Favro(2010:155-160), Zarmakoupi(2010:181).

¹⁹⁸ Στις αποκλίσεις της εσωτερικής διαρρύθμισης συγκαταλέγεται το δωμάτιο της ρωμαϊκής έπαυλης (όπου βρέθηκε το μεγαλύτερο μέρος των παπύρων), το οποίο έχει παραλειφθεί από το αμερικανικό κτίσμα, ενώ άλλαξαν τα χρώματα μερικών διακοσμητικών των τοίχων, καθώς οι αρχικές ρωμαϊκές τοιχογραφίες θα ήταν τολμηρά χρωματισμένες, με περισσότερο κόκκινο και λιγότερο λευκό χρώμα. Η χρωματική βεντάλια του μουσείου όμως αντιπροσώπευσε μία συμβιβαστική λύση (όπως άρμοζε στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των πολυτελών οικιών του κόλπου της Νάπολης) με τις απαλές χρωματικές συνθέσεις ή την απλότητα του λευκού των νεοκλασικών κτηρίων του 19^{ου} αι., τα οποία εμφανέστατα έχουν επηρεαστεί από τους ελληνικούς και ρωμαϊκούς ερειπιώνες (που στο μεσοδιάστημα είχε λευκανθεί το χρώμα τους), συμβιβασμός που εγκρίθηκε από τον Γκετί, βλ. Walsh&Gribbon(1997:58). Υπήρξαν και άλλες αποκλίσεις, όπως ένα υπαίθριο ελληνικό θέατρο, βλ. Filler(2007:221) και ένα *νυμφαίο* (κήπος διακοσμημένος με ποικίλες φυτεύσεις κι αγάλματα) του αρχικού ρωμαϊκού κτηρίου, που έδωσε τη θέση του στο δυτικό κήπο του Μουσείου, βλ. Walsh&Gribbon(1997:58), το οποίο σύντομα τροποποιήθηκε από τον αρχιτέκτονα, προκειμένου να μετατραπεί σε αίθριο για την αίθουσα τσαγιού. Οι επισκέπτες εισάγονται στο μουσείο απευθείας μέσω του αιθρίου, εφόσον αυτή είναι ιστορική είσοδος μίας αρχαίας ρωμαϊκής οικίας, όμως το κύριο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό του, το *κατάκλυστρον* (*compluvium*) κατά τα πρότυπα της ρωμαϊκής αρχαιότητας, εκλείπει στη μεταγενέστερη εκδοχή της βίλας. Έτσι ενώ αναμενόταν να είναι ανοικτό στην αρχική βίλα (προκειμένου να συγκεντρώνει η δεξαμενή νερού (από κάτω ακριβώς) το νερό της βροχής), για λόγους ασφαλείας παρέμεινε κλειστό στο Μουσείο, βλ. Walsh&Gribbon(1997:61).

¹⁹⁹ Δύο ήταν οι κυριότερες αποκλίσεις εξωτερικού χώρου από το ρωμαϊκό πρότυπο που καταστάθηκαν αναγκαίες: το αρχικό περιστύλιο που κατασκευάστηκε σε μία πελώρια τεχνητή υπερυψωμένη αυλή, το

εδαφικό περιβάλλον²⁰⁰.Όσο δε εντεινόταν οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για πιστότερη απόδοση,τόσο αυξάνονταν κατ'αναλογία και η ανησυχία²⁰¹ για την αυθεντικότερη αναπαράσταση της βίλας²⁰².Κι έτσι όταν το νέο *Μουσείο Γκετί* άνοιξε τις πύλες του²⁰³ για το κοινό την 16^η Ιανουαρίου του 1974²⁰⁴ (συμπεριλαμβανομένων όλων των ανακατασκευών²⁰⁵ και των αποκλίσεων), μολονότι υπήρξε πολύ καλά δομημένο, το ακολουθούσε πάντοτε η φήμη της ανακατασκευής ενός μεγάλου αριστοκρατικού

οποίο ενώ μεταφέρθηκε επακριβώς στο Μαλιμπού, προορίστηκε για απόλυτα σύγχρονους σκοπούς: κάτω από το περιστύλιο κατασκευάστηκε ένας υπόγειος χώρος στάθμευσης, με αποτέλεσμα (λόγω του κήπου, που αποτελούσε συνάμα και οροφή του υπόγειου γκαράζ) η βαθιά πισίνα να κατασκευαστεί αρκετά ρηχή. Σημειώνεται πως το παραδοσιακό ρωμαϊκό περιστύλιο επρόκειτο στο νέο οικοδομικό συγκρότημα να είναι κλειστό από όλες τις πλευρές, ενώ το τελείωμα του τοιχώματος του μουσείου θα παρέμενε ανοιχτό, καθώς άφηνε το βλέμμα του επισκέπτη να ατενίζει την θεά του Ειρηνικού Ωκεανού στο βάθος.

²⁰⁰Έτσι έχουν τοποθετήσει τη *Villa Getty* σε έναν άξονα κάθετο προς την ακτή, ενώ η αρχική βίλα στο *Herculaneum* είχε τον μεγάλο της άξονα χτισμένο παράλληλα προς την ακτογραμμή. Η μεταστροφή του άξονα του μουσείου κατά ενενήντα μοίρες θεωρήθηκε επιτακτική ανάγκη,λόγω της κατεύθυνσης του οικοδομικού τετραγώνου στο φαράγγι Μαλιμπού, που απαιτούσε άλλη δόμηση,βλ. Favro(2010:164-170).

²⁰¹Μερικές φορές αυτή η ανησυχία έφτανε στα άκρα: όταν οι αρχιτέκτονες ζήτησαν συμβουλές για το πώς να κάνουν μία στέγη με κεραμίδια να μοιάζει δύο χιλιάδες χρόνια παλιά, η απάντηση από το γραφείο του Λονδίνου *Widnell και Trollope* ανέφερε την επιτυχία που είχε με την οροφή της άλλης ιταλικής οικίας του *Getty* στο *Palo*, όπου ήταν επίσης κοντά η θάλασσα.Το μυστικό τους ήταν μία «*αρκετά ελεύθερη εφαρμογή του αλατιού και κοπριάς αγελάδας σε μία αρκετά υγρή μορφή*»! Στο τέλος, η φύση είχε τη δυνατότητα να κάνει την δουλειά της στις στέγες στο Μαλιμπού...,βλ. Walsh & Gribbon(1997:54).

²⁰²Καθώς όμως η *Villa dei Papiri* δεν έχει πλήρως ανασκαφεί, οι αποκλίσεις αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο,με αποτέλεσμα πολλές λεπτομέρειες (ως προς τα διακοσμητικά δάπεδα, τοίχους, οροφές και αρκετά άλλα στοιχεία διακόσμησης) στη *Villa Getty* να βασίζονται ή να αντιγράφουν πιστά διαφορετικά αρχιτεκτονικά παραδείγματα που συνελέγησαν από άλλες ρωμαϊκές επαύλεις, είτε στην Πομπηία είτε στο Ηράκλειο,γεγονός που συνδέει στο συνδυασμό πολλών και ενίοτε ετερόκλητων αρχιτεκτονικών στοιχείων που ανήκαν στα ποικίλων ρυθμών και διακοσμητικών τεχνοτροπιών κτήρια.Έτσι καθώς οι αρχιτέκτονες βασίστηκαν σε παραδείγματα ανασκαφών στις τρεις πόλεις που θάφτηκαν από τον Βεζούβιο (Πομπηία, Ηράκλειο και Σταβίες),πολλά από τα ψηφιδωτά είναι καμωμένα στην πραγματικότητα από διασωσμένα αρχαία μάρμαρα ή νέα κομμάτια που προέρχονται από τα αρχαία λατομεία.Τα μαρμάρια όμως δάπεδα, οι πολύχρωμες μαρμάρινες επενδύσεις των τοίχων και των οροφών, τα έργα ζωγραφικής και η διακόσμηση από γύψο πέτυχαν να μιμηθούν απόλυτα το περίφημο ρωμαϊκό στυλ που ήταν τόσο δημοφιλές κατά τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα,βλ. Walsh & Gribbon(1997:54).

²⁰³Η ελληνορωμαϊκή συλλογή επεκτάθηκε σχεδόν εν μία νυκτί σε είκοσι επτά γκαλερί: δώδεκα στο ισόγειο που στέγασε τη συλλογή αρχαιοτήτων και δεκαπέντε στον επάνω όροφο με τις διακοσμητικές τέχνες και τα έργα ζωγραφικής,βλ. Walsh & Gribbon ό.π.62.

²⁰⁴Το νέο Μουσείο Γκετί άνοιξε το 1974 με τον ογδόνα ένα ετών ιδρυτή της να διατηρεί τον τίτλο του διευθυντή και τον *Stephen Garrett* να επιτελεί το ρόλο του αναπληρωτή διευθυντή.Στο μουσείο κληροδότησε με τη διαθήκη του ο Γκετί όλα τα έργα τέχνης, την ίδια στιγμή που το ομώνυμο ίδρυμά του έλαβε κληρονομιά 1,2 δισ.δολαρίων για την προαγωγή της τέχνης και του πολιτισμού.Πρβ. Moltesen (2007:155) και Walsh & Gribbon ό.π.62.

²⁰⁵Όταν το μουσείο άνοιξε, υφίστατο ήδη οι ανακατασκευές των ρωμαϊκών ξύλινων επίπλων, καθώς είχαν έρθει εν τω μεταξύ στο φως τα αντίστοιχα πρωτότυπα, τα οποία είχε διατηρήσει ο χρόνος σε απανθρακωμένη μεν, αλλά σχετικά καλή κατάσταση,βλ. Walsh & Gribbon(1997:48). Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε τότε στους επισκέπτες στο χώρο του μικρού δωματίου (μακριά από το εσωτερικό περιστύλιο, που είχε σχεδιαστεί για να εμφανίζει την αγαπημένη μορφή του Ηρακλή σε γλυπτό), το αριστουργηματικό ένθετο δάπεδο με το εξάισιο σφηνοειδές μοτίβο, που αναπαρήγαγε το δάπεδο του ρωμαϊκού κυκλικού δώματος, η σκληρή επιφάνεια του οποίου επλήγη από τους εκσκαφείς, όταν βρέθηκαν για πρώτη φορά στη «βίλα των παπύρων»,βλ. Walsh & Gribbon ό.π.58.

κτηρίου.Ως εκ τούτου, το μουσείο είχε μία ιστορική θέση από μόνο του, για τον επιπρόσθετο λόγο πως υλοποιήθηκε με βάση μία παλιά παράδοση της ανοικοδόμησης νεοκλασικών κτηρίων²⁰⁶ (που χρονολογούνται από την Αναγέννηση), τα οποία ανεγέρθηκαν με ιδιαίτερη ενασχόληση των αρχιτεκτόνων του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα μετά τις ανακαλύψεις των θαμμένων πόλεων στους πρόποδες του Βεζουβίου²⁰⁷. Κι έτσι ενώ η «βίλα των παπύρων» παραμένει ανεξερεύνητη κατά ένα μεγάλο μέρος της ακόμη και σήμερα, με κίνδυνο να παραμείνει σε αυτό το στάδιο ανασκαφικής δραστηριότητας για πάντα, η βίλα Γκετί προσπάθησε να παρουσιάσει σε όλο τον κόσμο την καλύτερη έκδοση ανακατασκευής μίας ρωμαϊκής οικίας της αρχαιότητας, η οποία στέγασε ανάμεσα σε πληθώρα ελληνορωμαϊκών αρχαιολογικών ευρημάτων και το τμήμα χειρογράφων²⁰⁸ (περιλαμβάνοντας αξιόλογη συλλογή παπύρινων αποσπασμάτων), ενώ παράλληλα προσέφερε²⁰⁹ τις απολαύσεις μιάς πολυτελούς έπαυλης²¹⁰ του κόλπου της Νάπολης²¹¹, ή καλύτερα όπως ο ίδιος ο Γκετί έγραψε: «υπάρχουν αντίγραφα και απομιμήσεις αρχαίων δημόσιων κτηρίων, αλλά κανένα από μία ιδιωτική δόμηση, έτσι αυτό θα πρέπει να παρέχει μια μοναδική εμπειρία»²¹².Και πράγματι ανάμεσα σε περιστύλια, κήπους, πέργκολες και βεράντες, το αποτέλεσμα αυτής της πρωτοποριακής βίλας-μουσείου υπήρξε αυτό που ο οραματιστής της είχε ελπίσει να υλοποιήσει.

²⁰⁶Η βίλα στο Μαλιμπού αποτελούσε μέρος μίας αμερικανικής παράδοσης, καθώς ήταν ένα ακόμη σπίτι μίας μακραίωνης σειράς αρχιτεκτονικών ονείρων, που έγιναν εν τέλει πραγματικότητα στον αμερικανικό βορρά, τόσο για ιδιωτική, όσο και δημόσια ευχαρίστηση,βλ.Walsh &Gribbon(1997:61).

²⁰⁷Μέσα σε αυτά τα πλαίσια νέοι Γάλλοι αρχιτέκτονες στάλθηκαν στη Ρώμη από την *Ακαδημία Καλών Τεχνών* για να εφεύρουν αναπαραστάσεις ρωμαϊκών κτηρίων, μετρώντας ερείπια και προχωρώντας μέσα από έγχρωμες απεικονίσεις.Δεν παρέμειναν όμως όλες οι ανακατασκευές στα χαρτιά: ο βασιλιάς *Λουδοβίκος* της Βαυαρίας κατείχε πομπηϊανού ρυθμού οικία στο *Aschaffenburg*,βλ.Walsh&Gribbon ό.π.61.

²⁰⁸Το τμήμα χειρογράφων ιδρύθηκε το 1983 με την εξαγορά μίας ιδιωτικής συλλογής.Από τότε το Μουσείο έχει δημιουργήσει μία επεκτατική και ισόρροπη εκπροσώπηση της μορφής τέχνης, με συμμετοχή πάνω από διακόσια πλήρη βιβλία και αρκετά μεμονωμένα φύλλα, ενώ περιλαμβάνει και χειρόγραφους παπύρους.Επιπλέον παρουσιάζει μεγάλης κλίμακας ειδικές διεθνείς εκθέσεις χειρογράφων.

²⁰⁹Η *Diane Favro* θεωρεί το έργο της ανοικοδόμησης της βίλας στο Μαλιμπού αναχρονιστικό και πως πραγματικά δεν προσφέρει το ρωμαϊκό τρόπο ζωής.Μολαταύτα η βίλα αυτή έχει παρουσιάσει στο κοινό ένα μέρος της γοητείας που η έπαυλη των παπύρων διέθετε πριν από την έκρηξη,βλ.Favro(2010:164-170).

²¹⁰Είναι γνωστό ότι όσοι Ρωμαίοι κατείχαν υψηλές κοινωνικές θέσεις κατέφευγαν στις παραλιακές επαύλεις προκειμένου να απολαύσουν εξαιρετικά ευχάριστες αισθητικές εμπειρίες (από τη σιωπηλή προσφορά της δροσιάς του αίθριου, μέχρι το θεσπέσιο εωθινό άρωμα των ροδώνων του κήπου), που αντιτίθενται στην αποκρουστική σκόνη των χωμάτινων δρόμων και την οχλαγωγία της ρωμαϊκής πόλης,βλ.Favro ό.π.161-163.Αυτό που τελικώς επιτυγχάνει η *Villa Getty*, με την απομόνωση, τον έλεγχο της πρόσβασης και μέσω της σύνθετης πολυεπίπεδης αρχιτεκτονικής της, είναι μία εξάισια αίσθηση της ρωμαϊκής απόλαυσης,βλ.Storrie(2008:187).

²¹¹Σύμφωνα με τη *Favro* οι αναπαραστάσεις (που ενσωματώνουν τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα της έπαυλης του κόλπου της Νάπολης) είναι χρήσιμες για την ακαδημαϊκή ανάλυση της ιστορίας και βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση της δομής της βίλας,βλ.Favro(2010:170-179).

²¹²Walsh & Gribbon(1997:62).

1.3. Η «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ»

1.3.1. Η βιβλιοθήκη

Η ρωμαϊκή έπαυλη της Καμπανίας εκτός των αριστουργηματικών έργων τέχνης της επεφύλασσε τον 18^ο αι.²¹³ έναν ακόμη ανεκτίμητο θησαυρό²¹⁴: η αρχαιολογική σκαπάνη διαμέσω μίας υπόγειας σήραγγας²¹⁵ περιέσωσε κάτω από ένα ευρύ στρώμα²¹⁶ ηφαιστειακών υλικών μία αξιόλογη παπύρινη βιβλιοθήκη²¹⁷. Γιατί η «βίβλα των παπύρων» έμελλε στα ανήλιαγα βάθη των σιωπηλών ερειπίων της²¹⁸ να προσφέρει στην αρχαιολογία του Ηρακλείου το χάρισμα του λόγου, καθώς στέγαζε τη μοναδική²¹⁹ αρχαία ελληνορωμαϊκή βιβλιοθήκη που έχει ποτέ διατηρηθεί²²⁰. «Αυτή είναι η μόνη θέση στον αρχαίο κόσμο που έχουμε, όπου γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι υπήρξε μία βιβλιοθήκη θαμμένη κάτω από συνθήκες οι οποίες εξασφάλισαν τη διατήρησή της»²²¹, καθώς ο εξοπλισμός της (τα βιβλιοστάσια όπου ήταν ταξινομημένοι περίπου 1.800 παπύρινοι κύλινδροι²²²), τα ράφια και το γραφείο της, έμειναν ανέπαφα στους αιώνες, χάρη στην πύρινη λάβα που τη σφράγισε ερμητικά²²³ με το συμπαγές ηφαιστειακό υλικό²²⁴ της. Λαμβάνοντας δε υπόψη το μεγάλο αριθμό κυλίνδρων που βρέθηκαν εκεί, γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για μία υπερμεγέθη²²⁵ ιδιωτική βιβλιοθήκη για τα δεδομένα της αρχαιότητας²²⁶. Τέτοιου είδους υπέρογκες κατασκευές, που εντάσσονται αρμονικά στις ρωμαϊκές πολυτελείς επαύλεις, προέκυψαν κυρίως από την επιτακτική ανάγκη επίδειξης

²¹³Μολονότι το *Herculaneum* ανακαλύφθηκε το 1709, χρειάστηκε μισός αιώνας για να αναγνωριστούν οι πάπυροι, γεγονός που δεν εκπλήσσει, καθώς οι εργάτες που έσκαβαν ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για έργα τέχνης και πολύτιμα αντικείμενα και από αυτά το αρχαιολογικό πάρκο παρέχει πολλά θαυμάσια ευρήματα και τα καλύτερα διατηρημένα έργα τέχνης της κλασικής αρχαιότητας, βλ. Sider(2010:115).

²¹⁴Αποτελεί μοναδικό θησαυρό γιατί αν και είναι αλήθεια ότι κι άλλες συλλογές παπύρων έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο, αυτές όμως συνήθως αφορούν μη λογοτεχνικούς παπύρους, βλ. Sider(2010:115).

²¹⁵Casson(2001:74).

²¹⁶Κάτω από ένα εικοσιεπτά μέτρων στρώμα ηφαιστειακών υλικών, βλ. Καραμανώλης(2004:26-27).

²¹⁷Για όρο «βιβλιοθήκη», βλ. Turner(2007:108-109).

²¹⁸Στα μέσα του 18^{ου} αι., οι εργάτες βρήκαν στα ερείπια μία κομψή και πλούσια εξοπλισμένη βίβλα, που δεν ήταν κοινή με αυλές, κινοστοιχίες, κοιτώνες κ.ά. αλλά με μία τεράστια βιβλιοθήκη, βλ. Casson(2001:74).

²¹⁹Mocella et al.(20 Jan.2015:5895).

²²⁰Harris(2007:233), Janko(2002:41), Frösén(2009:79-100), Walsh & Gribbon(1997:45) De Simone(2010:19).

²²¹Janko ó.π.41.

²²²Kleve(1991:57).

²²³Βεβαίως μέσα σε λίγες μέρες μετά την καταστροφή του Ηρακλείου, πολλοί λαθροθήρες κατέβηκαν στο *Herculaneum* και τη διάσημη βίβλα, αλλά η ηφαιστειακή λάσπη είχε ευτυχώς σφραγίσει ερμητικά την περιοχή πριν γίνουν πολλές κλοπές, βλ. Walsh & Gribbon(1997:45)

²²⁴Το ηφαιστειακό υλικό έθαψε τη βιβλιοθήκη κάτω από πολλά μέτρα καυτής ηφαιστειακής τέφρας, που στην συνέχεια η ψύξη τη στερεοποίησε σε βράχο, βλ. Casson(2001:74).

²²⁵Comparetti & De Petra(1883:57).

²²⁶Blanck(2008:215) και Padermi(1753:71-73).

σθένους, ευμάρειας, αλλά κι επιβολής εξουσίας των ιδρυτών τους²²⁷, μέσα στα πλαίσια ισχυροποίησης ενός πολιτικού προγράμματος, που στόχευε στην προβολή του ιδιοκτήτη και τον εντυπωσιασμό των επισκεπτών του, καθώς αυτό το θησαυροφυλάκιο γνώσης προσέδιδε κύρος και αίγλη στον κάτοχό του. Είναι γνωστό άλλωστε ότι οι ιδιωτικές ρωμαϊκές βιβλιοθήκες εμπλουτίστηκαν από έργα που έφτασαν στη ρωμαϊκή επικράτεια ως πολεμικά λάφυρα των πολεμικών αναμετρήσεων²²⁸, καθώς αντίστοιχες ελληνικές συλλογές μεταφέρονταν εκεί σύσσωμες²²⁹, ως ένας ανεξάντλητος οργανισμός της συλλογικής ιστορικής μνήμης του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, που υπερβαίνει το χρόνο. Σε αυτήν ακριβώς όμως την υπέρβαση στάθηκε εμπόδιο η ανυπολόγιστη φυσική καταστροφή του 79 μ.Χ.²³⁰ που έφθειρε ανεπανόρθωτα το εξαιρετικά εύθραυστο υλικό της, αναγκάζοντας την να εισέλθει αμετάκλητα στον αέναο χώρο των θρύλων.

Μολοταύτα αυτός ο μοναδικός παπύρινος θησαυρός διαφύλαξης και μύησης στον ελληνορωμαϊκό κόσμο της αρχαιογνωσίας, αποδείχθηκε ανεξάντλητη πηγή λογοτεχνικής κριτικής των ελληνιστικών χρόνων²³¹. Ο φυσικός της χώρος τοποθετούνταν ανάμεσα σε δομές από στοές και περιστύλια, περίτεχνους κήπους κι άλλα οικοδομήματα, όλα αρμονικά συνταιριασμένα στον ευρύτερο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της έπαυλης. Πιθανότατα κατά μήκος αυτών των στοών λάμβαναν χώρα οι πνευματώδεις συνομιλίες των επισκεπτών, καθόσο περιδιάβαιναν από τους χώρους παραμονής τους προς τη βιβλιοθήκη (όπου θα είχαν άμεση πρόσβαση στους 1.800 τουλάχιστον χειρόγραφους κυλίνδρους) που φιλοξενούσε έργα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας ή στις ειδικά διαμορφωμένες αίθουσες, όπου θα μπορούσαν να μελετήσουν τους επιλεγόμενους κυλίνδρους απλώνοντάς τους σε ευρύχωρα τραπέζια που θα επέτρεπαν την άνετη

²²⁷ Επιπρόσθετες ανάγκες κοινωνικές, οικονομικές, διοικητικές και πολιτικές οδήγησαν στη δημιουργία της βιβλιοθήκης, ως χώρο αποθήκευσης και φύλαξης τόσο των χειρογράφων, όσο και αντιγράφων της.

²²⁸ Ένα τέτοιο πολεμικό λάφυρο υπήρξε η πρώτη ολοκληρωμένη βιβλιοθήκη που απέκτησαν οι Ρωμαίοι, αυτή του βασιλιά της Μακεδονίας *Περσέα*, την οποία μετέφερε ο *Αιμίλιος Παύλος* μετά τη νικηφόρα έκβαση της μάχης της Πύνδας το 168 π.Χ., ο οποίος την κληροδότησε στους δύο γιούς του, όπου ο ένας εξ αυτών ήταν ο Σκιπίωνας Αιμιλιανός, που ανέπτυξε βαθιά φιλία με τον Πολύβιο, βλ. *Πολύβιος* 31,23,4.

²²⁹ Σύσσωμη ως λάφυρο μεταφέρθηκε στη Ρώμη και η βιβλιοθήκη του *Λούκουλου* (που ήταν η βιβλιοθήκη του βασιλιά του Πόντου *Μιθριδάτη ΣΤ', Ευπάτωρ*), ενώ η βιβλιοθήκη των Μακεδόνων βασιλέων (που αποτελούσε λεία πολέμου μετά τη μάχη στην αρχαία πόλη των Αιγών), συγκροτούσε την προσωπική βιβλιοθήκη του *Ποπλίου Αιμιλίου*, η οποία απετέλεσε τον πυρήνα της πρώτης δημόσιας βιβλιοθήκης στη Ρώμη. Για επίσκεψη *Κικέρωνα* στη βιβλιοθήκη Λούκουλλου, βλ. *Cic. De finibus bonorum et malorum (Περί ορίων, καλών και κακών, 3^ο βιβλ., 7)*. Επισημαίνεται πως ο Πλούταρχος επαίνεσε την αρχιτεκτονική της έπαυλης του *Λεύκιου Λικίνιου Λούκουλου* και τον τρόπο αξιοποίησης της. Πρβ. *Στάικος* (2005:72-80).

²³⁰ Παπάζογλου (2009:33).

²³¹ Deiss (1985:23).

εκτύλιξή τους²³². Είναι αξιοσημείωτο πως το διαφοροποιητικό στοιχείο μίας τέτοιου μεγέθους ρωμαϊκής βιβλιοθήκης των ελληνιστικών χρόνων από την αντίστοιχη αρχαιοελληνική, αποτελεί ο χώρος τοποθέτησης των κυλίνδρων: ενώ οι αρχαιοελληνικές αποτελούσαν δωμάτια με ράφια στους τοίχους και κιονοστοιχίες, οι ρωμαϊκές αρχικά συνίσταντο σε θαλάμους φύλαξης των πάπυρων, για να αποκτήσουν στην πορεία τη διάταξη των δίδυμων βιβλιοθηκών (μία για την ελληνική και μία για τη λατινική γραμματολογία) στο ίδιο κτήριο. Λαμβάνοντας δε υπόψιν αυτή την εξέλιξη και δεδομένης της ανεύρεσης της συλλογής των πλείστων ελληνικών κι ελάχιστων λατινικών χειρόγραφων, εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα πως εκτός της ελληνικής βιβλιοθήκης θα πρέπει να στεγάζονταν στην έπαυλη ακόμη μία λατινική, όπως όριζαν οι επιταγές της νέας διάκρισης των ρωμαϊκών προτύπων δόμησης των ιδιωτικών βιβλιοθηκών που εισήγαγαν οι Ρωμαίοι. Από τα λιγοστά δε κατάλοιπα της ελληνορωμαϊκής βιβλιοθήκης που ανασύρθηκε τον 18^ο αιώνα στο Ηράκλειο, εικάζεται ότι για λόγους αρχιτεκτονικής συμμετρίας θα πρέπει οπωσδήποτε να υφίσταται ένας ακόμη παραπλήσιος χώρος²³³, υπόθεση που επαληθεύουν τα ελάχιστα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας, που υποδεικνύουν παρόμοια δόμηση και σε άλλο τμήμα της οικίας²³⁴.

Ως προς την αρχιτεκτονική²³⁵ και τον τρόπο λειτουργίας της, η ιδιωτική αυτή βιβλιοθήκη δείχνει να ακολουθεί σε μικρογραφία το αέναο πρότυπο της πρώτης δημόσιας²³⁶ βιβλιοθήκης της αρχαιότητας, αυτή της Αλεξάνδρειας²³⁷, ενώ θα περιείχε εμφανέστατα στοιχεία άλλων αντίστοιχων ρωμαϊκών κατασκευών²³⁸ και ευλόγως των

²³²Janko(2002:38),Lapatin(2010:133) και Sider(2005:16-23,62).

²³³Στην έρευνα προκύπτει τόσο η διατύπωση περί ύπαρξης διπλής βιβλιοθήκης, όσο κι ενός άλλου ανοιχτού θέματος, περί σχηματισμού της σε άλλη περιοχή και μεταγενέστερης σύσσωμης μεταφοράς της στη *βίλα των παπύρων*, βλ. Dorandi(1992:185) και Καραμανώλης(2004:33).

²³⁴Με βάση δύο λατινικούς παπύρους (*P.Herc.* 106 & *P.Herc.* 1475) που περιέχουν αντίστοιχα πολιτική και δικαστική αγοράευση, προτάθηκε ότι το ελληνικό τμήμα της βιβλιοθήκης θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη γενική βιβλιοθήκη της οικίας, που αποτελούνταν από διάφορα τμήματα, όπου στο ένα θα περιλαμβάνονταν οι δύο προαναφερόμενες αγορεύσεις και το ποίημα της μάχης του Ακτίου, βλ. Costabile(1984:591-606).

²³⁵Για ανακάλυψη της αρχιτεκτονικής μορφής της βιβλιοθήκης, βλ. Arnold(2010:140).

²³⁶Την εποχή εκείνη υφίσταντο και δημόσιες βιβλιοθήκες, όπως αυτή της Ρώμης που ιδρύθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα (*Σουητώνιου, Καίσαρας*, 44) το 39 π. Χ., οι βιβλιοθήκες του Αυγούστου: α. *βιβλιοθήκη του ναού του Απόλλωνα ή Παλατινή βιβλιοθήκη* (*Σουητώνιου, Αυγούστος*, 29,3), β. η βιβλιοθήκη προς τιμή της αδελφής του Οκταβίας το 23 π.Χ. και γ. η *βιβλιοθήκη του ναού του Αυγούστου* που έχτισε ο Τιβέριος στον Παλατινό λόφο (*Σουητώνιου, Τιβέριος*, 74 και ίδιου, *Καλιγούλας*, 21), ενώ το 79 μ.Χ. (έτος έκρηξης του Βεζουβίου) οικοδομήθηκε η *βιβλιοθήκη του ναού της Ειρήνης* από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό.

²³⁷Macleod(2010:2). Για *Σεράπεια βιβλιοθήκη*, βλ. Barnes(2010:63). Πρβ. Pfeiffer(1998:96-99).

²³⁸Όπως οι βιβλιοθήκες: του *Σκιπίωνα Αιμιλιανού* (προϋπήρξε του *Περσέα*), βλ. *Πλουτάρχου, Λούκουλλος*, 42, του βασιλιά του Πόντου *Μιθριδάτη* ή του *Σύλλα*, (προϋπήρξε του *Αριστοτέλη, Κικέρωνα, Σύλλας*, 54 και

εξειδικευμένων φιλοσοφικών βιβλιοθηκών της Αθήνας²³⁹. Τα πρώτα στοιχεία για τη φυσική διάταξη του χώρου της δόθηκαν από τον *Paderni* στην περιγραφή ενός ορθογώνιου δωματίου (διαστάσεων τριών επί τριών τετραγωνικών μέτρων) δομημένου στο κύριο μέρος της οικίας ανάμεσα σε δομές από κοιτώνες κι άλλους χώρους, γύρω από το τετράγωνο περιστύλιο των κίωνων. Οι τοίχοι αυτής της μικρής αίθουσας ήταν ολόγυρα επενδεδυμένοι με διατεταγμένα ξύλινα ράφια (καμωμένα από διαφορετικά είδη ξύλου²⁴⁰), ύψους ανώτερου του επιπέδου των οφθαλμών, ενώ στη μέση του δωματίου ανυψώνονταν κι άλλο βιβλιοστάσιο, καθώς δέσποζε μία ανεξάρτητη ψηλή ξύλινη βιβλιοθήκη, εξοπλισμένη αμφίπλευρα με ράφια, η οποία καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου, αφήνοντας πλέον ελάχιστο χώρο γύρω της για την άνετη κίνηση των επισκεπτών και την ευχερή πρόσβαση των χειρογράφων²⁴¹. Άλλες πηγές αναφέρουν πως τα βιβλιοστάσια έφθαναν το ύψος του ενός μέτρου και ογδόντα εκατοστών και πως στο κέντρο του δωματίου κυριαρχούσε ένα ογκώδες γραφείο σε διαστάσεις που επέτρεπαν τη μετακίνηση μόλις ενός ατόμου στο χώρο²⁴², ο οποίος ήταν εμφανώς επιπλωμένος με μικροσκοπικές προτομές, εφάμιλλες της γλυπτικής απεικόνισης του Επίκουρου²⁴³.

Την εποχή εκείνη η διαρρύθμιση των ιδιωτικών βιβλιοθηκών δομούσε ολόγυρα τους τοίχους των θαλάμων που φιλοξενούσαν τους παπύρους με μία πληθώρα εσοχών²⁴⁴, όπου τοποθετούνταν ράφια με τα ταξινομημένα, πιθανώς αριθμημένα και τοποθετημένα σε εμφανή σημείο χειρόγραφα να επιδεικνύουν τους σιλλύβους τους, προκειμένου να σημειώνεται με ευχέρεια στους καταλόγους η αντίστοιχη θέση εύρεσης κάθε κυλίνδρου. Η τοποθέτηση μαρμάρου γύρω από την εσοχή κρινόταν επιτακτική, καθώς εξασφάλιζε επαρκή προστασία στους αρμούς των εσοχών και των ραφιών που εφάπτονταν, ώστε να

Πλουτάρχου, Κικέρων, 27,3) και του Κικέρωνα. Κατά δε τον Σουητόνιο (*Σουητ. Ιούλιος Καίσαρας, 44*) ο Ιούλιος Καίσαρας επρόκειτο να χτίσει βιβλιοθήκη, όπου ο Βάρρων θα ανάμβανε τη συλλογή των βιβλίων.

²³⁹Οι μεγάλες φιλοσοφικές βιβλιοθήκες της Αθήνας είναι συνδεδεμένες με τη δημιουργία των δύο δημοφιλέστερων γυμνασίων της αρχαιότητας: την *Ακαδημία* του Πλάτωνα και το *Λύκειο* του Αριστοτέλη, που διέθεταν βέβαια βιβλιοθήκες, βλ. Tanner(2010:82-83). Πρβ. Wycherley(1962:2-21).

²⁴⁰Paderni(1754:634-638).

²⁴¹Casson(2001:74). Η περιγραφή του *Winckelmann* είναι χαρακτηριστική: «ολόγυρα στον τοίχο υπήρχαν ντουλάπες, σαν αυτές που συνήθως υπάρχουν στα αρχεία, στο ύψος του ανδρικού αναστήματος και στη μέση του δωματίου ήταν ένα άλλο τέτοιο πλαίσιο για συγγράμματα και στις δύο πλευρές, έτσι ώστε μπορούσαν ελεύθερα να κινούνται γύρω του», βλ. Winckelmann(1981:109-110). Πρβ. Lancaster(2005:139), Moe(2002:43). Για απόψεις *Winckelmann* για τις ανασκαφές του Ηρακλείου, βλ. Arnold(2010:149-150).

²⁴²Clark(1901:25).

²⁴³Janko(2002:38).

²⁴⁴Οι διαστάσεις αυτών των εσοχών, συνήθως είχαν ύψος τρία μέτρα και ογδόντα εκατοστά, πλάτος ένα μέτρο και ογδόντα εκατοστά και βάθος εξήντα εκατοστά.

διασφαλίζεται η φύλαξη των ευαίσθητων κυλίνδρων από τυχόν σχισίματα και άλλες ανήκεστες φθορές κατά τη μεταφορά τους. Εξαιτίας δε του ύψους των εσοχών, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ύπαρξης μίας σκάλας, που διεκόλυne πρακτικά την πρόσβαση των επισκεπτών στα υψηλότερα σημεία, εκτός κι αν τηρούνταν η συνήθης δόμηση κλιμάκων κάτω από τις εσοχές, περιμετρικά του τοίχου. Σε κάθε δε βιβλιοστάσιο ενδεχομένως θα είχε σωρευτεί σημαντικός όγκος παπύρινων κυλίνδρων (τουλάχιστον 1.800 συνολικά) και θα επρόκειτο για ένα τόσο αξιοθαύμαστο γεγονός, ώστε να έχει προσδώσει στην έπαυλη το σύγχρονο όνομά της «βίλα του Παπύρων».

Σύμφωνα με τις ανασκαφές μία θύρα άνοιγε για να οδηγήσει σε μία παρακείμενη στοά, η οποία χρησίμευε ως αίθουσα ανάγνωσης των βιβλίων (καθώς επιτρεπόταν η χρήση των κειμένων μόνο εντός του χώρου των βιβλιοθηκών και όχι ο δανεισμός τους) αλλά και ως χώρος διεξαγωγής συζητήσεων.Κεντρικό ρόλο άλλωστε κατείχε η αίθουσα όπου συγκεντρώνονταν οι διανοούμενοι μιας πνευματικής αριστοκρατίας που αρέσκονταν στην τέχνη του λόγου, προκειμένου να συζητήσουν ή να δειπνήσουν, γεγονός που επιβεβαιώνει άλλωστε η αρχιτεκτονική τους δόμηση. Στο πλαίσιο λοιπόν του διαλόγου που αναπτύσσονταν σε αυτό το περιβάλλον, η «βιβλιοθήκη των παπύρων» συνιστούσε μέρος μίας ζωντανής μαρτυρίας σύζευξης ιδιωτικού και δημόσιου βίου, παράγοντες που συνηγορούσαν στην πρόοδο τόσο του Ρωμαίου πολίτη όσο και της ίδιας της πολιτείας. Τούτου δοθέντος, αυτό το λίκνο του πολιτισμού αποτελούσε ένα ζωντανό κύτταρο του ρωμαϊκού πολιτεύματος, καθώς εκεί συνέρρεαν ισχυροί άνδρες της ενεργούς πολιτικής ιστορίας των τελευταίων ετών. Ως εκ τούτου, αναπόσπαστο στοιχείο της δραστηριότητας της έπαυλης αποτελούσαν εκτός από την επιμέλεια ενός καλαίσθητα διακοσμημένου χώρου (όπου πρώτρευε η καθημερινή αρχειοθέτηση των παπύρινων κυλίνδρων) και οι κοσμικές συναθροίσεις, όπου εύλογα θα λάμβαναν χώρα και διαλέξεις λογίων.

Από τα ανωτέρω περιγραφικά στοιχεία εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα ότι στο χώρο της βιβλιοθήκης είχε καταβληθεί έντονη προσπάθεια ώστε να αναπαραχθούν σε μικρή κλίμακα τα βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής δόμησης της μεγάλης της συγγενούς, της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας²⁴⁵, εφόσον είχε τονιστεί ο πλούσιος σχεδιασμός κι ο διάκοσμός της, καθώς και ο οργανωμένος τρόπος αποθήκευσης των βιβλίων, ενώ βασική δομική παρέμβαση αποτελούσε η σύνδεση του αποθηκευτικού χώρου των κυλίνδρων με

²⁴⁵Για βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας,βλ.Mosse & Schnapp Gourbeillon(1996:453),Τσελίκας(2004:47-52).

μία στοά, διαμέσω της οποίας οι χρήστες διέθεταν διαρκή πρόσβαση στα χειρόγραφα²⁴⁶. Τονίζεται δε πως η βιβλιοθήκη αυτή αποτελεί το μοναδικό δείγμα που ανέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη έως σήμερα, με τα ιδιαίτερα τυπικά χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικής του είδους στα χρόνια της αυτοκρατορικής εποχής της Ρώμης. Διευκρινίζεται ακόμη πως η δυνατότητα πρόσβασης της παρέχονταν σε έναν κλειστό κύκλο διανοούμενων, εφόσον η ελεγχόμενη είσοδος των διαφόρων επισκεπτών της χορηγούνταν κατόπιν σχετικής αδείας από το μορφωμένο ιδρυτή της.

Ωστόσο οι πενιχρές πληροφορίες²⁴⁷ που παρέχονται για τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης της «βιβλιοθήκης των παπύρων» δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων και τη διαμόρφωση πλήρους εικόνας για την ύπαρξη, την οργάνωση, τη στελέχωση, τη διοίκηση, πόσο μάλλον για τον κάτοχό της. Η έρευνα κατέδειξε πως η οργάνωση μίας τέτοιας μορφής ιδιωτικής συλλογής είθισται να ανατίθεται σ' ένα μορφωμένο άνδρα που διαθέτει σχετικές γνώσεις και πως η επιλογή διευθύνοντος για το συγκεκριμένο χώρο μελέτης, αντιγραφής και έκδοσης των παπύρων εξυπακούεται πως απαιτούσε ως προϋπόθεση την σχετική πείρα και προϋπηρεσία, προκειμένου να επιτευχθεί η άρτια οργάνωσή της. Αναπόφευκτα έχει σμιλευτεί η υπόθεση η ίδρυση και μέριμνα της παπύρινης βιβλιοθήκης του *Herculaneum* να είχε ανατεθεί οπωσδήποτε σε κάποιο λόγιο της εποχής, ο οποίος ενίοτε θα διέθετε και προσωπική βιβλιοθήκη, ώστε να γνωρίζει επαρκώς τον τρόπο επιλογής των παπύρων, τη μέθοδο οργάνωσης, αλλά και ταξινόμησής τους στα επιμέρους βιβλιοστάσια.

Επιπροσθέτως ως προς το ζήτημα της στελέχωσής της, την εποχή εκείνη υφίσταντο και η κύρια αρμοδιότητα του *επιτρόπου* της βιβλιοθήκης, που ως επι το πλείστον διεκπεραίωνε οικονομικά και διοικητικά ζητήματα που άπτονταν της διαμόρφωσης του προϋπολογισμού των τακτικών εξόδων της (τις παραγγελίες, την προμήθεια γραφικής ύλης, τις αποπληρωμές κ.ά.), της ομαλής λειτουργίας των βιβλιοθηκών, αλλά και του ελέγχου του περιεχομένου των κυλίνδρων. Στα πλαίσια αυτά ενδέχεται να προβλεπόταν καταβολή μισθού γ' αυτούς τους επιτρόπους, ενώ δεν έχει καταστεί γνωστό το ύψος της αμοιβής του υπόλοιπου προσωπικού των ανειδίκευτων ή καταρτισμένων δούλων (*servi*

²⁴⁶Casson(2001:74).

²⁴⁷Ο Κικέρωνας σε επιστολές προς το φίλο του Αττικό παρέχει ελάχιστες πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας της βιβλιοθήκης. Πιθανότατα ο Αττικός υπήρξε και φιλολογικός σύμβουλος του Κικέρωνα, που ασχολείτο με το εμπόριο καλλιτεχνικών έργων και θησαυρών και είχε οργανώσει ένα βιβλιογραφικό εργαστήριο στην έπαυλή του στον Κυρινάλιο λόφο και ένα άλλο στην Αθήνα, βλ. Στάικος(2006:93).

litterari) που αναλάμβαναν βιβλιοθηκονομικά καθήκοντα με προαπαιτούμενες γνώσεις²⁴⁸. Διότι η ρωμαϊκή γραμματεία κληροδότησε αρκετές αναφορές για επώνυμους μορφωμένους δούλους που περαίωναν σημαντικές εργασίες, όπως την επίβλεψη της συντήρησης της βιβλιοθήκης, την καταλογογράφηση, την τακτοποίηση και οργάνωση των κυλίνδρων στα ράφια κ.ά.²⁴⁹. Πέραν τούτων, αναμφίβολα θα ενυπήρχε επιπροσθέτη ομάδα δούλων, που θα επιτελούσε το ρόλο των *αναγνώστων*²⁵⁰ κατά τη διάρκεια των κοσμικών συγκεντρώσεων. Σε μεγαλύτερες βιβλιοθήκες θα υφίστατο κι ο ρόλος του *κλητήρα* (που στο Ηράκλειο ενδέχεται να εξέλειπε), ο οποίος θα έφερνε το χειρόγραφο στον επισκέπτη και θα το επανατοποθετούσε μεριμνώντας για την ορθή τακτοποίηση και φύλαξη του. Κατ' ακολουθίαν, με το γενικό τίτλο *επί της βιβλιοθήκης* θα πρέπει να προσδιορίζονταν όσοι φρόντιζαν για την συντήρηση των ιδιαίτερος ευάλωτων παπύρων, οι οποίοι εξαιτίας του ευπαθούς υλικού τους μπορούσαν πανεύκολα να φθαρούν, κυρίως από την απρόσεκτη χρήση τους. Μάλιστα αναφέρονται αρκετά ονόματα με τη γενική περιγραφή *επί της βιβλιοθήκης*, χωρίς να προσδιορίζονται τα συγκεκριμένα καθήκοντά τους, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει ο βασικός τίτλος του *βιβλιοθηκάρου* (*bibliothecarius*), επικεφαλούς όλου του υφιστάμενου προσωπικού, τίτλος που εύλογα θα υφίστατο και στη βιβλιοθήκη της παράλιας οικίας του *Herculaneum*.

1.3.2. Ο ιδιοκτήτης της

Η αριστουργηματική αρχιτεκτονική της έπαυλης αλλά και το πλήθος των παπύρων που βρέθηκαν (τα οποία αφορούν κατά κόρον έργα της επικούρειας φιλοσοφίας) αυξάνουν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον για την ταυτότητα του φιλόμουσου κατόχου μίας τέτοιας υπέρογκης (και συνεπώς πολυδάπανης) ιδιωτικής συλλογής χειρογράφων. Ποιός άραγε να ήταν ο μορφωμένος ιδιοκτήτης που υπήρξε τόσο ευκατάστατος, ώστε να δύναται να κατέχει μία τόσο πολυτελή οικία, αλλά και να ιδρύσει μία τέτοια εξειδικευμένη ακαδημαϊκή βιβλιοθήκη; Κατά καιρούς οι μελετητές έχουν υποστηρίξει οκτώ ονόματα

²⁴⁸Ο Κικέρωνας αναφέρει σε επιστολές του ότι οι δούλοι του μετά βίας ολοκλήρωσαν το αντίγραφο ενός βιβλίου κι ότι οι αντιγραφείς βιβλίων (*librarii*) ήταν δούλοι. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι στα λατινικά η λέξη *liber* έχει δύο σημασίες: *απελεύθερος* και *βιβλίο*. Σε άλλη επιστολή ο Κικέρωνας ζητά από τον Αττικό να του στείλει δούλους να βοηθήσουν στα *κολλήματα* των παπύρων, οι οποίοι θα πρέπει να φέρουν μαζί τους και περγαμηνή για τις ετικέτες των βιβλίων. Οι δούλοι ήταν τόσο διαδεδομένοι στις βιβλιοθήκες, ώστε είναι αρκετά πιθανό οι εργαζόμενοι στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας να ήταν δούλοι, βλ. Casson (2001:37).

²⁴⁹Σε επιστολή του ο Κικέρωνας προς τον Αττικό κατονομάζει το δούλο του Διονύσιο, που του έκλεψε βιβλία και κατόπιν δραπετεύσε. Οι επιστολές του Κικέρωνα προς τον Αττικό καλύπτουν το χρονικό διάστημα 68-44 π.Χ. και αποτελούν σπουδαία βιβλιολογική πηγή, λ.χ. *Κικ.Επιστολή* 13.12 και 13.22.

²⁵⁰Πλίνιος, *Επιστολές*, 3,5,14 και 3,5,11 και 9,36,4 και *Γέλλιος*, *Αττικές νύκτες* 3.9.1.

υποψηφίων ιδιοκτητών (οι οποίοι είτε θα διέθεταν τα χειρόγραφα για τις πνευματικές εργασίες κάποιου διανοούμενου, είτε θα ενδιαφέρονταν αποκλειστικώς για την επικούρεια φιλοσοφία²⁵¹), αλλά κανείς τους ουδέποτε κέρδισε πολλούς υποστηρικτές²⁵². Ως πιθανοί ιδιοκτήτες έχουν υπερισχύσει οι εξής οκτώ προταθέντες: 1.*Lucius Calpurnius Piso Caesoninus*²⁵³, 2.*Marcus Octavius*²⁵⁴, 3.*Lucius Calpurnius Piso Pontifex*²⁵⁵, 4.*Appius Claudius Pulcher*²⁵⁶, 5.Η οικογένεια *Mammii*²⁵⁷, 6.Η οικογένεια *Balbi*²⁵⁸, 7.*Lucius Marcius Philippus*²⁵⁹ και 8.*Caius Memmius*.

Ορισμένοι από τους αναφερθέντες διαθέτουν ακλόνητα διαπιστευτήρια στο *Herculaneum*, όπως ο *Marcus Nonius Balbus*, ο οποίος μάλιστα τιμήθηκε από τους πολίτες του Ηρακλείου, πράξη που καταγράφεται σε διάφορες επιγραφές που βρέθηκαν εκεί²⁶⁰. Η έρευνα όμως κατέληξε πως δεν υφίσταται ουδεμία απόδειξη πως η έπαυλη ανήκε σε μία οικογένεια, ούτε καν βρέθηκαν στοιχεία για τον τρόπο ζωής των κατοχών της. Μολοταύτα στοιχειοθετείται (με βάση την ανεύρεση πολυάριθμων προτομών Επικούρειων στο αρχαιολογικό πάρκο της βίλας) κι ενισχύεται η υπόθεση ο ιδιοκτήτης να υπήρξε θαυμαστής του Επίκουρου²⁶¹, υποδεικνύοντας τον *Lucius Calpurnius Piso Cesonino* ως τον πιθανότερο κάτοχο της έπαυλης και ιδρυτή της ενσωματωμένης σε αυτή βιβλιοθήκης²⁶². Έχει εκφρασθεί δε ως πιθανή η εκδοχή να παρέμεινε η οικία στην

²⁵¹Όπως συμπεραίνεται με βάση τον Φιλόδημο, βλ. Casson(2001:75).

²⁵²Capasso(1991:46-47), ιδίου(2010:92-109), Nisbet(1961:186-188), Cavallo(1983:62-64,65), Allen&DeLacy(1939:64-65), Adamo-Muscettola(1990:145-155), Bloch(1940:485-493), ιδίου(1965:561-562). Επιπλέον βλ. σχετικά Scatzoza Höricht & Longo Auricchio(1987:166,158) και Taylor(1960:200,311).

²⁵³Πρώτος και παλαιότερος υποψήφιος, υποστηρίχθηκε κι από τον *Comparetti*, βλ. Guidobaldi(2011:521).

²⁵⁴Ο *Marcus Octavius* θεωρήθηκε ως ο πραγματικός ιδιοκτήτης της βιβλιοθήκης, δεδομένου ότι το όνομά του υπήρξε σε δύο κυλίνδρους της βιβλιοθήκης, βλ. Diels(1882:383-384).

²⁵⁵Για *Lucius Calpurnius Piso Pontifex* ως υποψήφιο, βλ. Pandermalis(1983:19-50). Η πρόταση του ονόματος του συνδέεται με την προτεινόμενη χρονολόγηση των γλυπτών και των διακοσμητικών της έπαυλης, βλ. Guidobaldi(2011:521). Όμως το 1980 η πρόταση του Παντερμαλή απορρίφθηκε καθώς ο ίδιος αποδέχθηκε πως ο ιδιοκτήτης της βιβλιοθήκης θα πρέπει να υπήρξε Επικούρειος, βλ. Sauro(1983:69-82).

²⁵⁶Για *Appius Claudius Pulcher*, ύπατο το 54 π.Χ., ως υποψήφιο ιδιοκτήτη της έπαυλης και της βιβλιοθήκης, βλ. Wojcik(1986:272) και Capasso(2010:103). Πρβ. Guidobaldi(2011:520).

²⁵⁷Εκφράστηκε η υπόθεση ότι θα μπορούσε αυτή η οικογένεια να είναι ιδιοκτήτες, επειδή στην έπαυλη κοσμούνταν αρκετά πορτρέτα των ηγετικών στελεχών του γένους των *Mammii*, βλ. Wojcik(1986:278-279), Gallavotti(1941:129-145) και Costabile(1984:591-606).

²⁵⁸Το 1987 προωθήθηκε η υπόθεση ότι εφόσον τα πορτρέτα του *tablinum* ανήκαν στην οικογένεια *Balbi*, βλ. Guadagno(1984:149-156), θα μπορούσαν να υπήρξαν οι ιδιοκτήτες, βλ. Scatzoza Horicht(1987:157-167).

²⁵⁹Για *Lucius Marcius Philippus* (ύπατο το 91 π.Χ., που ο φιλελληνισμός του μαρτυρείται πολλές φορές από τον Κικέρωνα) ως υποψήφιο, βλ. Costabile(1984:591-606) και Wojcik(1986:278-279).

²⁶⁰Όπως η επιγραφή *CIL 10.1426*, βλ. σχετικά Sider(2005:17, εικ. 17).

²⁶¹Long(1987:43).

²⁶²Παπάζογλου(2009:33). Δεδομένου μάλιστα ότι ο Καλπούρνιος Πείσων υπήρξε πάτριωνας του Φιλόδημου και ότι στη βιβλιοθήκη σώζονται μόνο τα τελευταία του έγγραφα, βλ. Guidobaldi(2011:521).

κυριότητα του *Calpurni* κατά το χρονικό διάστημα της ηφαιστειακής έκρηξης του 79μ.Χ. και να επαναχρησιμοποιήθηκε ως αγρόκτημα στον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα²⁶³.

Πέραν τούτου, υπάρχουν λόγοι που συντείνουν στο ότι ο εύπορος Ρωμαίος ευγενής *Λεύκιος Καλπούρνιος Πείσων* (*Lucius Calpurnius Piso*) υπήρξε ο κάτοχος της παράλιας έπαυλης που απεκάλυψε έπειτα από αιώνες σιωπής την πλούσια συλλογή της²⁶⁴, η οποία φαίνεται να έχει οργανωθεί από τον Φιλόδημο ποιητή-φιλόσοφο από τα Γάδαρα και προστατευόμενο του Πείσωνα. Γιατί ο Καλπούρνιος υπήρξε μία ισχυρή προσωπικότητα της ρωμαϊκής αριστοκρατίας, πεθερός του Καίσαρα, πολιτικός και ρήτορας του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, πολιτικός αντίπαλος του Κικέρωνα κι όπως στοιχειοθετείται πάτρωνας του Φιλόδημου²⁶⁵. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται αβίαστα από τρεις μαρτυρίες του ίδιου του φιλόσοφου και μία μαρτυρία του Κικέρωνα²⁶⁶, που επιβεβαιώνουν τη σχέση των δύο ανδρών: κατά πρώτον ο Φιλόδημος αφιερώνει δύο από τα έργα του στον Πείσωνα, πρακτική που κατά κόρον είθισται να δηλώνει τον παραλήπτη ως προστάτη του συγγραφέα. Ειδικότερα η πρώτη αφιέρωση αναγράφεται σε μία πραγματεία του που σώθηκε σε πάπυρο (*P.Herc.1507*²⁶⁷), όπου ο ίδιος απευθύνεται χωρίς περιστροφές στον Πείσωνα κι αφιερώνει σ' αυτόν το πόνημα του. Πρόκειται για ένα πρωτότυπο είδος εγχειριδίου για πρίγκιπες (με τον τίτλο «Περί του καθ' Όμηρον αγαθού βασιλέως»), δεδομένου ότι οι Επικούρειοι απέφευγαν συστηματικά την πολιτική δράση²⁶⁸. Η δεύτερη αφιέρωση εμφανίζεται σε ένα επίγραμμα του (*Π.Α.επίγρ.ΙΙ.44*), στο οποίο ο Φιλόδημος προσκαλεί τον Καλπούρνιο να συμμετάσχει σε μία φιλοσοφική συγκέντρωση φίλων, όπου σχεδιάζεται σε ένα παραδοσιακό μηνιαίο μνημόσυνο των «φιλόσοφων του Κήπου»²⁶⁹ να γιορτάσουν από κοινού τη γενέθλια ημέρα του Επικούρου²⁷⁰. Όπως έχει καταστεί γνωστό από άλλα κείμενα, μία τέτοια συνάθροιση ήταν ισοδύναμη μίας σύγχρονης μικρής φιλοσοφικής λέσχης, στη διάρκεια της οποίας οι συμμετέχοντες επρόκειτο να συζητήσουν το νόημα των επικούρειων κειμένων. Η τρίτη μαρτυρία αφορά ένα άλλο φιλοδήμειο επίγραμμα (*Π.Α.επίγρ.26,17.Α.11.44*) όπου εκδηλώνεται η εν λόγω

²⁶³Υπόθεση που αρχαιολογικά δεν έχει ακόμη αποδειχθεί επαρκώς, βλ. Capasso(2010:111-113).

²⁶⁴Guidobaldi(2011:521) και Houston(2014:89).

²⁶⁵Comparetti & De Petra(1883:6-9), Casson(2001:75) και Gigante(1995:15-48).

²⁶⁶Sider(1997:228-229) και Nisbet(1961:183-188).

²⁶⁷Dorandi(1982:42,109,132,187), Dorandi et al.(1979:142), Gigante(1995:64-65), Capasso(2010:111).

²⁶⁸Sider(2010:124).

²⁶⁹Lesky(1988:943), Long(1987:41).

²⁷⁰Easterling & Knox (2000:823).

διαπροσωπική τους σχέση, καθώς μέσα στα πλαίσια πρόσκλησης του Καλπούρνιου Πείσωνα σε δείπνο, ο Φιλόδημος τον παρακαλεί ευθέως να γίνει ο πάτρωνας του²⁷¹.

Ως προς τη μαρτυρία του Κικέρωνα, ο ρωμαίος ρήτορας²⁷² στην ομιλία εκδίωξης του Πείσωνα (*Cic., In Pisonem*, 68-72²⁷³) δαπανά σημαντικό χρόνο αποστρεφόμενος (ως είθισται σε τέτοιου είδους πολιτικές επιθέσεις) εναντίον ενός συγκεκριμένου φίλου και συνεργάτη του Πείσωνα, ενώ εμμένει στο να ζωγραφίζει την εικόνα του θανάσιμου εχθρού του Καλπούρνιου, ως ενός αμόρφωτου ανθρώπου που υιοθέτησε το απλό προσωπείο ενός Επικούρειου²⁷⁴. Σημειώνεται πως ο ρήτορας δεν κατονομάζει το συγκεκριμένο φίλο και συνεργάτη εναντίον του οποίου επιτίθεται, αρκείται μόνο στο να αναφέρεται ανωνύμως σ' αυτόν υιοθετώντας το προσβλητικό υποκοριστικό «Γραικύλος». Δεδομένου όμως ότι περιγράφει πως αυτό το πρόσωπο υπήρξε κάποιος Επικούρειος που συνέθετε «κομψά επιγράμματα», δεν χωρεί ουδεμία αμφιβολία ότι εννοούσε τον Φιλόδημο²⁷⁵. Σύμφωνα δε με αυτόν τον εκφωνούμενο ρητορικό λόγο, ο φιλόσοφος γνώρισε τον Πείσωνα κατά το στάδιο της εφηβείας του δευτέρου κι έφτασε να γίνει αχώριστος σύντροφος του (*Cic., In Pisonem*, 68)²⁷⁶. Συγκεκριμένα χρησιμοποιείται η φράση «έζησε με» για να περιγραφεί η σχέση τους, αλλά αυτή η περίφραση σημαίνει μόνο ότι ο Πείσων υπήρξε προστάτης του Φιλόδημου κι όχι πως υπονοούσε ότι συμβίωναν εντός του κτιριακού συγκροτήματος του Ηρακλείου²⁷⁷. Η εικόνα που παρέχει ο Κικέρωνας για τον επικούρειο φιλόσοφο και ιδίως για τη σχέση του με τον Καλπούρνιο θα μπορούσε να εκληφθεί ως θετική, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος υπήρξε αρνητικά διατεθειμένος απέναντι στον πολιτικό του αντίπαλο Πείσωνα, άλλωστε αυτός είναι κι ο λόγος που υπερτονίζεται η σχέση του εύπορου Ρωμαίου ευγενή και πολιτικού με την «επικούρεια φιλοσοφία που θεωρούνταν ηδονιστική και ως εκ τούτου σπιλωτική της υπόληψης ενός Ρωμαίου αριστοκράτη, όπως ο Πείσων»²⁷⁸. Σημειώνεται πως ο ρήτορας σκιαγραφεί τον Φιλόδημο ως έναν έξυπνο Έλληνα και ιδιαίτερα ικανό ποιητή,

²⁷¹Sider(2005:8),Καραμανώλης(2004:16),Guidobaldi(2011:520) και Gigante(1995:64-65).

²⁷²Κωσταράς(2000:270).Για τον «αντιπροσωπευτικό του Ρωμαϊκού ιδεώδους της φιλοσοφίας»,βλ.Mayer(1966:345).

²⁷³Ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε το 55π.Χ.,βλ.Nisbet(1961:183-188).Με βάση ότι ο Φιλόδημος έζησε από το 110-40 π.Χ. και ότι ο Κικέρων έγραψε το πολεμικό έργο του το 55 π.Χ., είναι εύλογο να συμπεραίνεται πως εκείνη την εποχή ο Πείσων υπήρξε ο ιδιοκτήτης της βίλας και της βιβλιοθήκης του Ηρακλείου Καμπανίας.

²⁷⁴Sider(2010:124).

²⁷⁵Easterling & Knox (2000:823),Kranz(2006:583).

²⁷⁶Καραμανώλης(2004:15).

²⁷⁷Guidobaldi(2011:521).

²⁷⁸Καραμανώλης ό.π.15.

αλλά και ως κόλακα και τυπικό παράσιτο²⁷⁹. Για την δραστηριότητα των επικούρειων φιλοσόφων στην έπαυλη ο Κικέρων εξηγεί πως αυτή θα μπορούσε κάλλιστα να λαμβάνει χώρα στη Ρώμη, όπου όλοι οι επιφανείς πολίτες της κοινωνικής τάξης του Πείσωνα ήταν πολιτικά ενεργοί²⁸⁰. Όμως ο υπέρογκος αριθμός των έργων του Φιλόδημου παρεκκίνησε τον επικούρειο κύκλο να συρρεύσει στη βιβλιοθήκη μιας εξοχικής έπαυλης, όπου πολλοί Ρωμαίοι συνήθιζαν να καταλύουν όταν αποσύρονταν από την πολιτική. Επιπλέον το γεγονός ότι οι Επικούρειοι είχαν καταλάβει με τα συγγράμματά τους την Ιταλία (*Cic. Tusc. 4,6-7*²⁸¹) κι ιδιαίτερα την περιοχή της Καμπανίας, πιστοποιεί σε μεγάλο βαθμό ότι ο Κικέρων τοποθετούσε τόσο τον Πείσωνα, όσο και την επικούρεια κοινότητα φίλων²⁸² (κατά τα πλατωνικά πρότυπα της «Πολιτείας»²⁸³) στον κόλπο της Νάπολης, χωρίς να χρειάζονται περαιτέρω διευκρινήσεις. Η μαρτυρία αυτή βέβαια καθίσταται εξαιρετικά χρήσιμη, καθώς αποτελεί τη πληρέστερη αναφορά για την ανασύσταση της φυσιογνωμίας του Φιλόδημου εν γένει και ιδιαιτέρως της ανάδειξης της σχέσης του με το δραστήριο πολιτικό²⁸⁴.

Επιπροσθέτως ένα ποίημα του Κάτουλλου αποδεικνύει περαιτέρω τον σύνδεσμο μεταξύ των δύο ανδρών: πρόκειται για μία υβριστική προσβολή εναντίον ενός μέλους της οικογένειας του Καλπούρνιου (ενδεχομένως ενός από τους γιούς του), το οποίο ξεκινά με μία προσβλητική αποστροφή σε δύο από τους συνεργάτες του (έναν εκ των οποίων κατονομάζει «Σωκράτιον», που παραπέμπει άμεσα σε υποκοριστικό), ο οποίος απετέλεσε σύνδεσμο γνωριμίας του Πείσωνα με έναν Έλληνα φιλόσοφο. Ήδη από τότε που οι Σωκρατικοί²⁸⁵ αφθονούσαν στο έδαφος της Ιταλίας, είχε προταθεί πως αυτό το υποκοριστικό αποτελούσε ένα ψευδώνυμο του Φιλόδημου, το οποίο κέρδισε

²⁷⁹ «*Est quidam Graecus [i.e. Philodemus] qui cum isto vivit, homo ... ut poetam*», *Cic. In Pisonem* 68-70. Απόδοση: «Είναι κάποιος Έλληνας (ο Φιλόδημος) που ουσιαστικά ζει μαζί του με τον Πείσωνα, τον οποίο, για να πω την αλήθεια, θεωρώ αρκετά ευγενικό τουλάχιστον όταν βρίσκεται σε άλλες παρέες χωρίς τον Πείσωνα ή όταν είναι μόνος του... Ο Έλληνας για τον οποίο σας μιλώ κατέχει καλά όχι μόνο τη φιλοσοφία, αλλά και άλλες τέχνες που συνήθως περιφρονούν οι Επικούρειοι. Επιπλέον γράφει τόσο έξυπνα, όμορφα και κομψά ποιήματα που τίποτα δεν μπορεί να συγκριθεί μαζί τους σε τέχνη. Μπορεί κανείς να τον ψέξει γι' αυτό ας συνεχίσει με ευγένεια όχι με απρέπεια, αλαζονεία ή θράσος ως ξενιτεμένος Έλληνας, ως παράσιτος, ως ποιητής», βλ. Gigante (1983:35-53), Easterling & Knox (2000:822), Καραμανώλης (2004:15-16).

²⁸⁰ Long (1987:41).

²⁸¹ Long ό.π.41.

²⁸² Πρόκειται για κοινότητα φίλων που ζουν με κοινές αρχές, μακριά από το δημόσιο βίο, βλ. Long (1987:39).

²⁸³ Κωσταράς (2000:260).

²⁸⁴ Sider (2010:124). Σε άλλο σημείο του έργου του ο Κικέρωνας (*Cic. De finibus* II.119) είναι πιο θετικός στο Φιλόδημο, καθώς τον αναφέρει ως έναν από τους επιφανέστατους Επικούρειους μαζί με τον Σείρωνα (πρβ. *Ασκόνιος In Pisonianam* 68). Για την κριτική του Κικέρωνα στον Πείσωνα, βλ. De Lacy (1941:49-58).

²⁸⁵ Long (1987:26-29), Κωσταράς (2000:217).

επιπρόσθετη στήριξη από τα ίδια τα επιγράμματα του, όπου εμφανίζεται μία γυναίκα να ομοιάζει φυσιογνωμικά με τη συνονόματή της Ξανθίππη²⁸⁶, σύζυγο του Σωκράτη²⁸⁷.

Αυτές λοιπόν οι λογοτεχνικές συνδέσεις και τα επιγράμματα του Φιλόδημου (που πιθανότατα απηχούν στιγμιότυπα του βίου του²⁸⁸) έχουν πείσει τους μελετητές πως ο πολιτικός αντίπαλος²⁸⁹ του Κικέρωνα *Lucius Calpurnius Piso Caesoninus* υπήρξε αδιαφιλονίκητα ο πιθανότερος αρχικός ιδιοκτήτης²⁹⁰ της έπαυλης, με αποτέλεσμα για πολλά χρόνια η *villa* να υπήρξε ευρύτερα γνωστή με το όνομα της οικογένειας του. Άλλωστε ένας τέτοιος δραστήριος ευγενής και πολιτικός, εύλογα θα είχε πολλές ευκαιρίες όσο υπηρετούσε στη Σαμοθράκη για να αποκτήσει κάποια από τα αγάλματα που κοσμούσαν την οικία του και επιπλέον η εύρωστη οικονομική του κατάσταση θα του επέτρεπε να εμπλουτίσει και με άλλα την αξιόλογη συλλογή του²⁹¹. Οι σύνδεσμοι όμως που δένουν τον Καλπούρνιο με τη βίλα, περνούν όλοι διαμέσω του Φιλόδημου. Η δε παντελής έλλειψη ημερομηνιών για τους θανάτους τόσο του Έλληνα φιλόσοφου όσο και του προστάτη του, καθιστούν αδύνατον τον ακριβή προσδιορισμό της έλευσης στη έπαυλη²⁹² του συγγραφέα του οποίου τα έργα αφθονούν στη συλλογή. Γιατί εκεί βρέθηκαν διάσπαρτα πολλά από τα γραπτά (φιλοσοφικού, πολιτικού ή λογοτεχνικού περιεχομένου) και από τα προσχέδια του, που εμφανέστατα δεν προορίζονταν για δημοσίευση, γεγονός που παραπέμπει στην υπόθεση πως ο κάτοχος της συλλογής θα υπήρξε αναντίρρητα και πάτρωνας του φιλοσόφου, ο οποίος κατά συνέπεια θα δημιούργησε τη βιβλιοθήκη, όπως αναδεικνύεται από τη δράση του. Κατ' ακολουθίαν, κάποιοι μελετητές²⁹³ διατείνονται πως το κτιριακό αυτό συγκρότημα της Καμπανίας κατοικήθηκε από το γιο και διάδοχο του Πείσωνα, ο οποίος όμως δε φαίνεται να προέβη σε ουσιαστικές καινοτομίες ή τροποποιητικές προσθήκες στο χώρο της βιβλιοθήκης.

²⁸⁶Sider(2010:126).Στα επιγράμματα του κύκλου της Ξανθίππης ο ποιητής προσπαθεί να ανταποκριθεί στο φιλοσοφικό ιδεώδες και υποστηρίζει ότι έχει επιλεγεί το όνομα της Ξανθίππης, για να θυμίζει το ιδεώδες του Σωκράτη, εφόσον αυτό υπήρξε το όνομα της γυναίκας του,βλ.Καραμανώλης(2004:64).

²⁸⁷Στέφος et al.(2010:132-134).

²⁸⁸Όπως το επίγραμμα του Φιλόδημου με την πρόσκληση σε δείπνο στον Πείσωνα,το επίγραμμα με θέμα την οργάνωση συμποσίου μαζί με τους επικούρειους φίλους του και το επίγραμμα που αναφέρεται στο πένθος για το χαμό δύο φίλων, όπου γίνεται αναφορά στη *βίλα των πατέρων*,βλ.Καραμανώλης(2004:62).

²⁸⁹Πολιτικός αντίπαλος του Κικέρωνα στον πρώτο προχριστιανικό αιώνα,βλ. Capasso(2010:89-111).

²⁹⁰Wojcik(1986:87σημ.41).

²⁹¹Casson(2001:75).

²⁹²Sider(2010:126).

²⁹³Comparetti & De Petra(1883:14).Πρβ. Long(1987:44).

1.3.3. Η ιδιόμορφη λειτουργία της

Η γεμάτη από φιλοσοφικές πραγματείες βιβλιοθήκη υποδεικνύει πως το κίνητρο πρωτοβουλίας ιδρύσεως της ανήκε σε έναν οπαδό της επικούρειας σχολής²⁹⁴, ο οποίος θα είχε επιπλέον υπό την προστασία του στην έπαυλη εκτός από τον Φιλόδημο και μία ολόκληρη κοινότητα ομοϊδεατών της συγκεκριμένης φιλοσοφίας. Όπως υπολογίζεται, ο φιλόσοφος θα πρέπει έπειτα από κάποιο χρονικό διάστημα παραμονής του στη Ρώμη να εγκαταστάθηκε τα υπόλοιπα τριάντα έτη του βίου του στην παράλια οικία του Ηρακλείου²⁹⁵, όπου δρούσε στους κόλπους του τοπικού επικούρειου συλλόγου²⁹⁶. Μολονότι παρέχονται ελάχιστες πληροφορίες τόσο για το πνευματικό κλίμα της εποχής γενικότερα, όσο και για τη φιλοσοφική του δραστηριότητα εκεί ειδικότερα, οι μελετητές έχουν λόγους²⁹⁷ να διατείνονται ότι ο Φιλόδημος ηγούνταν²⁹⁸ μίας επικούρειας κοινότητας, που είχε σχέση με εφάμιλλες κοινότητες²⁹⁹ σαν τις αντίστοιχες της Νεάπολης ή της Ρώμης³⁰⁰. Ένας τέτοιος σημαντικός φιλοσοφικός σύλλογος για παράδειγμα ήταν αυτός του Σείρωνα (δασκάλου του Βιργιλίου³⁰¹), τις απόψεις του οποίου ο Φιλόδημος φαίνεται ότι ενστερνιζόταν. Ως τόπος δε συνάντησης αυτής της ομήγυρης θεωρείται η οικία του Σείρωνα στο *Posillipo* της Νάπολης, χώρος όπου στοιχειοθετείται πως μνήθηκαν στα νάματα του *Επικουρισμού* ο Βιργίλιος (*Publius Vergilius Maro*) και ο Βάρρων (*Marcus Terentius Varro*)³⁰², τους οποίους ο Φιλόδημος αποδεδειγμένα γνώριζε αρκετά καλά³⁰³, όπως καταφαίνεται και στο τέλος ενός βιβλίου του με θέμα τη συκοφαντία όπου κατονομάζει τρεις ακόμη Ρωμαίους ποιητές: τον Βάριο (*Publius*

²⁹⁴Lancaster(2005:33).

²⁹⁵Ο Φιλόδημος φιλοξενούνταν από τον ιδιοκτήτη της βίλας το 70-40 π.Χ.,βλ.Guidobaldi(2011:521).

²⁹⁶Καραμανώλης(2004:59).

²⁹⁷Τέτοιοι λόγοι είναι η ανακάλυψη πολλών αντιτύπων φιλοδήμιων έργων στη βιβλιοθήκη,όσο και μαρτυρίες του Φιλοδήμου για κύκλους Επικούρειων στη περιοχή της Νάπολης,βλ.Καραμανώλης(2004:17).

²⁹⁸Lesky(1988:945),Καραμανώλης ό.π.16.

²⁹⁹Guidobaldi(2011:521).

³⁰⁰Υφίσταται κείμενο (που αναφέρει πως κάποιοι «ήρθαν από την Νεάπολη με τον αγαπητό Σείρωνα», που θεωρείται ηγέτης ενός άλλου επικούρειου συλλόγου, «για να συζητήσουν με τους φίλους στο Ηράκλειο»), το οποίο καταδεικνύει ότι στο Ηράκλειο υπήρξε μία ολόκληρη επικούρεια κοινότητα, που έχει σχέση με άλλες αντίστοιχες εφάμιλλες κοινότητες, λ.χ.της Νεάπολης ή της Ρώμης,βλ.Καραμανώλης ό.π.17.

³⁰¹Rose(1942:59),Κωσταράς(2000:261).

³⁰²Ένας πάπυρος (*P.Herc.312*) πιστοποίησε ότι εκεί μνήθηκαν στην επικούρεια φιλοσοφία ο Βιργίλιος και ο Βάρρων. Η μαθητεία τους στη σχολή του Σείρωνα πρέπει να έλαβε χώρα ανάμεσα στο 48 και 42 π.Χ, χρονολογία θανάτου του Σείρωνα,βλ.Καραμανώλης(2004:17).Πρβ.Κωσταράς(2000:271),Comotti(1989:52).

³⁰³Το γεγονός επιβεβαιώνεται από αναφορά του Φιλοδήμου στο Βιργίλιο που φανεράνει τόσο τη σχέση του Βιργιλίου με τον επικούρειο κύκλο του Σείρωνα, όσο και τη σχέση μεταξύ των Επικούρειων της Νάπολης και των αντίστοιχων του *Herculaneum*,βλ.Καραμανώλης ό.π.17 και Lesky ό.π.945.

Quintilius Varus), τον Ρούφο (*Lucius Varius Rufus*) και τον Πλότιο (*Plotius Tucca*)³⁰⁴. Στα ίδια ακριβώς πρόσωπα αναφέρεται και ο Οράτιος (*Sermones*, 1.5.39-42, 10, 81)³⁰⁵, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι αυτοί οι διανοούμενοι συνδέονταν τόσο μεταξύ τους, όσο και με τον Οράτιο³⁰⁶, καθώς μετείχαν του κύκλου του Μαικήνα³⁰⁷. Η επικούρεια αυτή τερπνή και ψυχαγωγική φιλική ατμόσφαιρα³⁰⁸ που διαχέεται στην έπαυλη του Ηρακλείου σφραγίζεται από τη μορφή του Κικέρωνα (και του φίλου του Αττικού³⁰⁹) για κάποιο χρονικό διάστημα, ο οποίος με την αναφορά του στις στοές των αγαλμάτων που κοσμούσαν την δική του έπαυλη, ενισχύει την άποψη πως οι παραλληλισμοί μεταξύ αυτών των γλυπτών και των αντίστοιχων της βίβλας του Παύρων δεν υπήρξε καθόλου τυχαία³¹⁰. Οι συγκεκριμένες δε πληροφορίες που αντλούνται από τους λόγιους της εποχής σκιαγραφούν μία κοινότητα σπουδαίων λογοτεχνικών μορφών (όπως ο Βιργίλιος, ο Πλότιος, ο Βάριος, ο Ναυσικράτης κ.ά.³¹¹), που συνδιαλέγονται και απαγγέλουν (κατά το πρότυπο της εποχής) διαδίδοντας μία λογοτεχνική παραγωγή που εγκαινιάζεται τον τρίτο προχριστιανικό αιώνα με τον Λίβιο Ανδρόνικο, τον Ναιβίο, τον Κάτωνα κ.ά. Οι Ρωμαίοι αυτοί διανοούμενοι είναι φορείς ενός ολόκληρου πνευματικού συλλόγου, στον οποίο συμμετέχουν φιλόσοφοι, πολιτικοί και ποιητές που είχαν εξοικειωθεί στην πρακτική της διοργάνωσης πλουσιοπάροχων συμποσίων σε κλειστό κύκλο προσκεκλημένων, όπου περιλαμβάνεται ως δραστηριότητα αναψυχής³¹² η απαγγελία άλλοτε ενός επωφελούς λογοτεχνικού αποσπάσματος από ένα παύρινο

³⁰⁴Πρόκειται για έργο που πιθανότατα αποτελεί μέρος του έργου του *Περί αρετών και των αντικειμένων κακιών*: «... ταύτα μεν ούν ημιν υπέρ τε τούτων και καθ' όλου των διάβολων αρέσκει λεγειν ω Πλώτιε και Ουάριε και Ουεργίλιε και Κοϊντίλιε νυν δε προς Ναυσικράτην» στον *P.Herc.* Paris 2. Τα ονόματα επιβεβαιώνονται στους *P.Herc.* 253, col. 12, *P.Herc.* 1082, col. 11. Δες σχετικά Καραμανώλης ό.π. 17-18 και Gigante (1984: 13-16). Πρβ. Harrison (2003: 1200).

³⁰⁵“*Postera lux oritur multo gratissima: namque f Plotius et Varius Sinuessa Verg liusque I occumint, animae, qualis neque candidiores I terra tulit neque quis me sit devinc tor alter*”, βλ. Hor. *Sermones* I.5.39-42.

³⁰⁶Μολοταύτα είναι αδιευκρίνιστο κατά πόσο ο Φιλόδημος γνώριζε προσωπικά τον Οράτιο. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι ο ποιητής αυτός εκτιμούσε και επηρεάστηκε από το φιλοδήμιο έργο, ιδίως τα επιγράμματά του, καθώς είναι γνωστή και σχετική ρητή αναφορά του (*Hor. Satura*, 1.2.119-122), βλ. Καραμανώλης (2004: 18). Πρβ. Hendrickson (1918: 17-43), Κωσταράς (2000: 261) και Wright (1921: 168-172).

³⁰⁷Άποψη που ενυπάρχει στο έργο του Ορατίου, βλ. *Horace Satirae* 1.5.30, 1.10.81.

³⁰⁸Κωσταράς (2000: 260), Στέφος et al (2010: 171), Long (1987: 39).

³⁰⁹Long (1987: 41).

³¹⁰Pandermalis (1983: 19, 22).

³¹¹Πάπυρος που δόθηκε ως δώρο στον Ναπολέοντα κατέστησε γνωστό ότι ο Φιλόδημος αναφέρει τα εξής ονόματα Επικουρείων: Βιργίλιο, Πλότιο, Βάριο, Κοϊντίλιο και Ναυσικράτη, βλ. Καραμανώλης (2004: 17-18).

³¹²Για τις δραστηριότητες αναψυχής τους, βλ. Ward-Perkins & Claridge (1980: 54) και Harris (2003: 105).

χειρόγραφο κι άλλοτε αποσπασμάτων ενός άρτι συνταχθέντος συγγράμματος³¹³ που αναγιγνώσκεται από τον ίδιο τον συγγραφέα³¹⁴ (*recitatio*³¹⁵). Η ανάγνωση³¹⁶ δε αυτών των παπύρων³¹⁷ αποτελούσε το έναυσμα έναρξης μίας συζήτησης που προωθούσε τη γνώση σε θέματα παντός επιστητού, μέσα στα πλαίσια της ελληνορωμαϊκής επικοινωνίας της εποχής που στη δεδομένη χρονική στιγμή υπήρξε κυρίως προφορική³¹⁸.

Ο προαναφερόμενος επικούρειος κύκλος³¹⁹ φίλων³²⁰ της Νάπολης, στους κόλπους του οποίου δρούσαν ο Φιλόδημος και ο Σείρων, φαίνεται πως διατηρούσε στην *έπαυλη των παπύρων* αντίστοιχη φιλοσοφική σχολή, η οποία δεν προσέφερε τόσο μία τυπική εκπαίδευση υποψηφίων φιλοσόφων, όσο έναν ορισμένο πρότυπο ζωής³²¹. Η έρευνα μάλιστα κατέδειξε (βάσει στοιχείων που συλλέχθηκαν από διάφορα σκίτσα και προσχέδια³²² συγγραμμάτων) ότι τη δεκαετία 80-70 π.Χ. ο μνημένος στις επικούρειες διδαχές Φιλόδημος (συνεργαζόμενος με τον Σείωνα), όντως ίδρυσε μία επικούρεια σχολή στη βιβλιοθήκη του *Λεύκιου Καλπούρνιου Πείσωνα* στην Καμπανία, που επέφερε την πρώτη καθοριστική διείσδυση της συγκεκριμένης διδασκαλίας στη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη. Το γεγονός δε ότι ο Κικέρων (*Cic.De finibus ll.119*) αναφέρεται στους μετέχοντες αυτής της ομήγυρης ως ειδικούς σε ζητήματα του εν λόγω φιλοσοφικού ρεύματος (και σε συνδυασμό με άλλα επιπρόσθετα στοιχεία), καθιστά εύλογη την

³¹³Parker(2011:202-203).Στις δημόσιες αναγνώσεις ο λόγιος διάβαζε αποσπάσματα ανολοκλήρωτων έργων του σε ένα εκλεπτυσμένο κοινό και αναλόγως των αντιδράσεων προχωρούσε στην παραγγελία ή μη του βιβλίου στον βιβλιοπώλη, όπου ανέθετε την παραγωγή και πώληση του έργου του,βλ.White(2009:270).

³¹⁴Long(1987:40).Σημειωτέον πως στην αρχαιότητα τα πνευματικά δικαιώματα του συγγραφέα δεν προστατεύονταν, γιατί η παραγωγή αντιγράφων ήταν επιτρεπτή στον καθένα.Έτσι το μόνο που απεκόμιζε ο συγγραφέας ήταν η γνωστοποίηση του έργου του στο κοινό, η αύξηση του ενδιαφέροντος και η δημόσια αναγνώριση του,βλ.Winsbury(2011:62).Πρβ.Easterling&Knox (2000:42).Έχει όμως υποστηριχτεί ότι τα βιβλία δεν ήταν το κύριο μέσο που γινόταν γνωστό ένα έργο στο κοινό,βλ.Quin(1982:82,90-91,145).

³¹⁵Η ανάγνωση αυτή φαίνεται συνηθισμένη πρακτική (Πλίνιος,*Επιστολές* 5.12,7.17,8.21) στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, στην οποία είχε επιδοθεί και ο Πλίνιος ο Νεότερος (Πλίν.Νεότ.,*Επιστολές*1.13,3.18.9,4.27, 7.17.7,2.19),βλ.Winsbury(2011:101).Επρόκειτο για μία δημόσια απαγγελία έργου (*recitatio*), σε προσκαλεσμένο από τον συγγραφέα κοινό, κατά την κρίση και τα σχόλια του οποίου επηρραζόταν η κυκλοφορία του έργου,βλ.Στάϊκος(2006:143),White(2009:282),Winsbury(2011:97),Parker(2011:187,210, 213).Για *recitatio* ως βαρετή υποχρέωση,βλ.Dupont(1997:44-50).

³¹⁶Για καθιερωμένα στάδια έκδοσης:ανάγνωση (με κατ' ιδίαν έρευνα), συγγραφή, *recitatio*, κυκλοφορία προσχέδιου, διόρθωση κι επίσημη κυκλοφορία (*editio*) του έργου,βλ.Parker(2011:186-219,208,σημ. 85).

³¹⁷Για πάπυρο ως διαδεδομένο υλικό στην αρχαία Ελλάδα από τον 6^ο αι π.Χ.,βλ.Παπαθωμάς(2009:42), Μιονί(1998:28-32).Η χρήση του διατηρήθηκε ως τον 7^ο ή 8^ο αι.μ.Χ.,βλ.Τσελίκας(2004:10),Μανδηλαράς (2005:32),Turner(2007:18).Επίσημως χρησιμοποιήθηκε εως 11^ο αι.μ.Χ.,βλ.Turner(2007:37).

³¹⁸«*Human memory was the library of society*»,βλ.Wright(1977:ix).

³¹⁹Ο οποίος κύκλος εντελώς αδικαιολόγητα κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο (Διογ.Λαερτ.Χ 22)ταυτίστηκε με τον φιλήδονο βίο,βλ.Κωσταράς(2000:260),Long(1987:41,108-120).

³²⁰Περί σημασίας φιλίας στον Επικουρισμό,βλ.Long ό.π.39,124.

³²¹Long ό.π.39.

³²²Barker(1908:82).Ο *P.Herc.* 1021 λ.χ. αποτελούσε προσχέδιο,βλ.Janko(2002:39).

υπόθεση ότι κάθε της μέλος χωριστά υπήρξε ηγετικό στέλεχος μίας εφάμιλλης κοινότητας στο Ηράκλειο και στη Νάπολη, όπου φέρεται να είχαν αναπτύξει στενούς δεσμούς συνεργασίας μεταξύ τους³²³, προκειμένου να πετύχουν να ενσωματώσουν τα νάματα του *Επικουρισμού*³²⁴ στο κοινωνικό φάσμα του ρωμαϊκού κράτους και συγχρόνως να συμβάλλουν στη μεταμόρφωση της δημόσιας και ιδιωτικής ρωμαϊκής ζωής διαμέσω της πρακτικής εφαρμογής αυτής της διδασκαλίας. Η μεθοδολογία υπήρξε απλή και εφαρμόσιμη, καθώς στηριζόταν σε ένα πρόγραμμα πνευματικής εκπαίδευσης που μεταλαμπάδευε διδαχές των ελληνικών πολιτισμικών μορφών στη ρωμαϊκή διανόηση της εποχής.

Δεδομένου δε των στοιχείων αυτών και λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ευρεθέντων παπύρων εμπεριέχουν φιλοδήμεια κείμενα³²⁵ (αν και έχει αποδειχθεί ότι κανένα από τα έργα του δεν είναι αυτόγραφο³²⁶) καθιστούν πλέον ισχυρή έως βέβαιη την πιθανότητα η συγκεκριμένη έπαυλη της Καμπανίας να λειτουργούσε επιπροσθέτως και ως ένα επικούρειο διδακτικό πνευματικό κέντρο. Έτσι, όπως όλα συντείνουν, ο Φιλόδημος εργάζονταν στους κόλπους της τοπικής επικούρειας κοινότητας³²⁷, που είχε έδρα της τη *βίλα των παπύρων*³²⁸, πάτρωνα της τον *Λεύκιο Καλπούρνιο Πείσωνα* και την εξειδικευμένη βιβλιοθήκη ως σημείο αναφοράς, αλλά και σημαντικό κέντρο διδασκαλίας της σχολής αυτού του συλλόγου³²⁹. Άλλωστε η ίδια η πληθώρα των παπύρινων χειρογράφων που βρέθηκαν εκεί, επαληθεύει την υπόθεση ότι η βιβλιοθήκη συνιστούσε τόσο το χώρο εργασίας του Φιλόδημου³³⁰, όσο και το κεντρικό διδακτήριο του προαναφερόμενου φιλοσοφικού κύκλου του «Κήπου». Βάση λοιπόν αυτού δημιουργήθηκε η πλούσια συλλογή χειρογράφων, η επιλογή και η διαμόρφωση της οποίας επιτελέστηκε είτε από τον ίδιο τον Φιλόδημο³³¹, είτε από άτομα της επικούρειας

³²³Καραμανώλης(2004:18).

³²⁴Κωσταράς(2000:259-261).

³²⁵Πρόκειται στην πλειονότητά τους για φιλοδήμεια έργα,βλ.Lancaster(2005:34).

³²⁶Τα χειρόγραφα που βρέθηκαν περιέχουν πολλά έργα του Φιλόδημου, συχνά σε περισσότερα από ένα αντίτυπα, γεγονός που παραπέμπει στον ισχυρισμό πως ο φιλόσοφος έζησε για καιρό στην έπαυλη και ότι ως ένα βαθμό η βιβλιοθήκη διαμορφώθηκε από τον ίδιο,βλ.Καραμανώλης ό.π.32 και Cavallo(1983:26-27).

³²⁷Τρείς μικρές προτομές του Επίκουρου, δύο του Έρμαχου και ένα χάλκινο άγαλμα των ενός μηνών χοιριδίων (που βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του ορθογώνιου περιστύλιου),αποτελούν σημαντικά στοιχεία που αυξάνουν την επικούρεια παρουσία στην έπαυλη,βλ.Capasso(2010:112).

³²⁸Favro(2010:162).

³²⁹Sider(2005:2,7,44),Walsh & Gribbon(1997:45).

³³⁰Janko(2002:39).

³³¹Dorandi(1992:183-193),Easterling & Knox (2000:822) και Guidobaldi(2011:521).

ομήγυρης³³², με την οποία προφανέστατα συνδεόταν άμεσα ο Έλληνας φιλόσοφος³³³. Για το λόγο αυτό προσέλκυε λόγιους απ' όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κι αποτελούσε φημισμένο κέντρο μάθησης³³⁴ στην περιοχή της Καμπανίας, αφενός διδάσκοντας επί πολλές δεκαετίες την ουσία των διδαχών του Επίκουρου σε επιφανείς Ρωμαίους κι αφετέρου συγγράφοντας και εκδίδοντας μία πληθώρα από αντίγραφα³³⁵ χειρογράφων, που εν τη συνεχεία κληροδοτήθηκαν³³⁶ στους προσφιλείς ομοϊδεάτες του.

Πέραν τούτων, εκτός από κέντρο συνάντησης και διδασκαλείο των «φιλοσοφιών του Κήπου»³³⁷, είναι καταφανές πως η βιβλιοθήκη επιτελούσε και την επιπρόσθετη λειτουργία του βιβλιογραφείου, καθώς τόσο η διάταξη των ραφιών με τους αρχειοθετημένους κυλίνδρους (αλλά και ο χώρος που κοσμεείται με πρέσες αντιγραφής τοποθετημένες σε σειρές³³⁸), όσο και η ύπαρξη *σιλλύβων*³³⁹, μαρτυρούν ένα σύστημα οργάνωσης που παραπέμπει άμεσα σε χώρο εντατικής αντιγραφής³⁴⁰ συγγραμμάτων³⁴¹, έργο που προφανώς επιτελούνταν υπό την επίβλεψη του ίδιου του Φιλόδημου³⁴². Άλλωστε το εξειδικευμένο περιεχόμενο της βιβλιοθήκης, με τα ελληνικά χειρόγραφα σταθερά προσανατολισμένα στα φιλοσοφικά έργα των Επικούρειων³⁴³ και το πλήθος των πραγματειών του Έλληνα φιλοσόφου σε πολλαπλά αντίγραφα, υποδεικνύουν πως ο ίδιος είχε οργανώσει ένα σύγχρονο βιβλιογραφείο πατύρων³⁴⁴ για να υποστηρίξει τις διδακτικές παραδόσεις της εξειδικευμένης φιλοσοφικής σχολής που στεγάζονταν εκεί³⁴⁵.

³³²Marshall(1976:57).

³³³Καραμανώλης(2004:19).

³³⁴Για βιβλιοθήκη Ηρακλείου ως κέντρο επικούρειας διδασκαλίας,βλ.Harris(2007:241),Lancaster(2005:35)

³³⁵Για αντιγραφή χειρογράφων,βλ.Mioni(1998:93-99).

³³⁶Κατά το πρότυπο του Κήπου στην Αθήνα,βλ.Long(1987:40).

³³⁷Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

³³⁸Paderni(1754:634-638).

³³⁹Ο τίτλος κάθε έργου αναγράφονταν είτε στο εξωτερικό μέρος (*verso*) του πρώτου πατύρινου φύλλου του κυλίνδρου ή σε κρεμαστή καρτέλα από πάπυρο η περγαμινή, που ονομαζόταν *σίλλυβος* ή *σίττυβος*, λατ. *titulus* ή *index*,βλ.Παπάζογλου(2009:61),Καπετανάκη(2017:2).

³⁴⁰Για υιοθέτηση γραφής κι αντιγραφής σε προγενέστερο στάδιο της κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από προφορικότητα,βλ.William(2000:593-627).Για στάδια αντιγραφής,βλ.Παπάζογλου(2009:88).

³⁴¹Sider(1990:538).Για βέβαιη ύπαρξη συγγραμμάτων του έργου του Ησιόδου,βλ.Kenyon(1951:14).

³⁴²Easterling & Knox (2000:823),Sider(2009:313).

³⁴³Κωσταράς(2000:261-264).

³⁴⁴Για τα βιβλιογραφικά εργαστήρια,βλ.Καπετανάκη(2017:18),Τσελίκας(2004:11),Μανδηλαράς(2005:95), Παπάζογλου(2009:93-97).Για στάδια κατασκευής κι επεξεργασίας πατύρων,βλ.Mioni(1998:28-30),Turner (2007:19-20),Μανδηλαράς(2005:70-79),Παπάζογλου(2009:28-30).

³⁴⁵Συγκεκριμένα οι περισσότεροι από τους κυλίνδρους που επιβιώνουν στη συλλογή αποτελούν χειρόγραφα επικούρειας φιλοσοφίας, γραμμένα από το Φιλόδημο και οι περισσότεροι φαίνεται να έχουν αντιγραφεί κυρίως στη διάρκεια της ζωής του φιλοσόφου.Τα χειρόγραφα αυτά ταξινομούνται ως εξής:α.Αντεγραμμένα στον 3^οαι.π.Χ.:τρία χειρόγραφα,*P.Herc.* 1413,*P.Herc.* 255+418+1084+1091+1113 και

Το γεγονός δε της ανεύρεσης περίπου τριάντα ξύλινων σανίδων (επτά στο *tablinum* και είκοσι τρεις στο δωμάτιο όπου βρέθηκαν οι περισσότεροι πάπυροι) μαρτυρεί την υποστηρικτική χρήση τους για τη διορθωτική γραφή σημειώσεων, προσχέδιων και σύντομων κειμένων³⁴⁶, αλλά και το πλήθος των αντιτύπων και των προσωρινών σχεδίων πολλών χειρόγραφων σε προστάδιο διορθωτικής έκδοσης (όπως και ο υπέρογκος αριθμός των τελικών εκδόσεων τους), υποδεικνύουν πως στο σημείο εκείνο επιτελούνταν επιπρόσθετο εκδοτικό έργο³⁴⁷. Γιατί ως γνωστόν η ρωμαϊκή κοινωνία ενστερνίστηκε την αρχαιοελληνική συνήθεια παραγωγής αντιτύπων πνευματικών έργων³⁴⁸ (όπως αποδεικνύεται από τα λογοτεχνικά έργα των πρώτων λατίνων λόγιων) και ωθούσε κλειστές ομάδες διανοουμένων³⁴⁹ στην ενδελεχή μελέτη του περιεχομένου τους, προωθώντας τη γνώση³⁵⁰. Πρόδηλο είναι λοιπόν κάθε πάπυρος (*volumen*³⁵¹) να γράφεται, αντιγράφεται και διορθώνεται από επαγγελματίες γραφείς, οι οποίοι (όπως διαφαίνεται από τις επιστολές του Κικέρωνα) ήταν πιθανότατα μορφωμένοι σκλάβοι³⁵². Τα χειρόγραφα αυτά (που ενίοτε προέκυπταν από δανεισμό του πρωτότυπου κειμένου³⁵³) παραδίδονταν εν τη συνεχεία στις εκτυπωτικές πρέσες για τη δημιουργία αντιγράφων

P.Herc. 439.β. Αντεγραμμένα στον 3^ο ή 2^ο αι. π.Χ.: έξι χειρόγραφα: *P.Herc.* 335, 989, 1149+993, 1191, 1431, 1479 + 1417. γ. Αντεγραμμένα στον 2^ο αι. π.Χ.: είκοσι τρία χειρόγραφα: *P.Herc.* 1027, 1429, 1083, 1647, 1642, 1061, 233+860, 188, 1012, 128, 1013, 1010, 154, 1042, 1148, 1151, 1420+1056, 908+1390, 1039, 996, 1520, 176, 1158.

δ. Αντεγραμμένα περίπου μετά το 50 π.Χ.: δεκαπέντε χειρόγραφα: *P.Herc.* 1020, 1038, 1380, 1421, 208, 1032, 1055, 362, 1199, 1398, 566, 200, 360+1150, 831, 1044, βλ. Houston (2014: 121), ιδίου (2013: 194).

³⁴⁶ Houston (2014: 105). Για θέση γραφέως χειρογράφων, βλ. Παπάζογλου (2009: 78).

³⁴⁷ Gigante (1995: 17).

³⁴⁸ Στο παρελθόν οι Ρωμαίοι χάρασαν τα κείμενα σε πινακίδες αλλειμένες με κερί (*pugillares*), έως την μεταγενέστερη καθιέρωση του παπύρου, βλ. σχετικά Kenyon (1951: 43-11), Easterling & Knox (2000: 40), Mioni (1998: 27), Τσελίκας (2004: 10), Turner (2007: 24-25), Παπάζογλου (2009: 27-28). Σημειώνεται πως στο Ηράκλειο Καμπανίας έχουν ανευρεθεί μυριάδες τέτοιες κηρωμένες πινακίδες, βλ. Turner (2007: 65).

³⁴⁹ Την εικόνα της κλειστής ομάδας διανοουμένων που εξετάζουν τα κείμενα και προωθούν τη γνώση σκιαγραφεί ο Αίλιος Γέλλιος στο έργο του *Αττικές Νύχτες*, βλ. Johnson (2009: 320).

³⁵⁰ Η σημασία του βιβλίου στους Ρωμαίους έγκειται στην απόκτηση γνώσεων, προκειμένου να διακριθεί το άτομο στην κοινότητα. Έτσι ο Οράτιος στις επιστολές του (*Hor. Epist.*, 1, 20 & 2, 1) αναφέρει ότι έδωσε το βιβλίο με τα ποιήματα του στον Αύγουστο για να καταξιωθεί, αφού το βιβλίο του θα συγκαταλεγόταν στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη των αναγνωρισμένων ποιητών και συγγραφέων.

³⁵¹ Ο όρος *volumen* όμως καλύπτει περισσότερο τους όρους *ενείλημα* και *ειλητάριον*, που δεν ήταν σε ευρεία χρήση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, βλ. Παπάζογλου (2009: 61). Είναι σημαντικό δε να τονιστεί πως οι Έλληνες αποκαλούσαν τη γραφική ύλη του παπύρου «βύβλο», βλ. Καπετανάκη (2017: 2).

³⁵² Easterling & Knox (2000: 43), Mioni (1998: 96). Ενδεικτικά ο Κικέρωνας σε επιστολή στον Αττικό (Κικ., *Προς Αττικό*, 2, 20, 6 και 2, 22, 7), τον ευχαριστεί για την αποστολή ενός ποιητικού έργου του γεωγράφου Αλέξανδρου Εφέσιου, που αν και δεν εκτιμούσε μολοταύτα το αντέγραψε μέσω ενός μορφωμένου σκλάβου

³⁵³ Στη Ρώμη ο δανεισμός των χειρογράφων είχε αναπτύξει το εμπόριο παπύρων. Ο Κικέρωνας σε επιστολή του προς τον Αττικό, εκφράζει την ευγνωμοσύνη του γιατί του είχε στείλει το έργο του γεωγράφου Σεραπίωνα και του αναφέρει ότι θα του στείλει το αντίτιμο που πλήρωσε για την αγορά του βιβλίου. Για βιβλιομπόριο στην αρχαιότητα, βλ. Easterling & Knox (2000: 41-42).

προς χρήση των αναγνωστών και των σπουδαστών της σχολής³⁵⁴.Επισημαίνεται πως το βιβλιογραφικό εργαστήριο εκτός από τις εκδόσεις των νεοεμφανιζόμενων έργων, ενδέχεται να παρήγαγε αντίγραφα παλαιότερων χειρογράφων καθώς τεκμαίρεται πως στα ράφια της βιβλιοθήκης του διέθετε αρκετά προγενέστερα χειρόγραφα, εκ των οποίων ορισμένα μάλιστα είχαν παραχθεί ίσως και διακόσια έτη πριν³⁵⁵.

Τα χειρόγραφα των έργων προφανώς περιστρεμμένα επιμελώς γύρω από τον *ομφαλό* (*umbilicus*) τους, θα δένονταν πολυτελώς³⁵⁶ και οι κύλινδροι τους θα ταξινομούνταν με περισσή επιμέλεια, με τους κρεμασμένους *σιλλύβους* (*titulus/index*) τους σε εμφανές κι εύχρηστο σημείο, μια και οι Ρωμαίοι απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην πολυτέλεια του εκδοτικού υλικού του χειρόγραφου κυλίνδρου, όπως και στη σύσταση, την οργάνωση και τον εμπλουτισμό της ιδιωτικής τους βιβλιοθήκης, ως ένδειξη κοινωνικής ευμάρειας³⁵⁷, υψηλού μορφωτικού επιπέδου και της συνεπαγόμενης κοινωνικής καταξίωσης³⁵⁸, καθώς στη ρωμαϊκή αρχαιότητα η ανώτερη κοινωνική τάξη είχε εξοικειωθεί ιδιαίτερος με την ανάγνωση³⁵⁹.Επιπλέον η προσήλωση των Ρωμαίων στην οικοδομική αρτιότητα, στη μεγαλοπρέπεια και στην άρτια ταξινόμηση των βιβλιοθηκών που κατείχαν³⁶⁰, αλλά και η έκδηλη επιθυμία τους να συγκεντρώσουν περισσότερα χειρόγραφα για να τις

³⁵⁴Κατά τη λογική των βιβλιοπωλείων που διέθεταν χειρόγραφα,βλ.Σενέκα (*Sen.,De beneficiis*,7,6,1), όπου κατονομάζεται ο Δώρος ο *librarius* (βιβλιοπώλης) που του πούλησε έργο του Λίβιου.Ο δε Μαρτιάλης (*Μαρτ.,Επιγράμματα*, 1,2,1.3,1.117,4.72,13,3,1-4) αναφέρει τους βιβλιοπώλες:Τρύφωνα,Άτρεκτο Σεκούνδο. Γνωστοί βιβλιοπώλες υπήρξαν ο Σωσύων και ο Σέξτος Πεδουκαίος Διονύσιος,βλ.λακωνική επιτύμβια στήλη Σέξτου Πεδουκαίου Διονύσιου, *CIL* 6.9218.Ο Κάτουλος (*Κάτ.,Ωδές*, 14.17-19) αναφέρει πως ο ίδιος συναλλάσσονταν με βιβλιοπωλεία,βλ.Winsbury(2011:63).Η αύξηση ενδιαφέροντος όμως επέφερε τη βιαστική κι απρόσεκτη παραγωγή αντιγράφων,βλ.Κικέρωνα, Στράβωνα και Γέλλιο (*Γέλλ., Αττικές Νύχτες*, 5,4).Άλλωστε οι βιβλιοπώλες ήταν κυρίως ανεκπαιδευτοι απελεύθεροι, ώστε κατά το Λουκιανό αγνοούσαν κάποια βιβλία κι έκαναν συχνά λάθη στην αντιγραφή τους.Για χάρτη των βιβλιοθηκών και βιβλιοπωλείων στην αρχαία Ρώμη,βλ. White(2009:270).

³⁵⁵Houston(2009:250).

³⁵⁶Συχνότατα ο γεγραμμένος πάπυρος τυλιγόταν γύρω από μία μικρή ξύλινη ή κοκκάλινη ράβδο (*κοντός* ή *ομφαλός*,λατ *umbilicus*),ενώ οι άκρες της ράβδου (*κέρατα* ή *cornua*) που εξείχαν, επενδύονταν στους πολυτελείς κυλίνδρους με ελεφαντόδοτο,βλ.Παπάζογλου(2009:61),Turner(2007:25),Καπετανάκη(2017:2).

³⁵⁷Τσέλικας(2004:12).Ο Σενέκας στο «*Περί αταραξίας της ψυχής*» δήλωνε απογοητευμένος ότι η συλλογή βιβλίων γινόταν για επίδειξη,ενώ η βιβλιοθήκη κατέληγε απαραίτητο στολίδι μίας οικίας. καυτηρίαζε την παιδεία της ιδρυση βιβλιοθηκών.Κατά τον Αμμιανό Μαρκελλίνο (*Ιστορία* 16.10.1429) οι επιβλητικές ρωμαϊκές αυτοκρατορικές βιβλιοθήκες αποτελούσαν σύμβολα δύναμης, ευημερίας κι ευμάρειας.

³⁵⁸Ο Κικέρωνας διέθετε επτά προσωπικές βιβλιοθήκες στις επαύλεις του, Αρπινο, Τούσκουλο, Άντιο, Φόρμια, Πομπηία κ.ά.,βλ.Αθήναιου, *Δειπνοσοφισταί*, 1.Οι δε Βάρρων και Αττικός είχαν πλούσιες συλλογές βιβλίων. Πρβ.Στάικος(2005:5).Έτσι ο Κικέρων παρακάλεσε το 56 π.Χ. τον Αττικό να του στείλει τους δύο *librariolis* Διονύσιο & Μενόφιλο (πιθανώς δούλοι) για να βοηθήσουν τον απελεύθερο Τυραννίωνα στη ταξινόμηση της βιβλιοθήκης,βλ.Κικέρωνας,*Επιστολή* 61.Πρβ.Στάικος(2006:83,104-105),Jones(2009:392).

³⁵⁹Johnson(2009:328).

³⁶⁰Ο Κικέρωνας γράφει (*Προς οικείους*,4.8) πως όταν ολοκληρώθηκε η ταξινόμηση των βιβλίων στην βιβλιοθήκη του, ένιωσε: «*mens addita videtum meis aedibus*, ότι το σπίτι του απέκτησε ψυχή».

εμπλουτίσουν,εκδηλώνουν περίτρανα τα φιλάρεσκα κίνητρα τους, γεγονός που εγγράφεται και στην προσφιλή συνήθεια της εποχής να προσφέρουν τους πάπυρους ως αντικείμενα πολυτελούς δώρου³⁶¹.

Εκτός όμως από βιβλιογραφικό εργαστήριο, όπως αναφέρθηκε, η οργανωμένη αυτή ιδιωτική βιβλιοθήκη, λειτουργούσε και ως χώρος συγκέντρωσης των μελών μίας κλειστής επικούρειας ομήγυρης επίδοξων φιλοσόφων, οι οποίοι κατά τη διαμονή τους εκεί σχολίαζαν τα νέα κείμενα που αντιγράφονταν³⁶². Η πασιφανής βέβαια έλλειψη στοιχείων συσκοτίζει την προσπάθεια διαμόρφωσης μίας σαφούς εικόνας σχετικά με τη σύσταση³⁶³, τη δόμηση, το περιεχόμενο, την οργάνωση και τη στελέχωση της αρχαίας αυτής βιβλιοθήκης, όμως οι δηλωτικοί τίτλοι των αντεγραμμένων έργων και το πλήθος των κυλίνδρων μαρτυρούν το έντονο ενδιαφέρον³⁶⁴ που καλλιεργήθηκε εκείνο το χρονικό διάστημα στο κυνήγι της αναζήτησης των χειρογράφων³⁶⁵. Η ανάδειξη δε της σημασίας της σταδιακής διάδοσης και της απόκτησης των αντιγράφων των παπύρων αποδεικνύεται από την μεταγενέστερη διακαή επιθυμία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων³⁶⁶ να συλλέξουν ολοένα και περισσότερα χειρόγραφα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, να τα συγκεντρώσουν και να τα οργανώσουν τόσο σε ιδιωτικές όσο και σε δημόσιες βιβλιοθήκες³⁶⁷ (που τις εκλάμβαναν ως «ιατρεία ψυχής»³⁶⁸), ενώ εκ παραλλήλου διαμόρφωναν τις αίθουσες των πολυτελών βιβλιοθηκών τους σε χώρους σιωπηλής ανάγνωσης³⁶⁹, επιμορφωτικών διαλέξεων και συγκεντρώσεων μελών των συλλόγων.

³⁶¹Μαρτυρείται ότι ο Κάτουλλος δώρισε παπύρινο κύλινδρο, ενώ ο Μαρτιάλης παρουσιάζεται θαυμαστής του υλικού του βιβλίου, σύμφωνα με τις περιγραφές βιβλίων στα ποιήματά του,βλ. Dupont(2009:148-152).

³⁶²Εύλογο είναι λοιπόν σε αυτό το χώρο να παράγονταν αντίγραφα,βλ. Marshall(1987:730-736).

³⁶³Η σύσταση των πρώτων ιδιωτικών ρωμαϊκών βιβλιοθηκών προέκυψε ως λάφυρα από λεία πολέμου (βλ. Πλίνιου, *Φυσική ιστορία* 7.30 και 35.2), ήδη από ύλνυρικές εκστρατείες το 39 π.Χ. από τον Ασίνιο Πολλίων.

³⁶⁴Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος δήλωνε σε έργο του (Πλιν., *Φυσική Ιστορία*, προοίμιο,17) στα μέσα του 1^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα ότι ήταν ο πανευτυχής κάτοχος δύο χιλιάδων τίτλων χειρογράφων.

³⁶⁵Προσέγγιζαν τους βιβλιοθηκάρχους για να αποσπάσουν το χειρόγραφο που θα αντέγραφαν.Ο Γαληνός στο «*Περί της τάξεως των ιδίων βιβλίων*»19,49-50», διατείνεται πως προσωπικές (ή συναδέλφων ή μαθητών του) χειρόγραφες σημειώσεις εκδόθηκαν αναιδώς με το όνομά του εν αγνοία του.Η *Nutton* υπολόγισε τα έργα του Γαληνού σε 600-700 κύλινδρους,βλ. Nutton(2012:19-34).Ενδέχεται δε ο Γαληνός να είχε στην κατοχή του έργα των αγαπημένων του συγγραφέων (του Όμηρου, του Ευριπίδη, του Ιπποκράτη, του Πλάτωνα, του Θουκυδίδη και του Αριστοφάνη) και δεν θα βασίζονταν μόνο στο δανεισμό βιβλίων από βιβλιοθήκες, πάτρωνες και φίλους,βλ. Nutton(2012:25,29,30).Πρβ. Von Stade (1997:33-55).

³⁶⁶Για αυτοκρατορικές βιβλιοθήκες της Ρώμης,βλ. Dix & Houston(2006:708-709).

³⁶⁷Τσελίκας(2004:13),Μανδηλαράς(2005:210).Για πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη Ρώμης,βλ. Casson(2001:82-83).

³⁶⁸Για επιγραφή «ιατρείο ψυχής»στη βιβλιοθήκη Ραμσή Γ',βλ. Διοδ. Σικελιώτη, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*1.49.3, ενώ για βιβλία ως «φάρμακα ψυχής»,βλ.Ιωαν.Χρυσόστομο, *Ερμηνεία επιστολής προς Κολοσσαείς*,62.361.51.

³⁶⁹Kenney(1982:3,12).Στους ρωμαϊκούς χώρους τους πραγματοποιούνταν εκτός της φύλαξης βιβλίων και σιωπηλή ανάγνωση.Για σιωπηλή ανάγνωση στην αρχαιότητα,βλ. Knox(1968:421-435).

1.4. Η ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

Η αρχαιολογική σκαπάνη³⁷⁰ υπό την εποπτεία του *Carlo di Borbone*, άρχισε³⁷¹ να φέρνει στο φως τους πρώτους κυλίνδρους (*volumina*³⁷²) στις 19 Οκτωβρίου του 1752³⁷³, ενώ το ανασκαφικό έργο ολοκληρώθηκε την 25^η Αυγούστου του 1754³⁷⁴. Παρόλη όμως την ανεύρεση μίας τέτοιας αξιόλογης σειράς ευρημάτων, οι εργασίες στο δίκτυο σηράγγων³⁷⁵ του αρχαιολογικού πάρκου του *Herculaneum*³⁷⁶ σταμάτησαν εξ αναγκασμού το 1765³⁷⁷ κι έτσι η ακριβής τοποθεσία της βίλας με την περίφημη ακαδημαϊκή βιβλιοθήκη βυθίστηκε εκ νέου στη σιωπή κι εν τέλει επαναλησμονήθηκε.

Κατά την ανασκαφική δραστηριότητα μερικοί από τους 1826³⁷⁸ (σε μορφή παπύρινων ρολών και θραυσμάτων κάθε μεγέθους) χειρόγραφους κυλίνδρους³⁷⁹ βρέθηκαν «σκάβοντας στα τυφλά³⁸⁰», σε ποικιλόμορφη κατάσταση και σε διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Οι καταγραφές δείχνουν ότι αυτοί εντοπίστηκαν σε τουλάχιστον πέντε διαφορετικά σημεία τόσο στο εσωτερικό της έπαυλης όσο και στην περιοχή του περιστυλίου του κήπου (εικ.1,57α) και της εξέδρας (εικ.1,29)³⁸¹. Μερικοί

³⁷⁰Η Αρχαιολογία χαρακτηρίζεται συχνά ως η «επιστήμη της σκαπάνης», βλ. Hölscher (2005:113).

³⁷¹Οι ανασκαφές στην έπαυλη άρχισαν το 1750, όταν ένας από τους κάθετους άξονες εισόδου χτύπησε ένα ένθετο μαρμάρινο δάπεδο εκπληκτικής ομορφιάς, που αποδείχθηκε ότι ήταν το *belvedere* στον εξωτερικό κήπο της βίλας. Για τα επόμενα δεκαπέντε χρόνια (1750-1764) οι ανασκαφείς, υπό την εποπτεία του βασιλιά *Carlo di Borbone* (1716-1788), έσκαψαν ένα αναπτυσσόμενο δίκτυο σηράγγων και στοών στο χώρο της έπαυλης. Εν τέλει ανακαλύφθηκε το πρώτο επίπεδο της βίλας, αποδίδοντας έναν απείρου κάλλους θησαυρό από περίτεχνα πλακίδια και μαρμάρινα δάπεδα, χειρόγραφους πάπυρους από την ιδιωτική βιβλιοθήκη και μία εκπάγλου κάλλους συλλογή από αρχαία χάλκινα και μαρμάρινα γλυπτά που γεμίζει πολλές αίθουσες σήμερα στο εθνικό αρχαιολογικό μουσείο στη Νάπολη, βλ. Walsh & Gribbon (1997:45). Πρβ. Houston (2014:87) και Καραμανώλης (2004:28).

³⁷²Παπάζογλου (2009:61). Για όρο «κύλινδρος», βλ. Καπετανάκη (2017:2), Turner (2007:21). Σημειώνεται πως οι Έλληνες αποκαλούσαν τον γεγραμμένο παπύρινο κύλινδρο «τόμος», βλ. Παπάζογλου ό.π. 61.

³⁷³Παπανικολάου (1992:76), Παπαθωμάς (2009:67), Turner (2007:40), Mioni (1998:31), Capasso (1991:92-100).

³⁷⁴Janko (2002:25). Για ημερολόγιο αρχαιολογικών ευρημάτων, βλ. Comparetti & De Petra (1883:284-286).

³⁷⁵Επειδή η ηφαιστειακή τέφρα στο αρχαιολογικό πάρκο της έπαυλης ήταν τόσο σκληρή και σε τόσο μεγάλο βάθος στα περισσότερα μέρη, το μόνο εφικτό μέσο για να προχωρήσουν οι ανασκαφές ήταν ο βυθισμός κάθετων αξόνων πρόσβασης και στη συνέχεια η δημιουργία ενός δικτύου από οριζόντιες σήραγγες προς αυτές τις εισόδους, βλ. Walsh & Gribbon (1997:45).

³⁷⁶Όπως έχει αναφερθεί το *Herculaneum* ήταν ένα κομψό παραθαλάσσιο καταφύγιο για τους πλούσιους Ρωμαίους, που σε λίγες μέρες εξαφανίστηκε κάτω από ένα καυτό ποτάμι ηφαιστειακής λάσπης που κάλυψε κάθε στέγη και γέμισε κάθε σχισμή. Επιπλέον κατά τη διάρκεια των αιώνων υπήρχαν ακόμη περισσότερες ηφαιστειακές ροές από εκρήξεις του ίδιου βουνού, θάβοντας το αρχαιολογικό πάρκο του Ηρακλείου ακόμη ενδότερα σε βάθος 27.5 μ. ηφαιστειακών υλικών, βλ. Walsh & Gribbon (1997:43).

³⁷⁷Λόγω καταγγελιών των κατοίκων που διέμεναν ακριβώς επάνω από τις ανασκαφές, βλ. De Simone (2010:2).

³⁷⁸Guidobaldi (2011:519).

³⁷⁹Η βιβλιοθήκη ήταν αποκλειστικά από παπύρους, αν και εκείνη την εποχή υπήρχαν ήδη κώδικες, βλ. Roberts & Skeat (1983:24-37).

³⁸⁰Arnold (2010:140).

³⁸¹Gigante (1995:10-11), Capasso (1993:178) και Sider (2009:312).

λατινικοί κύλινδροι ανασκάφηκαν στο *tablinum* (εικ.1,28) σε σωρούς σε σκευοθήκη (*armario*) που είχε ανακατασκευαστεί, ενώ ένα μεγάλο μέρος παπύρων κείτονταν εκτεθειμένοι στο δάπεδο, ακριβώς στη μέση αυτού του δωματίου σε σωρό³⁸², όπως και στο δωμάτιο (που σήμερα ονομάζεται XVI, εικ.1,27) όπου μερικοί ήταν διάσπαρτοι σε μικρές στοίβες στο δάπεδο, ενώ άλλοι βρέθηκαν τοποθετημένοι στους κιβωτούς (*capsae*³⁸³) των ξύλινων κορμών προς καύση για το τζάκι. Κάποιοι κύλινδροι μάλιστα ήταν διασκορπισμένοι στο χώρο του μικρού περιστυλίου (εικ.1,7), ενώ άλλοι ήταν τοποθετημένοι σε κυλινδρικά κιβώτια από ξύλο ή δέρμα, τις επονομαζόμενες *κίστες* ή *κιβωτούς*: εκατόν ένας πάπυροι βρέθηκαν επιπροσθέτως σε τρία κιβώτια, σε *κίστες* ή ξύλινες θήκες³⁸⁴ μεταφοράς στην κιονοστοιχία του περιστυλίου (εικ.1,57α), προφανώς για να τους διασώσουν την ώρα που εξερράγει το ηφαίστειο³⁸⁵, ενώ κάποιοι άλλοι βρίσκονταν στο ίδιο σημείο συσσωρευμένοι στο έδαφος³⁸⁶. Η συντριπτική όμως πλειονότητα των ευρεθέντων παπύρων (περίπου οκτακοσίων σαράντα συνολικά) προέρχεται από ένα μικρό, εξαιρετικά περίτεχνο διακοσμημένο δωμάτιο (ονομαζόμενο V, εικ.1,53) στο εσωτερικό της έπαυλης, στο χώρο όπου οι πάπυροι ανακαλύφθηκαν στοιβαγμένοι στα ράφια³⁸⁷.

Δυστυχώς δεν κατέστη γνωστό ποιά από τα σωζόμενα ρολά βρέθηκαν σε καθεμία από αυτές τις περιοχές, ούτε λεπτομέρειες για το ποιά από αυτά βρέθηκαν μαζί, ούτε καν γιατί φυλάσσονταν στις *κίστες*, αν και δόθηκαν κάποιες εκδοχές από τους μελετητές για αυτό. Γιατί έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως κατά την ώρα της έκρηξης ενδέχεται η βίλα να ήταν υπό ανακαίνιση και κατά συνέπεια τα χειρόγραφα να ήταν υπό προσωρινή αποθήκευση ή σε διαδικασία μετακίνησης ή ακόμη πως ίσως ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής να προσπάθησε να μεταφέρει προφυλαγμένους στις φορητές ξύλινες θήκες ορισμένους από τους κυλίνδρους, προκειμένου να διασωθούν πριν ξεσπάσει η ηφαιστειακή καταστροφή³⁸⁸. Ίσως ακόμη αυτοί οι πάπυροι να αποθηκεύονταν ανέκαθεν

³⁸²Blanck(2008:215),Janko(2002:38) και Longo Auricchio & Capasso(1987:37-47).

³⁸³Για *κιβωτούς,κίστες (scrinium-capsae)*,βλ.Καπετανάκη(2017:2),Mioni(1998:46),Παπάζογλου(2009:62).

³⁸⁴Για τα ξύλινα κιβώτια/θήκες,βλ.Καραμανώλης(2004:28),Paderni(1753:71-73) και Janko(2002:38).

³⁸⁵Η εύρεση ξύλινων κριωμάτων, μερών διακόσμησης των θόλων κ.ά. υποδηλώνουν εναργέστερα ότι κατά τη στιγμή της έκρηξης η ανακαίνιση δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη.Πρβ.Sider(2009:4) και Janko ό.π.38.

³⁸⁶Longo & Capasso(1987:37-47) και Houston(2013:195).

³⁸⁷Blanck(1992:90).Το δωμάτιο κοσμούσαν μικροσκοπικές προτομές, όμοιες με την αντίστοιχη που βρέθηκε του Επίκουρου.Πρβ.Janko(2002:38).

³⁸⁸Houston(2013:195),Capasso(1991:534,81-82) και Longo Auricchio&Capasso(1987:37-47).

συγκεντρωμένοι σε θήκες, καθώς ενδέχεται το εκάστοτε έργο να εκτεινόταν σε πολλούς κυλίνδρους³⁸⁹ ή ίσως να ήταν προσφάτως σε χρήση και ως εκ τούτου να φυλάσσονταν προσωρινά εκεί ή απλώς να είχαν παραμείνει εκτός ταξινόμησης.

Μολοταύτα όταν την 19^η Οκτωβρίου του 1752³⁹⁰, ένας από αυτούς τους κυλίνδρους έσπασε πέφτοντας στο έδαφος, το δυσανάγνωστο περιεχόμενό του αρχικά προκάλεσε έκπληξη, καθώς ουδείς έως τότε είχε αντικρίσει ένα χειρόγραφο κύλινδρο της αρχαιότητας. Εύλογο ήταν τα νέα αυτής της ανακάλυψης να μεταφερθούν στο τοπικό δικαστήριο και ακολούθως να εξαπλωθούν πέρα από τις Άλπεις. Η απλή και μόνο ύπαρξη μίας συλλογής χειρόγραφων κυλίνδρων³⁹¹ (οι συγγραφείς των οποίων ήταν ήδη γνωστοί), επέφερε γενικό ενθουσιασμό³⁹² τόσο υψηλό, ώστε ο *Paderni* να μην συμμετέχει πλέον μόνος στην ανασκαφή του *Herculaneum*, καθώς συνέρρεαν από παντού πολλοί επίδοξοι μελετητές, πρόθυμοι να αποκομίσουν προσωπικά οφέλη από τα δικά του επιτεύγματα. Ο ίδιος (σε μία του επιστολή) επέλεξε να περιγράψει τα νέα δυσανάγνωστα παπύρινα χειρόγραφα με τον πιο ευνοϊκό τρόπο, όμως αν και η πλειοψηφία των κειμένων ήταν σε ελληνική γραφή, εκείνος περιορίστηκε στην ανακοίνωση της ανακάλυψης κειμένων λατινικής γραφής³⁹³. Πολύ περισσότερο δε όταν κατέστη γνωστό ότι επρόκειτο για τη μόνη ιδιωτική ελληνορωμαϊκή βιβλιοθήκη που είχε επιβιώσει ανέπαφη σε ευρωπαϊκό έδαφος, τότε οι διασωθέντες πάπυροι απέκτησαν αίγλη κι απετέλεσαν την κύρια ενασχόληση για την παπυρολογική επιστημονική κοινότητα προσδίδοντας νέες διαστάσεις στην ιδιαίτερος επίπονη και δυσχερή μελέτη τους.

Δίκαια λοιπόν η ανεύρεση των μοναδικών αυτών χειρογράφων «*χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από την αρχαιογνωστική επιστήμη*»³⁹⁴ κι απετέλεσε για τα δεδομένα της εποχής «*ορόσημο για την ουμανιστική παιδεία του αιώνα*»³⁹⁵, καθώς έδειχνε να υπόσχεται

³⁸⁹ Για περιεκτικότητα κυλίνδρων, βλ. Turner(2007:26).

³⁹⁰ Πατάζογλου(2009:33), Μανδηλαράς(2011:195).

³⁹¹ Για ύπαρξη και περιορισμένη χρήση κυλίνδρων τέλη 5^{ου} έως αρχές του 4^{ου} αι., βλ. Rosalind(1989:21).

³⁹² Οι ανακαλύψεις που ήρθαν στο φως από τη θαμμένη βίλα κάτω από τα ηφαιστειακά υλικά του Βεζούβιου, επέφερε γενικό ενθουσιασμό και δημιούργησε μία τεράστια μόδα τόσο για τους νεοευρεθέντες παπύρους, όσο και για τη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, διακόσμηση, ζωγραφική και έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη του νεοκλασικού στυλ, βλ. Walsh&Gribbon(1997:48). Σημειωτέον πως τον ίδιο ενθουσιασμό επέδειξαν και για τις τοιχογραφίες που απεικονίζουν αποσπάσματα της κλασικής γραμματείας, λχ. της *Αινειάδας* του Βιργίλιου, βλ. Milnor(2011:288-319) και Casson(2001:110).

³⁹³ Sider(2010:116). Πρβ. Turner(2007:40).

³⁹⁴ Καραμανώλης(2004:30).

³⁹⁵ Βελισσαροπούλου(2011:19). Σήμερα αυτοί οι παπύρινοι κύλινδροι φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Νάπολης, βλ. Janko(2002:26), Mioni(1998:31).

πως η σοφία των αρχαίων θα περιέλθει διαμέσω των παπύρων ως αρωγός του σύγχρονου ανθρώπου³⁹⁶. Η ανεκτίμητη αυτή συλλογή διέγειρε τη φαντασία των διανοουμένων, όπως του πατέρα της αρχαιολογίας *Johann Joachim Winckelmann*, που πρώτος περιέγραψε τα πολύτιμα ευρήματα με ενθουσιασμό σ'επιστολές του³⁹⁷, ενώ το 1800 ο τότε πρίγκιπας της Ουαλίας και μετέπειτα βασιλιάς της Αγγλίας *Γεώργιος Δ'*³⁹⁸ προσφέρθηκε να καλύψει τη δαπάνη της εκτύλιξης κι αντιγραφής των παπύρων, αλλά και τη χορήγηση ενός ειδικού επιστήμονα για την ανάγνωση τους³⁹⁹. Η δε άφιξη παρόμοιων κυλίνδρων στην Ευρώπη, υπήρξε πρόσκληση και συνάμα πρόκληση για την νέα γενιά των φιλολόγων⁴⁰⁰.

1.5. Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

Η εκτίμηση του μεγέθους της παπύρινης⁴⁰¹ συλλογής μπορεί να επιτευχθεί είτε από την απογραφή όσων αποσπασμάτων έχουν βρεθεί έως τώρα, είτε υπολογίζοντας τους συγγραφείς και τα έργα τους που έχουν εντοπιστεί και ήδη ταυτοποιηθεί⁴⁰². Ως προς το πρώτο, κατά την ανασκαφική έρευνα⁴⁰³ μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980⁴⁰⁴ ήρθαν στο φως (τόσο στην έπαυλη όσο και σε γειτονικές οικίες) πάνω από 1800 παρόμοιοι μεταξύ τους απανθρακωμένοι χειρόγραφοι κύλινδροι⁴⁰⁵. Ειδικότερα ο αριθμός τους στην επίσημη λίστα απογραφής ανέρχεται στα 1826 καταλογραφημένα⁴⁰⁶ θραύσματα ή ομάδες αποσπασμάτων, ένα σύνολο το οποίο έχει πλέον αυξηθεί στους 1850⁴⁰⁷ πάπυρους⁴⁰⁸. Μία προϋπάρχουσα αρίθμηση και απογραφή των πρώτων ευρημάτων από τον πατέρα *Antonio Piaggio* τους περιόριζε περίπου στους 1785⁴⁰⁹, αριθμός που

³⁹⁶Turner(2007:39).

³⁹⁷Winckelmann(1762:52),ιδίου(1764:26),Μανδηλαράς(2011:195).Πρβ.Longo(1983:179-180).

³⁹⁸Μερικοί από τους παπύρους που ανακαλύφθηκαν δόθηκαν στον *Γεώργιο Δ'* της Αγγλίας, ενώ άλλοι είχαν δοθεί στο Ναπολέοντα Βοναπάρτη,βλ.Diringer(1982:252-256).

³⁹⁹Θόμπσον(1903:202) και Turner(2007:40).

⁴⁰⁰Turner(2007:46).

⁴⁰¹Στην βιβλιοθήκη του Ηρακλείου δε βρέθηκε ούτε μία περγαμινή,βλ.Mioni(1998:33).

⁴⁰²Houston(2014:99-100).

⁴⁰³Η αρχαιολογική έρευνα επικεντρώνεται σε οποιοδήποτε σωζόμενο είδος,βλ.Carman(2002:viii).

⁴⁰⁴Η περαιτέρω ανακάλυψη έγινε στις 3 Φεβρ.1987, από τον έφορο Αρχαιολογίας *Baldassare Conticello*.

⁴⁰⁵Παπανικολάου(1992:76),Mioni(1998:30),Παπάζογλου(2009:33),McIlwaine(1988:128),Walsh&Gribbon(1997:45),Houston(2011:233).

⁴⁰⁶Ο κατάλογος του 1979 αριθμεί 1826 κομμάτια ή ομάδες των άλλοτε ολόκληρων παπύρινων κυλίνδρων κι αναφέρει την έκταση, την κατάσταση, τη χρονολογία εκτύλιξής τους κ.ά.,βλ.Καραμανώλης(2004:28).

⁴⁰⁷Το σύνολο των παπύρων αυξήθηκε σε 1.850 με δύο συμπληρώσεις του καταλόγου,εφόσον ο *Del Mastro* προσέθεσε και άλλους δώδεκα,βλ.Houston(2013:183).Πρβ.Gigante(1979:29).Για δύο συμπληρωματικούς καταλόγους,βλ.Capasso(1989:193-264),Del Mastro(2000:157-242),Comparetti & De Petra(1883:62-63).

⁴⁰⁸Turner(2007:39),Μανδηλαράς(2005:32).

⁴⁰⁹Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι πρώτοι πάπυροι ήταν 1785,όπως είχαν αριθμηθεί και καταλογραφηθεί από τον Γενουάτη μοναχό πατέρα *Antonio Piaggio*,βλ.Janko(2002:26).

επαληθεύτηκε όταν μέρος του καταλόγου ανακαλύφθηκε μεταγενέστερα από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης⁴¹⁰.

Από τις 1826 αριθμημένες καταχωρήσεις σε *P.Herc. (Papyri Herculensis)* οι 1.756 έχουν πλέον απογραφεί:περισσότεροι από 340 κύλινδροι είναι σχεδόν πλήρεις, ενώ οι 970 περίπου είναι σε προχωρημένη σήψη, οπότε η αποσύνθεση τους καθιστά αδύνατη την περαιτέρω μελέτη τους.Τέλος άνω των 500 εξ αυτών αποτελούν απλώς απανθρακωμένα θραύσματα⁴¹¹. Όμως ο αριθμοί αυτοί διευκρινίζεται πως υπολογίζονται κατά προσέγγιση⁴¹², δεδομένου ότι είναι αδύνατο να καθοριστεί με ακρίβεια σε πόσους κύλινδρους αντιστοιχούν τα σπαράγματα που απεγράφησαν⁴¹³, καθώς η συλλογή της έπαυλης δεν δίνει καμία απολύτως ένδειξη ότι υπήρξε κάποια συστηματική καταγραφή και ολοκληρωμένη οργάνωση των χειρογράφων, που να σχεδιάστηκε ώστε να βοηθήσει τους αναγνώστες να εντοπίζουν τις συγκεκριμένες ποσότητες⁴¹⁴. Τούτου δοθέντος, δύναται να σμιλευτεί η υπόθεση ότι ενδέχεται κάπου στο χώρο της *Villa dei Papiri*⁴¹⁵ να υφίστατο ένας κατάλογος παπύρων (ο οποίος παρείχε τα ονόματα των συγγραφέων και των τίτλων των έργων τους πιθανότατα με αλφαβητική σειρά) που μπορεί να είχε δημοσιεύσει τον αριθμό των κυλίνδρων του κάθε έργου που διέθετε η συλλογή. Αυτός ο κατάλογος όμως ουδέποτε βρέθηκε κι εκ των πραγμάτων απομένει ο αποθησαυρισμός των σπραγμάτων που προέκυψαν είτε από τις πρώτες απόπειρες ανοίγματος, είτε από το καταστρεπτικό έργο των πρώτων ανασκαφών⁴¹⁶.Όμως τυγχάνει πολλά από αυτά να μην είναι ολόκληροι χειρόγραφοι κύλινδροι, αλλά να έχουν καταταμηθεί, με αποτέλεσμα αρκετές από τις καταχωρήσεις να αποτελούνται από δύο ή περισσότερες ξεχωριστές *P.Herc.* αριθμήσεις. Γιατί πολλές απογραφές του καταλόγου αποτελούν τμηματικά μέρη των εύθρυπτων κυλίνδρων ή ακόμη και μικρά κομμάτια, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις συμβαίνει πολλά αποσπάσματα ενός *P.Herc.* παπύρου να πρέπει να καταλογραφηθούν,

⁴¹⁰Για εικασία του *Piaggio* που επαληθεύτηκε,βλ.Blank & Longo Auricchio(2000:1-48).

⁴¹¹Guidobaldi(2011:519).

⁴¹²Gigante(1979:396).

⁴¹³Για αναλυτικό κατάλογο παπύρων,βλ.Comparetti&De Petra(1883:89-144).

⁴¹⁴Houston(2014:128).

⁴¹⁵Μία από τις ευτυχείς συγκυρίες στα χρονικά της αρχαιολογίας ήταν ο διορισμός του Ελβετού μηχανικού *Karl Weber* που επέβλεψε τις ανασκαφές στη βίλα του *Herculaneum*, καθώς τα σχολαστικά αρχεία του *Weber* αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών σχετικά με την κάτοψη και τις λεπτομέρειες του χώρου της *Villa dei Papiri*,βλ.Walsh&Gibbon(1997:48).

⁴¹⁶Κατέστρεψαν τους κύλινδρους είτε θεωρώντας τα κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου, είτε χρησιμοποιώντας τα ακόμη και ως δάδες,βλ.Καραμανώλης(2004b:30).

παρότι προέρχονται από ένα και μόνο πρωτότυπο κύλινδρο⁴¹⁷. Κατά συνέπεια είναι πασιφανές πλέον ότι υπήρχαν πολύ λιγότεροι κύλινδροι στη συλλογή που ανασκάφηκε, απ' ό,τι υπάρχουν στις *P.Herc.* καταχωρήσεις του καταλόγου, εφόσον υφίστανται περιπτώσεις όπου περισσότερα από δέκα θραύσματα λαμβάνουν ξεχωριστό αριθμό *P.Herc.* απογραφής, ενώ προέρχονται από ενιαίο κύλινδρο, όπως για παράδειγμα ο φιλοδήμιος τόμος IV «Περί Μουσικής»⁴¹⁸, ενώ συνέβη να σημειώνονται ακόμη και εννέα *P.Herc.* αριθμημένα παπύρινα αποσπάσματα, τα οποία αποτελούν όλα μέρη του ίδιου κυλίνδρου του έργου «Περί ευσέβειας»⁴¹⁹. Μάλιστα ένα αντίγραφο του έργου «Περί Ρητορικής» καταλαμβάνεται σε τουλάχιστον τέσσερις (και ίσως και πέντε⁴²⁰) *P.Herc.* αριθμήσεις. Εύλογο είναι οι τρέχουσες πλέον εκτιμήσεις για τον υπολογισμό του μεγέθους της συλλογής να κυμαίνονται από περίπου 600/700 έως μεταξύ 800/1.100 κυλίνδρους⁴²¹. Κοντολογίς, ο αριθμός των 1850 *P.Herc.* απογραφών αντιπροσωπεύει πολύ λιγότερα πλήρη ρολά, αλλά ακόμη κι έτσι δεν αλλάζει σε τίποτε το ότι αυτή η συλλογή είναι εξαιρετικά σημαντική, έστω κι αν δεν περιέχει πληθώρα παπύρων⁴²².

Από τη άλλη ο αριθμός των χειρόγραφων κυλίνδρων που επιβίωσαν από την έκρηξη του Βεζούβιου υπήρξε σαφώς μεγαλύτερος από τον αριθμό της απογραφής, επειδή οι αρχικοί εκσκαφείς κατέστρεψαν αρκετούς εξ αυτών καθώς εξέλαβαν τα απανθρακωμένα ρολά για ξυλοκάρβουνα⁴²³. Γιατί δεν είχε καταστεί σαφές στους εργαζόμενους της ανασκαφής για το τί ακριβώς έπρεπε να επιζητούν στα ερείπια της αρχαίας έπαυλης που ερευνούσαν και το σοβαρότερο είναι πως αγνοούσαν τη μορφή που αποκτούν οι αρχαίοι παπύρινοι κύλινδροι όταν καίγονται, με συνέπεια όταν οι ανασκαφείς τους έβρισκαν, δεν γνώριζαν καν τι αποτελούσαν αυτά τα κομμάτια άνθρακα που κείτονταν στο υπόγειο σκότος του αρχαιολογικού πάρκου. Ως αποτέλεσμα της μοιραίας αυτής άγνοιας (για αυτούς τους παντελώς απανθρακωμένους κυλίνδρους, που δεν έμοιαζαν τίποτε περισσότερο από δύσμορφα μελάνια κομμάτια καυσόξυλου) αλλά και της έλλειψης ενός

⁴¹⁷Sider(2010:119) και Houston(2014:99).

⁴¹⁸Delattre(2006:22).

⁴¹⁹Obbink(1996:62-73).

⁴²⁰Janko(2008:48).

⁴²¹O McIlwaine(1988:64-65) διαφώνησε για περισσότερα από 600 ρολά. Για 650-700, βλ. Delattre(2006:22-24). Για περίπου 800-1.100, βλ. Janko(2000:4), ενώ για 1.100, βλ. Del Mastro&Leone(2010:315). Για 2.000 παπύρινα ρολά, βλ. Radiciotti(2009:103-104).

⁴²²Houston(2014:99).

⁴²³Sider(2010:118) και Houston(2013:185).

επιστημονικά καταρτισμένου συντονιστικού οργάνου στις αρχαιολογικές επιχειρήσεις, απετέλεσε η ολοσχερή καταστροφή τους, καθώς αρκετούς από αυτούς τους χρησιμοποιήσαν ως καυσόξυλα. Αναπόφευκτα ένας σημαντικός αριθμός παπύρων (γύρω στους τριάντα με πενήντα) καταστράφηκε ανεπανόρθωτα⁴²⁴, ενώ μία άλλη μεγάλη ομάδα κυλίνδρων κονιορτοποιήθηκε, καθώς είχαν μετατραπεί σε ένα είδος ενεργού άνθρακα που τους καθιστούσε τόσο εύθραυστους, ώστε πολλοί εξ αυτών κατά τη στιγμή ανεύρεσής τους να μετατρέπονταν με την αφή αυτομάτως σε στάχτη⁴²⁵.

Σε γενικές γραμμές πάντως υπολογίζεται ότι περίπου τα δύο τρίτα του αριθμού των παπύρινων αποσπασμάτων που έχουν απογραφεί αντιστοιχούν σε κυλίνδρους, στους οποίους όμως δε μπορούν να αποδοθούν πάντοτε τα θραύσματα που τους συναποτελούν, με αποτέλεσμα η τύχη των μερών ενός παπύρου (που συνήθως προέκυπταν από τη διαδικασία ανοίγματος του) να είναι τέτοια, ώστε να μην επιτρέπεται καν ο ακριβής υπολογισμός του συνολικού αριθμού όσων εξ αυτών ήρθαν εν τέλει στο φως. Αυτό συνέβη γιατί τα επιμέρους θραύσματα προέκυψαν κατά τη διαδικασία της εκτύλιξης των ρολών, που συντελέστηκε με διάφορες μεθόδους και σε διάφορες εποχές. Οπότε ακόμη και όταν αφορά τον ίδιο κύλινδρο, τυγχάνει πολλά μέρη του να έχουν αποδοθεί σε άλλον πάπυρο κι ως εκ τούτου συμβαίνει να εμφανίζονται να αποτελούν μέρος ενός διαφορετικού κυλίνδρου, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι⁴²⁶. Το γεγονός αυτό έχει αποτελέσει σοβαρό πρόβλημα για την ανασύσταση των συγγραμμάτων που εμπεριέχουν οι πάπυροι, με αποτέλεσμα να καθίσταται βέβαια εξαιρετικά δυσχερής η ανάγνωση τους.

Αν όμως η έρευνα για το μέγεθος της συλλογής επικεντρωθεί όχι στην απογραφή των αποσπασμάτων, αλλά στους συγγραφείς, στους τίτλους και στα ευδιάκριτα έργα τους, θα παρατηρηθεί πρωτίστως ότι ενυπάρχουν περίπου εξήντα εννέα διαφορετικά ελληνικά και λατινικά έργα που έχουν ταυτοποιηθεί με διάφορες μεθόδους. Πολλά από αυτά αποτελούν μέρη πολύτομων έργων, όπως το *Περί Φύσεως* του Επίκουρου που εκτείνεται σε τριάντα επτά τόμους, τουλάχιστον οκτώ εκ των οποίων βρέθηκαν στη συλλογή αυτή⁴²⁷. Ακόμη ο Δημήτριος Λάκων συμπληρώνει ένα μαθηματικό έργο του σε τουλάχιστον πέντε τόμους, εκ των οποίων δύο εκπροσωπούνται στη συλλογή, ενώ το

⁴²⁴Sider(2010:116).

⁴²⁵Ήταν τόσο εύθραυστοι «ώστε μόλις τους άγγιζαν, γίνονταν στάχτη»,βλ. Paderni(1753:71-73).Πρβ. Leach & Tait(2000:227-253).

⁴²⁶Καραμανώλης(2004:29).Πρβ. Sider(2005:64).

⁴²⁷Long(1987:42).

«Περί Θανάτου» του Φιλόδημου καταλαμβάνει τέσσερις ή περισσότερους τόμους. Ο τελευταίος δε έγραψε τουλάχιστον δύο ολοκληρωμένες ηθικές πραγματείες που απαιτούν δέκα ή περισσότερους τόμους, με καθέναν από τους δέκα να διαθέτει το δικό του αριθμό (και ίσως ένα ξεχωριστό υπότιτλο), αλλά δεν έχουν ακόμη εμφανιστεί όλοι ανάμεσα στη συλλογή της έπαυλης. Από τα ανωτέρω τεκμαίρεται ότι η βιβλιοθήκη περιλαμβάνει πολύ περισσότερους από τους εξήντα εννέα τίτλους που έχουν προσδιοριστεί και ταυτοποιηθεί προς το παρόν. Γιατί αν υπήρχε ένα πλήρες καταγεγραμμένο σύνολο για κάθε πολύτομο έργο, τότε θα υφίσταντο περίπου 180 έως 190 κύλινδροι εξ αυτών στη συλλογή⁴²⁸, κάτι το οποίο ίσχυε, καθώς είναι βέβαιο πως υπήρχαν άνω των 190 πατύρων σε αυτή. Εξυπακούεται πως κάποια κείμενα υπήρχαν εις διπλούν κι επίσης θα πρέπει να υπάρχουν τίτλοι σε ακόμη εντελώς άγνωστα έργα⁴²⁹. Αναμφίβολα εαν ενυπάρχουν μόνο οι μισοί από όσους τίτλους έχουν ταυτοποιηθεί μέχρι σήμερα, θα μπορούσε κάλλιστα να διπλασιαστεί το ποσό αυτό στους 380 πάπυρους και αν υπήρχε κατά μέσο όρο ένα αντίγραφο κάθε έργου, ο αριθμός αυτός θα ανέρχονταν στους 760. Όλη αυτή φυσικά η ανωτέρω συλλογιστική ερείδεται σε εικασίες, ωστόσο όμως δεν παύει να εμπεριέχεται κάποια αξία: όπως και με τον αριθμό των αποσπασμάτων που υπολογίστηκε παραπάνω, αυτό το διανόημα καταδεικνύει ότι αυτή η βιβλιοθήκη υπήρξε πράγματι μία εξαιρετικά σημαντική συλλογή των εκατοντάδων αξιόλογων χειρόγραφων τόμων⁴³⁰. Συνοψίζοντας δε σημειώνεται πως και οι δύο υποθετικοί τρόποι μέτρησης του μεγέθους της βιβλιοθήκης οδηγούν στην συναγωγή παρόμοιων συμπερασμάτων, γεγονός που τεκμηριώνει τη συλλογιστική μέθοδο.

Ας γίνει όμως μία συνοπτική θεώρηση συγκαταλέγοντας μερικές συνέπειες αυτών των στοιχείων: αν υφίσταται μία συλλογή περίπου 600 έως 1.100 τόμων και αν το 58 τοις εκατό αυτών περιλαμβάνει φιλοδήμεια έργα⁴³¹ (όπως φαίνεται από το σωζόμενο υλικό), τότε οι κύλινδροι των υπόλοιπων συγγραφέων θα αριθμούσαν περίπου 275 με 460 τόμους. Εάν αποδοθεί το ποσοστό αυτό σε ολόκληρη την συλλογή, τότε πρέπει να υφίστανται κάπου 375-640 κύλινδροι του Φιλόδημου και 275-460 κύλινδροι των

⁴²⁸Houston(2014:99-100).

⁴²⁹Kleve&Del Mastro(2000:149-156). Για ανάγνωση «*Εχέλαος*»σε έργο Επίκουρου, βλDel Mastro(2012:19-23).

⁴³⁰Για τον όρο *τόμο/τόμους (volumina)*, βλ. Καπετανάκη(2017:2), Turner(2007:25), Μανδηλαράς(2005:80), Παπάζογλου(2009:61).

⁴³¹Κάπου 75 κύλινδροι από τους 1.826 του καταλόγου μπορούν να προσδιορισθούν στα πεζά έργα και ο Φιλόδημος είναι ο συγγραφέας του 44 ή 58 % εξ αυτών, βλ. Schironi(2010:65-69) και Gigante(1979:45-81).

υπόλοιπων συγγραφέων⁴³². Αυτό σημαίνει ότι η βιβλιοθήκη δεν συμπεριέλαβε την πλειονότητα των κορηφαίων «φιλόσοφων του Κήπου»⁴³³, συγγραφέων, που σημειωτέον ήταν πολυγραφότατοι. Γιατί ο Διογένης ο Λαέρτιος πληροφορεί ότι μόνο τα έργα του Απολλόδωρου συμπλήρωναν 400 ρολά, ενώ εκείνα του Επίκουρου ανέρχονταν σε 300⁴³⁴. Επιπροσθέτως δίνει τους τίτλους των είκοσι δύο έργων του Μητρόδωρου και χαρακτηρίζει τον Ζήνωνα ως παραγωγικό συγγραφέα. Και όπως έχει καταστεί ήδη γνωστό υπήρχαν κι άλλες διατριβές από δεκατρείς ακόμη συγγραφείς, που αναβιβάζουν το ελάχιστο ποσό σε τουλάχιστον 750 κυλίνδρους, που αποδεικνύεται πολύ πιο υπερμεγέθης από όσο εκτιμάται να αποτελούν συνολικά οι πραγματείες των υπόλοιπων συγγραφέων, εκτός δηλαδή του φιλοδήμιων συγγραμμάτων⁴³⁵. Συνεπώς η συλλογή θα πρέπει να είχε σημαντικές ελλείψεις άλλων συγγραφέων, γεγονός που επιβεβαιώνεται κι από τους επικούρειους συγγραφείς του παρόντος, καθώς από τους δεκαεπτά που αναφέρονται από τον Διογένη (που συμμετείχαν με ένα ή περισσότερα έργα τους), μόνο έξι (Κολώτης, Δημήτριος, Επίκουρος, Μητρόδωρος, Πολύστρατος και Ζήνων) έχουν βρεθεί στον ανασκαφικό χώρο της έπαυλης έως τώρα⁴³⁶. Άρα η υπόθεση συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η συλλογή αυτή των ελληνικών χειρογράφων είτε υπήρξε εξαιρετικά επιλεκτική, είτε πως στους ερειπιώνες της βίλας υφίστανται έργα τα οποία δεν έχουν έως τώρα ανασκαφεί. Αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και στο πλαίσιο μίας επιλεκτικής φιλοσοφικής βιβλιοθήκης είναι πρόδηλο πως απουσιάζουν σημαντικότερα έργα που εύλογα θα αναμένονταν να διαθέτει.

Συνεπώς δεν είναι καθόλου απίθανο οι συλλογές τόσο της ελληνικής, όσο και της λατινικής λογοτεχνίας που ανασκάφηκαν στο αρχαιολογικό πάρκο του Ηρακλείου να αποθηκεύτηκαν σε κάποια άλλα σημεία της έπαυλης και η ανακάλυψη οποιουδήποτε τέτοιου είδους υλικού να αλλάξει τη γενικότερη αντίληψη των μελετητών ως προς το περιεχόμενο και το μέγεθος της βιβλιοθήκης των χειρόγραφων κυλίνδρων. Μία τέτοια ανακάλυψη ωστόσο δε θεωρείται ικανή να μεταβάλλει ιδιαίτερα την υφιστάμενη αντίληψη περί της υψηλής αξίας της υπάρχουσας συλλογής, με επίκεντρο τα φιλοδήμια έργα.

⁴³²Houston(2013:185).

⁴³³Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

⁴³⁴Long(1987:42).

⁴³⁵Houston(2014:100-101).

⁴³⁶Dorandi(1997:48).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΟΙ ΠΑΠΥΡΙΝΟΙ ΚΥΛΙΝΔΡΟΙ

2.1. ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΠΑΝΘΡΑΚΩΣΗΣ

Η απανθράκωση των κυλίνδρων συντελέστηκε⁴³⁷ στην υψηλή θερμοκρασία των 300-320°C. Τόσο τα διάπυρα υλικά, όσο και το καυτό κύμα αέρα που απελευθερώθηκαν από την ηφαιστειακή έκρηξη, έκαψαν ανεπανόρθωτα τους ευαίσθητους παπύρους, οι οποίοι υπέστησαν περαιτέρω φθορές λόγω της έκθεσής τους σε έναν ισχυρό συνδυασμό διαβρωτικών υλικών (υπέρθερμα τοξικά αέρια, ατμοί, στεροποιημένο μάγμα, λάσπη κ.ά.) που τα μετέτρεψε σε ευπαθή ηφαιστειογενή λίθο⁴³⁸. Το αποτέλεσμα είναι να ανασκαφούν απανθρακωμένοι, πολύ σφιχτά τυλιγμένοι και πεπλατυσμένοι (καθώς λόγω της συστολής το σχήμα τους είχε παραμορφωθεί από κυλινδρικό⁴³⁹ σε τραπεζοειδές), ενώ μερικοί βρέθηκαν πλήρως απολιθωμένοι⁴⁴⁰. Και είναι απορίας άξιο πως μολονότι καλύφθηκαν από τόνους στάχτης και άλλων ηφαιστειακών υλικών (που νεκρώνουν αμέσως κάθε ίχνος ζωής) αυτοί διατηρήθηκαν για αιώνες, παρότι παρέμειναν εκτεθειμένοι σε ποικίλες επιβλαβείς καιρικές συνθήκες, ενώ πέραν αυτών στο τοξικό υλικό τους προστέθηκε και λάβα από δεύτερη έκρηξη του ίδιου ηφαιστείου το 1631 μ.Χ.

Παρ'όλα αυτά η επιστημονική έρευνα κατέστησε πλέον σαφές ότι τα παπύρινα χειρόγραφα διατήρησε η ίδια η πυροκλαστική ροή, γιατί μολονότι κατά τη διάρκεια της έκρηξης αρχικά σαρώθηκαν τα πάντα επάνω τους, μερικές ώρες αργότερα το θαμμένο εύθρυπτο αυτό υλικό άρχισε να μετατρέπεται σε μαλακό ηφαιστειακό βράχο⁴⁴¹. Ως αποτέλεσμα η απανθράκωση τους σε τόσο υψηλές θερμοκρασίες να είναι εν τέλει αυτή που συνετέλεσε στη διατήρησή τους, εφόσον οτιδήποτε εκτίθεται σε τόσο υψηλή θερμοκρασία δεν καίγεται ολοσχερώς⁴⁴². Ως εκ τούτου, οι χειρόγραφοι κύλινδροι ανασκάφηκαν με αλλοιωμένη εξωτερική μορφή, αφού μεταβλήθηκαν σε μία συμπαγή μάζα ακανόνιστου σχήματος⁴⁴³, λόγω της επιβλαβούς επίδρασης του νερού ή του ατμού

⁴³⁷Basile(1994:1-26).

⁴³⁸Störmer et al.(1986:7-9).

⁴³⁹Τσελίκας(2004:9).Ο πάπυρος τυλιγόμενος γύρω από λεπτή ράβδο (ομφαλό) έπαιρνε κυλινδρικό σχήμα,ενώ καμωμένη από περγαμινή ήταν η μικρή πινακίδα που κρεμούσαν έξω από κάθε πάπυρο με το τίτλο του έργου που περιείχε (σίλλυβος).Πρβ.Easterling&Knox (2000:40).Ο Μαρτιάλης (Μαρτ. 3,2,7 και Τίβουλλος 3,1,9) μάλιστα αναφέρει ότι τύλιγαν τον κύλινδρο με μία χρωματιστή μεμβράνη για την φύλαξη και την προστασία του από τη φθορά.

⁴⁴⁰Πρβ.Παπάζογλου(2009:33).

⁴⁴¹Janko(2002:25),Turner(2007:40).

⁴⁴²Basile(1994:1-26) και Janko ό.π.25-26.

⁴⁴³Mastrolorenzo&Petrono(2000:51-59),Mioni(1998:30) και Deiss(1985:24).

κατά τη διάρκεια της ηφαιστειακής έκρηξης⁴⁴⁴. Είναι αξιοσημείωτο δε πως όλοι οι πάπυροι δεν υπέστησαν την ίδια απανθράκωση ή μεταβολή στο σχήμα, στο χρώμα⁴⁴⁵ και στη σύστασή τους, ενώ διαφέρουν σημαντικά ως προς «τη γενικότερη φθορά και ειδικότερα όσον αφορά τη αλλοίωση του σχήματός τους και την επίθεση ξένων υλικών που παρουσιάζουν»⁴⁴⁶. Ο διαφορετικός βαθμός απανθράκωσης πάντως μπορεί να έγκειται και σε άλλους ποικίλους παράγοντες, για παράδειγμα στην ποιότητα του υλικού τους⁴⁴⁷. Και μπορεί η νέα χημική τους σύσταση να εμπόδιζε την αποσύνθεση του οργανικού τους υλικού από την χαρακτηριστική υγρασία του κλίματος των μεσογειακών χωρών, όμως η νέα μορφή των κυλίνδρων ήταν δύσκολα αναγνωρίσιμη, με συνέπεια οι εργαζόμενοι των αρχικών ανασκαφών να τους θεωρήσουν κομμάτια κάρβουνο και αναπόφευκτα να τους πετάξουν ή να καταστρέψουν αρκετούς από αυτούς. Άλλωστε ούτε οι πρώτοι αρχαιολόγοι μπόρεσαν να ανακαλύψουν την ταυτότητα τους: θεωρούσαν ότι επρόκειτο απλώς για υπολείμματα άνθρακα, κορμούς δέντρων ή άλλου είδους αντικείμενα, καθώς ήταν ολωσδιόλου απίθανο να υποψιαστεί κανείς ότι τα γκριζόμαυρα αυτά απανθρακωμένα τεμάχια αποτελούσαν αρχαία παπύρινα χειρόγραφα⁴⁴⁸.

2.2. ΟΙ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΕΚΤΥΛΙΞΗΣ

Η εκτύλιξη των παπύρινων χειρογράφων, όπως κι ο εντοπισμός τους, υπήρξε εξαιρετικά εργώδης, καθώς οι κύλινδροι βρέθηκαν συμπλεγμένοι και σε κατάσταση υψηλής απανθράκωσης, με έντονες προσμίξεις τοξικών και μη ουσιών που τους κατέστησε εξαιρετικά ευαίσθητους κυρίως στα υπόγεια νερά, τη βροχή, εν γένει στην υγρασία. Η παραμονή και διατήρηση για χιλιάδες χρόνια ενός τόσο φθαρτού φυτικού⁴⁴⁹ υλικού κι επιπλέον εκτεθειμένου σε πάσης φύσεως διαβρωτικές συνθήκες μοιάζει με θαύμα. Επιπροσθέτως υπήρξαν υπερβολικά εύθραυστοι ώστε να αντέξουν τη σκληρή δοκιμασία

⁴⁴⁴Janko(2002:26),Mioni(1998:48).

⁴⁴⁵Ήδη το 1811 ο Hayter παρατήρησε πως τα ελληνικά χειρόγραφα ήταν πιο μαύρα από τα λατινικά κι επιπλέον πως του Φιλόδημου ήταν περισσότερο μαύρα από όλα, γεγονός που τον οδήγησε στο συμπέρασμα πως οι πάπυροι θα πρέπει να βρέθηκαν σε διαφορετικά δωμάτια και να εκτέθηκαν σε διαφορετικούς βαθμούς καύσης,βλ.Hayter(1811:47).

⁴⁴⁶Καραμανώλης(2004:27).

⁴⁴⁷Ενδέχεται για παράδειγμα στην αρχαιότητα να χρησιμοποιήθηκε κόλλα τόσο για την απόκτηση ομοιόμορφου χρώματος, όσο και για τη διατήρησή τους. Αυτή η κολλώδη ουσία λοιπόν είναι πιθανόν να προστάτευσε τους κυλίνδρους απέναντι σε διαβρωτικούς παράγοντες, όπως η θερμοκρασία και η υγρασία.Σχετικά,βλ.Basile(1994:45-61).

⁴⁴⁸Αν και ήταν γνωστό πως «στην κλασική Αρχαιότητα το βιβλίο είχε πάντοτε τη μορφή κυλίνδρου, που τον αποτελούσε ένας μεγάλος ρολός παπύρου, τυλιγμένος γύρω από μία ξύλινη ή κοκάλινη ράβδο»,βλ.Mioni(1998:45),Easterling&Knox (2000:40) και Καραμανώλης(28-11-2004).

⁴⁴⁹Τσελίκας(2004:10),Παπάζογλου(2009:33).

που υπέστησαν (κατά τη διαδικασία του ανοίγματος και της ανάγνωσης) χωρίς να διακινδυνεύσουν να καταστραφούν ολοσχερώς. Κι όντως οι πρώτες προσπάθειες εκτύλιξης των παπύρων ήταν καταστρεπτικές, καθώς οι δυσχερείς διαδικασίες που είχαν αναπτυχθεί για να τους ξεδιπλώσουν (ώστε να αναγνωσθούν εν τη συνεχεία τα κείμενα) συχνά τους κατακερμάτισε, με αποτέλεσμα το φυσικό εξωτερικό περίβλημα σε πολλούς από αυτούς να υποστεί ακόμη μεγαλύτερη βλάβη και από την ίδια την ηφαιστειακή έκρηξη, ενώ μερικές φορές το επιφανειακό αυτό στρώμα αποσπαζόταν επί τούτω από μεταγενέστερες απόπειρες ανάγνωσης και συντήρησης⁴⁵⁰. Έτσι συνέβη πολλά από τα χειρόγραφα αυτά (που είθισται να φθάνουν έως και τα 15μ. μήκος) να παραμένουν ακόμη ανέγγιχτα, κρατώντας ακόμη ερμητικά κλειστά τα μυστικά τους.

Αν και τα υπέρθερμα τοξικά αέρια έκαψαν πολλούς από αυτούς τους παπύρους μετατρέποντάς τους σε κυλίνδρους απανθρακωμένου φυτικού υλικού, οι επιστήμονες κατέβαλλαν πολλές επίπονες προσπάθειες να τους ανοίξουν⁴⁵¹. Οι πάπυροι όμως αυτοί έχουν την εξής ιδιαιτερότητα: «Στις περιπτώσεις των απανθρακωμένων παπύρων δεν έχουμε καύση του φορέα γραφής. Η φωτιά δεν ήρθε σε άμεση επαφή με τους παπύρους αυτούς και ως εκ τούτου δεν τους αποτέφρωσε, αλλά μόνο τους απανθράκωσε με αποτέλεσμα να γίνουν μεν εύθραυστοι και να μαυρίσουν, αλλά να μπορούν να αποκατασταθούν έστω και με δυσκολία από ειδικό συντηρητή και να διαβαστούν με τη βοήθεια σύγχρονων μεθόδων»⁴⁵². Πολλοί όμως από τους νεοευρεθέντες κυλίνδρους ήταν τόσο πολύ αποτεφρωμένοι, σαθροί ή μαυρισμένοι, ώστε δεν προσέφεραν καν τη δυνατότητα να φωτογραφηθούν. Επιπλέον οι πρώτοι πειραματισμοί με το άγνωστο έως τότε αρχαίο υλικό κατέληγαν συχνά σε θρυμματισμό τους, εφόσον το περίβλημα τους συνήθως κατακερματιζόταν στις ποικίλες απόπειρες εκτύλιξης⁴⁵³.

Πρόδηλο είναι η διαδικασία ανοίγματος τους να υπάρξει εξαιρετικά εργώδης και χρονοβόρα, καθώς η κατάσταση αποσύνθεσης στην οποία είχαν περιέλθει (τόσο από την υγρασία όσο και από την τοξική τέφρα) ήταν σε τόσο προχωρημένο στάδιο, ώστε είχαν μετατραπεί σε ξηρές, άκαμπτες μάζες⁴⁵⁴ που ήταν αδύνατον πλέον να ανοιχτούν κι επιπροσθέτως διέτρεχαν τον κίνδυνο να μετατραπούν ανά πάσα στιγμή σε στάχτη.

⁴⁵⁰ Βελισσαροπούλου(2011:19) και Houston(2014:88). Πρβ. Mioni(1998:31).

⁴⁵¹ Kleve&Fosse(1988:331-333).

⁴⁵² Παπαθωμάς(2009:65).

⁴⁵³ Sider(2005:22,49).

⁴⁵⁴ Παπάζογλου(2009:33), Sider(2009:307).

Δεδομένου ότι τα στρώματα τους ήταν συχνά συγκολλημένα (και κάποια άλλα ιδιαίτερος ξεφλουδισμένα, με το παπύρινο εξωτερικό τους μέρος απανθρακωμένο κι εξαιρετικά εύθρυπτο), πολλές φορές δε μπορούσαν να αποφύγουν την κατάτμηση, καθώς η πυροκλαστική ροή του *Herculaneum* εγγυόταν πως κάθε επιφάνεια της αρχαίας πόλης θα περιβάλλονταν από καυτή τέφρα και διαβρωτικά αέρια. Παρότι κάθε προσπάθεια απλής εκτύλιξης επιδείνωνε τη βλάβη, μολοταύτα συχνά υπήρχε ένας κεντρικός πυρήνας του ρολού όπου, αν και ο πάπυρος εξακολουθούσε να διαθέτει γκριζωπό χρώμα, τουλάχιστον επέτρεπε κάποια στοιχειώδη αντίθεση μεταξύ φόντου και γραμμμάτων⁴⁵⁵.

Τονίζεται όμως πως σχεδόν αμέσως μετά την εύρεσή τους επιχειρήθηκαν απόπειρες για την εκτύλιξη τους⁴⁵⁶, αλλά αν και οι εργασίες στις οποίες κατέφευγαν ήταν *ad hoc* επίνοιες, αποδείχτηκαν εξαιρετικά δύσκολες, γιατί οι κύλινδροι ανακαλύφθηκαν ομοιογενώς τυλιγμένοι κι εξωτερικά επιστρωμένοι από σκληρό στρώμα τέφρας, ενώ εσωτερικά ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι και σε κατάσταση υψηλής απανθράκωσης με έντονες προσμίξεις τοξικών ουσιών αλλά και υγρασίας αιώνων. Αναπόφευκτα οι πρώτες απόπειρες ανοίγματος απεδείχθησαν φθοροποιές, καθώς ήταν εξαιρετικά εύκολο αυτό το ιδιαίτερα εύθραυστο υλικό να θρυμματιστεί⁴⁵⁷. Επιπροσθέτως στο παρελθόν είχαν χρησιμοποιηθεί λίαν επικίνδυνες για την ακεραιότητα τους χημικές ουσίες⁴⁵⁸, που επέφεραν την ολέθρια καταστροφή πολλών χειρογράφων, καθώς ο ευάλωτος πυρήνας τους εύκολα διαλυόταν σε μικροσκοπικά κομματάκια⁴⁵⁹. Πρόκειται για απόπειρες που επιχειρούσαν να δοθεί ελαστικότητα στο εύθρυπτο υλικό του φορέα γραφής με τη συνδρομή ποικίλων χημικών ουσιών προκειμένου να διευκολυνθεί η εκτύλιξή τους, ωστόσο οι προσπάθειες αυτές τους καθιστούσαν εν τέλει ακόμη πιο εύθραυστους⁴⁶⁰. «*Το μόνο που μπορούσε να κάνει κανείς ήταν να σπάσει το σκληρό περίβλημά τους και να αποσπάσει μεμονωμένα κομμάτια παπύρου, να τα συγκολλήσει πάλι σε φύλλα και να τα αντιγράψει*»⁴⁶¹. Συνέβη μάλιστα καθώς το εγχείρημα αυτό έγινε με ποικίλους τρόπους και σε διαφορετικές χρονικές βαθμίδες, πολλοί κύλινδροι να κατακρεουργηθούν και να προκύψουν άφθονα κομμάτια από το ίδιο και μόνο παπύρινο ρολό, τα οποία συν τω

⁴⁵⁵Sider(2010:117).

⁴⁵⁶Angeli(1994:39-104) και Capasso(1991:87-116).

⁴⁵⁷Delattre(2009:925-943).

⁴⁵⁸Davy(1821:191-208).Οι χημικές ουσίες χορηγήθηκαν για ελαστικότητα,βλ. Capasso(1991:87-88).

⁴⁵⁹Sider(2005:48-57),Capasso(1991:103-110),Barker(1908:110-112),Mioni(1998:31),Davy(1821:199-202).

⁴⁶⁰Καραμανώλης(2004:33-34) και Capasso(1991:87-88).

⁴⁶¹Turner(2007:40).

χρόνω χάθηκαν και εν τέλει λησμονήθηκε η σειρά τους, με αποτέλεσμα αυτά να αποδίδονται σε άλλο, διαφορετικό ρολό⁴⁶². Παρ' όλα αυτά δεν παύει: «μία συλλογή από ανόμοιους παπύρους (να) μοιάζει με το ετερόκλητο περιεχόμενο μίας απόχης που βυθίσαμε στη θάλασσα του παρελθόντος»⁴⁶³.

2.3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΚΤΥΛΙΞΗΣ

Η πρώτη μέθοδος⁴⁶⁴ που εφαρμόστηκε συστηματικά για την αποκάλυψη του λογοτεχνικού περιεχομένου των παπύρων ήταν της «ολικής τομής» (*scorzatura totale*) του κυλίνδρου, την οποία χρησιμοποίησε ο *Camillo Paderni*, διευθυντής την εποχή εκείνη του Αρχαιολογικού Μουσείου *Ercolanese*⁴⁶⁵. Σε αυτή τη μέθοδο αν και ο *Paderni* έκοβε με ένα μαχαίρι τους πάπυρους κατά μήκος της μέσης τους με τέτοιο τρόπο ώστε να αφήνει εντελώς ανέγγιχτο το *midollo* (το εσωτερικό τους), εκείνοι καταστρέφονταν⁴⁶⁶. Αναπόφευκτα με τον τρόπο αυτό προέκυπταν δύο μισά, απ' όπου ήταν χρήσιμα τα εσωτερικά ημικυλινδρικά μέρη (*scorze*), τα οποία και διέτασσε σε σειρά. Πρόκειται για μέθοδο που όπως αποδείχθηκε στην πράξη κατακερμάτιζε τον χειρόγραφο κύλινδρο, εφόσον με την εφαρμογή της ολικής τομής θρυμμάτιζε ολοσχερώς το εσωτερικό του.

Η επόμενη του μέθοδος⁴⁶⁷ ήταν όμοια με την προηγούμενη, αλλά όχι τόσο καταστρεπτική. Επρόκειτο για αυτή της «μερικής τομής» (*scorzatura parziale*)⁴⁶⁸ του παπύρου, σύμφωνα με την οποία αυτός κόβονταν από την εξωτερική του πλευρά μέχρι ενός σημείου (ώστε να προκύψουν τα ημικυλινδρικά μέρη του περιβλήματος του κυλίνδρου), αλλά η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο ότι το *midollo* (εσωτερικό του κυλίνδρου) παρέμενε κλειστό και απροσπέλαστο.

Η μέθοδος όμως εκείνη που απέβη καθοριστική στην εκτύλιξη των ευαίσθητων χειρογράφων και σηματοδότησε την εξέλιξη και την πρόοδο στον τομέα αυτό, ήταν η μηχανή *Officina* (επινοήση του Γενοβέζου μοναχού *Antonio Piaggio*) που κατάφερε να

⁴⁶²Obbink(1996:37-58).

⁴⁶³Turner(2007:89).

⁴⁶⁴Capasso(1991:89-92).

⁴⁶⁵Delattre(1989:49-143).

⁴⁶⁶«Έκοβε με μαχαίρι τους παπύρους στη μέση από τη μία άκρη μέχρι την άλλη. Με τον τρόπο αυτό προέκυπταν δύο μισά, από τα οποία έπαιρνε τα εσωτερικά ημικυλινδρικά κομμάτια που διέτασσε κατόπιν σε μία σειρά, συνήθως με τρόπο που δεν εκπροσωπούσε τη σχετική τους θέση μέσα στο ρολό», βλ.Καραμανώλης(2004:34).

⁴⁶⁷Για παρουσίαση των διαφόρων μεθόδων ανοίγματος και ανάγνωσης,βλ. Angeli(1994:39-104) και Παπάζογλου(2009:34). Πρβ.Καραμανώλης ό.π. 34.

⁴⁶⁸Μέθοδος που χρησιμοποιούσε επίσης και ο *Paderni*, βλ. De Jorio(1988:66-67).

ανοίξει με ασφάλεια τους κυλίνδρους⁴⁶⁹. Η μέθοδος στέφθηκε με επιτυχία και χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από το 1753 που εφευρέθηκε, έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁴⁷⁰. Πολλοί πάπυροι άνοιξαν έκτοτε επιτυχημένα χωρίς να θρυμματίζονται, καθώς ο κύλινδρος με το βάρος του και μόνο έτεινε να εκτυλίξει ακόμη και το *midollo* τους⁴⁷¹. Εκτός των άλλων η *Officina*⁴⁷² έδινε τη δυνατότητα να εκτυλιχθούν ακόμη κι όσοι πάπυροι είχαν ανοιχτεί με την μέθοδο *Rademi*, κάτι που συνέβει κατά κόρον αργότερα. Η περίφημη όμως αυτή μηχανή είχε αρκετά περιορισμένες δυνατότητες: άνοιγε μόνο έναν ορισμένο τύπο κυλίνδρων, ο οποίος σταδιακά εξαντλήθηκε. «Επρόκειτο για παπυρικά ρολά με μέτριο βαθμό απανθράκωσης, που δεν είχαν υποστεί άλλου είδους φθορές, το υλικό τους είχε αρκετή συνοχή και ελαστικότητα και ήταν ως εκ τούτου σχετικά εύκολο να ανοιχτούν»⁴⁷³. Κι έτσι η μέθοδος αυτή μοιραία περιορίστηκε κι εν τέλει σταμάτησε να χρησιμοποιείται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Εν τη συνεχεία όσες απόπειρες εκτύλιξης δοκιμάστηκαν απέτυχαν να εκπληρώσουν το σκοπό τους. Δεδομένης της ξηρότητας (που αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό τους) μερικοί κύλινδροι τοποθετήθηκαν με κάποια υγρασία σε κωδωνόσχημα βάζα και κατόπιν εκτέθηκαν στο φως, με την ελπίδα ότι θα απορροφήσουν ένα μέρος των υδρατμών και θα καταστούν πιο ελαστικοί και ευέλικτοι στην εκτύλιξη⁴⁷⁴. Δυστυχώς όμως συνέβη η απανθρακωμένη μαύρη μελάνη να αλλοιωθεί στα εξωτερικά στρώματα ένεκεν της υγρασίας και τα γράμματα να απωλέσουν το σχήμα τους. Συνεπώς καμιά από τις μεθόδους που δοκιμάστηκαν έως τότε δεν ήταν αρκετά ικανοποιητική για να

⁴⁶⁹Travaglione(1997:13-48). Για την επινόηση της μηχανής από τον μοναχό *Antonio Piaggio*, βλ. Sider (2009:307-308), Capasso(1997:61-76), Παπάζογλου(2009:34) και Kleve(1991:57).

⁴⁷⁰Η μηχανή αυτή «επιχειρούσε να ξετυλίξει με τον εξής τρόπο: αφού εντοπιζόταν η άκρη του εξωτερικού στρώματος του κυλίνδρου, κολλούσαν με κόλλα (συνήθως ψαρόκολλα) στο πίσω (άγραφο) μέρος του παπύρου δέρμα ζώου ή τεχνητή μεμβράνη και εφάρμοζαν επιπλέον σκοινιά που τον κρατούσαν σταθερό». Η μία άκρη του ρολού εφάρμοζε στο πάνω μέρος της μηχανής, γύρω από έναν κύλινδρο (ή ένα μπαστούνι) που κινούσε το παπύρινο ρολό αργά και σταθερά. «Αργότερα ωστόσο η πρακτική αυτή σταμάτησε και οι υπεύθυνοι της *Officina* έκοβαν κάθε τόσο κομμάτια από τον πάπυρο καθώς ξετυλίγονταν, τα οποία στη συνέχεια εφάρμοζαν και κολλούσαν πάνω σε χαρτόνι που κατόπιν στερέωναν πάνω σε κομμάτι ξύλινης πλάκας. Σε αυτή τη μορφή διατηρούνται μέχρι σήμερα οι πάπυροι μέσα σε γυάλινες ή μεταλλικές θήκες... Από το 1800 περίπου μέχρι και το 1900 χρησιμοποιούσαν την *Officina* των παπύρων τρεις ή τέσσερις μηχανές ταυτόχρονα.» βλ. Καραμανώλης(2004:35-36). Πρβ. Sider(2010:118).

⁴⁷¹Αν και επικουρούσαν οι υπεύθυνοι της βιβλιοθήκης (*svolgitoti*) με μία βελόνα, οι οποίοι εφάρμοζαν επιπλέον κόλλα στη ράχη του παπύρου, που έτσι μαλάκωνε και αποκολλούσε ένα στρώμα παπύρου από τα υπόλοιπα. Τα δε σχοινιά που κρατούσαν το ξετυλιγμένο μέρος χωριστά από τον κύλινδρο, σταδιακά τυλίγονταν γύρω από έναν άλλο κύλινδρο, βλ. Καραμανώλης ό.π.35 και Sider ό.π.118.

⁴⁷²Travaglione(2008:147-172).

⁴⁷³Καραμανώλης ό.π.36.

⁴⁷⁴Καπετανάκη(2017:3).

επικρατήσει⁴⁷⁵, μέχρι που δοκιμάστηκε η μέθοδος του *Fackelmann*⁴⁷⁶, ο οποίος επινόησε τη διαδικασία εκτύλιξης χρησιμοποιώντας εμβάπτισμα χυμού παπύρου, που προσδίδει ελαστικότητα. Ειδικότερα τοποθετούσε τον κύλινδρο υπό την ακτινοβολία ηλεκτρικού λαμπτήρος, ώστε μέσω θερμότητας, ηλεκτρομαγνητισμού και στατικού ηλεκτρισμού, να επιτευχθεί η διάνοιξη των παπύρινων φύλλων με τη χρήση μίας μεταλλικής βελόνας. Όμως κι αυτή η μέθοδος είχε περιορισμένη επιτυχία και σύντομα εγκαταλείφθηκε, καθώς κατέστρεφε τόσο τη γραφή όσο και το υλικό του φορέα γραφής.

Μετά από επανειλημμένες (συνήθως αποτυχημένες) απόπειρες, το εγχείρημα ανέλαβε το «*Centro Internazionale per lo Stadio dei Papiri Ercolanesi*» με νέες επιτυχημένες μεθόδους⁴⁷⁷. Έκτοτε η έκδοση των συγγραμμάτων προχώρησε, συνεπικουρούντος και του *Eric Turner* το 1971, ο οποίος εισήγαγε στην παπυρολογική μελέτη τα διοπτρικά μικροσκόπια⁴⁷⁸. Ιδιαίτερη δε υπήρξε και η συμβολή της μεθόδου του *Humphry Davy*, που εφάρμοσε τα πλέον επιστημονικά μέσα της εποχής προκειμένου να μετριάσουν ενδεχόμενες καταστροφές, καθώς προσέφερε τη δυνατότητα ανάλυσης της χημείας και της φύσης του παπύρου⁴⁷⁹. Σύμφωνα με τη μεθόδου του τα πρωτότυπα στρώματα θα μπορούσαν να απομακρυνθούν ακέραια, προκειμένου να επιτευχθεί η εμφάνιση του επόμενου εύθραυστου υποστρώματος. Αποδείχθηκε όμως πως και σε αυτή την περίπτωση απόπειρας το εξαιρετικά ευαίσθητο παπύρινο υλικό σύντομα κατακερματίστηκε, ανεξάρτητα από το πόσο προσεκτικός υπήρξε ο χειρισμός.

Εν τέλει η μέθοδος εκείνη που επικράτησε όλων αποδείχθηκε η *Osloensis*, η οποία εφαρμόζεται από τον παπυρολόγο *Knut Kleve*⁴⁸⁰ και αποτελεί μία διαδικασία προοδευτικής αποκόλλησης του περιβλήματος από τον υπόλοιπο κύλινδρο, καθώς ένα είδος οργανικής κόλλας αρχικά εμποτίζει το παπύρινο περίβλημα που επικολλάται σε ένα χαρτί και με την πάροδο του χρόνου σταδιακά αποκολλάται, επιτυγχάνοντας τον διαχωρισμό των δύο υλικών γραφής⁴⁸¹. Είναι σημαντικό πως με την μέθοδο *Kleve*

⁴⁷⁵Capasso(1991:103-110).

⁴⁷⁶Για εργασία *Fackelmann*,βλ. Sbordone(1971:23-29),Fackelmann(1970:145-146) και Turner(2007:39,85).

⁴⁷⁷Παπάζογλου(2009:34). Το κέντρο αυτό του *Marcello Gigante* εφάρμοζε μεθόδους όπως η περιποίηση των παπύρινων κυλίνδρων με νερό χυμό παπύρου. Για περισσότερες μεθόδους,βλ. Blanck(2008:215) και Capasso(1983:136-141).

⁴⁷⁸Τα μικροσκόπια αυτά άρχισαν να χρησιμοποιούνται από το 1996. Για περισσότερα βλ. Janko(2002:26).

⁴⁷⁹Davy(1821:145-146).

⁴⁸⁰Fosse, Kleve & Störmer(1984:9-15), Παπάζογλου(2009:34).

⁴⁸¹Πρόκειται για μία μέθοδο με αρκετά στοιχεία της μεθόδου *Piaggio*, καθώς χρησιμοποιεί κι αυτή κόλλα - που κατασκευάζεται ειδικά για καθένα πάπυρο αναλόγως του βαθμού απανθράκωσης, αλλά χρησιμοποιεί

ανοίγουν ακόμη και πάπυροι προχωρημένου σταδίου φθοράς και απανθράκωσης, τους οποίους δεν μπορούσε να ανοίξει η μέθοδος *Piaggio*⁴⁸². Τονίζεται όμως πως ακόμη και αυτή δεν υπήρξε αρκετά αποτελεσματική, καθώς είθισται να μην πετυχαίνει πάντοτε⁴⁸³.

Εφόσον όλες λοιπόν οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες (κάποιες μάλιστα άκρως καταστροφικές⁴⁸⁴) και καθώς η στερεοποίηση των απανθρακωμένων κυλίνδρων δεν επέτρεψε στους ειδικούς να τους ανοίξουν αποκαλύπτοντας το περιεχόμενό τους, οι επιστήμονες αναγκάστηκαν να τους παραμερίσουν, έως ότου αναπτυχθούν πιο αποτελεσματικές μέθοδοι εκτύλιξης κι ανάγνωσης⁴⁸⁵, με αποτέλεσμα να επιβιώνουν σήμερα περισσότεροι από τριακόσιοι πάπυροι και πολύ περισσότερα αποσπάσματα που προσμένουν να αναγνωσθούν⁴⁸⁶.

Η κατάσταση όμως στην οποία αυτοί έχουν περιέλθει είναι ιδιαίτερος βεβαρημένη κι επιπλέον πολλοί εξ αυτών είναι τόσο αποτεφρωμένοι⁴⁸⁷, ώστε καθίσταται αδύνατον πλέον να ανοιχτούν και να μελετηθούν. Συνεπώς αναδεικνύεται επιτακτική πλέον η ανάγκη εύρεσης μίας μέθοδου, της οποίας η κεντρική ιδέα να συνίσταται στο να τερματιστεί η επιβλαβής χημική διαδικασία της πυρόλησης και να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια αποφυγής περαιτέρω θραύσης των ήδη εύθρυπτων παπύρινων φύλλων τους⁴⁸⁸. «Σήμερα πλέον υπάρχουν ελπίδες ότι νέες βελτιωμένες τεχνολογικές μέθοδοι θα βοηθήσουν να ξετυλιχθούν περισσότεροι από τους κυλίνδρους αυτούς, έτσι που να αξίζει τον κόπο και τα έξοδα να γίνουν νέες έρευνες κάτω από τα ηφαιστειογενή στρώματα για την ανακάλυψη και άλλων αρχαίων βιβλιοθηκών»⁴⁸⁹.

και γιαπωνέζικο χαρτί. Η οργανική κόλλα (που αποτελείται από οξύ και ζελατίνα) χάρη στο οξύ εμποτίζει το εξωτερικό στρώμα του παπύρου, ενώ το γιαπωνέζικο χαρτί που έχει τοποθετηθεί πάνω του συντελεί στην απομάκρυνσή του από τον υπόλοιπο πάπυρο. Όταν η κόλλα στεγνώσει, χάρη στη ζελατίνα αρχίζει η προοδευτική αποκόλληση (*sollevamento*) του εξωτερικού στρώματος από το υπόλοιπο ρολό, βλ. Καραμανώλης(2004:38). Πρβ. Capasso(1991:112-116).

⁴⁸² Gilberg(1988:1-6), Capasso(1991b:52-29).

⁴⁸³ Kleve et al.(1991:111-124).

⁴⁸⁴ Delattre(2009:153-152).

⁴⁸⁵ Angeli(1994:43-84).

⁴⁸⁶ Θόμπσον(1903:203) και Sider(2009:306).

⁴⁸⁷ Prescott(1997:391-454).

⁴⁸⁸ Η διαδικασία της συντήρησης μπορεί να συγκεφαλαιωθεί ως εξής: αρχικά είναι σημαντικό να διαχωριστούν τα πολλαπλά παπύρινα στρώματα. Μερικές φορές δε είναι βοηθητικό να εκτεθεί ο πάπυρος σε συνθήκες μέτριας υγρασίας ή να τοποθετηθεί κάτω από λάμπα ώστε να ανασηκωθούν τα φύλλα. Αν όμως παραστεί ανάγκη, τα μεγαλύτερα φύλλα μπορούν να τεμαχισθούν. Πάντως είναι σημαντικό τα θραύσματα να τοποθετούνται με τάξη, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να ανασυνθέσουν στη συνέχεια τη θέση τους, βλ. Frösén(2009:93-99).

⁴⁸⁹ Turner(2007:92). Για συναρμολόγηση σχισμένων ή διαλυμένων παπύρων, βλ. Καπετανάκη(2017:4).

2.4. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ

Η ακεραιότητα των εύθρυπτων παπύρινων χειρόγραφων είθισται να είναι ανάλογη ενός αρχαίου ελληνικού αγγείου που ανασυγκροτήθηκε από θραύσματα. Στην προκειμένη περίπτωση η επίπονη διαδικασία της αποκατάστασης⁴⁹⁰ και συντήρησης⁴⁹¹ γίνεται με βάση τη διάταξη των ιών (που αποτελούν το αγγειακό τους σύστημα) και τη ροή του κειμένου από το ένα σπάραγμα στο άλλο⁴⁹². Ειδικότερα ο ειδικός που επιχειρεί την ανασυγκρότηση ενός παπύρινου φύλλου από πολλά θραύσματα, μπορεί να βοηθηθεί από τις ιδιάζουσες συμπλοκές ή τους χαρακτηριστικούς χρωματισμούς των ιών τους⁴⁹³. Στις περισσότερες περιπτώσεις κύριος οδηγός αποκατάστασης αποτελεί η στερεότυπη διάταξη του ίδιου το κειμένου: τα επιμελημένα χειρόγραφα των πεζών φιλοσοφικών κείμενων του *Herculaneum* είναι γραμμένα σε στήλες με καθορισμένο μικρό πλάτος. Η φροντισμένη τους αυτή εμφάνιση οφείλεται στην προσεκτική συντήρηση των κυλίνδρων στην οποία προέβησαν στις εγκαταστάσεις αποθήκευσης της έπαυλης, όπως δηλώνουν οι ενυπάρχουσες ενδείξεις: απουσία ενδείξεων βλαβών (όπως μίας σειράς μικρών οπών επαναλαμβανόμενων σε τακτά χρονικά διαστήματα που προκαλούνται από προνύμφες εντόμων⁴⁹⁴ ή ποντικών στη βίλα⁴⁹⁵), εμφανείς επισκευές σε χειρόγραφα που είχαν καταστραφεί και περιστασιακές ενδείξεις ότι οι εργαζόμενοι προσέφεραν βοήθεια, (με τη μορφή των σημειώσεων περιθωρίου) στους πιθανούς αναγνώστες⁴⁹⁶, όλες ενδείξεις που συντείνουν στο συμπέρασμα ότι οι κύλινδροι ήταν επαρκώς συντηρημένοι.

Μολοταύτα υπάρχει μία σειρά από χειρόγραφα που διατηρήθηκαν στη συλλογή, τα οποία ακόμα κι αν συντηρήθηκαν έχουν εμφανή σημάδια καταστροφής και ως εκ τούτου χρήζουν αποκατάστασης. Ο διμερής πάπυρος *P.Herc.1420+1056* για παράδειγμα του Επίκουρου (που αντιγράφηκε στο δεύτερο αιώνα π.Χ.), βρέθηκε σχισμένος σε δύο μέρη, ενώ στη συνέχεια αποκαταστάθηκε με το δεύτερο τμήμα (*P.Herc.1056*) του χειρογράφου να είναι συνδεδεμένο με το πρώτο⁴⁹⁷. Δεν έχει καταστεί ακόμη γνωστός ο λόγος της κακομεταχείρισής του, αλλά το αρχικό ρολό (που τώρα αντιπροσωπεύεται από τον

⁴⁹⁰ Για αποκατάσταση κειμένου, βλ. Καπετανάκη (2017:4-5), Turner (2007:92-95).

⁴⁹¹ Για συντήρηση απανθρακωμένου παπύρου, βλ. Fackelmann (1985:63).

⁴⁹² Capasso (1991:25-29), Turner (2007:92).

⁴⁹³ Turner (2007:21).

⁴⁹⁴ Cavallo (1983:26-57). Πρβ. Puglia (1991:30-32).

⁴⁹⁵ Houston (2014:109).

⁴⁹⁶ Για *P.Herc.1420+1056*, βλ. Houston (2014:128).

⁴⁹⁷ Houston ό.π. 108.

P.Herc.1420) είχε απρόσεκτα αντιγραφεί και είναι πιθανόν το δεύτερο μισό του να απομακρύνθηκε σκοπίμως και να έχει αντικατασταθεί με ένα πιο ακριβές νεοσύστατο αντίγραφο⁴⁹⁸. Στην εργώδη αυτή ανασυγκρότηση του παπύρινου φύλλου είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο συντηρητής βασίζεται στη λογική του κειμένου και στην αρίθμηση των σπαραγμάτων στην οποία προέβη κατά τη διαδικασία διαχωρισμού των φύλλων⁴⁹⁹.

Με το πέρας της αποκατάστασης ο απανθρακωμένος πάπυρος συντηρείται και φυλάσσεται σε χώρο με σταθερή θερμοκρασία και σχετική υγρασία⁵⁰⁰. Έν τη συνεχεία τοποθετείται ανάμεσα σε πλάκες, κατά προτίμηση από γυαλί (το οποίο είναι ουδέτερο υλικό και δεν επιβαρύνει τον πάπυρο, ούτε δημιουργεί στατικό ηλεκτρισμό), προϋπόθεση απολύτως απαραίτητη στην περίπτωση των απανθρακωμένων παπύρων, καθώς ο στατικός ηλεκτρισμός αφενός καθιστά αδύνατο να παραμείνουν τα σπάργματα στη σωστή θέση τους κι αφετέρου σε συνδυασμό με την υγρασία μπορεί να επιφέρει επιβλαβή ηλεκτρόλυση ανάμεσα στις δύο πλάκες⁵⁰¹. «Κατά συνέπεια, ο απανθρακωμένος πάπυρος πρέπει να τοποθετείται ανάμεσα σε δύο πλάκες γυαλιού, οι οποίες καλό θα ήταν να φυλάσσονται οριζόντια»⁵⁰². Η τοποθέτηση βέβαια αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα⁵⁰³, καθώς στο παρελθόν οι μελετητές έκοβαν ορισμένους κυλίνδρους σε δύο ίσα μέρη και μερικές φέτες κάτω από τη μέση από το ένα άκρο στο άλλο, παράγοντας μία σειρά από ελαφρώς κυρτές επιφάνειες⁵⁰⁴ που πολύ εύκολα μετατρέπονταν σε στάχτη. Πρόκειται για θραύσματα που παρότι επιβίωσαν από τις καταστρεπτικές αυτές διαδικασίες και τοποθετήθηκαν στις προστατευτικές γυάλινες επιφάνειες, αρκετές φορές υπόκεινταν παραμόρφωση⁵⁰⁵. Μολονότι όμως καταβλήθηκαν σημαντικές προσπάθειες για να κρατηθούν στη συντήρηση όλα τα αποσπασμένα κομμάτια (από το κάθε ρολό) σε μία ενιαία γυάλινη επιφάνεια, συχνά υπάρχουν χιλιάδες θραύσματα από περισσότερους από έναν κύλινδρο, ενώ μπορεί να έχουν αποθηκευθεί και αποσπάσματα εκτός της αριθμητικής ακολουθίας⁵⁰⁶, γεγονός που προκαλεί σύγχυση. Άλλωστε είναι πλέον

⁴⁹⁸Puglia(1997:40-42) και Del Mastro(2010:40-47).

⁴⁹⁹Roberts(1953:264-279).

⁵⁰⁰Θερμοκρασία μεταξύ 17-23 °C και υγρασία μεταξύ 50-60%,βλ.Fackelmann(1970:144-147).

⁵⁰¹Kleve et al.(1991:118-121),Καπετανάκη(2017:3).

⁵⁰²Παπαθωμάς(2009:197-198).

⁵⁰³Για άλλους τρόπους τοποθέτησης,βλ.Fackelmann(1970:144-147).

⁵⁰⁴Sider(2005:16-57) και Houston(2014:89).

⁵⁰⁵Geiseler(2008:52).

⁵⁰⁶Και βέβαια σε κάποια κομμάτια έχει επιδεινωθεί η καταστροφή του υλικού τους και δεν έχουν πλέον επιβιώσει.Για σχετικές λεπτομέρειες,βλ.Sider(2005:47-59)και Janko(2000:15-26).

αποδεκτό ότι κατά το παρελθόν η διαδικασία της εκτύλιξης των πάπυρων καθόριζε την τύχη των μερών που αντιστοιχούσαν σ' αυτούς και αναπόφευκτα δεν άφηνε τα περιθώρια να υπολογιστούν και να ταξινομηθούν με ακρίβεια οι κύλινδροι.

Τα ευρήματα ευλόγως ποικίλλουν σε έκταση από ένα μικρό σπάραγμα, (όπου σώζονται δύο ή τρεις λέξεις), έως έναν ολόκληρο κύλινδρο (*volumen*) διαφόρων διαστάσεων⁵⁰⁷. Καθώς τα μελανά αυτά θραύσματα τοποθετούνται στη σειρά στις γυάλινες επιφάνειες, αν κοιτάξει κανείς προσεκτικότερα θα δει στις στρεβλές επιφάνειες μικροσκοπικά ελληνικά γράμματα, γραμμένα από το χέρι ενός γραφέα δύο χιλιάδες χρόνια πριν. Και τότε θα συνειδητοποιήσει ότι όσο μικρό κι αν δείχνει να είναι το απόσπασμα, δεν παύει ωστόσο να εμπεριέχει θαυμαστά ψήγματα σοφίας και να αντιπροσωπεύει έναν κύλινδρο που απαιτεί την ίδια προσήλωση και τον ανάλογο δέοντα σεβασμό⁵⁰⁸.

2.5. ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

2.5.1. Η διαδικασία της ανάγνωσης

Η διαδικασία της ανάγνωσης αποτελεί τη διάκριση (πέρα από τις δυσκολίες της γραφής) του νοήματος του καταγραμμένου λόγου που ρέει μέσα στο κείμενο⁵⁰⁹. Για περισσότερο από μία χιλιετία, ο πάπυρος υπήρξε ο φορέας διάδοσης της κληρονομιάς του προαιώνιου αρχαιοελληνικού πνεύματος, ώσπου αυτό κατέστη κτήμα ολόκληρης της ανθρωπότητας⁵¹⁰. Στην περίπτωση των πάπυρων του Ηρακλείου τα αρχαία κείμενα παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στα αρχεία και εν τη συνεχεία άρχισαν να μελετώνται από το 1793. Οι εργασίες όμως διακόπηκαν το 1806 λόγω της εισβολής των

⁵⁰⁷ Τα περισσότερα αποσπάσματα κυλίνδρων στην εκτύλιξη επέχουν διαστάσεις ύψους είτε 19-24εκ. (με τις στήλες του κειμένου να καταλαμβάνει τα $\frac{3}{4}$ αυτού του ύψους), είτε περίπου 15-18εκ, βλ. Capasso(2007:73-77). Οι στήλες κατά μέσο όρο έχουν 5-6εκ πλάτος, με τα ενδιάμεσα διαστήματα 8-12χιλιοστών. Το μέγεθος των γραμμάτων, αλλά και ο αριθμός των γραμμών ανά στήλη, ποικίλλουν σημαντικά: οι στήλες του *P.Herc.1676* περιέχουν περίπου 28 γραμμές, ενώ εκείνες των *P.Herc.1021,1424* και *1497* περιέχουν περίπου σαράντα. Οι μεγάλοι μήκους κύλινδροι μπορεί να ποικίλλουν, επειδή και τα κείμενα που εμπεριέχονται διαθέτουν ποικίλο μήκος, ενώ στατιστικά το μήκος τους κυμαίνεται από 6,5μέτρα έως περισσότερο από 20 μέτρα, με τα περισσότερα να είναι μήκους 9-12μέτρα. Πρβ. Μανδηλαράς(2005:77-78). Η διάμετρος των χειρογράφων όταν έχουν τυλιχθεί ποικίλει εντός 4-9εκ. Για διαστάσεις, βλ. Cavallo(1983: 26-57), Johnson(2004: 141-42, 101, 119), Delattre(2006: 43-44, 47, 49, 51-52), Janko(2000: 114, 119), White(2009: 38, 61), Puglia(1997: 123-25), Leone(2012: 353-54), Παπάζογλου(2009: 30-31), Μανδηλαράς ό.π. 71-79, Turner(2007: 20-21) και Capasso(2007: 77).

⁵⁰⁸ Travaglione(2005: 111-121).

⁵⁰⁹ Turner(2007: 98). Για «διαγνωστική» αποκατάσταση της γραφής, βλ. Turner ό.π. 99.

⁵¹⁰ Turner ό.π. 13.

Γάλλων στο βασίλειο της Νάπολης και όταν αργότερα τα εμπόδια ξεπεράστηκαν συνεχίστηκε το επίμοχθο έργο της επανάκτησης των κειμένων.

Σήμερα η «διαγνωστική» αποκατάσταση της *μεγαλογράμματης (maiuscula)* γραφής⁵¹¹ σε αυτούς τους υψηλής απανθράκωσης πάπυρους, παρουσιάζει πολλές πτυχές πρόκλησης (και συχνά απαιτεί προηγμένες παλαιογραφικές δεξιότητες) κυρίως στην αρχαιοελληνική παρά στη λατινική γλώσσα, γιατί αυτοί είναι τυλιγμένοι ιδιαίτερα σφιχτά, κατάσταση που επιδεινώνει η παραμορφωμένη κάμψη των περισσότερων, αλλά και η συχνότατη ύπαρξη πολλαπλών παπύρινων στρωμάτων σε αυτή την τόσο συμπαγή μάζα, που τους καθιστούν εν τέλει επίφοβους για θρυμματισμό κατά τη διαδικασία της εκτύλιξης⁵¹². Δεν είναι όμως μόνο αυτό το κύριο τεχνικό εμπόδιο για την ανάγνωση των χειρόγραφων, καθώς ακόμη κι αν έχουν ανοιχτεί: *«η διαδικασία της συντήρησης και της ανάγνωσης των απανθρακωμένων παπύρων είναι δύσκολη. Η ανάγνωση των παπύρων αυτών είναι επίπονη, επειδή το μαύρο χρώμα της μελάνης καθίσταται δυσανάγνωστο στο μαυρισμένο φόντο του παπύρου»*⁵¹³. Τα χειρόγραφα αυτά είναι σε τέτοιο βαθμό προχωρημένης απανθράκωσης, ώστε σε πολλές περιπτώσεις η εξίτηλη μελάνη είναι όντως τόσο δυσδιάκριτη στη γραφική ύλη, ώστε να είναι αδύνατο πλέον να ξεχωρίσει η σύσταση του ενός υλικού από το άλλο. Αυτό το σοβαρό πρόσκομμα επηρεάζει εύλογα το εγχείρημα ανάγνωσης, είτε συντελείται από το πρωτότυπο είτε από εικόνες.

Ειδικότερα κατά την ανάγνωση από το πρωτότυπο, επιβάλλεται να γείρει ο πάπυρος με τέτοια κατάλληλη κλίση, ώστε ο ομοιογενής φωτισμός να διαχέεται σε όλη του την έκταση, προκειμένου να διαφανεί η γραφή που ιριδίζει. Αυτό συμβαίνει επειδή η μελάνη είναι ματ, ενώ οι παπύρινες ίνες είναι λαμπερές, κατά συνέπεια καθώς το φως έχει την ιδιότητα να απορροφάται πάνω στα γράμματα, τότε και μόνον επιτυγχάνεται αυτά να εμφανίζονται κατά το σκούρο φόντο⁵¹⁴. Δεδομένου δε ότι η μελάνη είναι σχεδόν ίδιας απόχρωσης των (εξίσου μελανών) ινών, ένα μεγάλο μέρος της γραφής των κειμένων καθίσταται δυνατό να διακριθεί αποκλειστικά με τη χρήση μικροσκοπίου. Πρόκειται για ένα διοπτρικό μικροσκόπιο που εισήχθη στην έρευνα από τον *Eric Turner* το 1971, ενώ

⁵¹¹Για την αποκλειστικά *μεγαλογράμματη ή κεφαλαιογράμματη* γραφή των παπύρων, βλ. Mioni (1998:55), Καπετανάκη (2017:4,16), Παπάζογλου (2009:126,131-138), Μανδηλαράς (2005:162), Τσελίκας (2004:11).

⁵¹²Janko (2002:29).

⁵¹³Παπαθωμάς (2009:66).

⁵¹⁴Turner (2007:40,87), Janko (2002:29).

πολύ καλύτερα μικροσκόπια⁵¹⁵ (με ένα δακτυλιοειδή φως γύρω από το φακό), άρχισαν να χρησιμοποιούνται από το 1996, τα οποία πλέον θεωρούνται απαραίτητα, από τη στιγμή που η σκιά του ίδιου του μικροσκοπίου εμποδίζει συχνά την ανάγνωση του χειρόγραφου κάτω από αυτό⁵¹⁶. Φημίζονται δε ως τόσο αξιόπιστα, ώστε κάθε κείμενο που έχει παραχθεί πριν τη χρησιμοποίησή τους να οφείλει κατά πάσα πιθανότητα να επανεκδοθεί. Πολλές φορές ακόμη «υποβοηθητική κατά τη διαδικασία της μεταγραφής είναι η λήψη φωτογραφιών⁵¹⁷, που επιτρέπουν τη ρύθμιση και την αύξηση της οπτικής αντίθεσης μεταξύ των γραμμένων και άγραφων περιοχών του παπύρου»⁵¹⁸, ενώ μία παρόμοια μέθοδος (που αναπτύχθηκε από τον *Knut Kleve*⁵¹⁹) επιδίδεται στη χρήση των συναθροίσεων των μικροφωτογραφιών, παρότι η διαδικασία της επανασυναρμολόγησης αυτών σε συνεκτικό κείμενο υπήρξε πολύ αργή στο παρελθόν. Ωστόσο η ψηφιακή και πολυεπίπεδη (*multispectral*⁵²⁰) φωτογράφιση τα τελευταία χρόνια δύναται να αποκαλύπτει ίχνη γραμμάτων που δεν είναι ορατά διά γυμνού οφθαλμού ή μικροσκοπίου, ενώ έπειτα από την ίδρυση του *Centro Internazionale lo Studio dei Papiri Ercolanesi* αυτό το πεδίο μελέτης έχει πια γνωρίσει μεγάλη πρόοδο⁵²¹ και παρά τα ανυπέρβλητα πολλές φορές προβλήματα που τίθενται από τη φύση αυτών των θραύσματος και των κατατμημένων παπύρων, οι μελετητές είναι πλέον σε θέση να διαβάσουν μέρη και μερικές φορές σημαντικά τμήματα πολλών εξ αυτών⁵²². Έτσι από τα 585 ρολά και θραύσματα που έχουν πλήρως εκτυλιχθεί (ενώ 209 έχουν ανοιχθεί μερικώς), περίπου 200 έχουν αναγνωσθεί και δημοσιευθεί, ενώ 150 έχουν μεν αναγνωσθεί, αλλά δεν έχουν ακόμη εκδοθεί⁵²³.

Είναι σημαντικό δε ως προς τα χάσματα, ότι η «διαγνωστική» αποκατάσταση του κειμένου απετέλεσε ένα είδος διερεύνησης των δυνατοτήτων συνένωσης των διαφόρων

⁵¹⁵Turner ό.π.92.Για χρήση μικροσκοπίου,βλ.Καπετανάκη(2017:4),Janko ό.π.25.

⁵¹⁶Οι επιστήμονες άρχισαν να μελετούν τους παπύρους από έγχρωμες διαφάνειες που λαμβάνονται με φλας δακτυλίου γύρω από το φακό,οι οποίοι μπορούν να σαρωθούν σε ένα *CD-Rom* και με την ενισχυμένη χρήση του *Adobe Photoshop* να βελτιωθεί η φωτεινότητα τους και η αντίθεση,βλ.Janko(2002:26).

⁵¹⁷Με ειδικό φίλτρο και επεξεργασία των ψηφιακών εικόνων των απανθρακωμένων παπύρων με τεχνικές *photoshop*.Για περισσότερες λεπτομέρειες,βλ.Janko ό.π.26.

⁵¹⁸Παπαθωμάς(2009:66).

⁵¹⁹Kleve(1996:5-14).

⁵²⁰Καπετανάκη(2017:4).Φωτογραφία με υπέρυθρες ακτίνες ή με υπεριώδεις για μελάνι με μεταλλικά συστατικά,βλ. Turner(2007:91).

⁵²¹Janko(2002:25).

⁵²²Houston(2014:89).

⁵²³Diringer(1982:252-256).

σπαραγμάτων κι εφόσον ικανοποιούνταν όλες οι συμβάσεις κι απαιτήσεις, τότε το διασωθέν παπύρινο κείμενο παρέχει πληροφορίες φιλοσοφικού και ιστορικού περιεχομένου υψίστης σημασίας⁵²⁴. Όπως και να 'χει, οι υψηλής απανθράκωσης αυτοί πάπυροι έχουν δείξει περίτρανα πόση επίμοχθη έρευνα και εξειδικευμένη επιστημονική γνώση απαιτείται, προκειμένου να επιτευχθεί η ανάγνωση του αρχαίου χειρογράφου (και η συνακόλουθη σύνταξη πινάκων με ακριβή αναπαράσταση της αλφαβήτου του αρχαίου γραφέα⁵²⁵) και πόσο εύκολο είναι να ανατραπούν άρδην οι ερμηνείες ένεκεν μίας ορθότερης μεταγενέστερης ανάγνωσης του κειμένου⁵²⁶. Όμως οι σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι και τεχνικές καθιστούν πλέον ελπιδοφόρα την πλήρη ανάγνωσή τους, ανοίγοντας έτσι ένα παράθυρο στο γοητευτικό κόσμο της αρχαιογνωσίας⁵²⁷.

Θα ήταν ασύγγνωστη παράλειψη αν δεν αναφερθεί το τέλος αυτής της διαδικασίας, όπου ο παπυρολόγος καλείται (αφού αναγνωσθεί κάθε χειρόγραφο για πρώτη φορά μετά από πολλούς αιώνες), να μεταγράψει⁵²⁸ το κείμενο με το σύστημα *Leiden*⁵²⁹, το οποίο απεικονίζει με τη χρήση συμβόλων την ακριβή μορφή του πρωτότυπου. Κρίνεται σκόπιμο να μη γίνει αναλυτική αναφορά αυτού του συστήματος, παρά μόνο ότι οι περισσότερες μεταγραφές προσφέρουν στην αρχαιολογική και φιλολογική έρευνα νέες αναγνώσεις ακόμη και για θραύσματα, σαν τη μεγάλη σωρό μεταγραφών που συντελέστηκαν (κατά τη διαδικασία εκτύλιξης παπύρων το χρονικό διάστημα 1810-1830) από φιλόλογους που προσελήφθησαν για την επαλήθευση των σχεδίων των αντιγραφέων⁵³⁰. Γιατί ο πρίγκιπας της Ουαλίας (μετέπειτα βασιλιάς *Γεώργιος Δ'*) ενδιαφερόμενος για τις πιθανότητες ανάγνωσης των χειρογράφων, είχε προσφερθεί εκουσίως στον *J. Hayter*⁵³¹ να συνδράμει στο έργο της ανάγνωσης κι έτσι το χρονικό διάστημα 1800-1806 επέβλεψε ο ίδιος την εκτύλιξη και μεταγραφή περίπου διακοσίων κυλίνδρων στο *Officina dei Papiri*. Στο εγχείρημα αυτό οι εργαζόμενοι (που επιλέχθηκαν σκοπίμως να μη γνωρίζουν ελληνικά) σχεδίαζαν τις μορφές των γραμμάτων σε χαρτί υπό την εποπτεία διορθωτών: η ιδέα ήταν

⁵²⁴Mioni(1998:110).

⁵²⁵Turner(2007:87).

⁵²⁶Καραμανώλης(2004:73).

⁵²⁷Turner(2007:83) και Comparetti&De Petra(1883:2-5).

⁵²⁸Για μεταγραφή κειμένου,βλ.Καπετανάκη(2017:4),Turner(2007:86).

⁵²⁹Για τα εκδοτικά σύμβολα του συστήματος μεταγραφής *Leiden*,βλ.Καπετανάκη(2017:5-6),Μανδηλαράς (2005:159-160),Turner(2007:102-103).Επιπρόσθετος,βλ.Bidez &Drachmann(1938:17-21).

⁵³⁰Janko(2002:26),Sider ό.π.120.

⁵³¹Σημαντική μορφή στη σκηνή στο *Herculaneum* υπήρξε ο Αιδεσιμότατος *John Hayter* στη Νάπολη, του οποίου η δεύτερη επιστολή το 1811 είναι συναρπαστική,βλ.Sider(2010:120),Παπάζογλου(2009:34).

ότι στην άγνοια τους θα αντέγραφαν μόνο αυτό που έβλεπαν, ανεπηρέαστοι από γνώσεις που θα τους παρέσυραν σε γνώριμα σχήματα.Είναι αλήθεια όμως πως σε γενικές γραμμές σ'αυτές τις απόπειρες μεταγραφής υπήρξαν περισσότερα λάθη από επιτυχίες.

2.5.2. Η γραφή των παπύρων

Σημαντικό στοιχείο ανάγνωσης αποτελεί η μελέτη της γραφής⁵³² του κειμένου, καθώς ένα επιμελημένο⁵³³παπύρινο χειρόγραφο βοηθά σημαντικά στο εργώδες έργο της μεταγραφής.Επιπροσθέτως το ύφος της γραφής⁵³⁴ αποτελεί ταυτοχρόνως και σημειολογικό δείκτη όχι μόνο της πνευματικής κατάστασης, αλλά και του ψυχισμού των συγγραφέων⁵³⁵.Ωστόσο πρέπει να τονισθεί πως απαιτείται η αφομοίωση ορισμένων συμβατικών τρόπων γραψίματος,καθώς η ίδια η γλώσσα αποτελεί σοβαρό εμπόδιο στην κατανόηση των συγγραμμάτων τους, γεγονός από το οποίο προκύπτει η επιτακτική ανάγκη εμπειριστατωμένης παλαιογραφικής⁵³⁶ γνώσεως⁵³⁷.Προκειμένου μάλιστα ο αναγνώστης να κατανοήσει το περιεχόμενο του φιλοσοφικού κειμένου, απαιτούνται επιπλέον γνώσεις επικούρειας φιλοσοφίας,τα ου λεξιλογίου του συγγραφέα, πλήρη εξοικείωση με σωζόμενα αποσπάσματα του έργου του κ.ά., ώστε να ελεχθεί σύμφωνα με την ανάπτυξη των φιλοσοφικών ιδεών η ορθότητα της ερμηνείας που δίνεται.

Τα ελληνικά χειρόγραφα της συλλογής του Ηρακλείου κατά πλεοψηφία διαθέτουν σαφή γραφικό χαρακτήρα (*ductus*)⁵³⁸, μολοντί πολλά εξ αυτών είναι γραμμένα κομψά κυρίως στο *recto*⁵³⁹ του παπύρου, ώστε να κυλά η μελάνη ομοιόμορφα κατά μήκος των λωρίδων (ακολουθώντας τη διεύθυνση των ινών⁵⁴⁰, ως είθισται στα φιλολογικά

⁵³²Για γενικές αρχές στη μελέτη της γραφής,βλ.Παπάζογλου(2009:128-130).

⁵³³Η επιμελημένη παπυρινη γραφή είναι αυστηρού και συντηρητικού χαρακτήρα,βλ.Τσελίκας(2004:20).

⁵³⁴Για το ύφος της γραφής των αντιγραφών,βλ.Μανδηλαράς(2005:162-163).

⁵³⁵Τσελίκας(2004:19),Παπάζογλου(2009:88),Turner(2007:100).Για το χειρόγραφο και την πράξη της γραφής,βλ.Παπάζογλου(2009:61-120).

⁵³⁶Για την Ελληνική Παλαιογραφία,βλ.Καπετανάκη(2017:8-10),Μανδηλαράς(2005:90-95),Μιονι(1998:13,18-21),Παπάζογλου(2009:16-17).Για παλαιογραφική εκτίμηση χρονολόγησης της γραφής,βλ.Τurner(2007:89).Για σχέση Παλαιογραφίας και Παπυρολογίας,βλ.Μανδηλαράς(2005:96).

⁵³⁷Απαντώνται λέξεις που δεν υπάρχουν σε κανένα λεξικό, τεχνικοί όροι, δυσνόητες (ακόμη και άγνωστες) εκφράσεις.Σ'αυτά συγκαταλέγονται ανορθογραφίες, συγχύσεις φωνηέντων κ.ά. «Εκείνος κυρίως που έχει εξετάσει ολόκληρο το σύμπλεγμα των ευρημάτων από την άποψη της Παπυρολογίας και της Παλαιογραφίας είναι ο *Guglielmo Cavallo* αναφέρει ο Blanck(2008:216).Επίσης βλ. Cavallo(1983:14-16) και του ίδιου(1984:5-30).Για πορεία (παλαιογραφικής) ανάγνωσης-μεταγραφής,βλ.Τurner ό.π. 86-91.Για όρους του *Cavallo* για τα επι μέρους στοιχεία των γραφών,βλ.Παπάζογλου(2009:130).

⁵³⁸Houston(2013:196).Για γραφικό χαρακτήρα,βλ.Μιονι(1998:56-57),Παπάζογλου(2009:128).

⁵³⁹Για *recto*(εσωτερική πλευρά),βλ.Καπετανάκη(2017:2),Μανδηλαράς(2005:79),Τurner(2007:21),Μιονι(1998:29).

⁵⁴⁰Turner(2007:21).Για παπύρινο υλικό γραφής,βλ.Παπάζογλου(2009:31-33,66),Καπετανάκη(2017:1), Μανδηλαράς(2005:65-66).

κείμενα⁵⁴¹), σχηματίζοντας *στήλες*⁵⁴² (σελίδες/*column*). Ο λεπταλέος τους γραφικός χαρακτήρας καθορίζει το *σχεδιασμό*⁵⁴³ και το εύρος αυτών των στηλών που ποικίλλει, αν και το φιλοσοφικό περιεχόμενο⁵⁴⁴ τους συνήθως επιβάλλει να έχουν μεγαλύτερο εύρος από τις αντίστοιχες των ποιητικών κειμένων. Αναμενόμενο είναι βέβαια το μέγεθος των καλαισθητών αυτών γραμμμάτων να διαμορφώνει καθοριστικά τις διαστάσεις των στηλών⁵⁴⁵. Έτσι το αντίγραφο *P.Herc.1027* του Καρνεΐσκου (πιθανότατα του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα, που περιέχει ελάχιστες διορθώσεις) είναι γραμμένο σε ένα κομψό γραφικό χαρακτήρα (με μεγάλα περιθώρια και περιλαμβάνει *στιχομετρία*⁵⁴⁶), ενώ ένα αντίγραφο του Δημητρίου Λάκωνα (*P.Herc.1006*), του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, έχει μεγάλα περιθώρια και μεγάλα κυρίως καλαισθητά γράμματα (η γραφή του ποικίλλει ως προς τη μορφή, που κυμαίνεται από την απλή επίσημη γραφή έως την καλλιγραφία), που το καθιστούν ένα εξαιρετικής ποιότητας χειρόγραφο⁵⁴⁷. Ο δε υψηλής αισθητικής *P.Herc.1113a* αποτελεί μία επικούρεια πραγματεία που είναι γραμμένη (πιθανότατα από έναν έμπειρο αντιγραφέα) με εκλεπτυσμένα μεγάλα γράμματα⁵⁴⁸.

Πέραν αυτών η συλλογή διαθέτει και άλλα καλαισθητά χειρόγραφα που χαρακτηρίζονται πλέον ως υψηλής ποιότητας αντίγραφα⁵⁴⁹, τουλάχιστον ένα για κάθε αιώνα από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Σημειώνεται πως οι περισσότεροι τίτλοι στο τέλος⁵⁵⁰ εΐθισται να γράφτηκαν από τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα του κειμένου, ωστόσο συμβαίνει μερικά από τα χειρόγραφα (όπως οι *P.Herc.873,1005,1275,1424,1497*) να περιλαμβάνουν καλλιγραφικούς⁵⁵¹, αλλά διαφορετικούς γραφικούς χαρακτήρες⁵⁵²: είναι χαρακτηριστικό ότι ο *P.Herc.1148*⁵⁵³ είχε διορθωθεί από τουλάχιστον τέσσερα χέρια

⁵⁴¹Mioni(1998:46).

⁵⁴²Παπάζογλου(2009:128-129),Καπετανάκη(2017:2),Μανδηλαράς(2005:80,183),Turner(2007:22), Τσελίκας(2004:10).

⁵⁴³Ο *σχεδιασμός*, αφορά τον αριθμό, την τάξη και κατεύθυνση των κινήσεων γραφής, βλ. Mioni(1998:56-57).

⁵⁴⁴Τα φιλοσοφικά κείμενα εΐθισται να είναι πυκνογραμμένα, με λεπτά γράμματα, βλ. Τσελίκας(2004:18). Για γραφή φιλολογικών παπύρων, βλ. Μανδηλαράς(2005:162-163).

⁵⁴⁵Kenyon(1951:58-59).

⁵⁴⁶Capasso(1988:155,140-44,147-150).

⁵⁴⁷Assante(2008:112-13,156).

⁵⁴⁸Για εκλεπτυσμένη έκδοση, βλ. Janko(2008:82-85).

⁵⁴⁹Για Επΐκουρου *P.Herc.1149+993*, βλ. Leone(2005:25), *P.Herc.1413*, βλ. Crisci(1999:54-56) και Janko(2008:89). Για Δημητρίου Λάκωνα *P.Herc.1055*, βλ. Janko(2000:76).

⁵⁵⁰Ο τίτλος συνήθως γράφονταν στο τέλος του κειμένου κι *απαρτιζόταν* από το όνομα του συγγραφέα σε γενική πτώση και την ονομασία του έργου, βλ. Μανδηλαράς(2005:181-182), Delattre(2006:55-56), Mioni(1998:46).

⁵⁵¹Για καλλιγραφία, βλ. Τσελίκας(2004:18).

⁵⁵²Cavallo(1983:26-57).

⁵⁵³Janko(2008:71) και Leone(2005:25).

γραφέων⁵⁵⁴ (με αποτέλεσμα οι μελετητές να καταναείμουν τους γραφείς σε έξι ομάδες: I, K, M, Q, R και «Ποικίλο»⁵⁵⁵), ενώ μόνο οι *P.Herc.1421*⁵⁵⁶ και *P.Herc.1032*⁵⁵⁷ ταυτοποιήθηκαν να έχουν συσταθεί από τον ίδιο γραφέα. Επομένως δεν είναι απίθανο ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής στο σχετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα που αποκτήθηκαν τα κείμενα, να είχαν αναθέσει την αντιγραφή αυτών σε τουλάχιστον δώδεκα διαφορετικούς γραφείς. Αξιοσημείωτο είναι πως οι μελετητές έχουν επεκτείνει τη λίστα τους και προς το παρόν εικάζεται ότι υπήρξαν τουλάχιστον δύο διαφορετικοί γραφείς που έγραψαν καλλιγραφικούς τίτλους σε περισσότερα από έντεκα διαφορετικά φιλόδημια συγγράμματα⁵⁵⁸. Άλλοι μελετητές επισημαίνουν πως τα κείμενα (σε αντίθεση με τους τίτλους) αυτών των χειρογράφων θα πρέπει να γράφτηκαν από τουλάχιστον πέντε διαφορετικούς γραφείς⁵⁵⁹. Κατά συνέπεια όπως φαίνεται, ένας ή περισσότεροι γραφείς δούλευαν σε κείμενα που είχαν αντιγραφεί σε πρωθύστερο χρόνο και μεταγενέστερα κατά τη διάρκεια της εργασίας τους προσέθεταν καλλιγραφικούς τίτλους. Είναι δύσκολο όμως να διαφανεί ο σκοπός αυτών των διακοσμητικών τίτλων⁵⁶⁰, εφόσον μόνο σε δύο περιπτώσεις (των *P.Herc.1424*, *P.Herc.222*) παρέχονται πρόσθετες πληροφορίες, εκτός από τον συγγραφέα, τον τίτλο και τον αριθμό του βιβλίου⁵⁶¹.

Είναι σαφές πλέον πως το κάθε αντίγραφο έχει μία μοναδικότητα⁵⁶² και δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι πολλά χειρόγραφα εξ αυτών έχουν αρκετά ορθογραφικά λάθη⁵⁶³, αλλά σημειώνεται πως αυτά έχουν κανονικά διορθωθεί, είτε από τον αρχικό αντιγραφέα (ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτών των παπύρων), είτε σε ορισμένες περιπτώσεις από το χέρι ενός δεύτερου αντιγραφέα⁵⁶⁴ (ίσως κι ενός επαγγελματία διορθωτή⁵⁶⁵), ενώ ελάχιστα περιέχουν διορθώσεις από δύο ή περισσότερα χέρια γραφέων. Από την άλλη πλευρά, στη συλλογή υφίστανται και ορισμένα πλημμελώς αντεγραμμένα κείμενα⁵⁶⁶, όπως ένα

⁵⁵⁴Houston(2013:196).

⁵⁵⁵Houston ό.π.195.

⁵⁵⁶Gigante(1979:315).

⁵⁵⁷Bassi(1909:499).

⁵⁵⁸Για *P.Herc.1583*,βλ.Delattre(2006:58-60).

⁵⁵⁹Cavallo(1983:26-57).

⁵⁶⁰Houston(2014:117).

⁵⁶¹Delattre(2006:48).

⁵⁶²Παπάζογλου(2009:85).

⁵⁶³Για ορθογραφικά λάθη αντιγραφέα,βλ.Καπετανάκη(2017:4),Turner(2007:88,124),Παπάζογλου(2009:200-206).

⁵⁶⁴Houston(2013:189).Για αιτίες αντιγραφικών σφαλμάτων,βλ.Παπάζογλου(2009:88).

⁵⁶⁵Delattre ό.π.65-66,Easterling & Knox (2000:43).Για διορθωτή,βλ.Μανδηλαράς(2005:182-183).

⁵⁶⁶Capasso(1982:24).

αντίγραφο του πρώτου προχριστιανικού αιώνα του Πολύστρατου (*P.Herc.336+1150*) που περιέχει πολλές παραλείψεις, επαναλήψεις και απρόσεκτα σφάλματα, τα οποία δεν έχουν διορθωθεί από τον αρχικό γραφέα⁵⁶⁷. Οι δε *P.Herc.1418*⁵⁶⁸ του Φιλόδημου και *P.Herc.346*⁵⁶⁹ ενός άγνωστου συγγραφέα (και τα δύο του 1^{ου} αι. π.Χ.), είχαν συνταχθεί από ιδιαίτερα αμελείς γραφείς, ενώ ο φιλοδήμιος *P.Herc.1065*⁵⁷⁰ αποτελεί μία χειρίστη αντιγραφή με πληθώρα ορθογραφικών λαθών, μερικά εκ των οποίων διορθώθηκαν με διαγραφές κ.ά.⁵⁷¹. Τα λάθη αυτά κάλλιστα θα μπορούσαν να οφείλονται είτε σε ελαττωματικές υπαγορεύσεις κειμένου⁵⁷² (αν και η αντιγραφή γινόταν από γραπτά κείμενα⁵⁷³), είτε να προέκυψαν από τις διορθώσεις των υποδειγμάτων προς αντιγραφή, καθώς ενδέχεται ο δημιουργός του αντίγραφου που διασώζεται να μην κατανόησε ή ερμήνευσε σωστά τις διορθώσεις στο πρότυπό του. Θα μπορούσε ακόμη και να υποτεθεί ότι στην περίπτωση αυτών των χειρογράφων ο αντιγραφέας καταγινόταν όχι με πρωτότυπα, αλλά με αντίγραφα και ίσως με αντίγραφα των αντιγράφων...

Επιπροσθέτως κατά τη διαδικασία της διόρθωσης πολλές φορές παρατηρείται να αλλάζει το χέρι του γραφέα, όπως στον *P.Herc.176* (ενός άγνωστου συγγραφέα που αντιγράφηκε το δεύτερο προχριστιανικό αιώνα), όπου άλλαξε το χέρι του γραφέα στο κείμενο μετά από περίπου 1,7 μέτρο. Ειδικότερα το πρώτο μέρος (Α) του κειμένου αντιγράφηκε αργότερα από το δεύτερο μέρος (Β), ενώ στις τελευταίες τέσσερις στήλες, πριν συμβεί η αλλαγή από το (Α) στον (Β), τα γράμματα συμπτύσσονται⁵⁷⁴. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε ζημιές χρήσης σε κάποιο σημείο του αρχικού γνήσιου μέρους του τμήματος (Α) και σε περίπτωση που αυτό συνέχισε να αντιγράφεται, τότε θα μπορούσε ο αντιγραφέας του (Α) να ήθελε να τελειώσει το νέο αντίγραφο του στο κάτω μέρος της στήλης⁵⁷⁵ με τέτοιο τρόπο, ώστε να ενταχθεί απόλυτα στην αντιγραφή του (Β) που επακολούθησε. Γενικότερα είναι πλέον αποδεκτό ότι η συλλογή έχει δημιουργηθεί

⁵⁶⁷Indelli(1978:87-93).

⁵⁶⁸Για *P.Herc.1418*,βλ.Militello(1997:101-103).

⁵⁶⁹Για *P.Herc.346*,βλ.Capasso(1982:24).

⁵⁷⁰Για *P.Herc.1065*,βλ.De Lacy&De Lacy(1941:11) και Janko(2000:81-83).

⁵⁷¹Houston(2014:107).

⁵⁷²Για υπαγόρευση κατά τη διαδικασία αντιγραφής,βλ.Mioni(1998:96-99),Μανδηλαράς(2005:183-184), Παπάζογλου(2009:88-89),Easterling &Knox(2000:43-44).

⁵⁷³Yuen-Collingridge & Choat(2012:827-830).

⁵⁷⁴Houston(2014:108).

⁵⁷⁵Ο γραφέας θα μπορούσε να υποχρεώσει τον εαυτό του να τελειώσει, καθώς ήθελε να αποφύγει την έναρξη μίας άλλης στήλης,βλ.Puglia(1997:42,96) και Houston(2014:108).

από ποικίλους γραφείς, καθώς έχουν εντοπιστεί έως και τριάντα τέσσερις διαφορετικοί γραφικοί χαρακτήρες και υφίστανται εκατοντάδες κύλινδροι ή αποσπάσματα που δεν έχουν ακόμη εκχωρηθεί σε κάποιο γραφέα, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των αντιγραφέων να δύναται να αυξηθεί γεωμετρικά⁵⁷⁶. Για παράδειγμα στον *P.Herc.1050* του Φιλόδημου (που αντιγράφηκε κατά το τρίτο τρίμηνο του πρώτου αιώνα π.Χ.), εμφανίζεται μία αλλαγή χειριών, η οποία τροφοδοτεί την υπόθεση της φθοράς του τέλους του ρολού και της εν συνεχεία αντικατάστασής του⁵⁷⁷.

Τούτου δοθέντος, οι καλλιγραφικοί τίτλοι θα μπορούσαν κάλλιστα να εκληφθούν σε αρκετές περιπτώσεις ως δείκτες επισκευής των κυλίνδρων⁵⁷⁸. Σημειώνεται ότι τρία τουλάχιστον από τα προαναφερόμενα έντεκα φιλοδήμια χειρόγραφα που φέρουν σαφή σημάδια επισκευής⁵⁷⁹, δύναται να έχουν επισκευαστεί ή προστεθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη δημιουργία της συλλογής στα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ. Στον *P.Herc.1424* για παράδειγμα, το αρχικό φύλλο παπύρου στο τέλος του κειμένου αποκόπηκε και νέα φύλλα συγκολλήθηκαν, γεγονός που υποδηλώνει ότι το άκρο του ρολού είχε καταστραφεί ή υποστεί φθορά και έτσι αποκόπηκε κι αντικαταστάθηκε με μία νέα διακοσμητική επένδυση του χειρογράφου⁵⁸⁰. Ο δε διμερής *P.Herc.1420+1056*⁵⁸¹ του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα αντιγράφηκε από έναν αμελή γραφέα κι επιπλέον σχίστηκε στα δύο, επισκευάστηκε και ακολούθως συντηρήθηκε για αυτή την ως επί το πλείστον καλαίσθητη συλλογή. Επιπροσθέτως στον *P.Herc.1005* (του Φιλόδημου με άγνωστο τίτλο) και τον *P.Herc.1497* (Φιλόδημος, *Περί Μουσικής* IV), ένας γραφέας εισήγαγε ελληνικούς αριθμούς επάνω δεξιά με καλλιγραφικό χαρακτήρα, πράξη που υποδεικνύει προσπάθεια αντικατάστασης⁵⁸². Εάν ισχύει αυτό, τότε ο εντοπισμός αυτών των διακοσμητικών τίτλων θα εξηγούσε το γιατί προστέθηκαν καλλιγραφικοί και όχι απλοί τίτλοι⁵⁸³. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις είναι δύσκολο να διαφανεί εάν ένας κύλινδρος είχε καταστραφεί και επιδιορθωθεί ή εάν κατά τη διαδικασία της αντιγραφής

⁵⁷⁶Houston ό.π.127.

⁵⁷⁷Henry(2009:90-91).Συνήθως η αλλαγή χειριών διαφαίνεται στο ύψος και στο εύρος των στηλών.

⁵⁷⁸Houston(2014:117).

⁵⁷⁹Del Mastro(2002:251-254).Τα χειρόγραφα που δείχνουν επιδιορθωμένα είναι:*P.Herc.1424,1497,1675*. Λιγότερο τα *P.Herc.873,1005* και οι αρχές των *P.Herc.222,1457*.

⁵⁸⁰Houston(2014:117).Για το πόσο εύκολη ήταν η φθορά του παπύρινου υλικού των κυλίνδρων και για πεισσότερα μειονεκτήματα των παπύρινων κυλίνδρων,βλ.Παπάζογλου(2009:62-63).Πρβ.Turner (2007:95).

⁵⁸¹Laursen(1987:77),ιδίου(1995:27-31)και ιδίου (1997:50).Πρβ.Puglia(1997:40-42).

⁵⁸²Del Mastro(2002:247,253-254).

⁵⁸³Houston(2014:117).

απλά είχε αντικατασταθεί από άλλο χέρι αντιγραφέα για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα⁵⁸⁴. Σε ένα αντίγραφο για παράδειγμα του φιλοδήμιου έργου *Περί Ποιητικής* (*P.Herc.1074b+1677a+1081b* κ.ε.), το χέρι (B) υποκατέστησε το χέρι (A) για επτά έως δέκα στήλες⁵⁸⁵. Ομοίως δε σε ένα άλλο χειρόγραφο (*P.Herc.1669*) ένας δεύτερο χέρι ανέλαβε την αντιγραφή σε ορισμένο σημείο, αλλά το πρώτο χέρι επέστρεψε και αντέγραψε την τελευταία στήλη⁵⁸⁶. Από την άλλη σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι σαφές εάν η παρουσία των δύο χεριών οφείλονται σε επισκευή ή σε εργασία διαφορετικών τμημάτων του κειμένου⁵⁸⁷.

Ως προς τα χειρόγραφα λατινικής γραφής της συλλογής, αυτά είναι γενικώς λιγότερο καλοδιατηρημένα και δεν παρουσιάζουν καλαίσθητα γράμματα σε σημείο μάλιστα να κρίνεται με δυσκολία τόσο η αρχική τους ποιότητα, όσο και η παρουσία των διαφόρων αντιγραφών⁵⁸⁸. Ο *P.Herc.817* (με το ποίημα που αναφέρεται στον πόλεμο του Ακτίου) έχει στήλες κατά μέσο όρο εύρους 19.5εκ., γεγονός που αντικατοπτρίζει ότι είναι γραμμένος σε ένα ασυνήθιστα μεγάλου μήκους χειρόγραφο⁵⁸⁹. Γιατί σε περίπτωση που δεν επαρκούσε η χωρητικότητα ενός κυλίνδρου χρησιμοποιούνταν ή μεγαλύτερου μήκους ή και επιπρόσθετοι πάπυροι, με αποτέλεσμα ένα λογοτεχνικό έργο να περιλαμβάνεται σε μία σειρά παπύρων (*τόμοι*), με κίνδυνο αυτή η κατάτμηση ενός έργου να αποτελεί ενίοτε την αιτία να χαθεί η συνέχεια του⁵⁹⁰.

Πέραν όλων αυτών, ιδιαίτερη μνεία γίνεται σε μία σημαντική κατηγορία παπύρων της συλλογής, οι οποίοι στην οπίσθια/εξωτερική όψη (*verso*⁵⁹¹) διασώζουν διαφορετικό έργο από εκείνο της εσωτερικής τους πλευράς (*recto*), ενώ άλλη κατηγορία αποτελούν όσα χειρόγραφα έχουν σβησμένο το αρχικό τους περιεχόμενο και ξαναγραμμένο, τα επονομαζόμενα *παλίμψηστα*⁵⁹². Ως προς τους πρώτους πάπυρους έχει διαπιστωθεί πως ορισμένα χειρόγραφα εμπεριέχουν γραφή ή ίχνη γραφής και στις δύο τους πλευρές και ως εκ τούτου θα μπορούσαν να είναι *οπισθογραφημένα*⁵⁹³, όπως συνέβη σε γνωστά

⁵⁸⁴Houston ό.π.109.

⁵⁸⁵Del Mastro(2010:6-9).

⁵⁸⁶Del Mastro ό.π.9-20.

⁵⁸⁷Del Mastro ό.π.20-40.

⁵⁸⁸Radiciotti(1998:356-359).

⁵⁸⁹Για *P.Herc.817*,βλ.Lowe(1938:385).Πρβ.Johnson(2004:116).

⁵⁹⁰Mioni(1998:29).

⁵⁹¹Για όρο *verso*,βλ.Καπετανάκη(2017:2),Μανδηλαράς(2005:79),Turner(2007:21).

⁵⁹²Mioni(1998:51-53),Παπάζογλου(2009:43-46),Turner(2007:23,239).

⁵⁹³Καπετανάκη(2017:2),Mioni ό.π.29.Πρβ.Turner(2007:124-125).

παραδείγματα παπύρων όπου τα κείμενα στο *verso* ήταν σύντομα και μάλλον προορίζονταν να προσθέσουν κάτι ή να τροποποιήσουν το κείμενο στην πρόσθια όψη⁵⁹⁴. Αν και τα *οπισθογραφημένα* αποτελούν σπάνια περίπτωση, ένα σημαντικό ποσοστό τους υπάρχουν πάντοτε σε κάθε συλλογή και είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι ούτε ένα δεν έχει προσδιοριστεί μέχρι τούδε μεταξύ των παπύρων του Ηρακλείου⁵⁹⁵, εφόσον δεν υφίσταται έως τώρα κανένας κύλινδρος με τις δύο πλευρές εντελώς καλυμμένες με κείμενο ή με την οπίσθια όψη να είχε ξαναχρησιμοποιηθεί προκειμένου να αντιγραφεί ένα διαφορετικό από το *recto* εκτεταμένο κείμενο. Τονίζεται δε πως υφίστανται μόνο δύο κύλινδροι (*P.Herc.972* και *P.Herc.1670*⁵⁹⁶) που εμπεριέχουν αμφίπλευρο κείμενο⁵⁹⁷. Πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση όμως είναι ο *P.Herc.1021*, που το κείμενο του στο *recto* εμπεριέχει σημειώσεις, αναθεωρήσεις, προσθήκες και διαγραφές⁵⁹⁸, ενώ σε ένα σημείο στο *verso* διαθέτει ένα σημείωμα⁵⁹⁹, που υποδηλώνεται (από τις πολλές γραμμές κειμένου) ως προσθήκη, καθώς δεν ομοιάζει με τελικό σχέδιο γραφής (δεν είναι καν ένα συνεχές κείμενο), αλλά κυρίως με σημειώσεις ή προσχέδια αποσπασμάτων που οργανώνονται σε μία λογική σειρά ή ακόμη και αναθεωρήσεις ενός κειμένου. Συνεπώς δεν υφίσταται καμία σαφής ένδειξη επί του παρόντος ότι οι οπίσθιες όψεις των κυλίνδρων της έπαυλης είχαν επαναχρησιμοποιηθεί για να αντιγράψουν νέα κείμενα ή ότι τα κείμενα συνεχίστηκαν από τη μία όψη στην άλλη⁶⁰⁰. Επιπλέον σημειώνεται πως δεν έχει βρεθεί κανένα χειρόγραφο που να εικονογραφείται, αλλά πως υφίστανται τουλάχιστον τρία (*P.Herc.1061*⁶⁰¹, 1642 και 1822) που εμπεριέχουν γεωμετρικές εικόνες⁶⁰². Παράλληλα είναι αξιοσημείωτο πως παρότι το τέλος των κειμένων συχνά χαρακτηρίζεται από μία *κορωνίδα*, οι γραφείς δεν φαίνεται να είχαν αναπτύξει τη δική τους ατομική *κορωνίδα* ως αυτοπροσδιοριστικό στοιχείο⁶⁰³.

⁵⁹⁴Houston(2014:110).

⁵⁹⁵Για οπισθογραμμένα χειρόγραφα σε άλλες συλλογές, βλ. Houston(2009:252-254), Otranto(2000:98-99).

⁵⁹⁶Capasso(2000:8-9,13-20) αντίστοιχα για τους δύο κυλίνδρους.

⁵⁹⁷Capasso ό.π.24,75.

⁵⁹⁸Capasso ό.π.17-18.

⁵⁹⁹Cavallo(1984:14-17). Πρβ. Capasso(2000:21-24). Ίσως πρόκειται για τον *P.Herc.164*, βλ. Houston ό.π.110.

⁶⁰⁰Houston(2014:110).

⁶⁰¹Για τον *P.Herc.1061*, βλ. Tepedino Guerra(1991:95-96).

⁶⁰²Οι τρεις: *P.Herc.1061*, 1642, 1822, αποτελούν χειρόγραφα του Δημητρίου Λάκωνα, βλ. Angeli & Dorandi (1987:89-103).

⁶⁰³Houston(2014:107). Η *κορωνίδα* αποτελεί ένα διακοσμητικό και μερικές φορές περίτεχνο σημείο στίξης που διαφέρει σημαντικά στο μέγεθος και τη μορφή, βλ. Turner(2007:259) και Παπάζογλου(2009:103).

2.5.3. Ιδιομορφίες γραφής παπύρων

Οι παλαιογραφικές ενδείξεις⁶⁰⁴ σε ορισμένα χειρόγραφα της συλλογής του Ηρακλείου συμβαίνει να τονίζουν κάποιες ιδιομορφίες γραφής⁶⁰⁵ που εμφανίζουν, καθώς σ'αυτά αναγράφονται ποικίλες σημειώσεις, για παράδειγμα *στιχομετρίας*⁶⁰⁶, ενός τυποποιημένου συστήματος καθορισμού της έκτασης ενός έργου⁶⁰⁷. Οι στιχομετρικές αυτές ενδείξεις συνήθως σημειώνουν στο αριστερό περιθώριο των κειμένων τις εκατοντάδες των στίχων, ενώ στο τέλος του έργου είθισται να δίνεται ο συνολικός αριθμός των στίχων, συνήθως στην αττική σημειογραφική του παράστασης⁶⁰⁸. Τέτοια στιχομετρικά σύνολα έχουν σημασία για τον καθορισμό των διαφόρων σταδίων παράδοσης των κειμένων (λ.χ. των αντιγράφων) κι επιβεβαιώνουν ότι δεν έχουν εκπέσει χωρία του κειμένου ή στην αντίθετη περίπτωση εξηγούν την ύπαρξη παραλείψεων⁶⁰⁹.

Οι απανθρακωμένοι πάπυροι της Καμπανίας παραδίδουν πολλά χειρόγραφα που περιλαμβάνουν τέτοιου είδους στιχομετρικά σύνολα, ακολουθώντας μία εντελώς τυποποιημένη πρακτική στην αντιγραφή των κειμένων⁶¹⁰. Συγκεκριμένα στη συλλογή υφίστανται τουλάχιστον δεκατέσσερις κύλινδροι συγγραφέων (εκτός του Φιλόδημου) που περιλαμβάνουν στιχομετρία (όπως ο *P.Herc.1148* με το *Περί φύσεως* του Επίκουρου), όπου παρατηρείται τέσσερα χειρόγραφα του συγκεκριμένου έργου⁶¹¹ να αναγράφουν (στο τέλος μερικών κεφαλαίων, μετά την επανάληψη του τίτλου) τον αριθμό των στίχων και το άθροισμα των γραμμένων στηλών⁶¹². Παρόμοια *σημειώματα*⁶¹³ υφίστανται και σε παπύρους που παραδίδουν το φιλοδήμειο κείμενο *Περί Ρητορικής* (*P.Herc.1151*), ενώ η συλλογή περιλαμβάνει σαράντα εννέα ακόμη πραγματείες του, όπου τουλάχιστον είκοσι δύο εξ αυτών εμπεριέχουν στιχομετρία ή κατηγορίες γραμμών και στηλών ή τον αριθμό των φύλλων του παπύρου, αλλά σε τρεις περιπτώσεις παρέχουν

⁶⁰⁴Turner(2007:123-132).

⁶⁰⁵Για ιδιομορφίες γραφής χειρογράφων,βλ.Μιονι(1998:108-113),Παπάζογλου(2009:100-108).

⁶⁰⁶Graux(1978:97-144),Μιονι(1998:46,108),Μανδηλαράς(2005:183),Turner(2007:125,130-131) και Ohly(1928:31-73).

⁶⁰⁷Παπάζογλου(2009:100).

⁶⁰⁸Easterling & Knox (2000:43).

⁶⁰⁹Turner(2007:130).

⁶¹⁰Easterling & Knox ό.π.43.

⁶¹¹Gigante(1979:45-48).Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και ο *P.Herc.1191*,βλ.Laursen(1987:77-78).Τα τέσσερα χειρόγραφα με στιχομετρία είναι: *P.Herc.1042,1148a,1151* και 1385, ενώ ενδέχεται ο *P.Herc.154* να αποτελεί ένα επιπρόσθετο, πέμπτο χειρόγραφο,βλ.Houston(2013:201-202).

⁶¹²Μιονι(1998:109).

⁶¹³Για *σημειώματα*,βλ.Καπετανάκη(2017:18),Παπάζογλου(2009:97-100).

μόνο μέτρηση στηλών⁶¹⁴. Τα συγκρίσιμα στοιχεία των χειρόγραφων όλων των συγγραφέων (εκτός του Επίκουρου και του Φιλόδημου) υποδεικνύουν δεκαεπτά κύλινδρους, από τους οποίους οι έξι διαθέτουν στιχομετρία⁶¹⁵. Διευκρινίζεται πως πρόκειται για ενδείξεις που εμφανίζονται σε κείμενα όλων των χρονολογικών περιόδων (εκτός από τον τρίτο αιώνα π.Χ.) και σε τουλάχιστον έξι από τους οκτώ Έλληνες συγγραφείς (εκτός του Μητρόδωρου και του Πολύστρατου)⁶¹⁶.

Η λειτουργία της στιχομετρίας δεν είναι απολύτως εμφανής, γι' αυτό κρίνεται σκόπιμο να θεωρηθεί ότι βασική επιδίωξη αυτών των μετρήσεων ήταν ο καθορισμός της αμοιβής του αντιγραφέα⁶¹⁷, μια και είναι σχεδόν βέβαιο ότι ξεκίνησε ως ένας πρακτικός τρόπος υπολογισμού του αριθμού των γραμμών του συντάξε⁶¹⁸. Εφόσον όμως γίνεται αποδεκτό πως η στιχομετρία προορίζεται πάντοτε για το σκοπό αυτό, τότε προκύπτει αβίαστα η στιχομετρική ένδειξη ως μία λυδία λίθος εξακρίβωσης της εμπορικής παραγωγής όσων χειρόγραφων τη διαθέτουν. Γιατί εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα πως τέτοιας μορφής χειρόγραφα με μετρήσεις παράγονται για το εμπόριο, είτε από ένα γραφέα που εργάζεται με προμήθεια, είτε από έναν αντιγραφέα ή βιβλιοπώλη που ήλπιζε να πουλήσει το κείμενο⁶¹⁹. Στην περίπτωση αυτή βέβαια τέτοια επαγγελματικά κείμενα δε θα είχαν παραχθεί στην έπαυλη από ένα δούλο που ανήκει στον κάτοχο της συλλογής. Η αλήθεια όμως είναι ότι υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με τη φύση αυτών των μετρήσεων, καθώς είναι δυνατόν για παράδειγμα ένας έμισθος δούλος απλώς να αντέγραψε τη στιχομετρική αρίθμηση που βρήκε στο αρχέτυπο μαζί με το υπόλοιπο κείμενο⁶²⁰. Πάντως αναμφιβόλως η αρχή του στιχομετρικού συστήματος ανάγεται στην αρίθμηση των στίχων από επαγγελματίες αντιγραφείς για τον καθορισμό του ύψους της αμοιβής τους. Συνεπώς η παρουσία τους σε κείμενα αντιγραμμένα στην οπίσθια όψη ενός κυλίνδρου που περιέχει έγγραφα στην πρόσθια, αποκτούν ιδιαίτερη βιβλιογραφική σημασία γιατί αποτελούν

⁶¹⁴Gigante(1979:45-48), Militello(1997:81), Delattre(2006:58-59), Janko(2000:13). Για τα τρία χειρόγραφα με μέτρηση στηλών: *P.Herc.*163, *P.Herc.*1423, βλ. Bassi(1909:333) και *P.Herc.*1497, βλ. Bassi(1909:329-331).

⁶¹⁵Ο Gigante(1979:45-48) απαριθμεί δεκαπέντε χειρόγραφα. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και ο *P.Herc.*1380 και *P.Herc.*1533, βλ. Kleve & Del Mastro(2000:149-156). Σημειώνεται πως τα έξι χειρόγραφα είναι: *P.Herc.*1027, 1032, 1038, 1041, 1533, 1786.

⁶¹⁶Houston(2013:190).

⁶¹⁷Easterling & Knox(2000:43), Mioni(1998:110), Turner(2007:130), Houston(2014:118), Παπαζογλου(2009:101).

⁶¹⁸Για στιχομετρία (*stichometry*), βλ. Damschen(2008:834-835) και Bassi(1909:321-63, 481-515).

⁶¹⁹Turner(2007:130), Houston(2013:190).

⁶²⁰Houston ό.π.191.

βέβαιη απόδειξη ότι πρόκειται για χειρόγραφα που δημιουργήθηκαν από έμπειρο επαγγελματία που αμοίφθηκε για την εργασία του⁶²¹.

Κατ' ακολουθίαν, αν γίνει αποδεκτή η εικασία πως η πλειοψηφία των χειρογράφων που εμφανίζουν στιχομετρία παρήχθησαν στο εμπόριο, τότε έπονται ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις, εφόσον δύο από τα χειρόγραφα με στιχομετρία (*P.Herc.1027*⁶²² του Καρνείσκου και *P.Herc.1647*⁶²³ του Δημητρίου Λάκωνα) έχουν εκληφθεί ήδη ότι ανήκουν στη βασική συλλογή που έφερε ο Φιλόδημος στην Ιταλία. Αν μάλιστα θεωρηθεί βέβαιη η ύπαρξη μίας τέτοιας συλλογής, τότε αυτά τα δύο χειρόγραφα καταδεικνύουν πως (τουλάχιστο ένα μέρος τους) είχαν προετοιμαστεί για εμπορικούς σκοπούς. Ομοίως ένα από τα τελευταία χειρόγραφα (*P.Herc.1038*⁶²⁴) του Χρύσιππου εμπεριέχει στην καταμέτρηση μία συνοπτική γραμμή, που ενδέχεται να υποδεικνύει ότι ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα ανέθεσε ή αγόρασε από έναν έμπορο⁶²⁵ αυτό το χειρόγραφο και ότι ίσως αυτά τα δεκάδες χειρόγραφα να παρέχουν σταθερές (αν όχι αλάθητες) ενδείξεις για την παρουσία στη συλλογή εμπορικά παρασκευασμένων κειμένων, που χρονολογούνται σχεδόν σε κάθε περίοδο⁶²⁶. Είναι δε σύνηθες όταν απαντάται στιχομετρία, αυτή να μετριέται στο περιθώριο (*P.Herc.1428*), αποτελούμενη μερικές φορές από αρχαιοελληνική αρίθμηση, ενώ ενίοτε μπορεί να έχει σημειωθεί στο επάνω μέρος (*P.Herc.1497*, όπου κάθε δέκατη στήλη είναι αριθμημένη) ή στο κάτω μέρος (*P.Herc.1423*)⁶²⁷. Πιθανότατα όμως πρόκειται για αριθμούς που κληρονομήθηκαν από τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, που χρησιμοποιούσε αυτό το σύστημα προσδιορισμού της έκτασης ενός έργου⁶²⁸.

Είναι αξιοσημείωτο πάντως πως η παρουσία της στιχομετρίας αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ορισμένα έργα του Φιλόδημου παρασκευάστηκαν από επαγγελματίες γραφείς που δεν εργάστηκαν εντός της έπαυλης⁶²⁹, άρα ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής θα πρέπει να ανέθεσε την αντιγραφή τους σε επαγγελματίες, που συμπεριέλαβαν στιχομετρία στα

⁶²¹Houston(2013:191).

⁶²²Capasso(1988:155,140-4,147-50).

⁶²³Bassi(1909:501).

⁶²⁴Bassi ό.π.356-357.

⁶²⁵Delattre(2006:78).

⁶²⁶Houston(2013:91).

⁶²⁷Bassi(1909:481-515).

⁶²⁸Arrighetti(1960: 274,289),Mioni(1998:109),Παπάζογλου(2009:101).

⁶²⁹Houston(2014:119).

κείμενα, προκειμένου να διαπιστωθεί το χρηματικό ποσό που θα έπρεπε αναλόγως να τους καταβληθεί. Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να μνημονευτεί ότι τα σχέδια των ορθογραφικών λαθών που βρέθηκαν στα χειρόγραφα του Ηρακλείου καταδεικνύουν ότι δεν ήταν τα πρωτότυπα, αλλά ότι τα αντίγραφα αυτά δημιουργούνταν από γραφείς που αρχικά μελετούσαν το πρωτότυπο και εν τη συνεχεία το αναπαρήγαγαν. Ακόμη όμως και στην περίπτωση των φιλοδήμιων χειρογράφων η συλλογή φαίνεται να αποτελείται από αντίγραφα, που μπορεί να έχουν δημιουργηθεί κατόπιν προμήθειας από επαγγελματίες αντιγραφείς τα οποία θεωρητικά είναι πιθανόν να προετοιμάστηκαν εντός της έπαυλης προς πώληση για κάπου αλλού και ότι περιλαμβάνουν μετρήσεις των στίχων, προκειμένου να καθορισθεί το ανάλογο αντίτιμο των συντακτών τους⁶³⁰.

Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι ο φιλοδήμιος *P.Herc.1674*⁶³¹(στον οποίο περιλαμβάνονται πιθανότατα μετρήσεις γραμμών και στηλών) αποτελεί ένα σχετικά ημιτελές αντίγραφο με μεταβλητό γραφικό χαρακτήρα κι ακανόνιστα χαρακτηριστικά⁶³². Συνεπώς πρόκειται για ένα χειρόγραφο που αν κι από τη φύση του δεν προοριζόταν να πωληθεί (και έτσι δεν χρειαζόταν να τιμολογηθεί) εντούτοις περιλαμβάνει στιχομετρία. Αξίζει επίσης να αναφερθούν ορισμένα από τα μεταγενέστερα χειρόγραφα της συλλογής όπως ο *P.Herc.1038* για παράδειγμα (ένα αντίγραφο του Στωϊκού Χρύσιππου που αντιγράφηκε στα τέλη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα ή στις αρχές του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα) που περιλαμβάνει στιχομετρία⁶³³ (αν και φαίνεται απίθανο ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής να παρήγαγε κείμενα των Στωϊκών προς πώληση, αλλά είναι πιο πιθανό να αγόρασε αυτόν τον παπύρινο κύλινδρο), που σε κάθε περίπτωση το βέβαιο είναι πως είχε συνταχθεί από επαγγελματία γραφέα⁶³⁴. Γενικότερα τα στοιχεία της συλλογής είναι ισχνά, αλλά φαίνεται να αποδεικνύουν πως ένα σημαντικό ποσοστό των κυλίνδρων που έχουν στιχομετρία δεν έχουν παραχθεί εντός, αλλά εκτός της έπαυλης: θα

⁶³⁰Houston ό.π.120.

⁶³¹Ο *P.Herc.1674* ανήκει σε ομάδα τουλάχιστον τεσσάρων χειρογράφων που αυτοπροσδιορίζονται ως υπομνηματικά: *P.Herc.168*(με άγνωστο τίτλο),*P.Herc.1427*,*P.Herc.1674* και *P.Herc.1506*, αντίγραφα του *Περί Ρητορικής* του Φιλόδημου, βιβλία πρώτο, δεύτερο και τρίτο αντίστοιχα. Έχει υπάρξει πολλή συζήτηση σχετικά με την ακριβή έννοια του όρου υπομνηματικά, με τον *Tiziano Dorandi* να υποστηρίζει ότι δείχνει το προσχέδιο ενός χειρογράφου που πρόκειται να κυκλοφορήσει ανάμεσα σε φίλους, σε αντίθεση με το τελικό αντίγραφο για γενική διανομή,βλ.*Dorandi(2007:70-77)*.Για τις περιπτώσεις των *P.Herc.1672*, *P.Herc.1426*,βλ.*Blank(1998:133)* και *Houston(2014:113)*.

⁶³²*Cavallo(1983:265-267)*,*Antoni & Dorival(2007:103-109)*,*Antoni(2007:43-52)*,*Dorandi(2007:71-72)*.

⁶³³*Bassi(1909:356-57)*.Σημειώνεται πως ο *P.Herc.1384* διαθέτει στιχομετρία,βλ.*Antoni&Dorival(2007:103-109)* και *Antoni(2007:43-52)*.

⁶³⁴Houston(2014:120).

μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ότι αυτοί ανατέθηκαν στην αγορά, αλλά αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί επαρκώς ακόμη...

Επιπροσθέτως τα παλαιογραφικά δεδομένα μέσα σε ένα πλαίσιο αρχών κριτικής της μορφής αυτών των κειμένων, υποδεικνύουν ένα μικρό αριθμό χειρογράφων να περιέχει διάσπαρτες σύντομες σημειώσεις περιθωρίου, που καθώς βέβαια υφίστανται εκτός του κειμένου, παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο του κυλίνδρου⁶³⁵, ενώ ενίοτε προχωρούν και πέρα από τις συνηθισμένες διορθώσεις λαθών (*P.Herc.1148*⁶³⁶, *P.Herc.1479*⁶³⁷, *P.Herc.1006*⁶³⁸, *P.Herc.1151*⁶³⁹, *P.Herc.336+1150*⁶⁴⁰). Τις περισσότερες φορές τέτοιας σύνθεσης *βιβλιογραφικά σημειώματα*⁶⁴¹ δημιουργούνται από το πρόσωπο που αντέγραψε το κείμενο και παρέχουν το όνομα του συγγραφέα⁶⁴², τον τίτλο⁶⁴³ του έργου και ενδεχομένως τον αριθμό του κυλίνδρου⁶⁴⁴. Ο σκοπός όμως αυτού του παρασελίδιου σχολιασμού δεν είναι προφανής, εφόσον οι ίδιες πληροφορίες (συγγραφέας, τίτλος και αριθμός) περιλαμβάνονται και στον αρχικό τίτλο του κυλίνδρου, ίσως όμως να σημειώνονταν για να καταστήσουν πιο εύχρηστο τον εντοπισμό ενός συγκεκριμένου τίτλου ή του ίδιου του κυλίνδρου εντός της παύρινης συλλογής⁶⁴⁵.

Αυτό που προκαλεί εντύπωση σχετικά με τη στιχομετρική αρίθμηση και τις σημειώσεις είναι το πόσο λίγα είναι⁶⁴⁶ τα χειρόγραφα που εμπεριέχουν τέτοιας μορφής γραφή στο περιθώριο, η οποία όπως φαίνεται αποτελείται από διορθωτικές παρεμβολές ή τροποποιήσεις του κειμένου. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ενυπάρχουν καταχωρήσεις πολλών γραμμών, αλλά είναι αβέβαιο περιεχομένου και γραμμένες με το

⁶³⁵Houston(2013:191).

⁶³⁶Janko(2008:71),Leone(2005:25).

⁶³⁷Janko(2002:40),Longo Auricchio(2008:194).Πρβ.Sedley(1973:12).

⁶³⁸Assante(2008:112-113,156).

⁶³⁹Gigante(1979:278),Longo Auricchio(2008:194),Millot(1977:12-13).

⁶⁴⁰Delattre(2006:57),Indelli(1978:87-89,90-93).

⁶⁴¹Για *βιβλιογραφικά σημειώματα*,βλ.Mioni(1998:103-107).

⁶⁴²Στον *P.Herc.1426* υπάρχει γραμμένο κάτω από τη λήξη της τελευταίας στήλης του κειμένου το όνομα *Ποσειδώναξ*, ίσως το όνομα του αντιγραφέα,ενός βιβλιοπώλη ή πρώην κατόχου του χειρογράφου.Το ίδιο και στον *P.Herc.1032*,όπου το όνομα του *Χαρισίου* εμφανίζεται κάτω από την τελευταία γραμμή της τελευταίας στήλης, λίγο δεξιά και επάνω, όπου δίνεται ο συγγραφέας και ο τίτλος.

⁶⁴³Στην περίπτωση ενός πολύτομου έργου (λ.χ.*P.Herc.1457*)συμβαίνει αυτό να διαθέτει δικό του ξεχωριστό υπότιτλο.Ετσι μετά τον τίτλο του όλου έργου ολογράφως ακολουθεί η φράση «μετά δ' εστι» με τον τίτλο του μεμονωμένου βιβλίου.Πρβ.Monet(2001:200).

⁶⁴⁴Gigante(1979:45-48).

⁶⁴⁵Houston(2014:112).

⁶⁴⁶Ο *Peter van Minnen* υποστήριξε ότι ίσως τα όμορφα αντίγραφα των λίγων σχολίων περιθωρίου ανήκουν σε ιδιοκτήτες που τους ήθελαν προς επίδειξη καλογραμμένους και χωρίς σημειώσεις,βλ.Van Minnen(1998:106-108).

χέρι του αρχικού γραφέα⁶⁴⁷. Άλλοτε ένα δεύτερο χέρι έχει εισέλθει σε ένα μάλλον διευκρινιστικό κείμενο ή για κάποιου είδους σχόλια κι άλλοτε ένα διαφορετικό χέρι (για παράδειγμα στο απόσπασμα *P.Herc.994* του Φιλόδημου) παρέχει ένα σημείωμα στο κάτω μέρος μίας στήλης, ενώ σε ένα επικούρειο απόσπασμα του *P.Herc.243*, συμβαίνει ένα άλλο χέρι να σημειώνει κάποιες επιπρόσθετες γραμμές⁶⁴⁸.

Διευκρινίζεται πως η συλλογή του Ηρακλείου δεν υφίσταται προς το παρόν κανένα παράδειγμα με σχόλιο που να προστέθηκε στο κείμενο από κάποιο αναγνώστη⁶⁴⁹. Εξυπακούεται βέβαια πως πολλά χειρόγραφα δεν έχουν ακόμη επεξεργαστεί και συνεπώς τέτοιου είδους σημειώματα ενδέχεται να εμφανιστούν αργότερα, αλλά τα κείμενα που ήδη δημοσιεύτηκαν δεν αποκαλύπτουν σημαντικό αριθμό σημειώσεων περιθωρίου. Προκαλεί εντύπωση όμως ότι παρότι οι Επικούρειοι υπήρξαν ένθερμοι φιλόλογοι κι εύλογα στο έργο τους να λάμβαναν υπόψη τέτοιου είδους σημειώματα, μολοταύτα σε αυτά τα χειρόγραφα οι αντιγραφείς έχουν ενσωματώσει ελάχιστα⁶⁵⁰.

2.6. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

Ως προς τη χρονολόγηση των κυλίνδρων⁶⁵¹, αυτή καθορίζεται από το έτος 79 μ.Χ., όπου το *terminus ante quem* τους σημαδεύει το κατώτατο όριο ηλικίας τους, ενώ ως προς το ανώτερο όριο, τα έργα προέρχονται από διαφορετικές εποχές που καλύπτουν τη χρονική περίοδο που μεσολαβεί από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁵². Έτσι συμβαίνει κατά τη χρονική στιγμή που ο Βεζούβιος εξερράγη το 79 μ.Χ.⁶⁵³, μέρος των χειρόγραφων κυλίνδρων της συλλογής να ήταν λιγότερο από 100 ετών (*P.Herc.1020*⁶⁵⁴, *P.Herc.1055*⁶⁵⁵ κ.ά.), η πλειοψηφία τους να ήταν 120-160 ετών, ένας μικρός αλλά εξαιρετικά σημαντικός αριθμός εξ αυτών να ήταν 180-280 ετών (*P.Herc.1191*⁶⁵⁶, 1479⁶⁵⁷,

⁶⁴⁷Όπως στον *P.Herc.152*, βλ. Diels(1916:20).

⁶⁴⁸Houston(2014:111). Για *P.Herc.94*, αποσπ.5, βλ. Sbordone(1976:6). Για *P.Herc.243*, βλ. Obbink(1996:78).

⁶⁴⁹Janko(2000:84-85).

⁶⁵⁰Houston(2013:192).

⁶⁵¹Γενικότερα για έμμεση χρονολόγηση χειρογράφων, βλ. Παπάζογλου(2009:213-214), Mioni(1998:99-103). Για κριτήρια χρονολόγησης μεγαλογράμματων χειρογράφων, βλ. Παπάζογλου(2009:131-132), Μανδηλαράς(2005:184-186).

⁶⁵²Cavallo(1983:47-56), Θόμπσον(1903:204) και Sider(2009:313).

⁶⁵³Houston(2014:87,120).

⁶⁵⁴Obbink(1996:6).

⁶⁵⁵Santor(2000:23-29,73-74,75-76,78).

⁶⁵⁶Laursen(1995:16).

⁶⁵⁷Janko(2002:40), Longo Auricchio(2008:194). Πρβ. Sedley(1973:12).

P.Herc.255+418+1084+109+1112, *P.Herc.439*⁶⁵⁸) και ελάχιστοι να ήταν μεταξύ 300-350 ετών⁶⁵⁹. Οι πάπυροι του επικούρειου έργου *Περί φύσεως*⁶⁶⁰ για παράδειγμα, προέρχονται από τον 3^ο αι.π.Χ. (και ως εκ τούτου είναι πολύ πιθανό να αποτελούν τον αρχικό πυρήνα της βιβλιοθήκης), τα έργα του Δημητρίου Λάκωνος και του Καρνείσκου⁶⁶¹ προέρχονται από τον 2^ο έως τον 1^ο αι.π.Χ., ενώ τα έργα του Φιλόδημου από τον 1^ο αι.π.Χ.⁶⁶².

Είναι ακόμη πιθανό το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής να παρέμενε σε χρήση για κάποιο επιπλέον χρονικό διάστημα (μία γενιά τουλάχιστον και ίσως έναν αιώνα) εάν δεν είχε καλυφθεί πλήρως από ηφαιστειακά υλικά. Επιπλέον η χρονολόγηση της γραφής των κειμένων από τον παλαιογράφο, υποδεικνύει πως η ωφέλιμη ζωή αυτών των χειρογράφων, θα ήταν περίπου διακόσια έτη κατά μέσο όρο, με κάποια να διαρκούν πολύ περισσότερο⁶⁶³. Από τη στιγμή όμως που ένας κύλινδρος θα μπορούσε, τουλάχιστον θεωρητικά, να προστεθεί στη συλλογή ανά πάσα στιγμή από τότε που πρωτοδημιουργήθηκε, ουδέποτε θα καταστεί γνωστή με βεβαιότητα η χρονική στιγμή που ένα χειρόγραφο αποκτήθηκε⁶⁶⁴. Επειδή όμως οι κύλινδροι αντιγράφονταν κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα υπάρξεως της συλλογής, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η περίπτωση αυτών των χειρογράφων, διότι ο χρόνος ένταξης κάθε πάπυρου στη συλλογή θα πρέπει να προσεγγίζει και την ώρα της αντιγραφής του⁶⁶⁵. Σημειώνεται πως υπάρχουν τουλάχιστον δεκατρία ελληνικά χειρογράφα που μπορούν να χρονολογηθούν μετά το 50π.Χ.: *P.Herc.1055*⁶⁶⁶, *P.Herc.831*⁶⁶⁷ κ.ά., ενώ υπάρχει και ένα ποσοστό προεπικούρειων κειμένων: *P.Herc.1032*⁶⁶⁸, *P.Herc.208*⁶⁶⁹, *P.Herc.336+1150*⁶⁷⁰.

⁶⁵⁸Janko(2008:64-65).

⁶⁵⁹Houston(2014:126).

⁶⁶⁰*P.Herc.1191*, βλ. Laursen(1995:16), Houston(2013:303).

⁶⁶¹*P.Herc.1027*, βλ. Capasso(1988:155,140-144,147-150).

⁶⁶²Καραμανώλης(2004:33) και Dorandi(1992:185).

⁶⁶³Houston(2014:121). Οι νεότεροι υπολογισμοί για την διάρκεια ζωής ενός παπύρινου κυλίνδρου αποτελούν εικασίες. Ο Γαληνός αναφέρει ότι χρησιμοποίησε στις έρευνες του κυλίνδρους ηλικίας 300 ετών. Για διάρκεια ζωής παπύρινου κυλίνδρου, βλ. Turner(2007:25-26).

⁶⁶⁴Όπως κι ουδέποτε θα καταστεί γνωστό το χρονικό διάστημα αντιγραφής κάθε χειρόγραφου εντός της έπαυλης. Πρβ. Παπάζογλου(2009:99-100).

⁶⁶⁵Houston(2013:193-194).

⁶⁶⁶Santoro(2000:23-9,73-4,75-6,78).

⁶⁶⁷Για: *P.Herc.831*, βλ. Cavallo(2005:115), Dorandi(1995a:36), Philippon(1943:148-149,156-162), VanHeel(1989:190) και Delattre(2006:78).

⁶⁶⁸Bassi(1909:499).

⁶⁶⁹Crönert(1906:162-167).

⁶⁷⁰Delattre(2006:57), Indelli(1978:87-89, 90-93).

Είναι χαρακτηριστικό πως τα συγράμματα αυτής της ομάδας αντιπροσωπεύουν δειγματοληπτικά όσα ενδιαφέροντα στοιχεία αποκαλύφθηκαν συνολικά στη συλλογή⁶⁷¹.

2.7. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ-ΕΚΔΟΣΗ

Ένα μέρος του παπυρολογικού αυτού θησαυρού της ελληνορωμαϊκής γραμματείας δημοσιεύτηκε⁶⁷² αρκετά χρόνια μετά την ανακάλυψη του⁶⁷³: οι πρώτοι αξιόλογοι καρποί της άοκνης εργασίας φάνηκαν το 1793 με τη δημοσίευση από τον *C.M.Rosini* (επίσκοπο του *Pozzuoli*) του πρώτου κυλίνδρου που μπόρεσε να ανοιχθεί και να αναγνωσθεί. Επρόκειτο για τον *P.Herc.1497* (*Περί μουσικής IV*) του Φιλοδήμου. Το 1802 δύο (η έξι κατά άλλους) πάπυροι δόθηκαν από τον βασιλιά της Νάπολης και της Σικελίας *Ferdinand de Bourbon* ως δώρο στον Ναπολέοντα Βοναπάρτη (ο οποίος απειλούσε να εισβάλλει στη Νάπολη), χειρόγραφα που σήμερα φυλάσσονται στο Ινστιτούτο της Γαλλίας στο Παρίσι⁶⁷⁴. Όσα κείμενα ανακαλύφθηκαν στη συνέχεια, χαλκογραφήθηκαν και δημοσιεύθηκαν στη σειρά των τόμων *Herculansia Volumina* που τυπώνονταν στη Νάπολη. Τα σχεδιογραφήματα και οι χαλκογραφικές πλάκες, καθώς και λίγοι κλειστοί πάπυροι, χαρίστηκαν το 1810 στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, όπου το 1824 και 1825 εκδόθηκαν δύο τόμοι λιθογραφικών αντιγράφων των παπύρων. Τέσσερις κύλινδροι και τα αποσπάσματα ενός πέμπτου παπύρου δωρίστηκαν το 1865 στο Βρετανικό Μουσείο, ενώ το 1885 επακολούθησε μία έκδοση του *Walter Scott* στα *Fragmenta Herculansia, Oxford*, όπου δημοσιεύτηκε μέρος της συλλογής⁶⁷⁵. Διευκρινίζεται πως για την ανάγνωση και τη δημοσίευσή τους εκτός από τους υπόλοιπους παπυρολόγους, ισάξιο ζήλο έδειξε και η *Αγγλική Αρχαιολογική Εταιρεία*, όμως κανένας από αυτούς τους πάπυρους δε θεωρήθηκε επαρκής για παλαιογραφική μελέτη⁶⁷⁶.

Οι επόμενες δεκαετίες που ακολούθησαν δεν ήταν παραγωγικές και ως εκ τούτου η ενασχόληση της επιστημονικής κοινότητας με τους απανθρακωμένους αυτούς κυλίνδρους έδειχνε να φθίνει⁶⁷⁷. Ύστερα όμως από μακρά περίοδο αδράνειας το ενδιαφέρον των μελετητών επανέκαμψε χάρη στις νέες τεχνικές μεθόδους, που

⁶⁷¹Cavallo(1983:54-55).

⁶⁷²Βελισσαροπούλου(2011:21).

⁶⁷³Ήδη ο *Paderni* είχε γράψει για τους παπύρους στο *Critical Account* το 1762,βλ.Sider(2010:121).

⁶⁷⁴Leclant(2002:146-153,841-843).

⁶⁷⁵Το 1891 δε ένεκεν των δημοσιεύσεων,ονομάστηκε «το θαυμαστό έτος της Παπυρολογίας»,βλ.Turner (2007:49).

⁶⁷⁶Θόμπσον(1903:203).

⁶⁷⁷Για γενικότερη επιβράδυνση στις εκδόσεις παπυρικών κειμένων,βλ.Turner(2007:105).

κατέστησαν πλέον δυνατή την εκτύλιξη κι άλλων παπύρων, προσφέροντας σημαντικό υλικό στους μελετητές⁶⁷⁸. Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκε το 1978 η σειρά *La scuola di Epicuro*, ενώ ήδη από το 1969 ιδρύθηκε στη Νάπολη το *Διεθνές Κέντρο Μελέτης των Παπύρων του Ηρακλείου* (*Centro internazionale per lo studio dei Papiri Ercolanesi*). Χαρακτηριστικό της σημαντικής προόδου που έχει επιτευχθεί στη δημοσίευσή τους, αποτελεί ότι «στα διεθνή παπυρολογικά συνέδρια αφιερώνονται πλέον εδώ και πολλά χρόνια ειδικές συνεδρίες για τους παπύρους του Ηρακλείου, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη συμμετοχή πολλών ειδικών ερευνητών»⁶⁷⁹.

Σήμερα (όπου οι δυσκολίες της φύσεως των παπύρινων χειρογράφων καθιστούν πρόκληση την έκδοση των άγνωστων κειμένων της αρχαίας γραμματείας) μία διεθνής ομάδα που ηγείται από ακαδημαϊκούς του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας (*UCLA*), εργάζεται στο γνωστό *Philodemus Project*⁶⁸⁰ με σκοπό να εκδώσουν ένα μέρος της βιβλιοθήκης. Επιπρόσθετα έχει δημιουργηθεί και η *Εταιρεία των Φίλων του Ερκολάνο* (*Friends of Herculaneum Society*⁶⁸¹ & *The American Friends of Herculaneum*⁶⁸²) που προωθεί την ιδέα περαιτέρω ανασκαφών στην περιοχή και καλύτερης διαφύλαξης της.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι η έρευνα σχετικά με τη ρητορική, την ποιητική αλλά και την ηθική φιλοσοφία του Φιλόδημου βρίσκεται σε εξέλιξη. Μάλιστα πρόκειται να εκδοθεί ένα επτάτομο έργο που θα συμπεριλαμβάνει τις φιλοδήμιες πραγματείες: *Περί Ποιητικής*, *Περί Μουσικής* και *Περί Ρητορικής*, ενώ θα εμπλουτισθεί η βάση δεδομένων του *TLG* (*Thesaurus Linguae Graecae*) με τα έργα του Φιλόδημου διαμέσω σύμπακτου δίσκου (*CD-ROM*)⁶⁸³. Γιατί κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, οι παπυρολόγοι με τις πλέον σύγχρονες μεθόδους⁶⁸⁴ (που διευκολύνουν την εκτύλιξη, την αποκατάσταση και την ανάγνωση των παπύρων) έχουν κάνει ταχεία και σημαντική πρόοδο στη μελέτη των κειμένων, το δε προσεκτικό και συχνά εντυπωσιακό έργο τους έχει καρποφορήσει, εφόσον έχει παράξει βελτιωμένες αναγνώσεις, νέες ταυτοποιήσεις των διάσπαρτων κειμένων και εξειδικευμένες εκδόσεις⁶⁸⁵.

⁶⁷⁸Easterling & Knox (2000:820).

⁶⁷⁹Παπαθωμάς(2009:68).

⁶⁸⁰<https://classics.ucla.edu/faculty-projects/philodemus-project/>

⁶⁸¹<http://www.herculaneum.ox.ac.uk/>

⁶⁸²<http://cal.byu.edu/macfarlane/herculaneumfriends/index.htm>

⁶⁸³Bradley(2013:192).

⁶⁸⁴Αυτές οι μέθοδοι αναφέρονται διεξοδικά στο άρθρο του Chandru(1987:240-251).

⁶⁸⁵Sider(2005:16-23,46-57),Janko(2002:26-30) και Delattre(2000:25-41).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΩΝ

3.1. ΓΕΝΙΚΑ

Η ανάκτηση της βιβλιοθήκης του Ηρακλείου αν και προκάλεσε τεράστια συγκίνηση κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, γρήγορα αντικαταστάθηκε από απογοήτευση όταν κατέστη σαφές ότι η κατά συντριπτική πλειοψηφία φιλολογικού⁶⁸⁶ περιεχομένου συλλογή αποτελούνταν αποκλειστικά από φιλοσοφικά κείμενα, τα οποία ήταν απανθρακωμένα κι ευανάγνωστα μόνο εν μέρει και υπό ειδικές συνθήκες⁶⁸⁷. Γιατί στην αρχή των ανασκαφών υπήρξε διάχυτη η προσδοκία εύρεσης της χαμένης αρχαίας λυρικής και τραγικής ποίησης⁶⁸⁸, αλλά σύντομα οι ελπίδες διαψεύτηκαν⁶⁸⁹ κι αντικαταστάθηκαν από δυσαρέσκεια⁶⁹⁰, ειδικά όταν άρχισε σταδιακά να αποκαλύπτεται το εξειδικευμένο περιεχόμενό τους⁶⁹¹.

Τα παπύρινα χειρόγραφα διακρίνονται σε μία μεγάλη και μοναδική φιλοσοφική συλλογή και μία μικρή, αλλά εξίσου μοναδική συλλογή ρωμαϊκής λογοτεχνίας⁶⁹², καθώς περιείχαν φιλοσοφικά και λογοτεχνικά κείμενα στην ελληνική⁶⁹³ και λατινική γλώσσα, ενώ τα περισσότερα εξ αυτών ανήκουν κατά κόρον σε φιλοσόφους που ασπάζονταν τις απόψεις του «Κήπου»⁶⁹⁴. Ο πρώτος κύλινδρος ειδικότερα, περιλάμβανε ένα έργο του Φιλόδημου, ενός ελάχιστα γνωστού συγγραφέα για τα δεδομένα της εποχής. Επρόκειτο για το τέταρτο βιβλίο του έργου του *Περί Μουσικής*⁶⁹⁵, που αποτελεί μία πραγματεία αισθητικής. Τα υπόλοιπα δε παπύρινα βιβλία που κατέστη δυνατό να ανοιχτούν, γρήγορα έγινε φανερό ότι συνίσταντο μίας συλλογής έργων που ασχολούνται κυρίως με την αισθητική, την ηθική και τη ρητορική με έμφαση στα κείμενα επικούρειων συγγραφέων,

⁶⁸⁶Mioni(1998:31).

⁶⁸⁷Janko(2002:25).

⁶⁸⁸Ο *Wordsworth* το 1819, τότε που η φύση της συλλογής ήταν σαφής, εξέφρασε την ευχή ότι το *Herculaneum* θα μπορούσε να έχει αποκαλύψει κάποια ελληνική ποίηση, ειδικά των δικών του αγαπημένων λυρικών ποιητών όπως ήταν ο Σιμωνίδης και ο Πίνδαρος, βλ. Sider(2010:122).

⁶⁸⁹Από την πρώτη στιγμή εκφράστηκε η επιθυμία τα ευρήματα της βιβλιοθήκης να περιείχαν κάτι περισσότερο από τα γραπτά ενός φιλόσοφου τόσο ελάσσονος, ώστε στην αρχαιότητα να υφίστανται μόνο δώδεκα αναφορές σε αυτόν, βλ. Sider ό.π. 121, ιδίου(1997:227-234).

⁶⁹⁰Sider(2009:309) και Janko(2002:25).

⁶⁹¹Janko ό.π.38, Kleve(1991:57) και Hendrickson(1918:27-28).

⁶⁹²Η οποία κατά τον *Janko* θεωρείται ως η προσωπική βιβλιοθήκη του Φιλόδημου, βλ. Janko(2002:25).

⁶⁹³Αν και στο Ηράκλειο είχαν μητρική γλώσσα τη λατινική, η γλώσσα του πνεύματος και της φιλοσοφίας ήταν η ελληνική κι ως εκ τούτου οι φιλοσοφικές πραγματείες γράφονταν στα ελληνικά.

⁶⁹⁴«Στο ιδανικό της ζωής, στη θεωρητική δικαίωση και την πρακτική του εφαρμογή, ήταν αφιερωμένη η καθαυτή εργασία του επικούρειου κύκλου», βλ. Kranz(2006:37).

⁶⁹⁵Porter(2007:103-104).

καθώς οι κύλινδροι φιλοξενούσαν στην πλειονότητά τους φιλοσοφικές πραγματείες της ελληνιστικής εποχής: τόσο επικούρειας φιλοσοφίας (για την οποία μέχρι τότε δεν υφίσταντο παρά ελάχιστα στοιχεία), όσο και στωϊκής φιλοσοφίας⁶⁹⁶.

Ως εκ τούτου, στο ελληνικής γλώσσας τμήμα της βιβλιοθήκης, πολλοί κύλινδροι περιέχουν λείψανα⁶⁹⁷ από το θεμελιώδες και εκτενέστατο έργο *Περί φύσεως* του Επίκουρου⁶⁹⁸, αλλά και έργα άλλων μεταγενέστερων «φιλόσοφων του Κήπου»⁶⁹⁹, οι οποίοι μέχρι τότε ήταν γνωστοί μόνον ως ονόματα: Πολύστατος, Καρνεΐσκος, Δημήτριος ο Λάκων⁷⁰⁰. Επιπλέον ανασκάφηκαν πάπυροι με έργα του Μητροδώρου, Κολώτου και Ζήνωνα Σιδώνειου (διαμέσω του φιλοδήμιου έργου)⁷⁰¹, που πραγματεύονταν ζητήματα ηθικής, αρετής, ευσέβειας, μουσικής, ρητορικής, λογοτεχνικής κριτικής, μαθηματικών, αστρονομίας και ιστορίας της φιλοσοφίας⁷⁰². Ο συγγραφέας δε που εκπροσωπείται κατά πλειονότητα στα δημοσιευμένα κείμενα είναι ο Φιλόδημος⁷⁰³, καθώς ήλθαν στο φώς πολλά έργα του⁷⁰⁴ που πραγματεύονται θέματα ηθικής, ρητορικής, θεωρίας της ποίησης, θεολογίας⁷⁰⁵ κ.ά. Επιπλέον ανασύρθηκαν και αρκετά κείμενα στωϊκής φιλοσοφίας⁷⁰⁶ που δε διασώζονται από καμία άλλη πηγή, όπως συμβαίνει λ.χ. με τα *Λογικά ζητήματα* και το *Περί προνοίας* του Χρύσιππου⁷⁰⁷. Οι δε πάπυροι που βρέθηκαν σε άλλες περιοχές της έπαυλης, περιέχουν μερικά ελληνόγλωσσα συγγράματα από τη μεταφιλοδήμεια εποχή⁷⁰⁸

⁶⁹⁶Houston(2014:89).

⁶⁹⁷Κωσταράς(2000:260).

⁶⁹⁸Εως την ανακάλυψη αυτών των παπύρων το επικούρειο έργο ήταν γνωστό από τρεις επιστολές (*Επιστολές προς Ηρόδοτο, προς Πυθοκλή και προς Μένοινο*) και από μία συλλογή γνωμών του δέκατου βιβλίου του *Διογένη Λαερτίου* (X35-135 και X39-154). Γιατί αν και το 1647 γράφτηκε ένα σημαντικό βιβλίο για τον Επίκουρο (Gassendi, P. *De vita et moribus Epicuri libri octo*, Leiden 1647), υπήρξε μικρό ενδιαφέρον για αυτόν, που φάνηκε και κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αι. από μία μετάφραση του *John Digby* το 1712 (Digby, J. *Epicurus's Morals*. London: Sam Briscoe) και του *Charles Batteaux* (Batteux, C. *La morale d'Epicure, tirée de ses propres écrits*, Paris 1758) και από συγγράμματα ελάχιστων άλλων συγγραφέων, βλ. Καραμανώλης(2004:32), Epicurus(1994:75-77), Houston(2014:89) και Sider(2009:311).

⁶⁹⁹Lesky(1988:943), Grant(1976:229-230) και Houston(2013:198-206).

⁷⁰⁰Παπάζογλου(2009:33). Για αναλυτική παρουσίαση των παπύρων, βλ. Comparetti & De Petra(1883:66-74).

⁷⁰¹Μελλοντικά ίσως βρεθούν έργα και άλλων συγγραφέων, βλ. Houston(2013:186). Ενδέχεται μάλιστα και του Δημητρίου Φαληρέως, βλ. Μανδηλαράς(2005:44) και Capasso(1982:158).

⁷⁰²Houston(2013:186) και Henry(2009:xv).

⁷⁰³Sider ό.π. 311-312, Παπάζογλου(2009:33).

⁷⁰⁴Ανάμεσα στα συγγράμματα του Φιλόδημου βρέθηκαν σκίτσα, προσχέδια καθώς και έργα σε πολλά αντίτυπα και διαφόρων σταδίων ολοκλήρωσης, από τα οποία συμπεραίνουν οι επιστήμονες πως πρόκειται για την προσωπική του βιβλιοθήκη, βλ. Blanck(2008:216).

⁷⁰⁵Dorandi(1982:91-133).

⁷⁰⁶Για παρουσίαση των στωϊκών ευρεθέντων έργων, βλ. Marrone(1988:223-225), ιδίας(1987:181-184).

⁷⁰⁷Marrone(1997:83-100).

⁷⁰⁸Μανδηλαράς(2005:43).

και μία συλλογή λατινικής⁷⁰⁹ λογοτεχνίας από ένα μικρό αριθμό (περίπου εκατό⁷¹⁰) λατινικών κειμένων, ποιητικών και πεζών⁷¹¹, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται χειρόγραφα με κείμενα του Λουκρήτιου και του Έννιου⁷¹², καθώς και το έργο ενός αγνώστου συγγραφέα για τη Ναυμαχία στο Άκτιο μεταξύ Μάρκου Αντωνίου και Οκταβιανού κατά το έτος 31 π.Χ. (*P.Herc.*817)⁷¹³. Είναι σημαντικό να τονιστεί πως αυτοί οι πάπυροι της λατινικής συλλογής αν και στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι ακρωτηριασμένοι, δεν παύουν να αποτελούν τον πυρήνα της λατινικής παπυρολογίας.

Ειδικότερα αυτός ο πακτωλός των φιλοσοφικών ιδεών και θεωριών της βιβλιοθήκης (που εφόσον προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στα επικούρεια κείμενα⁷¹⁴ εΐθισται να χαρακτηρίζεται ως *εξειδικευμένη συλλογή*⁷¹⁵), αντιπροσωπεύεται από οκτώ διαφορετικούς Έλληνες επικούρειους συγγραφείς⁷¹⁶ και έναν Στωϊκό (Χρύσιππος), μία σειρά από Ρωμαίους δημόσιους ομιλητές και τον συγγραφέα του επικού ποιήματος με επίκεντρο τη σύγκρουση του Ακτίου. Τα χειρόγραφα τους εκπροσωπούν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, περιλαμβανομένης της γεωμετρίας, των μαθηματικών, της λογοτεχνικής κριτικής κι επιπροσθέτως εμπεριέχουν θέματα επικούρειου ενδιαφέροντος⁷¹⁷ που άπτονται της θεολογίας⁷¹⁸, της αισθητικής⁷¹⁹, της ηθικής⁷²⁰, της ρητορικής, αλλά και της ρητορείας⁷²¹.

⁷⁰⁹Janko ό.π.25 και Sider ό.π.311.

⁷¹⁰Είναι εκατό γιατί το 2000 ανευρέθηκαν ακόμη τριάντα λατινικοί πάπυροι, βλ. Del Mastro(2000:159-160). Υπενθυμίζεται ότι οι προσωπικές βιβλιοθήκες με εκατοντάδες κυλίνδρους ήταν πολύ σπάνιες, βλ. Houston(2009:247-250). Πρβ. Van Minnen(1998:100), Dix and Houston(2006:708) και Bagnall(2002:356).

⁷¹¹Kleve(1994:313-320), Radicotti(1998:353-370) και Del Mastro(2000:159-160).

⁷¹²Kleve(1989:5-27) και ίδιου(1990:5-16).

⁷¹³Blanck(2018:217). Όσο για τον *P.Herc.*817, βλ. [Cornelius Severus](1993:334-340).

⁷¹⁴Delattre(2000:157-241).

⁷¹⁵Οι κύλινδροι με πραγματείες της επικούρειας φιλοσοφικής σχολής, μπορεί να ήταν καμμένοι και απανθρακωμένοι, αλλά αρκετοί εξ αυτών θα μπορούσαν να διαβαστούν για να αποκαλύψουν ότι η συλλογή ήταν εξαιρετικά εξειδικευμένη, βλ. Casson(2001:74).

⁷¹⁶Ενδέχεται ακόμη και εννέα συγγραφείς συμπεριλαμβανομένων με έργα από τον Έρμαρχο. Ο μεγάλος αριθμός βιβλίων της επικούρειας φιλοσοφίας που βρέθηκε στη βιβλιοθήκη, επιτείνεται από ορισμένους τίτλους έργων του Φιλόδημου, που βρέθηκαν εις διπλούν. Για πλήρη λίστα τους, βλ. Gigante(1979:45-48).

⁷¹⁷Sider(2005:84-92).

⁷¹⁸Delattre(2006:91-92).

⁷¹⁹Delattre ό.π. 89-90.

⁷²⁰Delattre ό.π. 87-89 και Tsouna(2007:91-311).

⁷²¹Το γεγονός ότι αυτά τα επικούρεια έργα βρέθηκαν κοντά στη Νάπολη δεν αποτελεί έκπληξη, καθώς υπήρχε εκεί μία ακμάζουσα κοινότητα Ελλήνων, άλλωστε το *Herculaneum* ήταν ελληνικό πριν γίνει ρωμαϊκό. Επιπλέον το όνομα του Φιλόδημου συνδέεται με κείμενα του Βιργιλίου και του κύκλου του, οι οποίοι είχαν επαφές με τους Επικούρειους (στα πρώτα χρόνια) στον κόλπο της Νάπολης. Ούτε ήταν έκπληξη το γεγονός ότι τέτοιας φύσεως κείμενα θα πρέπει να είχαν εμφανιστεί στις πλουσιότερες οικίες του *Herculaneum*, καθώς πολλοί Ρωμαίοι της άρχουσας τάξης θα βρήκαν ανακούφιση στα ηθικά συγγράμματα της σχολής αυτής, η οποία δίδασκε ότι η αληθινή χαρά και η ευτυχία θα μπορούσε να βρεθεί στην ομήγυρη των φίλων. Παρ'όλα αυτά, οι πάπυροι του Ηρακλείου αφορούν κυρίως ηθικά θέματα

3.2. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΠΑΠΥΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Το περιεχόμενο των κυλίνδρων που έχουν αναγνωσθεί, μελετηθεί και εκδοθεί με την δέουσα προσοχή και προσήλωση (προκειμένου να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η ανασύσταση όσων γίνεται περισσότερων κειμένων της ελληνορωμαϊκής γραμματείας) ποικίλλει, καθώς περιλαμβάνει φιλοσοφικά έργα ηθικής, λογικής, φυσικής, ποιητικής και ιστορίας της φιλοσοφίας. Όσοι πάπυροι βρέθηκαν κατά την ανασκαφική διαδικασία στο μικρό αποθηκευτικό δωμάτιο, αποτελούν αποκλειστικά συγγράματα ελληνικής φιλοσοφίας της κατεύθυνσης των Επικουρείων⁷²² και ταξινομούνται σε τρεις ομάδες:

- α. πεζά έργα (κυρίως προσωπικού ύφους) του Επίκουρου και των μαθητών του (εκτός του Φιλόδημου) κι επιπροσθέτως του Στωϊκού Χρύσιππου, που ανάγονται σε κυλίνδρους του 3^{ου} αι.π.Χ και του 2^{ου} αι.π.Χ., σώζονται σε περισσότερα του ενός αντίτυπα και φαίνεται να αριθμούνται σε τουλάχιστον πεντακόσιους κυλίνδρους⁷²³,
- β. ένα μεγάλο πλήθος πραγματειών του Φιλόδημου⁷²⁴ και
- γ. έργα αβέβαιων ή αγνώστων συγγραφέων⁷²⁵.

3.2.1. Πάπυροι επικούρειου κύκλου (εκτός Φιλόδημου)

- **Δημήτριος ο Λάκων:** σχολάρχης του *Κήπου* από το 120 έως το 90 π.Χ.

Έξι τμήματα μίας μαθηματικού και γεωμετρικού περιεχομένου πραγματείας του Δημητρίου του Λάκωνος (*P.Herc.*1258⁷²⁶,1429,1083,1647⁷²⁷,1642,1822⁷²⁸ και 1061) έχουν πλέον ταυτοποιηθεί⁷²⁹, με την παλαιότητα της γραφής να καταφαίνεται στα χειρόγραφα του, για παράδειγμα στους πάπυρους *P.Herc.*1013 και 1014. Σημειώνεται πως τέσσερις από τους έξι κυλίνδρους αντιγράφηκαν το δεύτερο αι.π.Χ. (όλα από τον ίδιο γραφέα⁷³⁰) και δύο εξ αυτών πιθανώς κατά τον πρώτο αι.π.Χ. Επιπροσθέτως στη βιβλιοθήκη της Καμπανίας περιλαμβάνονται τουλάχιστον εννέα άλλα έργα του

(συμπεριλαμβανομένων πλήθος σοβαρών τεχνικών πραγματειών για τη λογοτεχνική θεωρία και τη μουσική), γεμάτα με λεπτομερή επιχειρήματα των Στωϊκών και άλλων Επικούρειων, βλ. Sider(2010:123).

⁷²²Houston(2014:87-88).

⁷²³Houston(2013:185).

⁷²⁴Gigante(1995:17-20).

⁷²⁵Ο κατάλογος βέβαια είναι προσωρινός, δεδομένου ότι οι νέες ανακαλύψεις συνεχίζονται, καθώς η έπαυλη περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο επίπεδα που δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί κι ως εκ τούτου υπάρχει το ενδεχόμενο ανακάλυψης περισσότερων κυλίνδρων, βλ. De Simone & Ruffo(2003:307-309).

⁷²⁶ Για *P.Herc.*1258, βλ. Cavallo(1983:44,46,56).

⁷²⁷Bassi(1909:501).

⁷²⁸Για *P.Herc.*1822 βλ. Capasso & Dorandi(1979:41-43).

⁷²⁹Houston(2014:90-91).

⁷³⁰Ο αριθμός του γραφέα κατά τον Cavallo είναι ο «Ανώνυμος 4», βλ. Cavallo(1983:30,45,56-57).

Δημητρίου⁷³¹, από τα οποία οι τίτλοι των τεσσάρων επιβιώνουν σε υποσημειώσεις, ενώ τα θέματα των υπόλοιπων πέντε δύνανται να συναχθούν άμεσα από το περιεχόμενο.

Οι κύλινδροι που περιέχουν τα προαναφερόμενα εννέα έργα του γράφτηκαν στο δεύτερο αι.π.Χ., με εξαίρεση τους *P.Herc.1006*⁷³² (ένα πολυδάπανο χειρόγραφο του πρώτου αι.π.Χ.), *P.Herc.1055*⁷³³ (ένα καλογραμμένο αντίγραφο του πρώτου μισού του πρώτου αι.μ.Χ.) κι ενδεχομένως τους *P.Herc.188*, *1014* και *1786*⁷³⁴, που γράφτηκαν στα τέλη του δεύτερου ή στις αρχές του πρώτου προχριστιανικού αιώνα. Η συλλογή του εμπεριέχει ένα σημαντικό αριθμό έργων του Δημητρίου (δέκα ή περισσότερους τίτλους σε δώδεκα τουλάχιστον κυλίνδρους) που άπτονται ενός ευρέως φάσματος θεμάτων όπως μαθηματικά, γεωμετρία⁷³⁵, μουσική (*P.Herc.233+860*⁷³⁶), λογοτεχνική κριτική (*P.Herc.1012*⁷³⁷), ηθική (*P.Herc.1786*), ρητορική (*P.Herc.128*⁷³⁸), ποιητική (πιθανόν ο *P.Herc.230*), φυσική (*P.Herc.1013*) και θεολογία (*P.Herc.1055*)⁷³⁹. Αναλυτικότερα ορισμένα από τα εν μέρει σωζόμενα έργα του είναι τα *Περί Γεωμετρίας* (*P.Herc.1061*), *Περί Ποίησης* (*P.Herc.188*⁷⁴⁰, *1014*⁷⁴¹) και κάποια έργα που ερευνούν θέματα που άπτονται της αστρονομίας, όπως τις διαστάσεις του ήλιου (*P.Herc.1013*⁷⁴²) ή έργα που αφορούν ζητήματα ηθικής φύσεως (πιθανόν ο *P.Herc.1786*).

• **Επίκουρος:** 341π.Χ.-270π.Χ., δίδαξε στη Μυτιλήνη, στη Λάμψακο και από το 307π.Χ. περίπου στην Αθήνα⁷⁴³.

Η συλλογή του Ηρακλείου έχει συμπεριλάβει ένα μεγάλο μέρος του θεμελιώδους επικούρειου έργου *Περί Φύσεως*, όπου διατρέχεται όλο το φιλοσοφικό του σύστημα⁷⁴⁴.

⁷³¹Ο Δημήτριος και ο Επίκουρος αντιπροσωπεύουν περίπου τα δύο τρίτα των χειρογράφων (41 από τους 64 ελληνικούς κυλίνδρους), με τα έργα που περιλαμβάνονται να καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και κλάδων, γεγονός που αντικατοπτρίζει τα ενδιαφέροντα των Επικούρειων: υπάρχουν πραγματείες για τη λογοτεχνική και κριτική των κειμένων, τη μουσική, τη λογική, τα μαθηματικά, τη γεωμετρία, αστρονομία, την ηθική, φιλοσοφικά προβλήματα και την ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης, βλ. Houston(2013:186).

⁷³² Assante(2008:156).

⁷³³ Ο *P.Herc.1055* είναι αφιερωμένος σε κάποιον Ρωμαίο *Quintus*, βλ. Santoro(2000:23-29,73-74,75-76,78).

⁷³⁴ Capasso(2001:183,185), Del Mastro(2002:255), Bassi(1909:355-356), Caroli(2007:56).

⁷³⁵ Τρεις κύλινδροι (*P.Herc.1061*, *1642* και *1822*) εμπεριέχουν γεωμετρικά σχέδια.

⁷³⁶ Janko(2008:32-35).

⁷³⁷ Cavallo(2005:113) και Puglia(1988:116-118,126-127).

⁷³⁸ Janko(1995:86).

⁷³⁹ Houston(2014:91).

⁷⁴⁰ Romeo(1988:26-32).

⁷⁴¹ Philippson(1943:161-162), Romeo(1988:76,57), Janko(2008:29-32).

⁷⁴² Cronert(1906:100) και Romeo(1979:11-330).

⁷⁴³ Lesky(1988:943-948), Κωσταράς(2000:259-261), Easterling & Knox (2000:819), Long(1987:38-45).

Από τα τριάντα επτά βιβλία του έργου⁷⁴⁵, η συλλογή κατείχε τουλάχιστον τα επτά: δύο αντίγραφα (*P.Herc.*1010⁷⁴⁶ και *P.Herc.*1149+993⁷⁴⁷) του δεύτερου βιβλίου, δύο αντίτυπα (*P.Herc.*154⁷⁴⁸ και *P.Herc.*1042⁷⁴⁹) του ενδέκατου βιβλίου, από ένα αντίγραφο του δέκατου τέταρτου (*P.Herc.*1148⁷⁵⁰) και δέκατου πέμπτου (*P.Herc.*1151⁷⁵¹) από τον ίδιο γραφέα. Τρία αντίτυπα (από τρεις διαφορετικούς γραφείς) του εικοστού πέμπτου⁷⁵² βιβλίου (*P.Herc.*1191⁷⁵³,1420+1056⁷⁵⁴,419⁷⁵⁵,459⁷⁵⁶,697,1634⁷⁵⁷) και από ένα αντίγραφο του εικοστού όγδοου βιβλίου (*P.Herc.*1479+1417⁷⁵⁸) και του τριακοστού τετάρτου (*P.Herc.*1431⁷⁵⁹). Τα περισσότερα από τα αντίγραφα *Περί Φύσεως* δημιουργήθηκαν στο δεύτερο αι. π.Χ., με μία σειρά από διαφορετικούς γραφείς (μολονότι υπάρχουν ορισμένες σημαντικές εξαιρέσεις) ενώ διαφαίνεται ένας και μοναδικός γραφέας (ο «Ανόνημος 1»⁷⁶⁰) του τρίτου ή δεύτερου αιώνα π.Χ., ο οποίος αντέγραψε από τους ανωτέρω τους *P.Herc.*1149+993,1191,1479+1417 και 1431⁷⁶¹. Από αυτό προκύπτει η υπόθεση πως ενδέχεται οι εν λόγω κύλινδροι να είχαν αρχικά δημιουργηθεί ως μέρος ενός συνόλου, το οποίο καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του πολύτομου έργου *Περί Φύσεως*⁷⁶². Ακόμη ένα άλλο πολύ πρώιμο χειρόγραφο είναι ο *P.Herc.*1413⁷⁶³ (λοιπών αγνώστων στοιχείων

⁷⁴⁴Easterling & Knox (2000:820-821),Κωσταράς ό.π.:260,Long(1987:43),Στέφος et al(2010:170).

⁷⁴⁵Long(1987:42).

⁷⁴⁶Janko(2008:71),Leone(2005:25),ιδίου(2010:409-260).

⁷⁴⁷Indelli(1978:90-93),Delattre(2006:18),Leone(2005:25).

⁷⁴⁸Cavallo(2005:119),Bassi(1909:357-358).

⁷⁴⁹Gigante(1979:239).

⁷⁵⁰Cavallo(2005:119),Gigante(1979:276),Longo Auricchio(2008:194),Leone(1984:25-28).

⁷⁵¹Gigante(1979:278),Longo Auricchio(2008:194).Πρβ.Millot(1977:12-13).

⁷⁵²Το γεγονός ότι υφίσταντο τουλάχιστον τρία αντίτυπα του εικοστού πέμπτου βιβλίου, αποδίδεται στο ότι το βιβλίο αυτό υπήρξε ιδιαίτερος δημοφιλής,βλ.Sedley(1998:99-102).

⁷⁵³Laursen(1987:77-78),ιδίου(1995:16),Lesky(1988:945).

⁷⁵⁴Laursen ό.π.77,ιδίου(1997:50),ιδίου(1995:27-31) και Puglia(1997:40-42).

⁷⁵⁵Laursen(1995:36-38).Τα βιβλία 35° έως 38° θα πρέπει λογικά να ανήκουν όλα στον ίδιο κύλινδρο, βλ.Dorandi(2000:103-111) και Laursen(1995:31,36-38).

⁷⁵⁶Janko(2008:67-69).

⁷⁵⁷Laursen(1995:36-38).

⁷⁵⁸Janko(2002:40),Long(1987:40,62),Longo Auricchio(2008:194).Πρβ.Sedley(1973:12).

⁷⁵⁹Leone(2002:23,24-26,28-29).

⁷⁶⁰Ο *Cavallo* διέκρινε τριάντα τέσσερις διαφορετικούς γραφικούς χαρακτήρες, τους οποίους απαρίθμησε με ανοδικό αυξητικό αριθμό «Ανόνημο 1», «Ανόνημο 2» κλπ.Βλ.σχετικά Cavallo(1983:45-46).

⁷⁶¹Laursen(1995:16-18) και Janko(2002:40).

⁷⁶²Για *P.Herc.*1149 + 993,βλ.Leone(2002:28-29),ιδίου(2005:15-25).

⁷⁶³Ο *P.Herc.*1413 που σώζει το έργο του Επίκουρου *Περί Φύσεως*, είναι ο παλαιότερος πάπυρος του Ηρακλείου.Αξιοσημείωτο είναι πως εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τη επιγραφική μορφή του Ω, που αντικαθίσταται από τη στρογγυλεμένη της μορφή ω σε όλους τους παπύρους από το 260 π.Χ. Η επιγραφική μορφή του ωμέγα ενυπάρχει σε παπύρους όμοιους με τον ορφικό πάπυρο του Δερβένιου,βλ.Janko(2002:39). Αυτός ο πάπυρος επιπλέον παρουσιάζει ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό, που είναι η αντίθεση ανάμεσα στα γράμματα *έψιλον*, *θήτα*, *όμικρον* και *σίγμα*.Πρόκειται για ξεχωριστό

βιβλίο, ίσως μέρος του *Περί Φύσεως*), το οποίο κατά πάσα πιθανότητα έχει αντιγραφεί κατά το πρώτο μισό του τρίτου αι.π.Χ., άρα κατά τη διάρκεια ζωής του Επίκουρου⁷⁶⁴. Σημειώνεται πως επίσης αγνώστων στοιχείων πάπυροι της συλλογής αυτής αποτελούν και οι: *P.Herc.*1385⁷⁶⁵, 362, 989, 335⁷⁶⁶, 908+1390, 1398, 1199, 1039⁷⁶⁷, 1113a⁷⁶⁸ και 996.

Στο αντίθετο άκρο της χρονολογικής κλίμακας μερικοί κύλινδροι του *Περί Φύσεως* είχαν αντιγραφεί κατά τη διάρκεια του πρώτου προχριστιανικού αιώνα ή ενδεχομένως κατά τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα (*P.Herc.*1398,1199) όπως και το αντίγραφο του Επίκουρου «Εχέλαος» (*P.Herc.*566⁷⁶⁹) που έχει χρονολογηθεί στο τέλος του πρώτου αι.π.Χ.⁷⁷⁰. Ένα από τα χειρόγραφα του εικοστού πέμπτου βιβλίου, ο διμελής *P.Herc.*1420+1056 αντιγράφηκε στο δεύτερο αιώνα π.Χ., αλλά φαίνεται να έχει υποστεί σοβαρές φθορές ή κρίθηκε ανεπαρκής λίγο καιρό αφότου επισκευάστηκε, σε ακαθόριστο χρονικό διάστημα πριν από το τέλος του αιώνα⁷⁷¹.

Αυτό που δεν έχει τονιστεί στο παρελθόν είναι ότι το έργο *Περί Φύσεως* του Επίκουρου αποτελεί τη μόνη δική του πραγματεία, εν μέσω άφθονων άλλων συγγραφέων που έχουν εντοπιστεί στη συλλογή της έπαυλης έως τώρα. Όμως έχει καταστεί γνωστό από ένα πάπυρο (μίας προσωπικής επιστολής που βρέθηκε στην Αίγυπτο⁷⁷²), ότι ανάμεσα στους βιβλιόφιλους κυκλοφορούσαν αρκετά επικούρεια έργα και μάλιστα ήταν

στον που δε φαίνεται να εμφανίζεται στην Αίγυπτο μέχρι το 2^ο αι.μ.Χ., αλλά στο Ηράκλειο εμφανίζεται ακόμη και σε μερικούς παπύρους του Επίκουρου, βλ. Janko(2002:39-40). Εκεί κυριαρχεί η αντίθεση, για παράδειγμα στους παπύρους *P.Herc.*1191 ή 1148 και στα δύο χέρια γραφών του *P.Herc.*1056 του *Περί Φύσεως*, βλ. Janko(2008:89), Cavallo(1983:26-57), Crisci(1999:54-56). Η παλαιότητα της γραφής διαφαίνεται και σε μία περίπτωση ενός χειρογράφου του Φιλόδημου *Περί Ποιητικής* στο *P.Herc.*994 / 1676. Είναι εποικοδομητικό να συγκριθεί αυτό το χειρόγραφο του Φιλόδημου με το χέρι του γραφέα σε χειρόγραφο του *Περί Φύσεως* του Επίκουρου (*P.Herc.*1417), καθώς υπάρχει πολύ μεγάλη ομοιότητα, βλ. Janko(2002:40).

⁷⁶⁴Μερικά από τα χειρόγραφα του Επίκουρου είναι σίγουρα τόσο παλιά ώστε πιθανότατα έχουν γραφτεί κατά τη διάρκεια της ζωής του, βλ. Janko(2002:39), ιδίου(2008:89). Ακόμη, βλ. Del Mastro(2011:27-32), για αποσπάσματα του *P.Herc.*1416 στον ίδιο κύλινδρο. Τονίζεται πως υπάρχουν κι άλλα χειρόγραφα ακόμη στους *P.Herc.*335 και *P.Herc.*989, βλ. Janko(2008:59) και Cavallo(1983:28,50).

⁷⁶⁵Bassi(1909:488-490).

⁷⁶⁶Janko(2008:59).

⁷⁶⁷Puglia(1988b:19-26).

⁷⁶⁸Janko(2008:80).

⁷⁶⁹Del Mastro(2012:19-23). Δεν είναι γνωστή η ταυτότητα του *Εχέλαου*, ούτε το περιεχόμενο του έργου του. Ο *Del Mastro* σημειώνει εντούτοις ότι ο *P.Herc.*566 και ο *P.Herc.*1589 ενδέχεται να ανήκουν στον ίδιο κύλινδρο, γεγονός που αν ισχύει, τότε ίσως προκύψουν νεώτερες πληροφορίες για τον «Εχέλαο».

⁷⁷⁰Για *Περί Φύσεως*, βλ. *P.Herc.*459 (25^ο βιβλίο), 362 (άγνωστο έργο), *P.Herc.*1199 και 1398, βλ. Cavallo(1983:37,44,46,53,56). Ο *Del Mastro*(2012:20) παρατήρησε ότι ο *P.Herc.*566 είναι παρόμοιος με τον *P.Herc.*1589. Πρβ. Cavallo(1983:53).

⁷⁷¹Houston(2014:91-92) και Puglia(1997:40-42).

⁷⁷²Πρόκειται για τον αιγυπτιακό πάπυρο: *P.GettyMus.*acc.76.AI.57, βλ. Otranto(2000:17-21), που είναι μία προσωπική επιστολή. Πρβ. Διογένη Λαέρτ.: 10.34-116, 122-235 και Gigante(1985:6).

περιζήτητα στα μέσα του 1^{ου} αι.μ.Χ. κι ως εκ τούτου κάλλιστα αναμένεται η συλλογή να περιελάμβανε τουλάχιστον τις τρεις επιστολές του μεγάλου φιλοσόφου⁷⁷³. Υπάρχει βέβαια πάντοτε το ενδεχόμενο αυτά να έλθουν στο φως σε βάθος χρόνου, όμως προς το παρόν εικάζεται πως ο ιδιοκτήτης της συλλογής ενδιαφέρονταν πρωτίστως για το *Περί Φύσεως* του Επίκουρου κι όχι να συλλέξει κι άλλα έργα του.

• **Ζήνων ο Σιδώνιος:** 150-75 π.Χ., σχολάρχης του *Κήπου* από το 90 έως το 78 π.Χ.⁷⁷⁴.

Έχει χαρακτηριστεί από τον Κικέρωνα ως ο «κορυφαίος Επικούρειος» (*coryphaeus epicureorum*)⁷⁷⁵, ενώ παράλληλα χαρακτηρίστηκε τόσο από τον ίδιο Ρωμαίο ρήτορα, πολιτικό και φιλόσοφο, όσο και από τον Διογένη Λάερτιο ως ακριβής και άμεμπτος στοχαστής⁷⁷⁶. Ο Ζήνων, του οποίου σημειωτέον κείμενα δεν έχουν διασωθεί, ως συγγραφέας επιβεβαιώνεται διαμέσω ενός άλλου επικούρειου φιλόσοφου, καθώς ανάμεσα στα απανθρακωμένα απομεινάρια ανασκάφηκε το έργο «Των κατ' επιτομήν εξειργασμένων περί ηθών και βίων εκ των Ζήνωνος σχολών». Πρόκειται για μία επιτομή της ανθρώπινης συμπεριφοράς και χαρακτήρα (από τις διδασκαλίες του Ζήωνα), γραμμένη από τον μαθητή του Φιλόδημο⁷⁷⁷, όπου εμπεριέχονται τα δοκίμια *Περί παρρησίας* στον *P.Herc.* 1471⁷⁷⁸ και *Περί Οργής* στον *P.Herc.* 182⁷⁷⁹. Ακόμη έχει διασωθεί ο *P.Herc.* 1533⁷⁸⁰ δια του οποίου ο Ζήνων απευθύνει άμεση απάντηση⁷⁸¹ σε κάποιον Κρατερό, περί μίας γεωμετρικής αποδείξης: «Προς το Κρατερού· Προς το περί των γεωμετρικών αποδείξεων», έργο που πρόσφατα ταυτοποιήθηκε (χρονολογείται από τον πρώτο αιώνα π.Χ) και αποτελεί μία ευπρόσδεκτη απόδειξη της παρουσίας στη βιβλιοθήκη του Ηρακλείου των έργων του Ζήωνα, ο οποίος μεταξύ άλλων υπενθυμίζεται πως υπήρξε δάσκαλος και του πολυγραφότατου Κικέρωνα.

⁷⁷³Militello(1997:76),Lesky(1998:944),Easterling & Knox (2000:820-822),Κωσταράς(2000:260),Kranz (2006:578-582),Στέφος et al (2010:170),Long(1987:40,43),Delattre(1996:147-150),Houston(2013:187).

⁷⁷⁴Κωσταράς(2000:261).Υπήρξε δάσκαλος και του Κικέρωνα,βλ.Janko(2002:31).

⁷⁷⁵Ο Ζήνων έχει χαρακτηριστεί έτσι στο έργοCic,*De Natura Deorum*, i.,21,βλ.σχετικά Dorandi(1999:52).

⁷⁷⁶Από το σύνολο αυτών των συγγραφέων,ο Ζήνων από τη Σιδώνα αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο μυστήριο, γιατί όχι μόνο δεν υπήρξε παραγωγικός, αλλά ήταν επίσης ένας από τους δασκάλους του Φιλόδημου και εύλογα αναμένεται να εκπροσωπείται στη βιβλιοθήκη,βλ.Dorandi(1997:48).

⁷⁷⁷Βλ.*P.Herc.* 1003,1389,1471 και *P.Herc.* 1258,βλ.Delattre(2006:88).Πρβ.Lesky(1988:944).

⁷⁷⁸White(2004:103-132).

⁷⁷⁹Glad(1996:22).

⁷⁸⁰Για *P.Herc.* 1533,βλ.Kleve&Del Mastro(2000:149-156).

⁷⁸¹Ο Ζήνων ήταν εμφανώς μαχητικός, όπως καταφαίνεται από αυτή την περίπτωση, όπου έχει γράψει απάντηση στον Κρατερό,βλ.Janko(2002:31).

• **Καρνεΐσκος:** 3^ο π.Χ. έως 2^ο π.Χ., επικούρειος φιλόσοφος.

Στη συλλογή της έπαυλης συγκαταλέγεται και ο *P.Herc.1027*, από το δεύτερο βιβλίο του έργου του *Φιλίστας*⁷⁸². Πρόκειται για έναν καλαίσθητο κύλινδρο, που έχει αντιγραφεί με επιμέλεια και διαθέτει αρκετή απόσταση μεταξύ των στηλών. Από τη φροντισμένη του έκδοση συμπεραίνεται πως ενδέχεται να έχει δημιουργηθεί στην Ελλάδα ή στην Ανατολική Μεσόγειο. Το αντίγραφο αυτό κατά πάσα πιθανότητα αφιερώνεται σε κάποιον Ρωμαίο ονόματι *Nero* και χρονολογείται στα τέλη του δεύτερου αιώνα π.Χ.⁷⁸³

• **Κολώτης από τη Λαμψάκο:** 310-260 π.Χ., σύγχρονος και φίλος του Επίκουρου⁷⁸⁴.

Η συλλογή συμπεριλαμβάνει δύο κυλίνδρους (*P.Herc.1032*⁷⁸⁵ και *P.Herc.208*⁷⁸⁶) του Επικούρειου Κολώτου. Είναι χαρακτηριστικό πως κάθε παπύρινο χειρόγραφο εμπεριέχει μία απάντηση σε ένα διάλογο του Πλάτωνα («Προς του Πλάτωνος Ευθύδημο» και «Προς του Πλάτωνος Λύσις» αντίστοιχα), στον οποίο ασκεί αμείλικτη πολεμική⁷⁸⁷. Και οι δύο κύλινδροι δημιουργήθηκαν από διαφορετικό χέρι γραφέα, αργότερα από το 50 π.Χ. δηλαδή τουλάχιστον δύο εκατοντάδες χρόνια μετά το θάνατό του.

• **Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός:** 331-278π.Χ., «καθηγεμόνας», διάδοχος του Επίκουρου.

Τουλάχιστον δύο κυλίνδροι της βιβλιοθήκης περιλαμβάνουν χωριστά από ένα διαφορετικό έργο του Μητρόδωρου. Ο ένας (*P.Herc.255+418+1084+ 1091+1112*⁷⁸⁸) είναι πολύ πρώιμος, πιθανότατα έχει αντιγραφεί στα μέσα του τρίτου αιώνα π.Χ. και ο τίτλος του είναι αβέβαιος⁷⁸⁹. Ο άλλος κύλινδρος (*P.Herc.200*⁷⁹⁰) αποτελεί ένα αντίγραφο του Μητρόδωρου «Περί πλούτου», περίπου στα τέλη του πρώτου αιώνα π.Χ.

Ο συγγραφέας υπήρξε ο επιφανέστερος μαθητής, ομοϊδεάτης και φίλος του Επίκουρου, γεγονός που καταφαίνεται αφενός στο ότι ο Επίκουρος είχε συγγράψει έργα με τίτλο

⁷⁸²Konstan(1997:109-110),Warren(2004:134),Houston(2014:90).

⁷⁸³Cavallo(1983:40,54),Capasso(1988:155,140-44,149-150).

⁷⁸⁴Για Κολώτη ή Κωλώτη,βλ.Κωσταράς(2000:260).

⁷⁸⁵Bassi(1909:499).

⁷⁸⁶Ο κύλινδρος πιθανότατα αφιερώνεται σε κάποιο Ρωμαίο ονόματι *Quintus*,βλ.Crönert(1906:162-167).

⁷⁸⁷Lesky(1988:948),Κωσταράς(2000:260),Houston(2014:90).

⁷⁸⁸Spinelli(1986:29-43),Tepedino Guerra(1992:119-122).

⁷⁸⁹Τίτλοφορείται «Προς τους (;)»,βλ.Spinelli(1986:29-43).Πρβ.TepedinoGuerra(1992:119-122).Πρβ.Cavallo(1983:44,46,57).Για τέσσερα αποσπάσματα σε αυτόν τον κύλινδρο,βλ.Janko(2008:56).

⁷⁹⁰Tepedino Guerra(1979:191-197),Houston(2014:92).

«Μητρόδωρος» κι αφετέρου στο ότι το 28^ο βιβλίο του επικούρειοι «Περί Φύσεως» αναφέρεται σε αυτόν σε δεύτερο πρόσωπο⁷⁹¹. Άλλωστε χαρακτηρίστηκε από τον Κικέρωνα ως ο «δεύτερος Επίκουρος». Ο Μητρόδωρος πέθανε επτά έτη νωρίτερα από τον δάσκαλό του⁷⁹², γι' αυτό ο δεύτερος μερίμνησε στη διαθήκη του για την μεταθανάτια ανατροφή των παιδιών του τεθνεώτος φίλου του.

• **Πολύστρατος:** 240π.Χ.-210 π.Χ., σχολάρχης του *Κήπου*, διάδοχος του Έρμαρχου⁷⁹³.

Κατά την ανασκαφική διαδικασία βρέθηκε ένας κύλινδρος (*P.Herc.1520*⁷⁹⁴) των τελών του δεύτερου αιώνα π.Χ., που εμπεριέχει το πρώτο βιβλίο του έργου «Περί φιλοσοφίας» και επιπλέον ένας μεταγενέστερος κύλινδρος του πρώτου προχριστιανικού αιώνα (*P.Herc.336+1150*⁷⁹⁵) που περιλαμβάνει το «Περί αλόγου καταφρονήσεως, οι δ'επιγράφουσιν· Προς τους αλόγως καταθρασυνομένους των εν τοις πολλοίς δοξαζομένων», κείμενα που έχουν αμφότερα ταυτοποιηθεί⁷⁹⁶.

Χρύσιππος ο Σολεύς: 280-207 π.Χ., Στωϊκός⁷⁹⁷.

Η συλλογή περιλαμβάνει τουλάχιστον τρεις τίτλους του Χρύσιππου σε αντίστοιχους κυλίνδρους⁷⁹⁸. Πρόκειται για τον *P.Herc.307* που περιέχει αποσπάσματα των «Λογικών ζητημάτων» του, τον *P.Herc.1380* του έργου του «Περί των στοιχείων των λεγομένων»⁷⁹⁹ και τους *P.Herc.1421*⁸⁰⁰ και 1038, που εμπεριέχουν τμήματα του έργου του «Περί Προνοίας». Επιπροσθέτως έχουν ανευρεθεί ακόμη δύο παπύρινα χειρόγραφα (*P.Herc.1020*⁸⁰¹ και *P.Herc.1384*⁸⁰²) που μπορεί να προέρχονται από τον ίδιο τίτλο, χωρίς όμως ακόμη να έχει προσδιοριστεί το έργο του. Σημειώνεται πως όλα τα χειρόγραφα του Χρύσιππου χρονολογούνται περίπου μετά το 50 π.Χ.

⁷⁹¹Long(1987:40),Κωσταράς(2000:260).

⁷⁹²Lesky(1988:948),Kranz(2006:582).

⁷⁹³ Lesky ό.π.948.Για Έρμαρχο,βλ.Κωσταράς(2000:260).

⁷⁹⁴Cavallo(2005:119),Capasso(1991:157).

⁷⁹⁵Delattre(2006:57),Indelli(1978:87-89).Για το γραμμένο όνομα του Μ.Οκτάβιου,βλ.Indelli(1978:90-93).

⁷⁹⁶Για *P.Herc.1520* και *P.Herc.336+1150*,βλ.Cavallo(1983:32,43,45,51,56).Πρβ.Capasso(1995:188-189).

⁷⁹⁷Στην υποκατηγορία του κατάλογου συμπεριλαμβάνεται και ο Χρύσιππος, αν και τονίζεται πως δεν πρόκειται για επικούρειο, αλλά για στωϊκό φιλόσοφο,βλ.Edwards(1967:19-22),Sedley(1998:346-347),Urmson(2005:73-74),Gould(1970:7),Snell(1981:433).

⁷⁹⁸Στέφος et al.(2010:172),Houston(2014:90),Lesky(1988:934).Πρβ.Fantuzzi&Hunter(2005:555-556).

⁷⁹⁹Del Mastro(2005b:61-70).

⁸⁰⁰Fitzgerald(2004:11).

⁸⁰¹Obbink(1996:76).

⁸⁰²Antoni(2004:29-38),ιδίου(2007:44-45).

3.2.2. Πάπυροι του Φιλόδημου

Φιλόδημος από τα Γάδαρα: 110π.Χ.- 40 π.Χ., μαθητής του Ζήνωνα του Σιδώνιου.

Τα έργα του αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των παπύρινων χειρογράφων που παρουσιάστηκε στη συλλογή της έπαυλης από οποιονδήποτε άλλο συγγραφέα⁸⁰³. Μέχρι σήμερα είναι πλέον γνωστοί οι τίτλοι από δεκαεννέα πραγματείες του και τα θέματα τουλάχιστον δεκαπέντε εξ αυτών, τα οποία εύλογα μπορούν να συναχθούν από το περιεχόμενο των επιζώντων αποσπασμάτων⁸⁰⁴. Αρκετά από τα έργα αυτά μεμονωμένα γεμίζουν περισσότερους του ενός κύλινδρους, καθώς μόνο τα «Περί Μουσικής» και «Περί θανάτου» εκτείνονται σε τέσσερα τουλάχιστον βιβλία (που πληρούν τέσσερις αντίστοιχους κυλίνδρους), το «Περί Ποιητικής» τουλάχιστον σε πέντε (με το πέμπτο βιβλίο να είναι τόσο μεγάλο ώστε να γεμίζει δύο κυλίνδρους) και το «Περί Ρητορικής» τουλάχιστον σε επτά⁸⁰⁵ ίσως και δέκα βιβλία⁸⁰⁶. Υπενθυμίζεται πως κάθε βιβλίο μέσα σε αυτά τα μεγάλων διαστάσεων πολύτομα έργα λαμβάνει, ως είθισται στην αρχαιότητα, διαφορετική αρίθμηση.

Μολοταύτα μερικά από αυτά τα μεμονωμένα βιβλία σε ορισμένες από τις ογκώδεις πραγματείες του φαίνεται να έχουν λάβει επιπρόσθετους δικούς τους τίτλους, που εύκολα θα μπορούσαν να εκληφθούν ως υπότιτλοι⁸⁰⁷. Για παράδειγμα στον αρχικό τίτλο του *P.Herc.222*, που αποτελεί το πρώτο βιβλίο «Περί κολακείας»⁸⁰⁸, υπήρχε ένας γενικός τίτλος του έργου «Περί αρετών και των αντικειμένων κακιών» (ειδικότερα «περί κακιών και τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν και τῶν ἐν οἷ εἰσι και περι ᾗ θ'») που περιελάμβανε τουλάχιστον δέκα βιβλία, απ' όπου τουλάχιστον το πρώτο βιβλίο διαθέτει έναν τίτλο μόνο του, ενώ το δεύτερο βιβλίο φαίνεται επίσης να κατέχει έναν υπότιτλο⁸⁰⁹. Βέβαια ό,τι επιβιώνει είναι προς το παρόν αποσπασματικό, αλλά έχει εύλογα καταχωρηθεί ως: «[Περί τῶν] κολ[ακείαι ὁμοειδῶν]», που είναι σχετικά παρόμοιο με το «Περί κολακείας»⁸¹⁰. Ομοίως ο *P.Herc.1471* «Περί παρρησίας» πληροφορεί ότι ανήκε σε ένα

⁸⁰³Mioni(1998:30).

⁸⁰⁴Houston(2014:92).

⁸⁰⁵Dorandi(1990:29-46).

⁸⁰⁶Longo Auricchio(1997:631-635).

⁸⁰⁷Houston ό.π. 93.

⁸⁰⁸Capasso(2001:180).Πρβ.Sider(2005:88),Monet(2001:197-198),Capasso(2010:98).

⁸⁰⁹Houston ό.π. 93.

⁸¹⁰Capasso(2001:187-188).Πρβ.Monet(2001:200).

χειρόγραφο κύλινδρο που αφορά ηθικά⁸¹¹ θέματα, με τίτλο «Τών κατ' επιτομήν εξειργασμένων περί ηθών και βίων εκ των Ζήνωνος σχολών» και ότι αυτό το συγκεκριμένο βιβλίο είχε τον υπότιτλο «Περί παρρησίας»⁸¹², το οποίο πλέον έχει καταστεί γνωστό από την ανασύσταση εκατόν τριάντα τριών μεγάλων και μικρών τμημάτων παπύρου. Τούτου δοθέντος, οι μελετητές έχουν προτείνει ότι σε καθένα από τα βιβλία (ή ενδεχομένως από τις ομάδες των βιβλίων) στο «Περί αρετών και των αντικειμένων κακιών» (και τουλάχιστον σε κάποια από τα υπόλοιπα εκτενή φιλοδήμεια έργα που διέθεταν το δικό τους υπότιτλο), να συναγάζεται ο τίτλος από το περιεχόμενο του⁸¹³. Ως εκ τούτου, το κείμενο του *P.Herc.*1424, που αποτελεί το ένατο βιβλίο του «Περί αρετών και των αντικειμένων κακιών», μπορεί να έχει πλέον τον τίτλο «Περί οικονομίας» και ο *P.Herc.*1008, που αποτελεί το δέκατο βιβλίο του έργου, να τιτλοφορεί τη διατριβή «Περί υπερηφανίας»⁸¹⁴. Στον δε *P.Herc.*873 ο υπότιτλος «Περί ομιλίας» έχει συναχθεί από το περιεχόμενο του κειμένου του, ενώ ο «Περί Χάριτος» στον *P.Herc.*1414 με επιζώντα υπότιτλο, αντιστοιχίζεται επίσης σε αυτό το έργο⁸¹⁵.

Σε ένα άλλο μεγάλο έργο του Φιλόδημου το «Περί σύνταξης των φιλοσόφων», όπου είναι γνωστός ο γενικός τίτλος όχι από οποιοδήποτε επιζών χειρόγραφο, αλλά από τον Διογένη Λαέρτιο (Διογ.Λαερτ.10.3), αν και δεν υπάρχουν κύλινδροι που να έχουν αντιστοιχιστεί ρητά σε αυτό (είτε σε υποσημείωση, είτε σε αρχικό τίτλο), παρ'όλα αυτά υφίστανται αρκετοί κύλινδροι που δύνανται να αντιστοιχούν⁸¹⁶ σε ένα μέρος του: οι αγνώστου τίτλου *P.Herc.*1021 και 164 (δύο ευδιάκριτα αντίγραφα μιάς πραγματείας για τον Πλάτωνα και την «Ιστορία της Ακαδημίας»⁸¹⁷), ο *P.Herc.*1018 («Περί των Στωϊκών»),

⁸¹¹Ως γνωστόν, η ηθική αποτελεί το πιο σημαντικό θέμα της επικούρειας φιλοσοφίας, που αφορά στο πως θα πρέπει να ζει κανείς με δεδομένη την αντίληψη που έχει για τον κόσμο. Περιλαμβάνει έργα με τίτλους «Περί αρετών και των αντικειμένων κακιών», «Περί παρρησίας», «Περί ηθών και βίων», «Περί οργής», «Περί θανάτου», «Περί Θεών». Πρβ. Houston(2013:183).

⁸¹²Το βιβλίο αυτό αποτελεί πρακτική εφαρμογή της διδασκαλίας του Επίκουρου, σύμφωνα με την οποία ωφέλιμος και ουσιαστικός είναι μόνο ο φιλοσοφικός λόγος που γιατρεύει την ταραχή. Γιατί μόνο η ορθή φιλοσοφία, που βασίζεται στην εμπειρική παρατήρηση της φύσης και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, θα μπορούσε κατά την επικούρεια διδασκαλία να οδηγήσει στην υγεία της ψυχής. Το ανασυγκροτημένο αυτό κείμενο μεταφράστηκε στα αγγλικά από ομάδα πέντε συγγραφέων και εκδόθηκε δύο φορές, το 1998 και το 2007, βλ. Gigante(1979:336). Πρβ. White(2009:29-70), Glad(1998:6).

⁸¹³Houston(2014:95,93).

⁸¹⁴Tsouana(2012:xliv).

⁸¹⁵Delattre(2006:137).

⁸¹⁶Ο Giuliano(2001:45) συμπεριέλαβε τους *P.Herc.*495 και *P.Herc.*558 στο έργο «Περί σύνταξης των Φιλοσόφων». Πρβ. Gallo(2012:239).

⁸¹⁷Το παπύρινο χειρόγραφο εμπεριέχει την ιστορία της Ακαδημίας του Πλάτωνα με αρκετές πληροφορίες για τη διαδοχή των φιλοσόφων σ' αυτή. Προφανώς τα μέλη της επικούρειας κοινότητας είχαν και

ο *P.Herc.1508* (αγνώστου τίτλου που αφορά τους Πυθαγόρειους), ο *P.Herc.327* (που αναφέρεται στους Ελεάτες κι Αβδηρίτες)⁸¹⁸ και ο *P.Herc.1780* (που αφορά τον *Κήπο*)⁸¹⁹. Ένα τέταρτο πιθανώς μεγάλο έργο εικάζεται πως είναι το «Περί Παθών», όπου εμπεριέχεται ο *P.Herc.182* «Περί Οργής», που αν και είναι εξαιρετικά αποσπασματικό, φαίνεται να περιέχει το όνομα ενός πιο ολοκληρωμένου πονήματος. Μερικοί μάλιστα μελετητές αντιστοίχησαν αυτό το έργο στο πολύτομο «Περί ήθων και βίων»⁸²⁰, όμως άλλοι έσπευσαν να σημειώσουν ότι ο θυμός δεν είναι «ήθος», αλλά ένα πάθος κι έτσι τέθηκε ευθέως ένα πολύτομο έργο «Περί Παθών», ενώ παράλληλα προτάθηκαν τίτλοι («Περί Κολακείας», «Περί Επιχαιρεκακίας», «Περί Φιλαργυρίας», «Περί Οργής», «Περί Υπερηφάνειας») που προκύπτουν από το περιεχόμενο, όπως επίσης προτάθηκαν οι *P.Herc.1017* ως «Περί ύβρεως» και ο *P.Herc.1678* ως «Περί Επιχαιρεκακίας»⁸²¹.

Κατά τη διαδικασία της αντιστοίχισης των υπότιτλων σε τέτοιας υφής πολύτομα έργα, συνιστάται ιδιαίτερη προσοχή, γιατί σπανίως συνυπάρχει το όνομα της συνολικής εργασίας και του μεμονωμένου τόμου εντός τους⁸²². Σε αυτή την περίπτωση υφίστανται μόνο δύο υπότιτλοι που πραγματικά πιστοποιούνται, ενώ σε ορισμένες πραγματείες οι μελετητές έχουν αντιστοιχήσει μεγάλα ολοκληρωμένα έργα, για παράδειγμα τον *P.Herc.1675* (που ίσως αποτελεί το πρώτο βιβλίο του «Περί κολακείας», γραμμένος από συγκεκριμένο αντιγραφέα) και τον *P.Herc.1424* («Περί οικονομίας», γραμμένος από διαφορετικό χέρι), όπου συμβαίνει και οι δύο να μη διαθέτουν υπότιτλους παρά μόνο αρίθμηση⁸²³. Διασαφηνίζεται πως οι υπότιτλοι (όπως και οι τίτλοι από τα κεφάλαια των σύγχρονων βιβλίων) υπήρξαν εξαιρετικά σπάνιοι κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και πως παρουσιάζεται μεγάλη διακύμανση στον τρόπο που οι τίτλοι χρησιμοποιούνται.

Το βέβαιο είναι πάντως ότι πολλά από τα χειρόγραφα (που δε μπορούν με βεβαιότητα να προσδιοριστούν, καθώς δεν σώζεται κανένας απολύτως τίτλος) έχουν αποδοθεί στο Φιλόδημο με υψηλό βαθμό πιθανότητας. Αν όλα αυτά υπήρξαν πράγματι δικά του, τότε

ιστοριοφιλοσοφικά ενδιαφέροντα, αφού ήθελαν να γνωρίζουν με ακρίβεια το τι έκαναν οι άλλες φιλοσοφικές σχολές. Για πρόσφατη ανάγνωση οπίσθιας όψης (*verso*) του *P.Herc.1691/1021*, βλ. σσ. 169-170 της παρούσας εργασίας.

⁸¹⁸ Για *P.Herc.327* και *P.Herc.1508*, βλ. Cavalieri (2002: 17-53).

⁸¹⁹ Houston (2014: 94).

⁸²⁰ Wilke (1914: vii).

⁸²¹ Ο τίτλος ίσως αποτελεί μέρος του ίδιου έργου, βλ. Delattre (2009: 72). Πρβ. Tepedino Guerra (2008: 103).

⁸²² Indelli (1978: 36-37).

⁸²³ Houston (2014: 95).

αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των κειμένων του στη συλλογή⁸²⁴, εφόσον αυτή περιλαμβάνει τουλάχιστον οκτώ από τα έργα του σε δύο ή περισσότερα αντίγραφα.

Τέτοιου είδους τίτλοι που είναι γνωστό ότι υφίστανται σε πολλαπλά αντίτυπα είναι⁸²⁵:

- «Περί Κολακείας» : *P.Herc.*222 και 1457.
- «Περί Θεών», Βιβλίο 1^ο : *P.Herc.* 26 και 1076.
- «Περί Ποιητικής», Βιβλίο 5^ο : *P.Herc.* 425 και 1538.
- «Περί Ρητορικής», Βιβλίο 2^ο : *P.Herc.*1674 και 1672.
- «Περί Ρητορικής», Βιβλίο 3^ο : *P.Herc.*1506 και 1426.
- «Περί Ρητορικής», Βιβλίο 4^ο : *P.Herc.*220 και 1007+1673+224+1077a+1114+1677a
- «Περί των Στωϊκών»: *P.Herc.*155 και 339.
- «Περί Επικούρου και τινών άλλων πραγματεία μνημάτων»⁸²⁶: *P.Herc.*239a+1787+1418
- Αβέβαιου τίτλου, ίσως «Περί του Πλάτωνος και της Ιστορίας της Ακαδημίας» του: *P.Herc.*1021 και 164⁸²⁷.

Έχει παρατηρηθεί ότι σε μερικά από αυτά τα ζεύγη αντιγράφων το ένα ήταν λιγότερο επίσημα γραμμένο, ενώ το άλλο ήταν περισσότερο επίσημο⁸²⁸. Τούτου δοθέντος, έχει διατυπωθεί η υπόθεση το πρώτο να αποτελούσε προσχέδιο των πραγματειών του, το οποίο ενδέχεται κατά την πρακτική του Φιλόδημου να κυκλοφορούσε σε φίλους και συνεργάτες του, εν τη συνέχεια να προέβαινε στην αναθεωρημένη έκδοσή του (υπό το φως των νέων παρατηρήσεων) κι έπειτα να το δημοσίευε και να το διένειμε σε μία πιο επίσημη έκδοση κειμένου⁸²⁹. Η λογική αυτή πρακτική δύναται μεν να παραλληλιστεί με την αντίστοιχη του Γαληνού, αλλά υπάρχουν πολλές ασάφειες⁸³⁰, γιατί τα αντίγραφα ήταν κοινά στις ρωμαϊκές βιβλιοθήκες και η παρουσία τους σε μια συλλογή δεν συνεπάγεται καθεαυτή την ύπαρξη εκδοτικής εξέλιξης από το προσχέδιο έως την

⁸²⁴Gigante(1979:49-52).

⁸²⁵Houston(2014:95).

⁸²⁶Για *P.Herc.*239a + 1787,βλ.Janko(2008:42-43).

⁸²⁷Για *P.Herc.*1021και *P.Herc.*164,βλ.Cavallo(1984:13-17).

⁸²⁸Easterling & Knox (2000:822),Houston(2014:95).

⁸²⁹Dorandi(2007:68-77).

⁸³⁰Houston(2014:96).

έκδοση.Επιπροσθέτως δεν είναι πάντοτε σαφές (δεδομένης της κακής διατήρησης πολλών κυλίνδρων της έπαυλης) σε ένα ζεύγος χειρογράφων ποιό είναι το πιο επίσημο⁸³¹.Ακόμη δεν υφίσταται ουδεμία άμεση απόδειξη ότι ο Φιλόδημος κυκλοφορούσε τα σχέδια του, είτε σπάνια, είτε σε τακτική βάση. Συνεπώς όλα αυτά αποτελούν μία υπόθεση, ενώ το μόνο βέβαιο είναι ότι ο ιδιοκτήτης(-ες) της συλλογής βρίσκονταν στην ευμενή θέση να διατηρεί αντίγραφα και ότι ορισμένα από αυτά θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν τα εκάστοτε διαδοχικά προσχέδια των έργων⁸³².

Σε γενικές γραμμές η βιβλιοθήκη της Καμπανίας περιλαμβάνει τουλάχιστον τριάντα τέσσερα και πιθανώς σαράντα ή περισσότερα έργα του Φιλόδημου,ορισμένα σε τουλάχιστον δύο αντίγραφα (ή αντίγραφα από τα προσχέδια) και πολλά έργα που αποτελούνται από δύο έως δέκα κυλίνδρους⁸³³. Είναι εντυπωσιακό όμως ότι ενώ αναμένεται να βρεθούν και ποιήματα του Φιλόδημου κατά την ανασκαφική διαδικασία (δεδομένου ότι η βιβλιοθήκη αυτή φαίνεται να αποτελεί ταυτοχρόνως και την επαγγελματική του συλλογή), δεν βρέθηκε ακόμη κανένα απολύτως.Υπενθυμίζεται όμως ότι ο συγγραφέας που εκπροσωπείται περισσότερο από όλους στη συλλογή αυτή (του οποίου έχουν βρεθεί άφθονα έργα περί ζητημάτων ηθικής,αλλά και πραγματείες περί λογικής, θεολογίας, ρητορικής και θεωρίας της ποίησης), δεν υπήρξε μόνο επικούρειος μελετητής και κριτικός λογοτεχνίας, αλλά και ποιητής.Ήδη έχουν ανευρεθεί τα επιγράμματά του, ενώ συνέθεσε μία πραγματεία «Περί Ποιητικής» σε πέντε βιβλία, σημαντικά τμήματα του οποίου σώζονται μόνο στην παπύρινη αυτή βιβλιοθήκη και πουθενά αλλού.Ένα τμήμα των χειρογράφων της έπαυλης φαίνεται να υποδεικνύει ότι ο εν λόγω φιλόσοφος και ποιητής υπήρξε πιθανότατα φίλος του Βιργίλιου και πολλών άλλων Ρωμαίων ποιητών⁸³⁴.Είναι παράξενο λοιπόν, ότι δεν έχει ανευρεθεί κανένα ποίημα, κανένα προσχέδιο, κανένα αντίγραφο των ποιημάτων του.Προς το παρόν θα μπορούσε να υποθεθεί ότι ο ιδιοκτήτης αυτής της συλλογής ενδιαφερόταν οπωσδήποτε για εκείνον και πως συγκέντρωσε εκεί πολλά από τα έργα της πεζογραφίας του (ή τα συντήρησε, αν τελικά κληρονόμησε τούτη τη βιβλιοθήκη), αλλά μέχρι στιγμής δε διαφαίνεται ακόμη κανένα ενδιαφέρον για την ποίηση του.

⁸³¹Cavallo(1983:57).Πρβ. Delattre(2006:77).

⁸³²Houston(2014:96).

⁸³³Houston ό.π.96.

⁸³⁴Μεταξύ των κυλίνδρων που δεν έχουν ακόμη ταυτοποιηθεί, είναι γνωστά τουλάχιστον τέσσερα έργα του Φιλόδημου, αλλά είναι πιθανό να αποτελούν κι αυτά μέρος της ίδιας συλλογής,βλ. Sider(1997:19-21).

3.2.3. Πάπυροι αβέβαιων ή αγνώστων συγγραφέων

Ένα σημαντικό μέρος των ευρεθέντων παπύρινων χειρογράφων ελληνικής γραφής, αποτελούν και όσοι προέρχονται από άγνωστους συγγραφείς, γιατί υπήρξαν βέβαια πολλοί τέτοιοι⁸³⁵. Έτσι εκτός από τους κυλίνδρους που μπορούν να αποδοθούν με κάποια βεβαιότητα σε συγκεκριμένους συγγραφείς, η συλλογή της έπαυλης της Καμπανίας φιλοξενεί τουλάχιστον εννέα κυλίνδρους από άγνωστους ή αβέβαιους συγγραφείς που είναι αρκετά καλά διατηρημένοι για τους παπυρολόγους, ώστε να προβούν στην χρονολόγησή τους ή να καθορίσουν κάτι από το περιεχόμενό τους.

Οι πάπυροι αυτοί παρουσιάζονται κατά τη χρονολογική σειρά με την οποία είχαν αντιγραφεί και είναι οι εξής⁸³⁶:

- *P.Herc.439*⁸³⁷. Μέσα του τρίτου αι.π.Χ. Μία πραγματεία ίσως σε θέματα φυσικής.
- *P.Herc.176*⁸³⁸. Δευτέρου αι.π.Χ. Βιογραφικά των Επικουρείων και επιστολές τους.
- *P.Herc.1158*⁸³⁹. Δευτέρου αι.π.Χ. Ενδεχομένως στωϊκού περιεχομένου.
- *P.Herc.118α*⁸⁴⁰. Πιθανότατα δευτέρου αι.π.Χ. Το χειρόγραφο δείχνει να παραθέτει αποσπάσματα από επιστολές του Επίκουρου ή άλλων Επικούρειων και ενδέχεται να αποτελεί μία ανθολογία ή μία ιστορία της Σχολής.
- *P.Herc.831*⁸⁴¹. Πιθανώς αρχές του πρώτου αι.π.Χ. Με θέμα αβέβαιο, ενδέχεται να αναφέρεται στον Δημήτριο Λάκωνα.
- *P.Herc.1041*⁸⁴². Μέσα ή τέλος του πρώτου αι.π.Χ. Το υπάρχον απόσπασμα περιγράφει την τελική ασθένεια κάποιου, πιθανότατα Επικούρειου.
- *P.Herc.1570*. Πρώτου ίσως αι.π.Χ. Μία πραγματεία που ασχολείται με τη φτώχεια, τον πλούτο και τα συναφή θέματα. Ενδέχεται να ανήκει στο Φιλόδημο.
- *P.Herc.1111*⁸⁴³. Αχρονολόγητο χειρόγραφο. Αποτελεί μικρό θραύσμα με σύντομη επιλογή αποσπασμάτων από μία σειρά έργων του Επίκουρου.
- *P.Herc.1696*⁸⁴⁴. Αχρονολόγητο χειρόγραφο, πιθανότατα αφορούσε θέματα ηθικής.

⁸³⁵ Capasso(1982:39-40), De Sanctis(2009:108).

⁸³⁶ Houston(2014:97).

⁸³⁷ Janko(2008:64-65).

⁸³⁸ Cavallo(1983:44,57,60), Militello(1997:49-56). Πρβ. Janko(2008:43).

⁸³⁹ Cavallo(1983:31,45,50), Puglia(1993:39-43).

⁸⁴⁰ Militello(1997:82-83).

⁸⁴¹ Cavallo(1983:38,54), ιδίου(2005:115), Dorandi(1995a:36), Philippson(1943:148-149,156-162), Van Heel(1989:190), Sanders(1999:17-30), Delattre(2006:78).

⁸⁴² Cavallo(1983:34,51-52). Πρβ. Crönert(1906:73-74).

⁸⁴³ Obbink(1996:300-301).

3.3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΠΑΠΥΡΩΝ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Η συλλογή της *Villa dei Papiri* ή αλλιώς όλος αυτός ο πλούτος ιδεών, αντιλήψεων και θεωριών που έχει επιβιώσει από την μοιραία έκρηξη, φαίνεται να έχει συμπεριλάβει εξήντα⁸⁴⁵ ή ογδόντα⁸⁴⁶ κυλίνδρους στη λατινική γλώσσα, που αντιστοιχούσαν σε λίγα έργα, τα περισσότερα εκ των οποίων ήταν ποιητικά⁸⁴⁷ και πεζά, καθώς δεν επρόκειτο για φιλοσοφικά αλλά για ακραιφνώς λογοτεχνικά κείμενα, με την εξαίρεση του σπουδαίου φιλοσοφικού ποιήματος του Λουκρήτιου «Περί της φύσεως των πραγμάτων»⁸⁴⁸, αυτό το κήρυγμα απαλλαγής από δεισιδαίμονες προκαταλήψεις και μυθικές φαντασιώσεις⁸⁴⁹. Ελάχιστοι τίτλοι είναι γνωστοί από τα ποιητικά κείμενα, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν ανακτηθεί ελάχιστα μικρά αποσπάσματα. Το καλύτερα διατηρημένο χειρόγραφο εμπεριέχει ένα ποίημα (*P.Herc.817+399*⁸⁵⁰) που αφηγείται τη σύγκρουση του Ακτίου, το λεγόμενο *Carmen de bello Actiaco* από έναν άγνωστο συγγραφέα. Η ανάκληση από την ιστορική μνήμη μίας ναυμαχίας που ανήκει στο 31 π.Χ.⁸⁵¹ είναι ενδεικτική της ιστορικής στόχευσης του ποιητή, που ευλόγως δεν υπάρχει περίπτωση να έχει γράψει το ποίημα πριν από την ημερομηνία της ναυτικής αναμέτρησης.

Από την πλευρά της πεζογραφίας έχουν επιβιώσει τρεις κύλινδροι, που εμπεριέχουν κείμενα ομιλιών (δημηγορίες): *P.Herc.1067*⁸⁵², *1475*⁸⁵³ και *238a*⁸⁵⁴, τα οποία δύνανται να αποτελούν μέρος ενός μάλλον ιστορικού έργου (*P.Herc.863*⁸⁵⁵) σε οκτώ ή περισσότερα βιβλία. Επιπροσθέτως, υπάρχουν και πρόσφατες προτάσεις ανάγνωσης πολλών μικρών θραυσμάτων της λατινικής βιβλιοθήκης, τα οποία φέρεται να αποτελούν αλληλογραφία, νομικά έγγραφα ή ρητορικό λόγο⁸⁵⁶. Από τα ανωτέρω ο *P.Herc.1067*⁸⁵⁷, φαίνεται να

⁸⁴⁴Capasso&Dorandi(1979:37-41).

⁸⁴⁵Για εξήντα παπύρινους κυλίνδρους,βλ. Del Mastro(2005:188-189).

⁸⁴⁶Σχετικά πρόσφατα ανακαλύφθηκαν και τριάντα ακόμη πάπυροι, που αναβίβασαν τον αριθμό στους εκατό. Για ογδόντα και περισσότερους,βλ. Capasso(2011:23-24).

⁸⁴⁷Στίχους περιλαμβάνει το ποίημα που περιγράφει τη μάχη του Ακτίου (*P.Herc.817+399*), ακόμη μερικά αποκόμματα του τι μπορεί να είναι επικό (*P.Herc.395*), ενδεχομένως τα *Annales* του Έννιου και μία κωμωδία του Στάτιου.

⁸⁴⁸Kranz(2006:580),Στέφος et al (2010:171).Πρβ. Easterling & Knox (2000:819).

⁸⁴⁹Κωσταράς(2000:261).

⁸⁵⁰Zecchini(1987:31).Για *P.Herc.817*,βλ. Scappaticcio(2008:229-246).Για *P.Herc.399*,βλ. Janko(2008:59-62).

⁸⁵¹Houston(2014:98).

⁸⁵²Costabile(1984:593-595,597-599).Πρβ. Del Mastro(2005:191-192),Radiciotti(1998:357).

⁸⁵³Costabile(1984:595-597),Radiciotti(1998:357,361).

⁸⁵⁴Janko(2008:15,19,35-40).

⁸⁵⁵Radiciotti(2009:114).

⁸⁵⁶Janko(2008:62-64).

⁸⁵⁷Costabile(1984:593,597-599),Del Mastro(2005:191-192),Radiciotti(1998:357-358),Beer(2009:74-75).

απευθύνεται σε έναν από τους αυτοκράτορες και ως εκ τούτου χρονολογείται είτε στα τέλη του 1^{ου} αι.π.Χ., είτε κατά τον 1^ο αι.μ.Χ., ο *P.Herc.1475* κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί ένα δικανικό λόγο και ο *P.Herc.238a*⁸⁵⁸ ίσως έναν πολιτικό λόγο. Εκτός από αυτούς εντοπίστηκαν και άλλα αποσπάσματα, ενώ συντελείται έρευνα για τον εντοπισμό μίας σειράς θραυσμάτων που έχουν αποδώσει αποσπάσματα τόσο από το έκτο βιβλίο των *Χρονικών (Annales)* του Έννιου⁸⁵⁹ (*P.Herc.21*⁸⁶⁰), όσο και τις δύο τελευταίες πράξεις από ένα νέο ρωμαϊκό δράμα (*P.Herc.78*⁸⁶¹), το *Obolostates sive Faenerator* («ο τοκογλύφος») του Στάτιου, σύγχρονου συγγραφέα του Πλαύτου και Τερέντιου των οποίων τα έργα σώζονται μόνο σε μικρά αποσπάσματα. Πέραν τούτων, έχει ακόμη δηλωθεί πως έχουν ανευρεθεί μικροσκοπικά μέρη του δεύτερου βιβλίου του Λουκρητίου *De rerum natura*⁸⁶² («Περί της φύσεως των πραγμάτων») και ενδεχομένως του πρώτου, τρίτου, τέταρτου και πέμπτου βιβλίου, αλλά πρόκειται για ανεπιβεβαίωτο ισχυρισμό⁸⁶³.

Τα αποτελέσματα για τη λατινική παλαιογραφία είναι εν γένει αξιόλογα, καθώς έχει εντοπιστεί μία μορφή λατινικής γραφής με ιδιαίτερα μεγάλη και καλλιγραφική τεχνοτροπία, η οποία αντικαταστάθηκε από το νέο ύφος της αυγούστειας γραφής. Εάν τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαιωθούν, η μελέτη του θα επιδράσει καίρια στην κριτική των κειμένων των συγγραφέων της εκάστοτε ρωμαϊκής περιόδου που ανήκουν⁸⁶⁴.

Η εξερεύνηση του λατινικού τμήματος της βιβλιοθήκης μέχρι στιγμής αποκαλύπτει κείμενα τα οποία με τον λεκτικό τους όγκο και την εκφραστική τους περιπλοκότητα είναι σαφέστατα διαφορετικά από εκείνα της ελληνικής γραφής και παρέχει στοιχεία που έχουν δώσει στην έρευνα αποτελέσματα ουσιαστικά και συνάμα καινοτόμα: πολλά εξ αυτών είναι γραμμένα σε στίχους (σε πλήρη αντίθεση με την καθ' ολοκληρίαν πεζογραφική ελληνική συλλογή), ενώ δεν υφίσταται ουδεμία σύνδεση με τον Επικουρισμό, αν και ο Έννιος θα μπορούσε να παρέχει μία τέτοια σύνδεση. Πρόκειται για κείμενα που αποκαλύπτουν ένα εντελώς διαφορετικό φάσμα ενδιαφερόντων, όπως

⁸⁵⁸Janko(2008:15,19,35-40).

⁸⁵⁹Kleve(1990:5-16).

⁸⁶⁰Kleve ό.π.12-15,Radiciotti(2009:105),ιδίου(1998:358).

⁸⁶¹Kleve ό.π.5-14.

⁸⁶²Lesky(1998:943),Long(1987:44),Kleve(1989:5-27).

⁸⁶³Ο *Kleve* ισχυρίζεται ότι ανακάλυψε παπύρους του *De Rerum Natura* του Λουκρήτιου,βλ.Kleve(1989:5-27),ιδίου(2007:347-354).Πρβ.Beer(2009:71-82),Kleve(2012:74-77).Όμως αυτό έχει αμφισβητηθεί πλέον από την επιστημονική κοινότητα,βλ.Janko(2002:31),Radiciotti(2009:105).

⁸⁶⁴Janko ό.π.31.

στην ποίηση, την ιστορία και την ρητορική⁸⁶⁵, ενώ τα σωζόμενα θραύσματα περιλαμβάνουν επιπλέον προσωπικά και νομικά έγγραφα⁸⁶⁶.

Σημειώνεται πως και σε αυτό το τμήμα της συλλογής έχουν ανευρεθεί χειρόγραφα αβέβαιων συγγραφέων, όπως είναι οι: *P.Herc.395*⁸⁶⁷ και *P.Herc.863*⁸⁶⁸ (μάλλον ιστορικό έργο), αμφότερα του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, ενώ δύο άλλα χειρόγραφα περιέχουν άγνωστα λατινικά κείμενα που έχουν αντιγραφεί επίσης κατά τον πρώτο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα πρόκειται για τους *P.Herc.1491*⁸⁶⁹ (κείμενο πεζογραφίας) και *P.Herc.1.558*⁸⁷⁰ (με το ποίημα του Λουκρήτιου, που προδήλως θα κατείχε ένα λογικό τίτλο για να συμπεριληφθεί στη λατινική συλλογή), ενώ είναι πολύ πιθανό να εμφανιστούν στο μέλλον κι άλλες ανακαλύψεις⁸⁷¹. Πάντως μέχρι τούδε τα ευρεθέντα λατινικά κείμενα υπήρξαν πενιχρά, καθώς τα περισσότερα από τα χειρόγραφα είναι πολύ αποσπασματικά και εξαιρετικά αποσυντεθειμένα (που πιθανότατα οφείλεται είτε στην ποικιλία του συστατικού υλικού τους, είτε στις διαβρωτικές συνθήκες έκθεσής τους στους χώρους της έπαυλης) κάνοντας τις ταυτοποιήσεις από εξαιρετικά δύσκολες έως πρακτικά αδύνατες, με συνέπεια να δυσχεραίνεται καθοριστικά η εκτύλιξη, πόσον μάλλον η ανάγνωση και η παραγωγική αξιοποίησή τους.

Προς το παρόν στη συλλογή υφίσταται το προς μελέτη και άνευ διορθώσεων απόσπασμα από το προαναφερόμενο άγνωστο έργο *Obolostates ή Faenarator* της λατινικής κωμωδίας του Καικιλίου Στάτιου. Το γεγονός δε ότι και οι δύο τίτλοι του συγκεκριμένου έργου αποδίδονται ως «ο τοκογλύφος», καθιστά βέβαιο ότι ο Καικίλιος συμπεριλαμβανόταν (όπως ήταν αναμενόμενο) μεταξύ των ρωμαίων συγγραφέων αυτής της συλλογής, όπου ενυπάρχουν και άλλα πιο μικροσκοπικά αποσπάσματα της λατινικής λογοτεχνίας (που αν και είναι μεν γνωστά, μολοταύτα πολύ λίγα θα μπορούσαν να ανασυντεθούν από αυτά) τα οποία οι παλαιογραφικές εκτιμήσεις χρονολογούν από τα μέσα του 1^{ου} αι.π.Χ. έως την έκρηξη του Βεζούβιου το 79 μ.Χ⁸⁷².

⁸⁶⁵Houston(2013:196).

⁸⁶⁶Houston ό.π. 188.

⁸⁶⁷Έχουν γίνει επανειλημμένες συζητήσεις για τους *P.Herc.395 + 1829-1831*, τους οποίους ο *Kleve* αποδίδει σε έργο του Λουκρήτιου, βλ. *Kleve*(1989:5-27), ιδίου(2007:347-354). Πρβ. *Radiciotti*(1998:358), ιδίου(2009:105), *Del Mastro*(2005:188-189) και *Beer*(2009:74-77).

⁸⁶⁸*Radiciotti*(2009:114).

⁸⁶⁹Για *P.Herc.1491*, βλ. *Kleve*(1994:318), *Radiciotti*(1998:358,365-370).

⁸⁷⁰Για *P.Herc.1558*, βλ. *Radiciotti*(1998:357,365-370).

⁸⁷¹Houston(2014:98).

⁸⁷²*Sider*(2010:126).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ

4.1. Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Ο επικούρειος φιλόσοφος Φιλόδημος (110 π.Χ- 40/35 π.Χ.) καταγόταν από τα Γάδαρα της Παλαιστίνης⁸⁷³, που είθισται να θεωρείται η πόλη των φιλοσόφων, καθώς από εκεί έλκουν την καταγωγή τους εξίσου σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας⁸⁷⁴. Σε σχετικά νεαρή ηλικία μετέβη στην Αθήνα, όπου επιζήτησε την επικούρεια παιδεία⁸⁷⁵ κοντά στο μαθηματικό και φιλόσοφο Ζήνωνα από τη Σιδώνα⁸⁷⁶ (σχολάρχη του *Κήπου*⁸⁷⁷), του οποίου υπήρξε μάλιστα τόσο αφοσιωμένος⁸⁷⁸, ώστε αφενός να ομολογεί (μετά θάνατον του δασκάλου του) πως απηχεί σε κάποιο έργο του (*P.Herc.1005*⁸⁷⁹) τις απόψεις του Ζήνωνα⁸⁸⁰ κι αφετέρου να αφιερώνει προς τιμή του τη *Ρητορική* του.

Μετά τις σπουδές του στην Αθήνα μετοίκησε (τη δεκαετία του 70 π.Χ⁸⁸¹) αρχικά στη Ρώμη και κατόπιν στην περιοχή της Νάπολης, όπου όλα συντείνουν πως συνδέθηκε με ισχυρή φιλία με τον Πείσωνα και πως πιθανότητα ίδρυσε εκεί μία επικούρεια φιλοσοφική σχολή ιδιαίτερης ακτινοβολίας⁸⁸². Ακολούθως μετακόμισε στην έπαυλη του Ηρακλείου, όπου υπολογίζεται να διέμεινε ένα χρονικό διάστημα περίπου τριάντα ετών (από το 70 έως το 40 π.Χ.), όπου τοποθετείται και το *floruit* του συγγραφέα σύμφωνα με μαρτυρίες του Κικέρωνα⁸⁸³. Ειδικότερα ο Ρωμαίος ρήτορας στο μεν έργο του *In Pisonis* παρουσιάζει τον Έλληνα αυτό φιλόσοφο ως έναν έξυπνο και ιδιαίτερα ικανό ποιητή (αλλά και ως κόλακα και παράσιτο⁸⁸⁴), στο δε *De finibus II.119* ως τον επιφανέστατο επικούρειο φιλόσοφο και πράγματι ο Φιλόδημος αποτελεί μία εξαιρετικά πολύπλευρη και πολυτάλαντη προσωπικότητα της ύστερης ελληνιστικής εποχής, που παρουσιάζει μία σημαντικά πλούσια συγγραφική δράση⁸⁸⁵.

⁸⁷³Σημερινό *Umm Quais* της Ιορδανίας, βλ. Guidobaldi(2011:521).

⁸⁷⁴Όπως οι κυνικοί φιλόσοφοι Μένιππος και Οινόμαος, ο γραμματικός Φίλωνας, ο επιγραμματοποιός Μελέαγρος, αλλά κι ο ρήτορας Θεόδωρος, βλ. Asmis(1990:2369-2406) και Καραμανώλης(2004:13).

⁸⁷⁵Για βίο και έργο Φιλόδημου, βλ. Philippson(1938:2444-2489).

⁸⁷⁶Angeli & Colaizzo(1979:47-133), Lesky(1988:944) και Guidobaldi(2011:521).

⁸⁷⁷Easterling & Knox (2000:819), Στέφος et al.(2010:170).

⁸⁷⁸Angeli & Colaizzo ό.π.49-62.

⁸⁷⁹Πρόκειται για τον *P.Herc.1005*: « Πρός τούς... », όπου ο τίτλος δε σώζεται ολόκληρος.

⁸⁸⁰Όπως στο έργο *Περί παρησίας* (*P.Herc.1471*), βλ. σχετικά Obbink(1996:18) και Winter(2004:10).

⁸⁸¹Lesky(1998:944).

⁸⁸²Reale(1997:276), Lesky ό.π.945.

⁸⁸³Hubbell(1920:248-249).

⁸⁸⁴Gigante(1983:35-53).

⁸⁸⁵Καραμανώλης(2004:9), Lacy(1941:49-58).

Πολυσχιδής προσωπικότητα, με πλούσια συγγραφική δράση, ο πνευματώδης αυτός φιλόσοφος αποτελεί έναν εξαιρετικό συνδυασμό πολυμαθείας κι ερευνητικού πνεύματος⁸⁸⁶, που έχοντας ως εφόδιο τη φιλοσοφική παιδεία που απεκόμισε στην Αθήνα, αλλά και την σαφή επίγνωση της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στη Ρώμη, δραστηριοποιείται ενεργά, προκειμένου να μεταλαμπαδεύσει στο ρωμαϊκό χώρο τα νόματα της *Επικουρισμού*, όπως προκύπτει από μαρτυρίες του ίδιου, που πιστοποιούν την ύπαρξη συναφών κύκλων, αλλά κι από την ενεργό συμμετοχή του σε αυτούς⁸⁸⁷.

Συνεπικουρώντος του ισχυρού Ρωμαίου πολιτικού Πείσωνα κι οπλισμένος με μία ιδιαίτερη επιδεξιότητα στη συγγραφή, έχει στη διάθεσή του δύο από τα κλειδιά που του ανοίγουν τις κατάλληλες πύλες που τον προωθούσαν στην κοινωνική ανέλιξη. Με πλήρη ιστορική συνείδηση καταφέρνει να διεισδύσει στην ανώτατη ιεραρχική τάξη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και να αναπτύξει ένα δίκτυο γνωριμιών με ισχυρούς άνδρες της εποχής, προκειμένου να επαναπροσδιορίζει τη θέση του επικούρειου φιλοσοφικού ρεύματος στον ρου του ιστορικοκοινωνικού ρωμαϊκού γίγνεσθαι⁸⁸⁸. Ο ίδιος φαίνεται να επέλεξε την συγκεκριμένη φιλοσοφική κατεύθυνση από όσες άλλες επικρατούσαν την εποχή εκείνη, με τις οποίες είχε έρθει σε επαφή (γεγονός που καταδεικνύεται στην εξοικείωσή του τόσο με την ιστορία αυτών των σχολών, όσο και με τις φιλοσοφικές τους απόψεις), στις οποίες μεταγενέστερα θα εξαπολύσει δριμύτατη αυστηρή κριτική.

Εκτός όμως από πολύγραφος⁸⁸⁹ φιλόσοφος και ποιητής υπήρξε επιπροσθέτως ιστορικός της φιλοσοφίας, θεωρητικός της ρητορικής και της ποίησης κι επιπλέον απέκτησε τάχιστα φήμη επιγραμματοποιού με έκδηλες πνευματικές ανησυχίες που κάλυπταν ένα ευρύτατο πεδίο ενδιαφερόντων: ηθική, θεολογία, λογική, φυσική, αισθητική, μουσική, ρητορική, ιστορία της φιλοσοφίας, πολιτική φιλοσοφία και ποίηση⁸⁹⁰. Ως συνθέτης εξαιρετικών επιγραμμάτων κι ερωτικών ποιημάτων έγραψε με άρτιο λογοτεχνικό λόγο πολλά επιγράμματα, καθώς και μία πληθώρα φιλοσοφικών πραγματειών σε ηθικά, μεταφυσικά κι αισθητικά ζητήματα, ενώ επιπλέον ασχολήθηκε συστηματικά, όπως αναφέρθηκε και με την ιστορία της φιλοσοφίας⁸⁹¹. Εφόσον λοιπόν τα

⁸⁸⁶Easterling & Knox (2000:823).

⁸⁸⁷Long(1987:42). Αυτό προκύπτει από τους πάπυρους *P.Herc.* Paris 2, 312, βλ. Καραμανώλης(2004:17).

⁸⁸⁸Casson(2001:75).

⁸⁸⁹Κωσταράς(2000:261), Kranz(2006:583).

⁸⁹⁰Καραμανώλης(2004:19), Lesky(1988:945).

⁸⁹¹Καραμανώλης ό.π.9.

ενδιαφέροντά του κάλυπταν ένα τόσο ευρύ πεδίο γνώσεων, πρόδηλο είναι ο ίδιος να αυτοπροσδιορίζεται ως «μουσοφιλής»⁸⁹²(εφόσον ανέπτυξε την ποιητική του τέχνη στα πλαίσια του «φιλόσοφων του Κήπου»⁸⁹³), χρησιμοποιώντας την ποιητική φαρέτρα του προκειμένου να μετουσιώσει τα αληθινά του αισθήματα (όπως τον ερωτικό συναρπασμό, την ερωτική χαρά, την απογοήτευση και τη λύπη) σε τέχνη, ανάγοντάς τα σε αντικείμενα φιλοσοφικού στοχασμού και ψυχαγωγίας⁸⁹⁴.

Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τον λόγο που προτίμησε την επικούρεια σχολή (η οποία διακρίνεται για το πλήθος των πολεμικών συγγραμμάτων εναντίον των Στωϊκών) εντούτοις στα έργα του διακρίνεται ως γνώστης και άλλων φιλοσοφικών σχολών, όπως της *Ακαδημίας*⁸⁹⁵, του *Περίπατου* και της *Στοάς*. Μάλιστα με βάση το περιεχόμενο κάποιων πατύρων εκφράστηκε η εικασία πως ενδέχεται στα έργα του να πραγματευόταν τόσο την ιστορία της Πυθαγόρειας, της Ελεατικής, όσο και της Σωκρατικής σχολής⁸⁹⁶.

Ο Φιλόδημος πάντως φέρεται να συνδέθηκε στο φιλοσοφικό κύκλο του *Κήπου*⁸⁹⁷ με διανοούμενους⁸⁹⁸ του διαμετρήματος του Βιργιλίου και του Βάρωνα και θεωρήθηκε αρχηγέτης⁸⁹⁹ μίας επικούρειας τοπικής κοινότητας⁹⁰⁰. Αυτό προκύπτει αβίαστα από τον φιλοδήμιο *P.Herc.Paris 2* που διαβάστηκε το 1989, ενώ στον *P.Herc.312* μαρτυρείται η μετακίνηση Επικούρειων από τη Νάπολη (όπου έδρευε ο κύκλος του Σείρωνα) στο Ηράκλειο⁹⁰¹. Στην δε οικία του Σείρωνα (όπως τεκμαίρεται) θα πρέπει να συναθροίζονταν οι επιφανείς Επικούρειοι κι ανάμεσα του ο Οράτιος, για τον οποίο υπάρχουν ενδείξεις ότι γνώριζε και εκτιμούσε ιδιαίτερα το έργο του Φιλόδημου, ιδίως τα επιγράμματά του⁹⁰². Σημειωτέον ότι στη συγκεκριμένη κοινότητα οι δεσμοί των φιλοσόφων με τους δασκάλους τους ήταν ισχυρότατοι, ενώ η σφαίρα της φιλίας⁹⁰³ (που λειτουργούσε τόσο ως συνδετικός κρίκος του *Κήπου*, όσο και ως μέρος της επικούρειας ηθικής) περικλείει εντός της όλα τα μέλη του κύκλου.

⁸⁹² Asmis(1990:2371).

⁸⁹³ Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

⁸⁹⁴ Καραμανώλης(2014:775-209).

⁸⁹⁵ Kranz(2006:574).

⁸⁹⁶ Για *P.Herc.307,1508* και *P.Herc.1746*,βλ.Crönert(1906:127-133) και Philippson(1938:2464).

⁸⁹⁷ Easterling & Knox (2000:819),Στέφος et al(2010:170).

⁸⁹⁸ Johnson(2013:360-361).

⁸⁹⁹ Casson(2001:75).

⁹⁰⁰ Obbink(1995:491).

⁹⁰¹ Καραμανώλης ό.π. 17.

⁹⁰² Easterling & Knox (2000:825).

⁹⁰³ Kranz (2006:37).Για σημασία φιλίας στους Επικούρειους,βλ.Long(1987:120-128),Rist(1972:127-139).

4.2. ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ

Η ανασκαφική δραστηριότητα στα ανήλιαγα βάθη της «βιβλιοθήκης των παπύρων» ανέδειξε χειρόγραφα που συγκροτούν το *corpus* της συγγραφικής παραγωγής⁹⁰⁴ ενός νέου σχετικά επικούρειου φιλόσοφου, ποιητή και ιστορικού της φιλοσοφίας, καθώς ως τότε ο Φιλόδημος ήταν γνωστός μόνο από ονομαστικές αναφορές και κάποια επιγράμματα. Πρόκειται για γνήσια έργα του, που καταγίνονται με την ηθική, τη θεολογία, την αισθητική, τη λογική, τη ρητορική, την πολιτική κ.ά. αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα της διανόησης του, ενώ ταυτόχρονα καταδεικνύουν την ύπαρξη μίας ασύγκριτα αξιόλογης ελληνορωμαϊκής βιβλιοθήκης που παύει να αποτελεί μια αέναη έκφραση της πολιτιστικής ενότητας της Μεσογείου. Η ευρεία θεματολογία των φιλοσοφικών του συγγραμμάτων, σε συνδυασμό με την έκδηλη σαφήνεια των αισθητικών και υφολογικών του επιλογών, ανακαλύπτουν έναν εμπνευσμένο δημιουργό που αναμφιβόλως διακρίνεται ανάμεσα στους «φιλόσοφους του Κήπου»⁹⁰⁵.

Τούτου δοθέντος, τα αποδιδόμενα στην συγγραφική του παραγωγή έργα είναι εξέχουσας σημασίας για την παπυρολογική έρευνα, καθώς με την ενδελεχή τους μελέτη αφενός ξεδιπλώνουν την ποιητική, φιλοσοφική, αλλά και ιδιωτική (καθώς εμπνέονται από προσωπικές εμπειρίες) πτυχή της φυσιογνωμίας του και αφετέρου αποτελούν απτή μαρτυρία του επικούρειου ρεύματος εν γένει, αφού αποκαλύπτουν τις φιλοσοφικές απόψεις τόσο του πολυγραφότατου Επίκουρου⁹⁰⁶, όσο και του συναφούς κύκλου του σε καίρια ζητήματα. Το γραπτά του Φιλόδημου αποτελούν μία ακόμη ένδειξη ότι οι Επικούρειοι ενδέχεται να εντάσσονταν στο λαμπρό εκείνο πολιτιστικό περιβάλλον⁹⁰⁷ που οι ισχυροί ρωμαίοι πολιτικοί (όπως ο Πείσων, ο Καίσαρας και ο Κάσσιος) εκτιμούσαν ιδιαίτερα⁹⁰⁸. Αξίζει δε να υπενθυμιστεί ότι κανένα από τα έργα του Έλληνα φιλόσοφου δεν υπήρξε αυτόγραφο, γεγονός που οδηγεί συλλήβδην στην υπόθεση συνεργασίας του με επαγγελματίες γραφείς που επιμελούνταν των γραπτών του.

⁹⁰⁴Gigante(1985:8).

⁹⁰⁵Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

⁹⁰⁶Ο Επίκουρος ήταν παραγωγικότετος συγγραφέας.Ο Διογένης ο Λαέρτιος δίνει σαράντα τίτλους συγγραμμάτων του και υπολογίζει ότι ανήλθαν σε τριακόσιους κυλίνδρους,βλ.Διογένης Λαέρτ.:10.27-28, Easterling & Knox (2000:819),Long(1987:42) και Houston(2013:186).Πρβ.lesky(1998:944).

⁹⁰⁷Οι Επικούρειοι τη δεκαετία του 40 π.Χ. κατόρθωσαν να προσελκύσουν σημαντικούς Ρωμαίους οπαδούς, κι έτσι ο Φιλόδημος αφιέρωσε μερικά από τα έργα του στους φίλους του Οράτιου (Βάριο, Βάρρον, Πλότιο και Βιργίλιο) και στον Γάιο Βίβιο Πάνσα Καίτρονιανό (*C. Vibius Pansa Caetronianus*), που εξελέγη (μαζί με τον Αύλο Ίρτιο) ως ύπατος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας το 43π.Χ,βλ.Dorandi(1996:41-42).

⁹⁰⁸Janko(2002:32).

Η κατάταξη του πλούσιου πνευματικού του έργου (η οποία υπήρξε δυσχερής ένεκεν της ανομοιογένειας των πολλών πεδίων γνώσης), συντελέστηκε σε καθορισμένες κατηγορίες που περιλαμβάνουν κείμενα ρητορικής, ποίησης, μουσικής, λογικής, ηθικής, θεολογίας, ιστορίας της φιλοσοφίας και διατριβές, όπου το γλωσσικό φορτίο και η ένταση ορισμένων συγγραμμάτων πρέπει να ερμηνευθούν μέσα στα συμφραζόμενα των ελληνιστικών χρόνων. Είναι σημαντικό δε να σημειωθεί πως τα χειρόγραφα του έχουν ήδη μελετηθεί εκτενώς και ενυπάρχουν σε καταλόγους, όπου είναι διαθέσιμα⁹⁰⁹.

Ειδικότερα το συγγραφικό του έργο κατηγοριοποιείται σε:

Α΄. Λογικά συγγράμματα : «Περί σημείων»⁹¹⁰.

Η περί λογικής πραγματεία του αναπτύσσει σε τρία μέρη τις μεθόδους εξαγωγής συμπερασμάτων μέσω της λογικής ανάλυσης των συλλογισμών. Διασαφηνίζεται πως αποτελεί έργο γνωσιολογίας που δεν αφορά την έννοια της αριστοτελικής ή στωϊκής λογικής.

Β΄. Περί ρητορικής :

Πρόκειται για το πρώτο μέρος μίας τριλογίας που αφιερώνει στην *αισθητική*⁹¹¹ (στη «Ρητορική», στη «Ποιητική» και στη «Μουσική»), που προέρχεται από την αρχική φάση της συγγραφικής του δραστηριότητας (75-50 π.Χ)⁹¹² και διαιρείται σε τουλάχιστον επτά ή δέκα βιβλία⁹¹³. Στο πόνημα αυτό ο συγγραφέας ασκώντας πολεμική εναντίων άλλων κριτικών θεωριών θεμελιώνει τις δικές του αρχές, προκειμένου ο ρητορικός λόγος να καταστεί επιτυχής⁹¹⁴. Ως προϋπόθεση επιτυχίας ορίζει τη σαφήνεια, αλλά και την ορθή επιλογή και διάταξη των λέξεων που επιφέρουν την ορθή ρητορική⁹¹⁵. Συντασσόμενος πλήρως με τις επικούρειες διδαχές, επιδοκιμάζει τη χρεία των τεχνών από τους σοφούς ανθρώπους, παρέχοντας τα κατάλληλα εκφραστικά μέσα για την πραγμάτωση του φιλοσοφικού τέλους, δηλαδή του επιδιωκόμενου σκοπού.

⁹⁰⁹Delattre(2006:76-77,137-141).

⁹¹⁰Long(1987:44).

⁹¹¹Για φιλοσοφικό κλάδο *Αισθητικής*, που μελετά το *ωραίο* και την τέχνη, βλ. Τζαβάρας(2007:17).

⁹¹²Καραμανώλης(2004:19,25-26). Πρόκειται για έργα που εμπεριέχονται σε μία σειρά από παπύρους και η έκδοση τους βρίσκεται εν εξελίξη. Για συνοπτική τους παρουσίαση, βλ. Gigante(1985:19-24). Για κατάλογο των παπύρων των έργων, των σχετικών εκδόσεων και βιβλιογραφία, βλ. Obbink(1995:272-278). Ο δε Καραμανώλης(2004:26) κάνει ιδιαίτερη μνεία στην υποδειγματική από κάθε άποψη έκδοση του πρώτου βιβλίου *Περί ποιημάτων* από τον R. Janko, *Philodemus On Poems Book One*, Oxford 2000.

⁹¹³Dorandi(1990:29-46), Longo Auricchio(1997:631-635)

⁹¹⁴Easterling & Knox (2000:824).

⁹¹⁵Αβραμίδης(2000:87).

Γ'. Περί ποιημάτων :

Εκτεταμένο έργο που αντανακλά την αισθητική στάση του φιλόσοφου⁹¹⁶, διαιρούμενο σε πέντε βιβλία, όπου παρέχονται στοιχεία μόνο για το τέταρτο και το πέμπτο βιβλίο περί του τί καθιστά την ποίηση τέχνη⁹¹⁷.Ειδικότερα στο τέταρτο βιβλίο (όπου εμπεριέχεται ο *P.Herc.*207⁹¹⁸)ο συγγραφέας αντιτίθεται στην αριστοτελική *Ποιητική*⁹¹⁹, ενώ στο πέμπτο⁹²⁰ συνεχίζεται η συζήτηση της ποιητικής θεωρίας του Αριστοτέλη και αναλύει ενδελεχώς τους βασικούς ορισμούς της «κάθαρσης»,του «αγαθός ποιητής» και της «αρετής⁹²¹ ποιήσεως»⁹²².Επιπροσθέτως επικρίνονται όσοι θεωρητικοί (όπως ο περιπατητικός Ηρακλείδης ο Ποντικός) υποστήριζαν σθεναρά ότι η ποίηση θα πρέπει να έχει χρηστική αξία, ενώ ο Φιλόδημος πρεσβεύει πως πολλά εξαιρετικά ποιήματα δεν έχουν καμία απολύτως χρησιμότητα⁹²³.Στο επικούρειας αισθητικής στάσεως⁹²⁴ πολύτομο αυτό πόνημα, υπογραμμίζεται η αξία της διανοητικής κατανόησης του νοήματος των λέξεων και τονίζεται ότι η ποίηση αν και θα έπρεπε να διδάσκει, δεν έχει ηθικοδιδασκτική στοχοθεσία.Ο ισχυρισμός αυτός (που συνάδει πλήρως με την επικούρεια διδασκαλία⁹²⁵) διατείνεται πως μολονότι η ποιητική τέχνη διαθέτει τη δυνατότητα να προκαλέσει εξίσου πνευματική, όσο και αισθητηριακή απόλαυση⁹²⁶ στο άκουσμά της ή στο ανάγνωσμά της, εντύτοις δε δύναται να διδάξει και να παρουσιάσει εμμέσως την αλήθεια⁹²⁷.

⁹¹⁶Στο έργο αυτό έχει συναχθεί η σημασία της αισθητικής στάσης του Φιλόδημου,βλ. Janko(2002:32).

⁹¹⁷Ο Φιλόδημος υποστηρίζει ότι η μορφή δεν έχει διακοσμητικό χαρακτήρα στην ποίηση αλλά ταυτίζεται με το περιεχόμενο, άποψη που εύλογα θυμίζει σύγχρονες θέσεις,βλ. Armstrong(1995:210-232).

⁹¹⁸Γραμμένος από ένα χέρι σαφώς επηρεασμένο από τα ρωμαϊκά κεφαλαία γράμματα,βλ. Janko(2002:33).

⁹¹⁹Gomperz(1865:717-726).

⁹²⁰Μία στήλη αυτού του κειμένου έχει βελτιωθεί σε μεγάλο βαθμό με τη μέθοδο της πολυφασματικής ψηφιακής απεικόνισης, όπου πλέον υπάρχει ολόκληρη στήλη κειμένου για μελέτη,βλ. Janko(2002:37).

⁹²¹Η αξία της ποίησης (η *αρετή* κατά τον Φιλόδημο) έγκειται στην αρμονική σύζευξη μορφής και περιεχομένου. Ωστε καλή ποίηση θεωρεί αυτή που όχι μόνο τέρπει με την κομψή της σύνθεση, αλλά που μπορεί και να ψυχαγωγήσει και να έχει μία ηθική διάσταση (*Περί ποιημάτων* 5, col. XXXVII -XXXVIII Mangoni).Μάλιστα ο Φιλόδημος στο *Περί εύσεβείας* επικρίνει τα ομηρικά ποιήματα, επειδή απηχούν λανθασμένες απόψεις σχετικά με τους θεούς, ενώ τα επικροτεί στο *Περί του καθ' Ομηρον αγαθού βασιλέως* για τις πολιτικές αντιλήψεις τους.Πρβ. Asmis(1991:11).

⁹²²Κατά τη γνώμη του τόσο η μουσική όσο και η ποίηση συχνά αποδεικνύονται επιβλαβείς,καθώς αφυπνίζουν έντονα συναισθήματα.Πρβ. Asmis ό.π.11.

⁹²³Για *Περί ποιημάτων* 5, col. IV-V Mangoni,βλ.Καραμανώλης(2004:47).

⁹²⁴Για αισθητική στάση του Επικούρου και του Λουκρήτιου απέναντι στην ποίηση,βλ. Clay(1983:11),Kleve (1997:47-66),Easterling & Knox (2000:825) και Καραμανώλης(2004:49-50).

⁹²⁵Αναλυτικότερα για αντιλήψεις του Φιλόδημου που ακολουθούν ως ένα βαθμό τις απόψεις του Επικούρου,βλ. Asmis(1991:11).

⁹²⁶Για άποψη Φιλόδημου ότι η τέρψη που προκαλεί η ποίηση ή η μουσική έχει σχέση αντιστρόφως ανάλογη με την ηθική τους βαρύτητα,βλ. Asmis ό.π.11.

⁹²⁷Ο Φιλόδημος θεωρεί ότι η ποίηση δύναται να προκαλεί τόσο πνευματική όσο και αισθητηριακή απόλαυση,*Περί ποιημάτων* 5, col. xx 21 -xxvi, xxxiii 29-xxxiv 11,Mangoni,βλ.Καραμανώλης(2004:47).

Δ΄. Περί μουσικής :

Το πνευματικό αυτό σύγγραμμα αποτελεί το δεύτερο μέρος της αισθητικής στάσης του συγγραφέα και διαιρείται σε τέσσερα βιβλία. Στο πρώτο βιβλίο εκτίθενται οι δοξασίες του φιλοσοφικού κύκλου του *Περιπάτου*, της *Ακαδημίας* και της *Στοάς*⁹²⁸ για τη μουσική, σε μία αρκετά αντικειμενική εικόνα της ιστορίας των σχολών (συνεχίζοντας την παράδοση του γραμματειακού είδους των *Διαδοχών*⁹²⁹), ενώ στα επόμενα τρία ο Φιλόδημος κρίνει αρνητικά τις αισθητικές απόψεις των συγγραφέων των σχολών αυτών. Κατά τον επικούρειο φιλόσοφο η μουσική δεν ασκεί καμιά απολύτως ηθική επίδραση και δεν οδηγεί τον άνθρωπο προς την απόκτηση της αρετής, μολονότι η τέχνη της μουσικής μπορεί να τέρψει και να διεγείρει θετικά τη διάθεση του ακροατή. Η δε εμπειροχόμενη στο σύγγραμμα εμπειριστατωμένη περίληψη έργου του Διογένη της Βαβυλώνας (τον οποίο αντικρούει ο Φιλόδημος) είναι τόσο κατατοπιστική, ώστε να δίνει την εντύπωση πως υφίσταται το ίδιο το έργο του Διογένη⁹³⁰.

Ε΄. Θεολογικά συγγράμματα :

Πρόκειται για τριλογία («Περί θεών», «Περί ευσεβείας», «Περί προνοίας») της τρίτης εικοσαετίας του πρώτου προχριστιανικού αιώνα, όπου εκφράζονται οι θεολογικές απόψεις του Επίκουρου, τον οποίο επιχειρεί ο Φιλόδημος να υπερασπίσει από επικείμενες κατηγορίες περί αθεΐας κι ασέβειας⁹³¹. Η βασική ιδέα που διατρέχει την εκτεταμένη αυτή τριλογία είναι ότι ο Επίκουρος αντιλαμβάνεται την ορθή αντίληψη της θεολογίας, χωρίς να παρασύρεται από όσες επικίνδυνες προκαταλήψεις ή λαϊκές αντιλήψεις επικρατούσαν, για παράδειγμα η αντίληψη περί παρέμβασης των θεών στις ανθρώπινες υποθέσεις⁹³². Το δεύτερο μισό της φιλοδημείας (στο *περί ευσεβείας*) μελέτης αφιερώνεται στην κριτική όσων ποιητών και φιλοσόφων διατύπωσαν εφάμιλλες απόψεις. Επικρίνονται ιδιαίτερα οι Προσωκρατικοί⁹³³ και οι Στωϊκοί, που προσπαθούν να συγκεράσουν τις προγενέστερες θεολογικές απόψεις των ποιητών με τις επικούρειες, μέσω ποικίλων αλληγορικών ερμηνειών των ποιητικών κειμένων⁹³⁴.

⁹²⁸ Mosse & Schnapp-Gourbeillon (1996:451).

⁹²⁹ Καραμανώλης ό.π.20.

⁹³⁰ Janko (2002:32).

⁹³¹ Διατείνεται ότι ο Επίκουρος και οι μαθητές του αποδέχονταν την ύπαρξη των θεών και συμμετείχαν σε θρησκευτικές τελετές, βλ. Obbink (1996:1-8,14-15). Πρβ. Lesky (1998:946-947).

⁹³² Long (1987:79-80).

⁹³³ Vassallo (2016:78-108).

⁹³⁴ Καραμανώλης (2004:24).

I) Περὶ Θεῶν.

Το σύγγραμμα διαιρείται σε τρία βιβλία, από τα οποία υφίστανται μόνο τα δύο: το πρώτο και το τρίτο. Στο πρώτο με τίτλο «Περὶ θεῶν αγωγῆς» (*P.Herc.26*), που προέρχεται από την τελευταία περίοδο του βίου του, ο Φιλόδημος επιχειρεί να υπερασπιστεί την επικούρεια αντίληψη του ανθρωπομορφισμού των θεῶν, που είχε τότε επικριθεί ιδιαιτέρως⁹³⁵. Στο δε τρίτο βιβλίο (*P.Herc.152+157*) ο συγγραφέας παρουσιάζει τις ιδιότητες των θεῶν και τον τρόπο ζωῆς τους, όπου αναφέρεται στις διαπροσωπικές τους φιλίες και διαπιστώνει αναλογίες με την επικούρεια ηθική της *αταραξίας*⁹³⁶.

II) Περὶ ευσεβείας.

Πνευματικό ἔργο που διαιρείται σε δύο βιβλία, όπου ο συγγραφέας αποπειράται να αντικρούσει τη βασική κατηγορία εκείνης της εποχῆς ἐναντίον των Ἐπικουρείων περὶ αθεΐας και δηλώνει περίτρανα πως οι οπαδοὶ του *Κήπου* παραδέχονται την ὑπαρξὴ των θεῶν με μία συγκεκριμένη μη αθεϊστική ἄποψη, καθὼς πρεσβεύουν πως οι θεοὶ δεν παρεμβαίνουν στη λειτουργία του σύμπαντος και στις ανθρώπινες υποθέσεις⁹³⁷. Ἐτσι στο πρώτο βιβλίο (αποτελούμενο ἀπὸ τρία μέρη) ασκείται κριτική στη θεολογία τόσο των φιλοσόφων, ὅσο και των ποιητῶν (ὅπως του Ὀμήρου, Ἡσιόδου, Μίμνερμου, Θαλή, Πινδάρου, Καλλίμαχου, Αντίμαχου, Πρόδικου, Δημόκριτου και κυρίως των Στωϊκῶν). Στο δεύτερο βιβλίο αναφέρονται οι ιδέες του Ἐπικούρου περὶ «ἀληθούς ευσεβείας» και ἄλλα ζητήματα περὶ παρέμβασης των θεῶν στα κοσμικά θέματα. Σημειώνεται πως το πόνημα αὐτὸ διαμοιράζεται σε πάπυρους που φέρουν διαφορετικὴ ἀρίθμηση σα να προέρχονται ἀπὸ διαφορετικούς κυλίνδρους, ἐνὼ προέρχονται ἀπὸ ἓναν και μοναδικό.

III) Περὶ προνοίας.

Αποτελεῖ μία ἀδημοσίευτη πραγματεία, της οποίας ο τίτλος δεν ἔχει ἀκόμη διασωθεῖ.

Στ'. Σύνταξις τῶν φιλοσόφων :

Πρόκειται για ἐκτενές σύγγραμμα σε δέκα κατὰ προσέγγιση βιβλία⁹³⁸, ὅπου το δέκατο πραγματευόταν τις επικούρειες δοξασίες σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει ο Διογένης Λαέρτιος (Διογ.Λαέρτιος 10.3). Αποτελεῖ διδακτικὸ εγχειρίδιο προς χρῆση ὄχι

⁹³⁵Στο πρώτο βιβλίο του ἔργου του (*P.Herc.26*) ο Φιλόδημος ισχυρίζεται ὅτι ο ανθρωπομορφισμὸς των θεῶν δε συνεπάγεται την ἐξάρτησή τους ἀπὸ ἀνθρώπινες ἀνάγκες, βλ. Rist(1972:140-164), Longo-Auricchio (1988:128-137), Santoro(2000a:50-65), ἰδίου(2000:63-70). Πρβ. Long(1987:79-90).

⁹³⁶Καραμανώλης ὁ.π.24-25, Lesky(1998:946), Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:453), Kranz(2006:581).

⁹³⁷Long(1987:35,54,79).

⁹³⁸Gigante(1995:21-22).

μόνο των οπαδών του *Κήπου*, αλλά κι ολόκληρης της πνευματικά καλλιεργημένης ρωμαϊκής κοινωνίας. Από αυτή τη μελέτη σήμερα διασώζονται όσοι τόμοι αφορούν την ιστορία της *Ακαδημίας* και της *Στοάς* και κάποιοι για τον Επίκουρο και την Σχολή του.

Z'. Περί Επίκουρου :

Το πνευματικό αυτό έργο διαιρείται σε δύο περίπου βιβλία που αναφέρονται στο βίο και τη διδασκαλία του Επίκουρου⁹³⁹.

H'. Προς τους [εταίρους] :

Φιλοδήμεια διατριβή που μέμφεται τους «φιλόσοφους του Κήπου»⁹⁴⁰ και Σοφιστές, που αποσχίστηκαν από τον Επικουρισμό, ουσιαστικά από τις απόψεις του Ζήνωνα⁹⁴¹.

Θ'. Περί Στωϊκών :

Εξέχων σύγγραμμα (*P.Herc.339,155*) που αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για τις δοξασίες των Στωϊκών και των Κυνικών, καθώς ο συγγραφέας επιτίθεται κατά των στωϊκών φιλοσόφων Ζήνωνος του Κιτιέως και του Κυνικού Διογένους του Σινωπέως⁹⁴². Ειδικότερα στρέφεται εναντίον όσων αντιλήψεων εκθέτονται στο πολιτικό τους έργο «Πολιτεία»⁹⁴³, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζεται την επικούρεια βασική άποψη σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη ευτυχία συνίσταται στην αρχή της *αταραξίας*⁹⁴⁴. Με το πόνημά του αυτό ο συγγραφέας επιδιώκει να κερδίσει την εύνοια των Ρωμαίων δια της παρουσίασης της επικούρειας προσέγγισης που καλλιεργήθηκε εξίσου με εκείνη των αντιπάλων του⁹⁴⁵. Παράλληλα επιχειρεί να αποδείξει ότι οι Στωϊκοί δεν εκπροσωπούσαν απαραίτητα τη φιλοσοφική σχολή που βρίσκεται πλησιέστερα προς την παραδοσιακή ρωμαϊκή προοπτική, κατά τον τρόπο που ο Κικέρων αισθανόταν να είναι⁹⁴⁶.

I'. Ηθικά συγγράμματα :

Η κατηγορία αυτή συντίθεται από δύο μελέτες περί ηθικής, οι οποίες αποτελούν συγγράμματα της εποχής της ωριμότητας του Φιλόδημου, καθώς ανάγονται στην τελευταία συγγραφική του περίοδο. Πρόκειται για το έργο «*Περί φιλοσοφητέου είναι*»

⁹³⁹Spina(1997:43-83).

⁹⁴⁰Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

⁹⁴¹Angeli(1988:49),Capasso(1991:175-178).

⁹⁴²Γενικότερα Επικούρειοι και Στωϊκοί ασκούσαν κριτική μεταξύ τους και δέχονταν κριτική από τους Ακαδημικούς Σκεπτικούς,βλ.Long(1987:33).Περί *Ποικίλης Στοάς* και Στωϊκών,βλ.Easterling & Knox (2000:825-832),Kranz(2006:583-593),Στέφος et al (2010:172).

⁹⁴³Dorandi(1982:91-133).

⁹⁴⁴Καραμανώλης(2004:19-20).

⁹⁴⁵Dorandi(1982:91-133).

⁹⁴⁶Janko(2002:32),Long(1997:183).

(*P.Herc.* 1251⁹⁴⁷) και τα τέσσερα βιβλία του «Περί θανάτου» (*P.Herc.*1050⁹⁴⁸), εκ των οποίων υφίσταται μόνο ο επίλογος του τετάρτου βιβλίου⁹⁴⁹. Και στις δύο αυτές διατριβές εξετάζεται ενδελεχώς το θέμα του θανάτου και ιδιαίτερος ο τρόπος με τον οποίο ο επικούρειος σοφός πρέπει να τον αντιμετωπίζει. Έτσι η φιλοδήμεια μελέτη ολοκληρώνεται με τις ηθικές απόψεις στο «Περί θανάτου», κατά τις οποίες ο θάνατος επέρχεται κοινός για όλους τους ανθρώπους⁹⁵⁰.

Ια΄. Διατριβές:

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται όσα έργα δεν εντάσσονται σε άλλη κατηγορία των κειμένων. Ειδικότερα ορισμένες από τις διατριβές, που κυρίως αποτελούν διαλόγους είναι:

1. *Περί του καθ' Όμηρον αγαθού βασιλέως*⁹⁵¹
2. *Περί σημειώσεων*⁹⁵²
3. *Περί αρετών και τών αντικειμένων κακιών*⁹⁵³
4. *Περί ηθών και βίων*
5. *Περί οργής*⁹⁵⁴
6. *Περί παρρησίας*⁹⁵⁵
7. *Περί φθόνου*
8. *Περί υπερηφάνειας*⁹⁵⁶
9. *Περί κολακείας*
10. *Περί οικονομίας*
11. *Περί πλούτου*

⁹⁴⁷Το έργο αυτό στον *P.Herc.*1251 έχει επικρατήσει να ονομάζεται «Ηθική *Comparetti*».

⁹⁴⁸Νεότερη σχολιασμένη έκδοση της αρχής και του τέλους του τετάρτου βιβλίου προσφέρει ο Gigante (1983:115-234).

⁹⁴⁹Ο Gigante απέδωσε το έργο στον Φιλόδημο αντικρούοντας τα επιχειρήματα του Philippon που το απέδιδε στον Έρμαρχο, βλ. Gigante (1983:245-276). Για Έρμαρχο, βλ. Lesky (1998:948).

⁹⁵⁰Καραμανώλης (2004:23). Για αντιλήψεις Επίκουρου περί θανάτου, βλ. Long (1987:90-101).

⁹⁵¹Για έκδοση *Περί του καθ' Όμηρον αγαθού βασιλέως* (*P.Herc.*1507), βλ. Dorandi (1982:42-87).

⁹⁵²Η πραγματεία του *Περί σημειώσεων* (*P.Herc.*1065), αφορά ζητήματα λογικής και μεταφυσικής, βλ. Angeli & Colaizzo (1979:57-63). Ζητήματα λογικής πραγματεύονται επίσης οι *P.Herc.*671, 861, 1003, 1389. Για έκδοση των *P.Herc.*1003, 1389, βλ. Καραμανώλης (2004:21).

⁹⁵³Αφορούσε την οργάνωση των ηθικών εννοιών και περιλάμβανε τουλάχιστον δέκα βιβλία, όπου το ένατο βιβλίο αποτελεί το «Περί Οικονομίας». Πρβ. σχετικά Capasso (1991:175-178). Για *P.Herc.*222, 223, 1082, 1089, 1457, 1675 οι οποίοι φαίνονται να ανήκουν στην ίδια πραγματεία, βλ. Καραμανώλης (2004:21-22).

⁹⁵⁴Το έργο *Περί οργής* (*P.Herc.*182) ίσως αποτελεί ένα ακόμη μέρος ενός μεγαλύτερου έργου με θέμα τα πάθη. Στο έργο αυτό ο Φιλόδημος κάνει διάκριση θυμού κι οργής, βλ. σχετικά Καραμανώλης (2004:22).

⁹⁵⁵Η διατριβή αυτή πραγματεύεται και θέματα ηθικής. Πρόκειται για το «Περί ήθων και βίων» από το οποίο τελικώς απέμεινε το «Περί παρρησίας» (*P.Herc.*1471), το οποίο εξετάζει μία διαφορετική πλευρά της ηθικής φιλοσοφίας. Βασική έκδοση αποτελεί το: A. Oliveti, *Philodemi Peri parrhias libellus*, Leipzig, 1914, βλ. Capasso (1991:167-168), Gigante (1983:55-113). Πρβ. Rist (1972:127-139), Καραμανώλης (2004:22-23), και Gigante (1992:993-439).

⁹⁵⁶Στην ίδια κατηγορία ηθικών πραγματειών ανήκουν έργα με θέματα περί αλαζονείας. Ο *P.Herc.*1008 αφορά την υπερηφάνια, ο *P.Herc.*1025 τη φιλοδοξία, ο *P.Herc.*1017 την ύβρη, βλ. Καραμανώλης (2004:22).

Ιβ'. Επιγράμματα :

Ο Φιλόδημος υπήρξε παλαιόθεν γνωστός ως ο ποιητής ερωτικών⁹⁵⁷ επιγραμμάτων⁹⁵⁸ (των οποίων ο άρτιος λογοτεχνικός λόγος αποτελεί τεκμήριο της παιδείας του και της βαθιάς γνώσεως της λογοτεχνικής παράδοσης), καθώς συνέθεσε τουλάχιστον τριάντα που περιλαμβάνονται σε δύο ανθολογίες: στην Παλατινή Ανθολογία (φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης) και στην Πλανούδια Ανθολογία⁹⁵⁹. Σημειώνεται πως στη χειρόγραφη παράδοση υφίστανται ακόμη έξι επιγράμματα, τα οποία όμως εν γένει αμφισβητούνται ως προς την πατρότητα⁹⁶⁰. Ως συνθέτης λαμπρών επιγραμμάτων είχε ήδη φημισθεί από την αρχαιότητα, όπου εθεωρείτο «από τους πιο λεπταίσθητους, αλλά και πιο τολμηρούς επιγραμματοποιούς του ερωτικού βιβλίου της Παλατινής Ανθολογίας [του πέμπτου], όπου έχουν διασωθεί περίπου τριάντα επιγράμματά του»⁹⁶¹. Με εξαίρεση αυτό το είδος, όλα τα υπόλοιπα λείψανα των φιλοδήμειων έργων έχουν διασωθεί στους κυλίνδρους που ανασκάφηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της περίφημης *βίλας των παπύρων*, όπου φαίνεται να διήγε τον υπόλοπο βίο του⁹⁶². Η επιγραμματική παραγωγή του οπαδού του ατάραχου επικούρειου βίου Φιλόδημου, αποδεικνύει την εξαιρετική του ικανότητα στην απόδοση του ερωτικού θυμικού, με τα λεπταλέα ερωτικά λεκτικά του σύνολα, να μετουσιώνονται με την τεχνική της «ποικιλίας» σε τέχνη ερωτικών αισθημάτων, ως αντικείμενο στοχασμού και ψυχαγωγίας⁹⁶³. Κατά πάσα πιθανότητα είχε προσωπικούς λόγους να συγγράψει τέτοιου είδους διακηρύξεις ερωτικού πάθους, που μπορούσαν όχι μόνο να τέρψουν και να συγκινήσουν, αλλά και να ψυχαγωγήσουν εξερευνώντας νέους τρόπους έκφρασης της συναισθηματικής φόρτισης, καθώς παραινούνταν για φιλοσοφική συζήτηση περί της ανθρώπινης φύσης γενικότερα.

⁹⁵⁷Καραμανώλης(2004:51-209),Lesky(1988:1020),Easterling & Knox (2000:823),Hutchinson(2007:301).

⁹⁵⁸Τα επιγράμματα αρχικά υπήρξαν μία επιγραφή σε ένα αντικείμενο ή κάποιο μνημείο, ενώ αργότερα ήταν έμμετρα και ανώνυμα σε ελεγειακό δίστιχο.Οι πρωϊμότερες από αυτές τις επιγραφές υπήρξαν έμμετρες έτσι κι ο όρος «επίγραμμα» αρχικά σήμαινε «έμμετρη επιγραφή». Ο πρώτος γνωστός επιγραμματοποιός είναι ο Σιμωνίδης ο Κείος (557/56-468 π.Χ.) που έγραψε επιτύμβια επιγράμματα στους πεσόντες των Περσικών πολέμων,βλ.Καραμανώλης(2004:51).

⁹⁵⁹Καραμανώλης ό.π.54. και Easterling & Knox (2000:823).

⁹⁶⁰Το τελευταίο βιβλίο του *Gigante* για τα επιγράμματα του Φιλόδημου κυκλοφόρησε το 2002, ενώ η έρευνα σχετικά με τη ρητορική, την ποιητική, αλλά και την ηθική του φιλοσοφία βρίσκεται σε εξέλιξη.

⁹⁶¹Χουρμουζιάδης(1999:6).Πρβ.Κranz(2006:583).

⁹⁶²Lesky(1988:945).

⁹⁶³Ο Φιλόδημος αποτελεί μία εξαιρετική περίπτωση «για να αντιληφθεί κανείς πολλές σημαντικές πτυχές του αρχαίου κόσμου της εποχής του, όπως τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της, τη γνώση της παράδοσης που απαντά στους μορφωμένους της εποχής, ιδιαιτερότητες της ρωμαϊκής κοινωνίας, χαρακτηριστικά της αρχαίας καθημερινής ζωής, καθώς και το ρόλο της φιλοσοφίας και δη της επικούρειας σε αυτήν»,βλ.Καραμανώλης ό.π.70-71 και Sider(1995:54).Πρβ.Τσαγγάλης(2008:413-416).

4.3. ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΠΕΡΙ ΜΟΥΣΙΚΗΣ IV (P.Herc.1497)

Ο πάπυρος P.Herc.1497 (μήκους 10,5μ.⁹⁶⁴) εμπεριέχει το καταληκτικό μέρος του τετάρτου βιβλίου «Περί μουσικής»⁹⁶⁵, ενός σημαντικού φιλοδήμιου έργου, που επί τη βάσει των θραυσμάτων παραδόθηκε αποκατεστημένο από τους P.Herc.225,411,424, 1094,1572,1575,1576,1578,1583,1497.Αποτελεί δε τον πρώτο κύλινδρο που εκτυλίχθηκε επιτυχώς⁹⁶⁶ και κατόπιν δημοσιεύτηκε από τον C.M.Rosini που συγκαταλέγεται μεταξύ των πιο γνωστών συγγραφέων του συγκεκριμένου συγγράμματος⁹⁶⁷.Η ανεύρεση αυτού του πάπυρου κατέστη πολύτιμη σημασίας για ποικίλους λόγους, κυρίως γιατί παράσχει πρότυπο παράδειγμα προς μίμηση ανάγνωσης κι ανασυγκρότησης ενός αρχαίου παπύρινου χειρόγραφου⁹⁶⁸, από τη στιγμή που υφίσταται η ορθή ανακατασκευή του σε κύλινδρο μήκους 11,3μ. (επονομαζόμενο «Φιλόδημου Περί μουσικής IV»⁹⁶⁹), που έχει αποδειχθεί θεμελιώδης για την ανασυγκρότηση πολλών πάπυρων⁹⁷⁰ παρόμοιας φύσεως.

Στην πολύτομη εν λόγω διατριβή η αρίθμηση κάθε επιμέρους βιβλίου δηλώνεται διά χειρός ενός γραφέα που έχει φροντίσει να τον σημειώσει με ελληνικούς αριθμούς επάνω δεξιά⁹⁷¹.Έτσι στον P.Herc.1497 Φιλόδημου, Περί Μουσικής (έργο που ανέρχεται σε τέσσερα βιβλία) αναγράφεται σε μία κάθετη στήλη Α,Β,Γ και Δ με το γράμμα δέλτα ως δείκτη του τετάρτου βιβλίου.Στην περίπτωση αυτή οι αριθμοί δύνανται να προορίζονται να συνδράμουν στην οργάνωση της ανάγνωσης ή στην παρακολούθηση της ακολουθίας των κυλίνδρων⁹⁷² (καθώς η δήλωση της αρίθμησης θα διευκόλυνε τον χρήστη ή συλλέκτη να διατηρεί ολοκληρωμένη εποπτεία του συνόλου του έργου) και θα συντελούσε καθοριστικά στη διεργασία της καταλογογράφησης των κυλίνδρων του συγκεκριμένου έργου στη βιβλιοθήκη⁹⁷³.Λαμβάνοντας υπόψιν την αρίθμηση, εύλογα

⁹⁶⁴Οι παπύρινοι κύλινδροι έχουν ορισμένο μήκος γραφής, που είναι συνήθως ανάμεσα σε 6-10 μέτρα, αλλά ο συγκεκριμένος είναι 10,5μ.,άρα είναι μεγάλου μήκους.Το «Περί Μουσικής» του Φιλόδημου είναι γραμμένο σε οκτώ παπυρικά ρολά, δηλαδή είναι έργο με μεγάλο μέγεθος,βλ.Johnson(2004:147).

⁹⁶⁵Delattre(2007:279).Για ευρύτητα αρχαιοελληνικού όρου Μουσική,βλ.Stamou(2002:13),Rowell(1984:37).

⁹⁶⁶Για αναλυτικές πληροφορίες για τον πάπυρο,βλ.Angeli&Rispoli(1996:67-95).

⁹⁶⁷Carlo Maria Rosini(1973).*Herculaniensium Voluminum quae supersunt. Collectio prior*, Napoli.

⁹⁶⁸Janko(2002:32) και Sider(2009:309).Πρβ.Bassi(1910:321-356).

⁹⁶⁹Delattre D. (2007).*Philodème de Gadara. Sur la musique, Livre IV*. 2 vols. (Collection des Universités de France, published under the auspices of the Association Guillaume Budé).Paris:Les Belles Lettres.

⁹⁷⁰Στην ανασυγκρότηση είναι λογικό να αναμένεται ότι πρώτοι θα είναι όσοι πάπυροι περιέχουν τα γραπτά του Επίκουρου κι αργότερα εκείνοι που περιέχουν τις πραγματείες του Φιλόδημου,βλ.Janko(2002:39).

⁹⁷¹Σε τουλάχιστον δύο χειρόγραφα, στους P.Herc.1497 και P.Herc.1005 (τίτλος αβέβαιος), κάποιος γραφέας σημείωσε τον αριθμό των βιβλίων,βλ.Houston(2014:114) και Del Mastro(2002:245-256).

⁹⁷²Del Mastro(2002:247,253-254).

⁹⁷³Houston(2014:114).

συμπεραίνεται πως η συλλογή θα συμπεριελάμβανε όλα τα προηγούμενα βιβλία του πονήματος κι ενδέχεται μάλιστα και αρκετά μεταγενέστερα.

Στην περίπτωση του φιλοδήμιου συγγράμματος *Περί Μουσικής* έχει ανευρεθεί το πρώτο βιβλίο(όπου ταυτοποιήθηκαν οι *P.Herc.225*⁹⁷⁴,411,424,1572,1573),το δεύτερο (διατηρείται μόνο ο *P.Herc.424*,απ.3) και το τρίτο βιβλίο,όπου ανήκουν οι *P.Herc.1094*, 1575,1576,1578.Ο δε *P.Herc.1497* επισφραγίζει το έργο, εφόσον η τελευταία παράγραφος φέρεται να υποδεικνύει πως εμπεριέχει το τελικό μέρος του IV βιβλίου.Η περαιτέρω όμως πρόοδος έχει επέλθει με την επιμεριστική ανακατασκευή του πολύτομου⁹⁷⁵ αυτού έργου, ώστε να θεωρείται πλέον θέμα χρόνου η ανασύσταση και των τεσσάρων βιβλίων, που θα υλοποιήσει το όραμα της επανένωσής τους σε ένα ενιαίο εκτεταμένο σύγγραμμα,κατά τη μορφή που κατείχε στην αρχαιότητα.Άξια δε παρατήρησης είναι μία φράση του *Delattre*⁹⁷⁶,ότι όλα τα αποσπάσματα του «*Περί μουσικής*» οδηγούνται στο μοναδικό τέταρτο βιβλίο, συμπέρασμα που τυγχάνει αποδοχής από τον τελευταίο εκδότη του έργου, που ανακοίνωσε ότι μία ανασυγκρότηση ενός βιβλίου (παραδοσιακά γνωστού ως βιβλίοIII) αποδείχτηκε ότι αποτελεί το μέσο του βιβλίου IV, γεγονός που επιβεβαιώνει περίτρανα την ορθότητα της μεθοδολογίας του *Delattre*,την οποία εφαρμόζει στην αναδόμηση των πρωϊμότερων τμημάτων του έργου.

Ειδικότερα το περιεχόμενό του *P.Herc.1497* αποτελεί τον καρπό της πρώτης περιόδου της φιλοδήμειας συγγραφικής παραγωγής και ταξινομείται στο δεύτερο μέρος μίας τριλογίας που αποκρυσταλλώνει την αισθητική του στάση⁹⁷⁷.Συγκεκριμένα σ' αυτή αφιερώνονται τρεις εκτενείς πραγματείες στη μουσική, την ποιητική και τη ρητορική: *Περί μουσικής* σε τέσσερα βιβλία, *Περί ποιημάτων* σε πέντε βιβλία και *Περί ρητορικής*, σε οκτώ βιβλία αντίστοιχα⁹⁷⁸.Το δεύτερο μέρος της τριλογίας (*Περί Μουσικής*) απηχεί αδρομερώς τις αντιλήψεις του σε ζητήματα αισθητικής, καθώς ενσωματώνει μία μακρά

⁹⁷⁴Angeli(2001:9-76).

⁹⁷⁵Υπενθυμίζεται πως στην αρχαιότητα αρκετά πολύτομα έργα ήταν δεμένα μεταξύ τους με τύπου ιμάντες (από εύσαρκο πάπυρο), αλλά σύντομα αυτά διαχωρίζονταν.Πρβ.Φειδάς(1982:18),Janko(2002:27).

⁹⁷⁶Ο *Delattre*(με τη συνδρομή του *Richard Janko*)πέτυχε την ανασυγκρότηση του γνήσιου κυλίνδρου,την αριθμηση και τοποθέτηση των σωζόμενων αποσπασμάτων,βλ.*Delattre*(1989:49-144),*Janko*(1992:123-129).

⁹⁷⁷Για σχετικές απόψεις Επικούρου,βλ.*Janko*(2000:9-10).Για διεξοδικότερη πραγμάτευση,βλ.*Asmis*(1991:1-45).Για συναγωγή μελετών σχετικά με πλευρές της αισθητικής του Φιλοδήμου,βλ.*Obbink*(1995:272-278).

⁹⁷⁸Τα έργα αυτά περιέχονται σε μία σειρά από πατύρους, που η έκδοσή τους βρίσκεται σε εξέλιξη.Για μία συνοπτική παρουσίαση,βλ.*Gigante*(1985:19-24).Για κατάλογο των πατύρων των έργων των σχετικών εκδόσεων και σχετική βιβλιογραφία,βλ.*Obbink*(1995:275-278).Για έκδοση του πρώτου βιβλίου *Περί ποιημάτων* από τον *R.Janko*(2000).*Philodemus On Poems Book One*, Oxford,βλ.*Henry*(2010:43-44).

περίληψη (άνω των πενήντα στηλών) ενός έργου του Διογένη της Βαβυλώνας (διαδόχου του Χρύσιππου ως επικεφαλής της *Στοάς*⁹⁷⁹), που θίγει το θέμα της φυσικής επίδρασης της μουσικής στον ακροατή, υπό το πρίσμα της ψυχικής διακύμανσης και της διαμόρφωσης ενός χαρακτήρα που διέπεται από *ήθος*⁹⁸⁰.

Στο πρώτο βιβλίο εκτίθενται (συνοπικά και με αντικειμενικότητα) οι ακαδημαϊκές φιλοσοφικές θεωρίες του *Περιπάτου*, της *Ακαδημίας* και της *Στοάς* ως προς τη μουσική⁹⁸¹, όπου τα επιμέρους μουσικά στοιχεία (σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Πυθαγόρα⁹⁸², Πλάτωνα⁹⁸³ και Αριστοτέλη⁹⁸⁴) διαχέουν ηθικά μηνύματα, τα οποία εν τη συνεχεία προσλαμβάνονται από τους ακροατές. Τέτοια στοιχεία στη μελωδική δομή, που διήγειραν μία στοιχειώδη μορφή «ήθους» υπήρξαν λ.χ. οι μουσικοί φθόγγοι, οι αρμονίες, το μέλος και οι ρυθμοί⁹⁸⁵. Τα επόμενα τρία βιβλία αφιερώνονται στη λεπτομερή κριτική των δοξασιών των τριών αντίπαλων σχολών, όπου ο συγγραφέας (αρνητικά προσκείμενος στις διδαχές περί αισθητικής των ιδρυτών αυτών των θεωρητικών ρευμάτων⁹⁸⁶) αντιπαραβάλλει τις δικές του αντιλήψεις για τη μουσική, διαμέσω της επικριτικής του τοποθέτησης απέναντι στο έργο του Στωϊκού Διογένη του Βαβυλώνιου⁹⁸⁷.

Η έκδοση του συγκεκριμένου πνευματικού⁹⁸⁸ συγγράμματος κίνησε το ενδιαφέρον των μελετητών για τις φιλοδήμιες αντιλήψεις⁹⁸⁹ περί *αισθητικής* (που αναλύονται διεξοδικότερα και σε εφάμιλλες πραγματείες του), δεδομένου ότι αν και η μουσική απετέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της μελέτης του, εντούτοις η συστηματική ενασχόλησή του με το ζήτημα υπήρξε ιδιαίτερος ασυνήθιστη για Επικούρειο, θέμα που σχολιάστηκε επαινετικά ήδη από τον Κικέρωνα⁹⁹⁰ (*In Pisonem*, 70). Εύλογο ήταν λοιπόν η έκδοση μίας εκ των αισθητικών πραγματειών του να προκάλεσε απορίες για τις ιδιαίζουσες απόψεις του. Γιατί είναι απορίας άξιον ότι ένας ένθερμος οπαδός του *Κήπου* συνέγραψε

⁹⁷⁹Lesky(1988:1079,1082),Easterling & Knox (2000:827),Κωσταράς(2000:254,267),Janko(2002:32).

⁹⁸⁰Το *ήθος* αποτελεί έμφυτη ανθρώπινη τάση είτε προς την αρετή, είτε προς την κακία,βλ.Grimaldi (1988:6).Για ψυχικές λειτουργίες στον *Επικουρισμό*,βλ.Long(1987:90-101).

⁹⁸¹Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:451).

⁹⁸²Κωσταράς(2000:183-184),Long(1987:24).

⁹⁸³Στέφος et al(2010:135-143),Κωσταράς ό.π.:221-232.

⁹⁸⁴Για Αριστοτέλη,βλ.Easterling & Knox(2000:694-711),Κωσταράς ό.π.:233-267,Στέφος et al(2010:143-149).Για άποψη Αριστοτέλη περί ψυχαγωγικής τέχνης,βλ.Depew(1991:367),Düring(1994:281).

⁹⁸⁵Παπαοικονόμου-Κηπουρού(2007:77-80).Για μελωδική δομή αρχ.ελλ. μουσικής,βλ.Politis et al(2005:475-478).

⁹⁸⁶Winnington-Ingram(1929:340).

⁹⁸⁷Rispoli(1969:25-286),Διογένης Βαβυλώνιος, *Σελεύκεια Βαβυλώνας* 240π.Χ - Αθήνα 152 π.Χ.

⁹⁸⁸Στην αρχ.ελλ.παιδεία η μουσική αφορούσε «όλες τις φάσεις της πνευματικής καλλιέργειας»,βλ.Warren(1962:58).

⁹⁸⁹Janko(2000:8-10).

⁹⁹⁰Coleman(2005:512-550).

μία τόσο μακροσκελή διατριβή περί μουσικής. Αυτή η ανατροπή των προσδοκιών με την αφηνιαστική αλλαγή της θεματολογικής ρότας τεκμαίρεται στην έντονη λογομαχία που διαδραματίστηκε εκείνη την εποχή μεταξύ των διανοουμένων (φιλοσόφων, καλλιτεχνών, πολιτικών τόσο επί ελληνικού, όσο κι επί ρωμαϊκού εδάφους) για το ρόλο που επιτελούν οι τέχνες, ζήτημα γύρω από το οποίο περιστρέφονται και οι φιλοσοφικές ιδέες των χειρογράφων του Ηρακλείου: ποιά είναι αυτή η τέχνη που αποδεικνύεται επωφελής⁹⁹¹.

Πρόδηλο είναι λοιπόν στις επικούρειες κοινότητες της Καμπανίας άνθρωποι με διαφορετικές εμπειρίες ζωής, κοσμοθεωρίες και φιλοσοφικές αντιλήψεις να συνδιαλέγονται για θέματα της ελληνορωμαϊκής μουσικής⁹⁹² και να διχογνωμούν. Μάλιστα σε μία τέτοιας υποστάσεως περίσταση (περί του κατά πόσο η αξία της μουσικής τέχνης οφείλεται στον ηθικοδιδασκτικό⁹⁹³ της ρόλο ή στην αισθητηριακή της απόλαυση) ο Φιλόδημος αποσαφήνισε πως η μορφή⁹⁹⁴ δεν έχει διακοσμητικό χαρακτήρα, αλλά ταυτίζεται με το περιεχόμενο, εν προκειμένω με τη σειρά των μουσικών τόνων. Κατά τον φιλόσοφο τίποτε από τα δύο δεν προσδίδει ωφέλεια σε μία μουσική σύνθεση, γιατί αυτή τη λειτουργία επιτελεί αποκλειστικώς η φιλοσοφία και όχι η τέχνη. Απώτερος στόχος της μουσικής κατ' εκείνον αποτελεί η συνύπαρξη αρμονίας, μορφής και περιεχομένου και όχι η ωφέλεια στον ανθρώπινο βίο⁹⁹⁵. Οι αντιλήψεις του αυτές στο διαχρονικό ζήτημα μορφής-περιεχομένου εξηγούν βέβαια την αρνητική κριτική του στις δοξασίες των Ακαδημεικών, Περιπατητικών και Στωϊκών, σύμφωνα με τις οποίες η αξία των ρητορικών ή ποιητικών έργων έγκειται κατά κύριο λόγο στον ήχο των λέξεων⁹⁹⁶ και εν γένει στην αισθητηριακή απόλαυση του λόγου και μόνο. Προφανώς ο συγγραφέας δε διέκρινε στη μουσική τη δυνατότητα μίας τέτοιας διανοητικής κατανοήσεως και συνεπώς αμφέβαλλε για τις επωφελείς ιδιότητές της⁹⁹⁷. Είναι χαρακτηριστικό πως ανάλογες επιφυλάξεις διατήρησε εκτός από τη μουσική και για την ποίηση, τις οποίες εκλαμβάνει αμφότερες ως επιβλαβείς καθώς αφυπνίζουν έντονα συναισθήματα. Το γεγονός δε ότι

⁹⁹¹Long(1990:177-328).

⁹⁹²Comotti(1989:51,55).

⁹⁹³Για διδασκτικό της ρόλο, βλ. Πλάτων *Λάχης* 188d, Landels(1999:158). Πρβ. Henderson(1969:390).

⁹⁹⁴Περί μουσικής μορφής, βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 398e. Πρβ. Anderson(1997:145-146).

⁹⁹⁵Επιπλέον έθεσε πως η μουσική είναι αξιολογη, γιατί είναι προσβάσιμη όχι μόνο στους σοφούς, αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα ανθρώπων. Αυτή η άποψη βρίσκει πρακτική εφαρμογή σε εορτές, όπου σε κάθε μία από αυτές αντιστοιχούσε συγκεκριμένο είδος μουσικής, βλ. Michelson(1975:186-191).

⁹⁹⁶Η αξία των λέξεων κατά τους Επικούρειους, έγκειται στην έκφραση εννοιών που προέρχονται από αντιληπτικά κι εσωτερικά αισθήματα, που εξασφαλίζουν τη μόνη επαφή με τα γεγονότα, βλ. Long(1987:46).

⁹⁹⁷Για παρόμοιες επικριτικές αντιλήψεις άλλων φιλοσόφων, βλ. Reinach(1999:77).

ενίοτε η μουσική προσλαμβάνεται από κοινού με την ποίηση επιφέρει σύγχυση, εφόσον κατ' εκείνον μόνον οι λέξεις μπορούν να μεταβιβάσουν τις σημαντικές έννοιες, ενώ η τέρψη που προκαλούν αυτές οι δύο τέχνες έχει σχέση αντιστρόφως ανάλογη με την ηθική τους βαρύτητα. Μάλιστα εξωθείται στο να επικρίνει διάφορα είδη λυρικής ποίησης για τη μηδαμινή, κατά τη γνώμη του, ηθική τους αξία⁹⁹⁸. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν δεν ενστερνίζεται τις αισθητικές απόψεις του Στωϊκού Διογένη Βαβυλωνίου (που διατείνεται πως η μουσική μπορεί να ασκήσει θετική επίδραση στον ακροατή άνευ διανοητικής κατανόησης) και ασκεί τις διδαχές του *Επικουρισμού*⁹⁹⁹ περί αποδέσμευσης της μουσικής τέχνης από τη δήθεν ηθική επίδραση της στη διαμόρφωση της ανθρώπινης υπόστασης.

Άρα στο τέταρτο βιβλίο υποστηρίζεται ότι η μουσική (όπως και η ποίηση) περιορίζεται αποκλειστικώς στην αισθητική απόλαυση, η οποία όμως εν τέλει δεν είναι κι απαραίτητη, εφόσον ουδόλως συμβάλλει στην απόκτηση της σοφίας¹⁰⁰⁰. Επιπλέον επιφυλάσσεται για την αξία της μουσικής κι αποσαφηνίζει πως η υπεροχή της έγκειται στο ότι συνοδεύει την ποίηση και όχι στην ίδια την ποιότητα της¹⁰⁰¹. Συνεπώς οποιαδήποτε επίδραση έχουν οι μελωδίες με στίχους οφείλονται μόνο στην αισθητηριακή απόλαυση του λόγου, δηλαδή του ποιητικού κειμένου¹⁰⁰². Αποκρυσταλλώνεται ακόμη πως η μουσική δεν ασκεί ουδεμία ηθικοδιδασκτική¹⁰⁰³ επίδραση και σε καμία περίπτωση δεν οδηγεί προς την απόκτηση της αρετής¹⁰⁰⁴ (άρα αποτελεί μη απαραίτητη απόλαυση, εφόσον δεν συμβάλλει στην ορθή φιλοσοφική θεώρηση του κόσμου) και διευκρινίζει πως κάθε θέμα απαιτεί ανάλογο ύφος και γλώσσα (*Περί μουσικής*, IV col. xxviii 5-14 *Neubecker*, που παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία).

Οι δοξασίες αυτές που ενσταλάζονται στο κείμενο, εναρμονίζονται απολύτως με τις επικούρειες, καθώς ως προς την αντίληψη της μουσικής (διαχωρισμένης από την ηθική), ο ίδιος ο Επίκουρος¹⁰⁰⁵ υποστήριζε πως μόνο ο σοφός είναι σε θέση να εκτιμήσει ουσιαστικά τη μουσική¹⁰⁰⁶. Ο Φιλόδημος όμως ενώ συντάσσεται με τις τρέχουσες διδαχές

⁹⁹⁸ *Περί μουσικής* 4, col. xx-xxxvii, *Neubecker*.

⁹⁹⁹ Easterling & Knox (2000:818-825). Ειδικότερα για *Επικουρισμό*, βλ. Κωσταράς (2000:259-261).

¹⁰⁰⁰ Καραμανώλης (2004:47). Για φιλοσοφία της μουσικής εκπαίδευσης βλ. Reimer (2003:1-14).

¹⁰⁰¹ Sacks (2006:2528-2532).

¹⁰⁰² Asmis (1991:149).

¹⁰⁰³ Υποστηρίζει πως αμφότερες οι τέχνες της ποίησης και της μουσικής δεν ασκούν ουδεμία διδακτική επίδραση, παρά μόνο αισθητική, βλ. Kroh (1996:458).

¹⁰⁰⁴ Κατά τον Πλάτωνα το κριτήριο της καλής μουσικής είναι η μίμηση της αρετής, βλ. Ιωαννίδης (1973:69).

¹⁰⁰⁵ Για μουσικές αντιλήψεις Επίκουρου, βλ. Fitzgerald et al. (2003:406).

¹⁰⁰⁶ Long (1990:170-320) και Asmis ό.π.:22-24.

των «φιλόσοφων του Κήπου»¹⁰⁰⁷, διαφοροποιείται εφόσον προτάσσει τη μουσική έναντι άλλων τεχνών. Όπως μάλιστα προαναφέρθηκε μέμφεται διάφορα είδη λυρικής ποίησης πως έχουν μηδενική ηθική αξία: έτσι ο Πίνδαρος κι ο Στησίχορος για παράδειγμα θα ήταν πειστικότεροι κατά τη γνώμη του, εφόσον έκαναν χρήση του πεζού λόγου¹⁰⁰⁸.

Πέρα τούτων, βασικό του μέλημα είναι να επικρίνει το έργο «*Περί Μουσικής*» του Διογένους Βαβυλώνιου με μία σειρά επιχειρημάτων. Γιατί ο Στωϊκός μαθητής του Χρυσίππου (κι ένας από τους τελευταίους σχολάρχες της «παλαιάς Στοάς»¹⁰⁰⁹ στην Αθήνα) στην ηθική του πραγματεία αναφέρεται διεξοδικά στην καθοριστική επίδραση της μουσικής στην ηθικοδιδασκτική διαμόρφωση του ακροατή¹⁰¹⁰. Όμως ο Φιλόδημος αντιπαρατίθεται ισχυριζόμενος πως η μουσική δύναται να ασκήσει θετική αισθητική επίδραση στον άνθρωπο, επενεργώντας αποκλειστικά στο άλογο μέρος της ψυχής δίχως να άπτεται του λογικού μέρους, δηλαδή χωρίς διανοητική κατανόηση¹⁰¹¹. Καθώς όμως ο Έλληνας φιλόσοφος επιδίδεται στο να εκθέσει και να διαψεύσει κατά κράτος τον Βαβυλώνιο (ως είθισται σε θέματα περί μουσικής και ρητορικής), παρέχει μία μακρά περίληψη μίας χαμένης πραγματείας του Στωϊκού περί μουσικής. Με μία τόσο λεπτομερή παράθεση, ουσιαστικά ανακτάται το ίδιο το κείμενο, πράξη πολύ σημαντική αν αναλογιστεί κανείς ότι ουδέποτε υπήρξε στο παρελθόν ολοκληρωμένο πόνημα του Διογένη¹⁰¹². Η παρεχόμενη λοιπόν πραγματεία διασώθηκε μέσω του τετάρτου βιβλίου του φιλοδήμιου συγγράμματος, αποτελώντας πλεον τόσο αναπόσπαστο μέρος της, ώστε να εκλαμβάνεται ως γνήσιο έργο. Έτσι μολονότι ο Διογένης αποτελεί την πρωταρχική και κύρια πηγή έμπνευσης του συγγραφέα, δεν παύει ωστόσο να είναι και ο σημαντικότερος αντίπαλος του στο *Περί Μουσικής IV*, ως προς το μείζον θέμα της μουσικής τέχνης.

Τονίζεται όμως ότι ενόσω στηλιτεύονται οι φιλοσοφικές θεωρίες των Στωϊκών και του σχολάρχη της Διογένη, ταυτοχρόνως παρουσιάζεται ακέραιο και σε πλήρη ανάπτυξη το αντίπαλο έργο¹⁰¹³, ώστε συμβαίνει να διαφαίνονται οι αντιλήψεις του Διογένους για τη μουσική τέχνη, που συνίσταται στον εντοπισμό της αξίας της μελωδίας σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου, εφόσον την είχε ανυψώσει ως υπέρτατο μέσο για την

¹⁰⁰⁷Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

¹⁰⁰⁸Asmis ό.π.:11.

¹⁰⁰⁹Για *αρχαία Στοά*,βλ.Κωσταράς(2000:251-254).Για Χρυσίππο,βλ.Κωσταράς ό.π.:254.

¹⁰¹⁰Puglia(1992:175-178),Gigante(1993:5-10),Auriello(1998:151-161),Branccacci(2003:125-129).

¹⁰¹¹Καραμανώλης(2004:47).

¹⁰¹²Janko(2002:32).

¹⁰¹³Delattre(1993:67-86).

ηθικοδιδασκαλική διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ο ίδιος διέβλεπε πως αυτή η τέχνη είχε την ικανότητα να επαυξήσει τις αρετές και τις ψυχικές δυνατότητες των ακροατών και πως αποτελούσε το έναυσμα για την ενεργοποίηση όλων των ηθικών στοιχείων που ενυπάρχουν σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης οντότητας¹⁰¹⁴. Πρέσβευε πως εφόσον κάθε άτομο διαθέτει τρεις διαφορετικές αντιληπτικές διαδικασίες, που τον καθιστούν διαφορετικό από τους ομοίους του, εύλογο είναι η μουσική να ασκεί διαφορετική επίδραση σε κάθε ακροατή¹⁰¹⁵. Υποστήριζε πως οι διαφορές αυτές ως ένα βαθμό εξαρτώνται από τη ψυχοσύνθεση, τη γενετική προδιάθεση, την ευγένεια, την παιδεία, ακόμη και την θετική συναισθηματική αποδοχή κατά τη διάρκεια της μουσικής ακρόασης¹⁰¹⁶, απόψεις που διατυπώνονται εναργέστατα στο φιλοδήμιο κείμενο και που επαναλαμβάνονται σε ένα μεταγενέστερο κείμενό του *Περί Μουσικής*. Πρόκειται για μία γνήσια φιλοσοφική τοποθέτηση που συμπλέει καταφανέστατα με τα νάματα του Στωϊκισμού¹⁰¹⁷, των Πυθαγόρειων¹⁰¹⁸ (που πρέσβευαν ότι εφόσον η μουσική είναι μαθηματικής¹⁰¹⁹ και λογικής συστάσεως, εύλογο είναι να απορρέει και να απευθύνεται στο ένλογο ανθρώπινο ον), αλλά και των Περιπατητικών (που εκλαμβάνουν τη μουσική ως ισχυρό παράγοντα αρετής¹⁰²⁰) και άλλων ακόμη ελάσσονων θεωριών. Συνεπώς διαμέσω της μουσικής επιτυγχάνεται η επαναπόκτηση της αρετής και κατά συνέπεια της πλήρους αρμονίας¹⁰²¹ στην ανθρώπινη υπόσταση, που αποτελεί αναγκαία συνθήκη για ηθική και ψυχική ευεξία, αυτογνωσία, επαναγέννηση και ολοκλήρωση¹⁰²². Η μουσική ως κινητήριο μοχλός αφύπνισης της ψυχής και ανάρρωσης του σώματος, επιτελεί τη διεργασία αναγέννησης του ακροατή και επιφέρει την πλήρη μεταμόρφωση του σε όλα τα επίπεδα δράσης. Δεν θα πρέπει λοιπόν αυτή να αντιμετωπίζεται ως απλό μέσο απόλαυσης ή ψυχαγωγίας αλλά ως ένα δραστικό εργαλείο ηθικοδιδασκαλισμού που επαναφέρει την ανθρώπινη πλήρωση, ευδαιμονία¹⁰²³ και αυτοπραγμάτωση. Ως εκ τούτου

¹⁰¹⁴Πρωτοπαπά-Μαρνέλη(2005:174-175).

¹⁰¹⁵Woodward(2009:82-85).Πρβ.Πρωτοπαπά-Μαρνέλη ό.π.176-177.

¹⁰¹⁶Neubecker(1986:144-145),West(1999:344-345).

¹⁰¹⁷Παπαντωνίου(1982:69-82),Στέφος et al (2010:172).

¹⁰¹⁸Vogel (1966:138),Philip(1968:76-109),Κωσταράς(2000:183-185),Guthrie(1962:181),Easterling &Knox(2000:827).

¹⁰¹⁹Burkert(1972:465-482),Taylor(2000:37),Καϊμάκης(2005:21-48).

¹⁰²⁰Anderson(1980:286).

¹⁰²¹Για τον όρο *αρμονία*,βλ.Solomon(2000:3),Henderson(1969: 340-341),Lippman(1964:3).

¹⁰²²Ο όρος *αρμονία* στη μουσική έγκειται στην αισθητική ποιότητα της ακρόασης ένεκεν όσων συναισθημάτων δύναται να διαγείρει,βλ.Taylor(2000:14).

¹⁰²³Long(1987:47).

διαμέσω της πραγματείας του Διογένους, ο Φιλόδημος παραθέτει τη φιλοσοφική προσέγγιση του Κλεάνθη¹⁰²⁴ (απ' όπου και το απόσπασμα που έπεται στην παρούσα εργασία) περί μουσικής και επενέργειας της, αναφέροντας την άποψη του δεύτερου, που συνοψίζεται στο ότι η μουσική διαθέτει υψηλότερη στοχοθεσία από τη φιλοσοφία. Εν κατακλείδι κατά τον Κλεάνθη, ο ποιητικός λόγος συνοδευόμενος από την κατάλληλη μελωδία ή ρυθμό¹⁰²⁵ αποτελεί το ιδανικό μέσο για την ανάδειξη του θείου¹⁰²⁶.

Όμως ο Διογένης, σαφέστατα επηρεασμένος από τις διδαχές του Πλατωνισμού και τις (περί ηθικοπλαστικής αξίας της μουσικής¹⁰²⁷) θεωρίες του Δάμωνος¹⁰²⁸, της απέδιδε παιδευτικές ιδιότητες, καθώς διατείνεται πως η ακρόαση της μουσικής ισοδυναμεί με ψυχική άσκηση που έλκει ολοένα και περισσότερο την ιδανική αρμονία¹⁰²⁹ (που προκύπτει από την εναρμόνιση ψυχής και σώματος), γι' αυτό άλλωστε θεωρεί επιτακτική ανάγκη την διδακτική της χρήση¹⁰³⁰. Έτσι σε αυτό το σημείο του συγγράμματος ενσπείρεται η διδασκαλία του Δάμωνος, περί ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος με μουσική παιδεία και περί ηθικής αξίας της μελωδίας, όπως αυτή αναπτύσσεται εν τάχει στο αποσπασματικό έργο του. Όμως ο Φιλόδημος αντιτίθεται¹⁰³¹, σταθερά αν και δείχνει να γνωρίζει πλήρως το περιεχόμενο του λόγου που ο Δάμων εξεφώνησε ενώπιον του Αρείου Πάγου, κατά τον οποίο ο μουσικοθεωρητικός στοχαστής ανέλυσε το ήθος όλων των αδόμενων στοιχείων που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο ενάρετο ύφος¹⁰³². Η επίδραση του Δάμωνος στη φιλοσοφική θεώρηση τόσο του Διογένη, όσο και των Αριστοτέλη¹⁰³³ και Πλάτωνα, υπήρξε καθοριστική¹⁰³⁴, καθώς διαφαίνεται έντονα στο πνευματικό έργο των δύο φιλοσόφων η άρρηκτη σχέση ψυχής και μελωδίας. Πρόκειται για σχέση που ναι μεν υφίστατο και στις πυθαγόρειες

¹⁰²⁴Easterling & Knox (2000:827-828),Κωσταράς(2000:253,258),Long(1987:190),Στέφος et al (2010:172), Kranz(2006:585).Για ύμνο Κλεάνθη,βλ. Thom(2005:13).

¹⁰²⁵Για την έννοια του *ρυθμού* στην αρχαία ελληνική μουσική,βλ. Sacks(1952:384).Για τον ρυθμό ως το βασικότερο στοιχείο της ελληνικής μουσικής,βλ. Lippman(1999:49).

¹⁰²⁶Delattre(1999:31-36).

¹⁰²⁷Neubecker(1986:141),Lord(1978:34,36).

¹⁰²⁸Για Δάμωνα, Αθηναίο θεωρητικό της μουσικής του 5^{ου} αι.π.Χ,βλ. Lesky(1988:433-435),Lord(1978:32-43),Freeman(1947:70-71),Κωσταράς (2000:213),Anderson(1968:39),ιδίου(1955:86).

¹⁰²⁹Για *αρμονία* κατά τον Δάμωνα,βλ. Lord(1978:36).

¹⁰³⁰Για παιδαγωγικό ρόλο της μουσικής κατά τον Πλατωνισμό,βλ. Δεσποτόπουλος(1980:103-104), Nettleship(1961:31).

¹⁰³¹Fitzgerald et al(2003:403).

¹⁰³²Lesky(1988:434),Kroh(1996:128).Πρβ. Wallace(2004:249-267).

¹⁰³³Lord(1978:41).

¹⁰³⁴Nails(2002:122),Anderson(1968:41).

δοξασίες¹⁰³⁵, διασαφηνίζεται όμως πως πρώτος ο Δάμων τη θεμελίωσε και την προέκτεινε καθιστώντας αναγκαία την ένταξη της μουσικής στην παιδεία των νέων¹⁰³⁶.

Ο Διογένης (κατά τα νόματα της στωϊκής διδασκαλίας) πρέσβευε ότι η ψυχή κινείται αρμονικά στο ρυθμό της μουσικής¹⁰³⁷ κατά μίμηση του αδόμενου μέλους και ως εκ τούτου αυτή η τέχνη (υπό κατάλληλες συνθήκες) παρακινεί την εξώθηση από την ψυχική αδράνεια, σε μία εξωστρεφή δράση που ποικίλλει ανάλογα με την ψυχοσύνθεση κάθε ακροατή¹⁰³⁸. Αυτή η κινητοποίηση δε επαυξάνεται όταν η μελωδία συνοδεύεται από ποιητική ρίμα, όπου καθώς η ψυχή εναρμονίζεται αποδίδει μέγιστα διανοητικά οφέλη. Σημειώνεται πως ενδέχεται στο σημείο αυτό να υφίσταται συγκερασμός με τις απόψεις του Κλεάνθη¹⁰³⁹ περί ανάδειξης του θείου διαμέσω της μουσικής απαγγελίας, αλλά και της πλατωνικής φιλοσοφίας περί αναγωγής των ποιητών σε θεόπνευστα όντα, διευκρινίζεται όμως ότι κατά τον Διογένη δεν υφίσταται τέτοιο θέμα, καθώς η μουσική επενεργεί αυθύπαρκτα στην έμπνευση της ψυχής του ακροατή¹⁰⁴⁰. Ως προς την θεϊκή δε έμπνευση, τη χρησιμότητα, αλλά και την επικινδυνότητα της μουσικής τέχνης ο Πλάτωνας (που υποδείκνυε τη θεϊκή καταγωγή της μελωδίας¹⁰⁴¹) συνηγορούσε απολύτως στην ηθικοδιδασκτική διάπλαση των ακροατών διαμέσω της μουσικής παιδείας¹⁰⁴².

Ο Διογένης επιπλέον υποδείκνυε τη μουσική ως εφάμιλλη των ψυχικών αρετών, άποψη που συνάδει με την ταύτιση που της προσδίδει και ο Έλληνας φιλόσοφος και αστρονόμος Ηρακλείδης ο Ποντικός (388-310 π.Χ.¹⁰⁴³), κατά τον οποίο η τέχνη αυτή ρέπει φυσικά προς την αρετή, ενώ ένεκεν της αρμονίας επικουρεί στη νοητική αντίληψη και στην αρετή λήψης ορθών αποφάσεων. Ο Φιλόδημος όμως (ως οπαδός του *Κήπου*¹⁰⁴⁴) αν και μελετά τις φιλοσοφικές αντιλήψεις περί αρμονίας και ήθους του Ηρακλείδη¹⁰⁴⁵, δε δύναται να κατανοήσει ούτε αυτές τις θεωρίες, ούτε του Διογένους περί αρετών, όπως δε

¹⁰³⁵Lesky ό.π. 434-435.

¹⁰³⁶Neubecker(1986:29).

¹⁰³⁷Πρβ. Neubecker(1986:135).

¹⁰³⁸Αυτή η δράση της μουσικής ενδέχεται να οφείλεται στις εγγενείς της ιδιότητες, βλ. West(1999:44).

¹⁰³⁹Για απόψεις Κλεάνθη, βλ. Lesky ό.π. 933-934, Κωσταράς(2000:258), Kranz(2006:584-585).

¹⁰⁴⁰Πρβ. Reinach(1999:77).

¹⁰⁴¹Lippman(1999:188-209).

¹⁰⁴²Belis(2004:19,22-23). Πρβ. Ιωαννίδης(1973:18-19), Ανδρόνικος(1986:257κ.ε.). Σημειώνεται πως η μουσική στην πλατωνική θεωρία διέθετε παιδαγωγική έννοια, βλ. Nettleship(1963:99), ιδίου(1961:29-33).

¹⁰⁴³Κωσταράς(2000:233), Neubecker(1986:38).

¹⁰⁴⁴Easterling & Knox (2000:819), Στέφος et al (2010:170).

¹⁰⁴⁵Για φιλοσοφικές αντιλήψεις Ηρακλείδη περί αρμονίας, βλ. Henderson(1969:96).

μπορεί να αντιληφθεί και τις θέσεις του Θεόφραστου¹⁰⁴⁶ περί αμφίδρομης σχέσης μελωδίας και ψυχής, αλλά και τις καινοτόμες αντιλήψεις του περί μουσικοθεραπείας¹⁰⁴⁷. Πόσο μάλλον λοιπόν θα ενστερνίζονταν τις απόψεις του Δημόκριτου¹⁰⁴⁸ ως προς τη θεραπευτική φύση της μουσικής, (ο οποίος σε αντίθεση με τον Πυθαγόρα¹⁰⁴⁹ υπερασπιζόταν τις ιαματικές¹⁰⁵⁰ ιδιότητες των δονήσεων των αρμονικών ήχων του αυλού¹⁰⁵¹ στην πάσχουσα περιοχή) του οποίου τη θεωρία βέβαια ουδέποτε αποδέχτηκε¹⁰⁵². Ο Φιλόδημος υπήρξε αρνητικά διατεθειμένος σε όλες αυτές τις προσεγγίσεις, καθώς στην επικούρεια παιδεία του ο ήχος¹⁰⁵³ μολονότι διαγείρει θετικά την ψυχική διάθεση του ακροατή, εκλαμβάνονταν ως ηθικώς ουδέτερος, εφόσον οι ηθικές αρετές εκπορεύονται αποκλειστικώς από το φιλοσοφικό λόγο¹⁰⁵⁴.

Σχετικά με την αξία και τις επιδράσεις του μέλους¹⁰⁵⁵ υιοθετήθηκαν διάφορες απόψεις: Από τη μία η άποψη της ηθικής επίδρασης της μουσικής, όπου αναδεικνύεται το ήθος ως βασικό δομικό στοιχείο¹⁰⁵⁶ (το οποίο επηρεάζει αποφασιστικά τον ανθρώπινο ψυχισμό εν γένει) και από την άλλη η άποψη που ερείδεται στην αισθητηριακή πρόσληψη. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια κινούνται λοιπόν οι θέσεις του Στωϊκού Διογένους¹⁰⁵⁷ και του επικριτή του Επικούρειου Φιλόδημου¹⁰⁵⁸, ο οποίος μη δυνάμενος να συνδέσει αυτή την τέχνη με τη μεταμόρφωση των ηθών, εμμένει να τη διακρίνει ως μία απλή αισθητηριακή και δη ακουστική τέρψη¹⁰⁵⁹, αντίληψη που εξαπολύει με επιθετική δριμύτητα δια μέσω της πολεμικής που ασκεί, με την αντιπαράθεση των δικών του αισθητικών αντιλήψεων στις

¹⁰⁴⁶Easterling & Knox (2000:814-818),Κωσταράς(2000:248),Kranz(2006:574-575) και Mosse&Schnapp-Gourbeillo(1996:454).

¹⁰⁴⁷Neubecker(1986:143).Για όρο «μουσικοθεραπεία»,βλ.Πρίνου-Πολυχρονιάδου(1991:22).

¹⁰⁴⁸Easterling & Knox (2000:342-344),Στέφος et al (2010:129-130).

¹⁰⁴⁹Κωσταράς(2000:183-185).Για τους Πυθαγόρειους οι μουσικοί νόμοι επιδρούν στον ανθρώπινο ψυχισμό μέσω της αρμονίας,συνεπώς η μελωδία και ο ρυθμός αποκαθιστούν την τάξη κι αρμονία της ψυχής,βλ. Henderson(1969:341),Rowell(1984:41),Καϊμάκης(2005:104).

¹⁰⁵⁰Barker(2005:131-141).Περί θεραπείας λοιμού διαμέσω της μουσικής,βλ. West(1999:101).Πρβ.Σακαλάκ(2004:248).

¹⁰⁵¹Περί αυλού,βλ.Καϊμάκης(2005:91-93),Landels(1999:173).

¹⁰⁵²Η εφαρμογή της μουσικής για θεραπευτικούς σκοπούς ανάγεται στη δημιουργία του κόσμου, εφόσον ο ρυθμός γεννήθηκε με την πρώτη πνοή ζωής,βλ.Πρίνου-Πολυχρονιάδου(2003:26).

¹⁰⁵³Εφόσον είναι αδύνατον να υφίστανται μουσικά ακουστικά αποσπάσματα της αρχαιότητας, εύλογο είναι να υπάρχει άγνοια για τον ήχο της αρχαίας ελληνικής μουσικής,βλ.Καϊμάκης(2005:135).

¹⁰⁵⁴Cavallo(2002:250).

¹⁰⁵⁵West(1999:248).

¹⁰⁵⁶Neubecker(1986:135),Reinach(1999:77).

¹⁰⁵⁷Για στωϊκές απόψεις περί ηθικής,βλ. Long(1987:284-292).

¹⁰⁵⁸Άλλωστε ο *Επικουρισμός* αποτελεί τον αντίποδα του *Στωϊκισμού*,βλ.Κωσταράς(2000:259).

¹⁰⁵⁹Πρωτοπαπά-Μαρνέλη(2005:175).

φιλοσοφικές θεωρίες των αντίπαλων Στωϊκών. Σε γενικές γραμμές αυτές οι θεωρητικές προσεγγίσεις διαφέρουν ριζικά, εφόσον δε διακρίνουν στη μελωδία καμία απολύτως ηθική επίδραση ως προς την αρετή, αλλά τη μόνη ωφελιμότητα που της αποδίδουν, την ανάγουν στην απόλαυση που αυτή μπορεί να προκαλέσει, άνευ ηθικών και ψυχικών διεργασιών. Ως εκ τούτου, θα πρέπει κατά τη γνώμη του να αποδοθεί εκτίμηση στην τέχνη αυτή των Μουσών μόνο ως προς τη σφαίρα της ευχάριστης αίσθησης που παρέχει, χωρίς να άπτεται περαιτέρω διαστάσεων.

Είναι καταφανές πως με την παρουσίαση των συγκεκριμένων αντιλήψεων ο Φιλόδημος αντιπαραβάλλει τις διδαχές των «φιλόσοφων του Κήπου»¹⁰⁶⁰ στις αντίστοιχες της αντίπαλης Στωάς¹⁰⁶¹, απογυμνώνοντας εν τέλει τη μουσική από τις περισσότερες της ιδιότητες. Υπενθυμίζεται πως αποδέχεται μόνο την αναντικατάστατη συνδρομή της φιλοσοφίας στην ηθικοδιδασκτική διαμόρφωση της κοινωνίας και ισχυρίζεται ότι η ηθική διάπλαση των νέων¹⁰⁶² μπορεί να επιτευχθεί μόνο διαμέσω του λόγου (εφόσον η μουσική δεν παρακινεί με τον ορθό τρόπο που ενεργεί ο λόγος), άρα διατείνεται πως η μουσική δεν είναι εκ φύσεως ικανή να διαμορφώσει ηθικά ακέραιους ανθρώπινους χαρακτήρες¹⁰⁶³. Εύλογο είναι λοιπόν μία τέτοια παγιωμένη θεώρηση να απορρίπτει παντελώς κάθε άλλη φιλοσοφική θεωρία, σαν αυτή του Διογένους που υποστηρίζει ότι η μελωδία έχει αρετές, του Πλάτωνα περί θεϊκής προέλευσης¹⁰⁶⁴ της ή πολύ περισσότερο του Αριστοτέλη περί ηθικής διάπλασης, ενδέχεται ακόμη και του Αριστόξενου¹⁰⁶⁵.

Γιατί στο σύγγραμμα του Φιλόδημου δεν ασκείται κριτική μόνο στο Διογένη, αλλά και σε ορισμένους Περιπατητικούς (μέσα στα πλαίσια λεπτομερειακής κριτικής των τριών σχολών), όπου εκτός από τον Ηρακλείδη τον Ποντικό¹⁰⁶⁶ και τον Θεόφραστο, ελέγχεται και ο Αριστόξενος, που από Πυθαγόρειος έγινε Περιπατητικός¹⁰⁶⁷. Οι δε απόψεις περί μελωδίας του Αριστόξενου από τον Τάραντα (4^{ος} αι.π.Χ.), που παρέχονται στο τρίτομο

¹⁰⁶⁰Lesky(1988:943),Κωσταράς(2000:259).

¹⁰⁶¹Που ιδρύεται το 300 π.Χ.,βλ. Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:451).

¹⁰⁶²Wang(2004:89-104).Για αντιλήψεις Αριστοτέλη (*Πολιτικά*,1342a),περί διέγερσης ψυχικών παθών (έλεος,φόβος,ενθουσιασμός),δια των οποίων επέρχεται στην ψυχή μέσω της μουσικής θεραπεία και κάθαρση,βλ. DirImeier(1940:81-92).Η ηθικοδιδασκτική διάπλαση των νέων δια της μουσικής αναπτύχθηκε στις διδαχές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη,βλ.αντίστοιχα Anderson(1968:64-110),Beck(1964:202-213),Καϊμάκης(2005:49-78) για πρώτο και Anderson ό.π.111-146,Καϊμάκης ό.π.79-111 για τον δεύτερο.

¹⁰⁶³Wilkinson(1938:174-181),Haliwell(2002:250).

¹⁰⁶⁴Lippman(1999:188-209).

¹⁰⁶⁵Greer(1998:188),Κωσταράς(2000:248),Neubecker(1986:38),Winnington-Ingram(1932:195-208).

¹⁰⁶⁶Για Ηρακλείδη Ποντικό ως πιθανή πηγή του Διογένη,βλ. Rispoli(1969:225).

¹⁰⁶⁷Easterling & Knox (2000:817),Κωσταράς ό.π.248.

σύγγραμμα των *Αρμονικών* του και στο έργο του «*Ρυθμικά στοιχεία*»¹⁰⁶⁸, συνάδουν με τις αντίστοιχες αριστοτελικές και πλατωνικές αντιλήψεις, εφόσον αφενός αποδέχονταν την επίδραση της μουσικής στην ηθική¹⁰⁶⁹ και ψυχική διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα κι αφετέρου ενστερνίζονταν τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Απέρριπτε όμως τους μαθηματικούς υπολογισμούς¹⁰⁷⁰ στον έλεγχο των μουσικών στοιχείων, καθώς διατείνονταν πως αυτός ο έλεγχος θα έπρεπε να καθορίζεται από τους μουσικούς και ότι ο υπολογισμός της ποιότητας των μουσικών διαστημάτων θα έπρεπε να συντελείται βάση του αισθητηρίου οργάνου της ακοής, απαλλάσσοντας έτσι ουσιαστικά τους μουσικούς από την επίπονη θεωρητική¹⁰⁷¹ μελέτη. Ισχυρίζονταν ακόμη ότι η φιλοσοφία είναι θεμιτό να συμπορεύεται με τη μελωδία, καθώς μόνο αυτή της εξασφαλίζει τη δυνατότητα να κρίνει το τί είναι πρόπον και τι χρήσιμο. Με τη συνδρομή της επομένως, ορίζονταν οι ενδεδειγμένοι μουσικοί τρόποι για τη διαμόρφωση αγαθού χαρακτήρα, αφού διεκήρυσσε ότι δεν αρκούν μόνο η καθαρή αρμονία (ή ο *τρόπος*¹⁰⁷²) και η ρυθμική¹⁰⁷³ για να δημιουργήσουν το επιθυμητό μουσικό ήθος. «Πρέσβευε λοιπόν ο Αριστόξενος, σε αντίθεση με προηγούμενους θεωρητικούς, ότι ο ευκταίος ηθικός μουσικός *τρόπος* δεν αντλείται από τις αρμονίες και τους ρυθμούς που υπάρχουν στη φύση, αλλά από την καλλιτεχνική δημιουργικότητα¹⁰⁷⁴». Η θεωρία του Αριστόξενου στον τομέα της μουσικής ήταν επαναστατική και άσκησε επίδραση στους μεταγενέστερους, που είτε την αναπροσάρμοζαν στα λεγόμενά τους, είτε την εφάρμοζαν ως έχει.

Εν κατακλείδι, αμφότερες οι αντιλήψεις του Διογένη και του Φιλόδημου παρουσιάζουν εμφανείς αποκλίσεις, εφόσον επηρεάζονται άρδην από εξίσου αποκλίνουσες φιλοσοφικές σχολές. Τούτου δοθέντος, ο Φιλόδημος συμπορευόμενος πλήρως με τον Επικουρισμό, θεωρεί συλλήβδην τη μουσική ως ένα φαινόμενο αμιγώς των αισθήσεων, που δεν ασκεί ουδεμία φυσική επενέργεια στα ανθρώπινα ήθη¹⁰⁷⁵. Παρά

¹⁰⁶⁸West(1999:6),Pearson(1990:xxiii- liv).

¹⁰⁶⁹Anderson(1980:286).

¹⁰⁷⁰Lasserre(1964:169-187).

¹⁰⁷¹Για θεωρητικά αρχ.ελλ.μουσικής,βλ.Τερζής(2010:xiii-xxv),Neubecker(1986:41),Henderson(1969:403).

¹⁰⁷²Στη μουσικολογία αναφέρεται πως αναλόγως του μουσικού ήθους που αποσκοπείται να μεταδωθεί στον ακροατή, ταίριαζε η αρμονία ή ο *τρόπος*.Για *τρόπο*,βλ.Reinach(1999:62) και West(1999:247).Για μουσικολογία,βλ.Kerman(1985:60).

¹⁰⁷³Reinach(1999:109-143).

¹⁰⁷⁴Anderson(1968: 153-176),Neubecker(1986:143-144).

¹⁰⁷⁵Για αρχαίες ελληνικές ηθικές αντιλήψεις για τη μουσική,βλ.Lippman(1999:48-49).

τις απόψεις των άλλων προσεγγίσεων διατείνεται ότι αυτή η τέχνη ούτε παιδευτική¹⁰⁷⁶, ούτε ηθική αξία διαθέτει, παρα μόνο ψυχαγωγική¹⁰⁷⁷ και πως εφόσον ούτε κατανοητή γίνεται ώστε να προκαλέσει μια σκόπιμη ενέργεια, είναι αδύνατον να θεωρηθεί πως συνδράμει στην απόκτηση της αρετής. Δεν την εκλαμβάνει καν ως επιστήμη, αλλά υποστηρίζει πως αποτελεί αποκλειστικά τέχνη και οι τεχνίτες δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουν και να διδάσκουν το δρόμο προς την αρετή και το πρόπον. Κατά την επιχειρηματολογία του (που τονίζεται πως απορρέει σταθερά από τις αντιλήψεις των «φιλόσοφων του Κήπου»¹⁰⁷⁸ περί του θέματος) η τέχνη καθαυτή δεν είναι σε θέση από την ίδια τη φύση της να δημιουργήσει ηθικές προϋποθέσεις: η γοητεία του ήχου της¹⁰⁷⁹ υφίσταται αποκλειστικά προς τέρψιν των αισθήσεων, χωρίς βαθύτερες προεκτάσεις και επιδράσεις, όπως λανθασμένα ισχυρίζονται άλλες φιλοσοφικές σχολές. Στην ουσία πρόκειται για μία φυσική, αλλά περιττή ευχαρίστηση για τον άνθρωπο, που η ωφελιμότητα της περιορίζεται στη χαρά της χαλαρώσεως και της ψυχαγωγίας, αποτελεί δε ένα από τα ευχάριστα εκείνα δημιουργήματα που ηλεκτρίζουν παροδικά τις αισθήσεις και τίποτε περισσότερο¹⁰⁸⁰. Επισημαίνεται πως κατ'εκείνον η αγάπη για τη μελωδία δεν μπορεί να της προσδώσει περισσότερες ιδιότητες και δυνατότητες από όσες ήδη διαθέτει και επ' ουδενί δε δύναται να υποκαταστήσει τη φιλοσοφία.

Γιατί μόνο από τη φιλοσοφία είναι δυνατόν ο άνθρωπος να οδηγηθεί και να κατακτήσει την αληθινή σοφία, η οποία θα του επιτρέψει να ζήσει κατά τον άριστο για κείνον τρόπο. Επομένως το να εμπλέκει κανείς την τέχνη αυτή των Μουσών στην πορεία προς την αρετή ή στην ανύψωση των ηθών, αποδεικνύεται ανώφελο παράπτωμα: τα λόγια, οι λέξεις, η επίσκεψις ονομάτων είναι τα μόνα που έχουν επίδραση στην ηθική πορεία των ανθρώπων, εάν όμως αυτά τυγχάνει να συνοδεύονται παράλληλα από μελωδία, τότε τους προσδίδουν και παροδική ακουστική απόλαυση. Μόνον ο λόγος και η επιχειρηματολογία αποφέρει αρετές και μάλιστα όχι ο οποιοσδήποτε λόγος αλλά ο φιλοσοφικός λόγος, ο οποίος ορίζεται ως ο μόνος που διαθέτει (με τη ηδύτητα του) τη δύναμη να επιφέρει την ευδαιμονία και τη ψυχική ευφορία¹⁰⁸¹ των ακροατών, ενώ είναι σε ικανή θέση να

¹⁰⁷⁶Για σύγχρονες απόψεις μουσικοπαιδαγωγών, βλ. Σέρρη (1994:83).

¹⁰⁷⁷Fitzgerald et al (2003:406).

¹⁰⁷⁸Lesky (1988:943), Κωσταράς (2000:259).

¹⁰⁷⁹Για γοητεία του ήχου, βλ. Lippman (1964:45).

¹⁰⁸⁰Fitzgerald et al (2003:400-407).

¹⁰⁸¹Neubecker, *Περί μουσικής* 4, col. XX7-17, βλ. Asmis (1991:1-45).

καθορίσει τον ανθρώπινο χαρακτήρα ή τις διαθέσεις του κι επιπλέον μόνον αυτός διαθέτει θεραπευτική ικαότητα, εφόσον ενσωματώνει τα θεραπευτικά δόγματα της φιλοσοφίας¹⁰⁸².

Πέραν τούτων ο Φιλόδημος καταλόγιζε τις επιδράσεις της μουσικής στο κείμενο της σύνθεσης ή σε άλλες συνθήκες, απορρίπτοντας κάθε δυνατότητα ψυχικής επίδρασης στο μέλος, το οποίο και χαρακτηρίζει ως *ἄλογον*. Εκ των ανωτέρω διαπιστώνεται πως η επιλογή της παρουσίασης των φιλοσοφικών αντιλήψεων του Διογένους στο βιβλίο αυτό σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε τυχαία αλλά κρίθηκε σκόπιμη, διότι το απόσπασμα απετέλεσε μία πρώτη τάξεως απτή απόδειξη ότι ο οποιοσδήποτε πάλαι ποτέ στωϊκός στοχαστής εκείνη την εποχή επιδίωκε να χρησιμοποιήσει τη μουσική, προκειμένου να αποκλείσει τη φιλοσοφία ως τη μία και μοναδική πηγή προς την αρετή.

Επιπροσθέτως ένα υποβόσκον βασικό μέλημα του Φιλόδημου ήταν να φροντίζει να πείσει ότι ο Επίκουρος κατά την εισχώρηση του στο κοινωνικό πλέγμα της εποχής, είχε απώτερο στόχο να συμμορφωθεί με τις κοινωνικές επιταγές της ρωμαϊκής δημοκρατίας, μολονότι οι συνθήκες δεν ήταν εφάμιλλες με τις αντίστοιχες της άνθισης του *Κήπου*. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια προβαίνει στη γνωστοποίηση των επικούρειων αντιλήψεων¹⁰⁸³ (δεδομένου ότι υπήρξαν διάφορες φήμες εκείνη την εποχή για τις διδαχές του *Επικουρισμού*), τις οποίες διαμέσω των συγγραμμάτων του σπεύδει να διευκάνει.

Εν κατακλείδι, ενδεχομένως η τέχνη της μουσικής να μην οδηγεί στην αρετή (και τη σοφία) και να μην επιφέρει ηθικό αποτέλεσμα¹⁰⁸⁴, όμως έχει γίνει πλέον αποδεκτό ότι δύναται να διεγείρει την ψυχική διάθεση του ακροατή. Για το Φιλόδημο όμως η μελωδία θα πρέπει να αγαπηθεί αποκλειστικώς για την εσωτερική της ομορφιά, για την τέρψη που προκαλεί ως ηχητικό και μόνο άκουσμα.

Έπεται παράθεση τριών αποσπασμάτων (*col.* 28, 37 και 38), από το τέταρτο βιβλίο του έργου *Περί Μουσικής*, με την έκδοση τους να αναπαράγει αυτή των *academici*¹⁰⁸⁵, που προτιμήθηκε για ιστορικούς λόγους, από την έκδοση της *Annemarie J. Neubecker* σε μεταγραφή του *Ioannes Kemke*.

¹⁰⁸²Blank(1994:55-62).

¹⁰⁸³Οι κυριότερες πηγές πληροφόρησης των επικούρειων αντιλήψεων είναι οι: Λουκρήτιος, Διογένης Λαέρτιος, Κικέρων, Σενέκας, Πλούταρχος, Σέξτος Εμπειρικός βλ. Long(1987:45).

¹⁰⁸⁴Για μεταγενέστερους οπαδούς της αντιλήψεως περί ηθικής αξίας της μουσικής, βλ. Fitzgerald et al(2003:407-426), Neubecker(1986:43-44), Anderson(1980:285κ.ε.).

¹⁰⁸⁵*Academici*: όρος της *Academia Ercolanese*, βλ. Kemke(1884:97-98, 108-111).

XXVIII εἰ μὴ τῷ παρα Κλεάνθῃ λέ-
γειν ἴσα θελήσουςιν, δε φησιν
ἀμείνο[νά] τε εἶναι τὰ ποητικὰ
καὶ μ[ουσ]ικὰ παραδείγματα,
5 καὶ τοῦ [λόγ]ου τοῦ τῆς φιλοσο-
φίας ἱκανῶ[ς] μὲν ἐξαγγ[γ]έλ-
λειν δυναμένου τὰ θε[ῖ]α καὶ
ἀ[ν]θ[ρ]ώ[πινα], μὴ ἔχον[τ]ος δὲ
ψειλοῦ τῶν θείων μεγεθῶν
10 λέξεις οἰκείας, τὰ μέτρ[α] καὶ

τὰ μέλη καὶ τοὺς ῥυθμοὺς
ὡς μάλιστα προσικνεῖσθαι
πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς τῶν
θείων θ[ε]ωρίας, οὐ κα[τ]αγελα-
15 στότερον οὐ ῥάδιον εὔρεϊν.

„οὔτε γὰρ αἱ δianoiai μὲν οὐ-
κ ὠφελ[οῦς]ιν, ὅταν δὲ μελω-
δηθῶσι ἐξ ἀ[μφ]οτέρ[ων] ἢ
παρόρ[μη]σις [γίν]ετα[ι]. καὶ γάρ
20 ὑπὸ διανο[ημ]ά[τ]ων αὐτῶν
γίνετ' οὐ μετρία, μετὰ δὲ
τῶν μελῶν μ[ε]ρίζων“. ἀλλ' ἂν
μὲν ἐπιεικῆς ἢ τις, ἐρεῖ
τὴν ἴσ[ην], ἂν δ' ἀποτόμως
25 ἀλη[θῆς], ἀνιεμένην καὶ
διὰ τ[ὴν] ἡδ[ον]ὴν καὶ διὰ
τὸν π[ερισ]πα[ς]μὸν τὸν ὑ[π]ὸ
ταύ[της] καὶ το[ῦ] μεγέθους κ[αὶ]
τῶν [φωνῶ]ν? καὶ τῶν ἰδι-
30 οτήτ[ων] καὶ διὰ τὸ συνεχῶς
μηδὲ [κατὰ] φύσιν τὰς λέξεις
ἐκφέρ[εσθαι] καὶ διὰ τοὺς
τόπους [καὶ] το[ῦς] καιροὺς ἐν
οἷς ἀκρο[ώμ]ε[θα] καὶ δι' ἄλ-
35 λας πλ[εῖους] αἰ[τί]ας. [καὶ] δὴ
γὰρ οὐθ[εὶς] ἂν γένοιτο, [δ]ε οὐ-
κ ἂν ἐκ[χυθεί]η γέλωτ[ι] με-
τ' ὠδῆς κ[αὶ] τ[ιν]ων ὀρ[γάν]ων
συμβου[λεύο]ντ[ος] ἀκού[ων]
40 ἢ παραμ[υθ]ία [τοὺς] λ[υ]-
π[ο]υμένους.

1291

ΕΙΜ ΑΡΑΚΛΕΥΣ ΕΙΔΕ
 ΓΕΙΝ ΘΕΩΣ ΟΥΣ ΝΟΣΦΗΣΙΝ
 ΜΕΙΝΟ ΤΕ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΠΟΗΤΙΚΑ
 ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΠΑΡΑΔΕΙΨΑΤΑ
 ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟ
 ΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΝΕΣΑΡΕΛΛ
 ΛΕΙΜΑΥΝΑ ΜΕΝΟΥΤΑ ΘΕΑ ΚΑΙ
 ΛΕΥΣΩΝ ΤΗΝ ΕΧΟΝ ΟΣ ΔΕ
 ΨΕΙΔΟΥΤΕΣ ΝΟΘΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ
 ΛΕΣΕΙΣ ΟΜΕΙΑΣ ΤΑ ΜΕΤΕΚΑΙ
 ΤΑ ΜΕΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΡΥΘΜΟΥΣ
 ΟΣ ΜΑΛΙΣΤΑ ΠΡΟΣΙΚΝΕΙΣ ΘΑΙ
 ΠΡΟΣΤΗΝ ΑΛΗΘΕΙΑΝ ΤΗΣ ΤΩΝ
 ΘΕΩΝ ΘΕΩΡΙΑΣ ΟΥΚ ΑΡΑ ΤΕΛΑ
 ΣΤΟΤΕΡΟΝ ΟΥΡΑΙΔΙΟΝ ΕΥΡΕΙΝ
 ΟΥΤΕ ΓΑΡ ΙΔΙΑΝ ΟΙΑ ΜΕΝΟΥ
 ΚΩΦΕΜΕΙΝ ΟΤΑΝ ΔΕ ΜΕΛΩ
 ΔΗΘΩΣΙ ΕΣΤΙΝ ΟΤΣ ΕΥΝΗ
 ΠΑΡΟΡΘΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΚΑΙ ΓΑΡ
 ΥΠΟΙΑΝ ΟΥΚ ΑΥΤΩΝ ΑΥΤΩΝ
 ΓΙΝΕΤΟ ΥΜΕΤΡΑ ΜΟΥ ΔΕ
 ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΜΕΖΩΝ ΑΛΛΑΝ
 ΜΕΝΕΜΕΙΣ ΚΩΝ ΗΤΙΣ ΕΡΕΙΧ
 ΤΗΝ ΗΡΑΝ ΔΑΠΟΤΟ ΜΩΣ
 ΑΛΗΘΕΙΑ ΜΕΝ Η ΕΙΚΑΙ
 ΔΙΑ ΤΗΝ ΟΡΗΝ ΚΑΙ ΔΙΑ
 ΤΟΝ ΓΕΝΟΝΤΟΝ ΥΜΕΝ
 ΤΑΥΤΟ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ Κ
 ΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙ
 ΟΤΗΤΕΣ ΙΔΙΑΤΟΣ ΥΝΕΧΩΣ
 ΜΗ ΔΕ ΤΣΙΝ ΤΑΣ ΜΕΣΕΙΣ
 ΕΚΦΕΡΕΙΝ ΙΔΙΑ ΤΟΥΣ
 ΤΟΠΟΥΣ ΤΥΣ ΚΑΙ ΡΟΥΣ ΕΝ
 ΟΙΚΑΚΡΟΤΕΡΑ ΚΑΔΙΑ Λ
 ΔΑΣ ΠΛΗΡΗ ΤΑ ΕΙΣ ΤΑ
 ΓΑΟΥΣ ΤΕΝΟΙΤΟΣ ΟΥ
 ΚΑΝΕΚΑΙ ΗΓΕΛΩΤΙ ΜΕ
 ΤΩ ΔΗΚΗ ΝΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ
 ΣΥΜΒΟΥΝΤΩΝ ΤΩΝ
 ΗΓΑΡΑΝ ΤΑ
 ΟΥ ΜΕΝ
 ΤΟΣΟΑΙ
 ΤΩ ΟΥ
 ΟΝ ΤΑ
 ΤΩ

COL. XXVIII.

Battha Malerci del.

Carlo Rovigo H. C.

XXXVIIδοκεῖ δ[ὲ]
 καὶ τὰ φαυλ[ότ]ατα τετε[ι]-
 μῆσθαι κατ' ἀρχὰς ὡς ἂν
 ὑπὸ [θηρι]ωδεστέρων, ὕστε-
 ρον δ' [ὑπ]ὸ τῶν σ[υ]ννετωτέ-
 ρων τὰ [δύ]σγνω[σ]τα μὲν ἀ-
 πάντω[ν] ὅσῳ συμφορώ-
 τερα. μικροψύχων δὲ καὶ
 μηδὲν ἀξιόλογον ἔχόν-
 10 των ᾧ παραπέμψουσιν
 αὐτούς — τί γὰρ δεῖ λέγειν
 ε[ὐ]δαίμονας ποήσουσιν; —
 τὸ διὰ τὴν ἑαυτ[οῖ]ς ποτε
 παρασκευὴν τ[ῆ]ς τέρψε-
 15 ως πο[ν]εῖν μανθάνειν,
 καὶ τὴν ἀφθον[ί]αν οὐχ ὀ-
 ρώντων ὅση τῶν ἀκροα-
 μ[ά]των ἐστὶν [τῶ]ν δημο-
 κία παρ[ι]σταμένων, οὐδὲ
 20 τὴν ἐξουσίαν τοῦ διὰ παν-
 τὸς εἰ [β]ουλοίμεθα μετέχε[ιν]
 κατὰ πόλιν, οὐδ' ἐφισταμ[έ]-
 νων ἐπὶ τὸ κα[ὶ] διὰ [μ]α-
 κρῶν χρόνων τὴν φύσ[ιν]
 25 ἐπι[κόπ]τειν καὶ ταχέω[σ] προ-
 κορῆ [γ]είνεσθαι, δι' ὃ [κ]αὶ
 πα[ρεκ]τε[ιν]όντων πολλά-
 κι τῶν ἀ[γ]ώνων ἄλλο τ[ι]
 πράττομεν. ἐὼ [γ]ὰρ τὸ τὴν
 30 μὲν ἡδ[ο]νὴν οὐκ ἀναγ-
 καίαν εἶναι, τὴν δὲ μάθη-
 σιν καὶ μελ[έ]την ἵνα τέρ-
 πωμεν αὐτούς ἐπίπονόν
 τ' εἶναι καὶ τῶν κυριωτά-
 35 των πρὸς εὐετηρίαν ἐκκ[λ]εῖ-
 ουσαν, καὶ τὴν συ[ν]εχῶς ἀ-
 πρέπειαν? τοῦ [μ]ε[ι]ρακιω-
 δῶς [ἄδ]οντος ἢ [κι]θαρίζο[ν]-
 τ[ο]ς ἐ[ν]εργῶ[σ]. π[ε]ρὶ δ[ὲ] τοῦ μη-
 40 δὲν δι[α]φορώτ[ερον] ἤδεσ[θαι]?

XXXVII 7 συμφοτέρῳ 8 -ψυχῶν

XXXVIII .μασιν ὕστερόν που δι-
 ασκε]ψόμεθα. ὅταν δὲ περι-
 ο[υσί]αν καὶ δόξαν ἐ[κ] τοῦ
 μαθήματος φῶσι περιγί-
 5 νεσθαι, λέγωμεν, ὅτι κοι-
 νά τε προφέρονται πολ-
 λῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ
 λειπόμενα [π]λειόνων, καὶ
 μετὰ πόνων λυσιτε-
 10 λ[εῖ]ν, καὶ μᾶλλον μυρίῳ
 το[ῖ]ς ἀγωνισταῖς ἢ το[ῖ]ς ἀρμο-
 νικοῖς. τὸ δ' ἐν συμποσίοις
 κα[ὶ] συλλόγοις ἄλλοις ἔχειν
 τι λέγειν κα[ὶ] ἀπάρχεσθαι
 15 καὶ κοινόν ἐστὶν ἄλλων
 καὶ οὐ παρὰ πάντων, ὡς ἐ-
 πέ[γν]ων, ἀξιούμενον, ἴσως
 δὲ [κᾶ]ν καταγελῶμενον, εἰ
 φιλόσοφος ποιῶν, τὸ δὲ θε-
 20 ωρητικὸν ὑπὸ [τ]ῶν πλεί-
 στων οὐ συν[ι]έμενον καὶ
 πρὸς τὸ συντελεῖς[θ]αι δεό-
 μενον μελέτης, ἢ τῶν πρὸς
 μακαριότητα τει[ν]όντων
 25 ἀφίς]τησι· καὶ μυρί[ῳ κ]ρεῖτ-
 τ[ον] ἔχ]ειν τὴν εὐ[θυ]μίαν
 ἢ τῆ[ν] ἀχρηστίαν ἐ[πι]δει-
 κ[ν]υμένους [ἢ τ]ῶν ἄλλων
 τι τῶν ἐκ τῆς διεξόδου π[ε]-
 30 ραίνοντας. τοσαῦτα τοί-
 νυν εἰρηκῶς πρὸς ἅ τιν[ε]ς
 ἐγκεχειρήκασι διατειναί-
 μην ἂν δεόντως, ὅ[σα] χάριν
 μὲν πιθανότη[η]τος αὐτῶν
 35 οὐδὲ πολλοστημό[ρι]ον ὤ-
 φειλον ἐκτεί[ν]ειν, διὰ δὲ
 τῆ[ν] δόξ[αν] τῶν προστάν-
 τ]ων κα[ὶ] τὴν τῶν πλεί-
 στων] σ[υ]γκατακόσμησιν
 40 ἀ[νθρ]ώπ[ων] καὶ το[ῖ]ς λέγ-
 ούσι θ]αυμ[άσια]. . . . πεπι-
 στευκότητων].

XXXVIII 5 πολ-^κ 7 λάων 9 ἀπολυσιτε- 18 νῶν Ac. et videntur exstare
 utriusque N particulae 19 ποιῶν¹

ΗΣ ΧΙΤΡΟΣ Α ΔΟΚΕΙ
 ΚΑΙ ΤΑ ΤΑΥΤΑ ΤΕΤΕ
 ΜΗΘΩΚΑΤΑΧΑΙΩΣΑΝ
 ΥΠΟΤΑΞΕΤΕΡΩΝΥΣΤΕ
 ΡΟΝΔΙΟΤΩΝΕΝΕΥΤΕ
 ΡΩΝΤΑΧΕΝΤΑΜΕΝ
 ΜΑΤΩ ΔΩΣΕΥΦΟΤΕΚ
 ΖΕΡΑ ΜΙΚΡΟΤΧΟΝΟΚΑΙ
 ΜΗΕΝ ΔΣΙΟΛΘΕΟΝΕΧΟΝ
 ΤΩΝΩΤΑΡΑ ΠΕΚΤΟΥΣΙΜ
 ΑΨΟΤΣΙΓΑΡΦΟΛΕΣΙΝ
 ΕΑΝΙΝΟΝΑΣΕΜΟΝΣΟΧΩΝ
 ΤΟ ΔΙΑΤΗΝΕΔΥΤΕΠΟΤ
 ΠΑΡΑΚΕΧΥΝΤΕΣΤΕ
 ΩΓΗΟΙΣΙΝΜΑΝΑΝΕΙΝ
 ΚΑΙΤΗΝΦΕΟΝΑΝΟΥΧΟ
 ΡΩΝΤΟΜΟΧΤΩΝΑΚΡΟΑ
 ΜΙΤΟΛΕΣΤΙΝΙΣΙΝΔΗΜΟ
 ΣΙΑΠΑΡΚΤΑΧΩΝΟΥΟΕ
 ΤΗΝΕΤΟΙΑΝΤΟΥΔΙΑΠΑΝ
 ΤΟΕΡΩΝΟΙΜΕΘΑΜΕΤΕΚΕ
 ΚΑΤΑΠΟΛΙΝΟΥΔΕΚΤΑΛ
 ΝΕΡΙΤΟΚΑΔΙΗΠΙΑΧ
 ΚΡΩΝΧΡΟΝΩΤΗΝΟΥΣ
 ΕΠΙΜΕΝΚΑΙΤΕΧΕΩΡΙΣ
 ΚΟΡΑΕΙΝΕΣΦΑΙΝΟΑΧ
 ΤΑΙΕΝΤΕΠΟΛΛΑ
 ΚΙΤΩΝΑΝΩΝΑΛΛΟΥ
 ΜΡΑΤΥΟΛΕΜΕΩΡΤΟΤΗΝ
 ΜΕΝΝΟΝΗΝΟΥΚΑΝΑΞ
 ΙΔΙΟΝΕΝΑΙΤΗΝΔΕΜΑΟ
 ΣΙΝΚΑΙΜΕΛΤΗΝΙΝΕΤΕΡ
 ΠΩΜΕΝΑΥΟΥΣΕΠΙΠΟΝΟΝ
 ΤΕΝΑΚΑΙΤΩΝΥΡΙΩΤΑΧ
 ΤΩΝΠΡΑΙΟΥΕΝΔΑΝΕΚΚΕΙ
 ΟΥΣΑΝΚΑΝΟΥΣΕΜΕ
 ΠΡΟΤΑΝΤΟΥΣΡΑΚΙΩ
 ΔΩΝΟΝΤΟΣΗΒΑΙΙΖΟ
 ΟΚΕΙΕΡΓΩΤΕΤΟΥΑΜΗ
 ΕΙΝΔΙΝΟΡΩΤΗΝΟΕΣ
 ΚΑΝΑΤΟΥΣΕ
 ΠΡΟΣ
 ΤΟΙ

ΜΑΣΙΝΚΤΕΡΟΝΜΟΤΑΙ
 ΧΥΟΜΒΑΟΥΑΝΑΚΠΕΤ
 ΣΑΝΚΑΡΟΣΑΝΕΤΟΥ
 ΜΑΘΗΜΑΤΟΣΦΩΣΙΠΕΡΙΓΙ
 ΝΕΣΒΑΛΕΓΩΜΕΝΟΠΟΛ
 ΝΙΤΕΠΡΟΦΕΡΟΝΤΑΙΠΟΛ
 ΛΑΩΝΕΜΙΤΗΘΕΥΜΑΤΩΝΚΑΙ
 ΛΕΙΠΟΜΕΝΑΛΕΙΟΝΩΝΚΑΙ
 ΜΕΤΑΜΟΝΩΝΑΓΟΛΥΣΙΤΕΧ
 ΜΩΝΚΑΙΜΑΛΛΟΝΜΥΡΙΩ
 ΤΟΣΑΓΩΝΙΣΤΑΚΗΕΒΑΡΜΟ
 ΣΝΗΟΚΤΟΔΕΕΥΜΤΟΙΟΚ
 ΚΑΣΤΑΛΟΓΟΚΑΛΛΟΙΣΕΧΕΙΝ
 ΤΙΛΕΓΕΙΝΚΑΠΑΡΧΕΘΑΙΧ
 ΚΑΙΚΟΙΝΟΝΕΣΤΙΝΑΛΛΩΝ
 ΥΑΠΠΑΡΑΓΑΝΤΩΝΩΣΕ
 ΠΕΩΝΑΖΙΟΥΜΕΝΟΝΙΩ
 ΔΕΗΚΑΤΑΓΕΛΩΜΕΝΟΝΕ
 ΦΙΛΟΦΟΚΩΚΗΤΟΔΕΘΕ
 ΟΡΤΗΚΟΝΕΩΝΠΛΕΙ
 ΣΤΩΝΟΥΣΑΕΜΕΝΟΝΚΑΙ
 ΠΡΟΤΟΣΥΝΤΕΛΕΙΟΔΙΔΕ
 ΜΕΝΟΝΜΕΛΕΤΗΜΩΝΠΡΟΣ
 ΜΑΚΑΡΙΟΤΗΤΑΤΕΛΟΝΤΩΝ
 ΤΗΚΑΙΜΥΡΑΡΕΙΤ
 ΤΕΙΜΥΗΝΕΥΜΙΑΝ
 ΗΤΙΙΔΑΧΡΗΣΤΙΑΝΟΛΕΙΩ
 ΚΕΤΑΛΕΝΟΥΩΝΑΚΩΝ
 ΤΙΩΝΕΚΤΗΔΙΕΒΟΔΥΙ
 ΡΑΝΟΝΤΑΣΤΟΣΑΥΤΑΤΟΙ
 ΝΥΝΕΡΗΚΩΣΠΡΟΣΑΖΙΝ
 ΕΤΧΕΧΕΙΡΗΚΑΣΙΔΙΑΤΕΙΝΑΙ
 ΜΗΝΑΝΔΕΟΝΤΕΣΟΧΑΡΙΝ
 ΜΕΝΠΙΘΑΝΟΤΟΣΑΥΤΩΝ
 ΟΥΔΕΠΟΛΛΟΙΤΑΙΟΝΩ
 ΦΕΛΟΝΕΚΤΟΙΕΙΝΔΙΔΕ
 ΤΗΔΕΥΜΤΩΝΠΡΟΣΤΑΝ
 ΩΝΚΑΙΤΗΑΥΤΩΝΠΛΕΙΧ
 ΝΕΝΙΔΑΤΑΚΕΜΙΣΙΝ
 ΑΥΤΑΚΑΤΟΙΛΕΙ
 ΑΥΜΑΤΟ
 ΑΤΕ
 ΚΑ
 ΜΕΜ
 ΕΩ
 ΟΟ
 ΥΠ
 ΚΑ
 ΥΠ

ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ
 ΠΕΡΙΜΟΥΣΙΚΗ

4.4. ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ VII (P.Herc.1004)

Το απόσπασμα P.Herc.1004 συγκαταλέγεται στο επτάτομο¹⁰⁸⁶ (ίσως και δέκατομο¹⁰⁸⁷) φιλοδήμειο έργο *Περί Ρητορικής*¹⁰⁸⁸ και αριθμείται ως: βιβλίο έκτο κατά Dorandi, έβδομο κατά Sudhaus κι ένατο κατά Longo. Πρόκειται για το πρώτο μέρος μίας αισθητικής τριλογίας («Ρητορική», «Ποιητική», «Μουσική»¹⁰⁸⁹) και προέρχεται από την αρχική χρονική περίοδο της συγγραφικής δραστηριότητας του Φιλόδημου¹⁰⁹⁰, στον οποίο είναι αξιοσημείωτο ότι έχουν αποδοθεί (κάποια μάλιστα με βεβαιότητα) συνολικά πενήντα τρία αποσπάσματα του συγγράμματος «Περί Ρητορικής»¹⁰⁹¹, δημιουργηθέντα άνω των δέκα διαφορετικών γραφών. Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως όταν η *βιβλιοθήκη των παπύρων* καταστράφηκε το 79 μ.Χ. περιείχε περισσότερα από τέσσερα (ίσως και δέκα) αντίγραφα (ή και προσχέδια) των συγκεκριμένων τόμων, τόσο εις διπλούν όσο και εις τριπλούν σε ορισμένα εξ αυτών¹⁰⁹². Για το θέμα αυτό μάλιστα οι μελετητές έχουν προτείνει πως τα ποικίλα χειρόγραφα του έργου είχαν δημιουργηθεί από επαγγελματίες (που είχαν εκπαιδευτεί να χρησιμοποιήσουν παρόμοιο γραφικό χαρακτήρα, ακόμη κι αν αντέγραφαν σε μία εκτεινόμενη περίοδο πολλών ετών) και πως η πρόθεση ήταν να δοθεί συνολικά μία επιμελημένη καλαίσθητη γραφική ομοιογένεια¹⁰⁹³. Γιατί η καταγραφή των θεωρητικών φιλοδήμειων αντιλήψεων περί ρητορικής φαίνεται να διήρκησε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, όπου οι τρεις πρώτοι τόμοι (όπως όλα συγκλίνουν) ανάγονται στο 75-70 π.Χ., ενώ η περάτωση του τετάρτου τοποθετείται περαιτέρω του 50 π.Χ.¹⁰⁹⁴

Επιπροσθέτως στο προκείμενο σύγγραμμα ως προς το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο, υφίσταται μία προσωρινή έκδοση, ένα «υπομνηματικό»¹⁰⁹⁵ (P.Herc.1674 και 1506) που

¹⁰⁸⁶Dorandi(1990:29-46).

¹⁰⁸⁷Longo Auricchio(1997:631-635).

¹⁰⁸⁸Ο πάπυρος P.Herc.1004 έχει ομόφωνα αποδοθεί στο έργο *Περί Ρητορικής* του Φιλόδημου βάσει θεματικών και Παλαιογραφικής, βλ. Comparetti & De Petra(1883:77) και Sudhaus(1892:xvi).

¹⁰⁸⁹Έργα που περιλαμβάνουν μία σειρά από παπύρους, των οποίων η έκδοση τους βρίσκεται εν εξελίξη. Για μία συνοπτική τους παρουσίαση, βλ. Gigante(1985:19-24).

¹⁰⁹⁰Περίπου το 75-50π.Χ., βλ. Καραμανώλης(2004:25-26), Gigante(1995:29-38) και Cavallo(1983:63-65).

¹⁰⁹¹Για αποσπάσματα και πιθανές ανασυστάσεις όλου του έργου *Περί Ρητορικής* του Φιλόδημου, βλ. Dorandi(1990:59-87) και Longo Auricchio(1996:169-171). Για P.Herc.1114, 1693, 238b, 1015 + 832, 1001, 232 και 473 που αποδίδονται επίσης στο τέταρτο βιβλίο, βλ. Cavallo(1983:26-57), Janko(2008:5-95).

¹⁰⁹²Επιπλέον περιείχε και κείμενα τριών ή περισσότερων ομιλιών στα λατινικά: ο P.Herc.1067, απευθύνεται σε έναν αυτοκράτορα, ο P.Herc.1475 κατά πάσα πιθανότητα είναι δικανικός και ο P.Herc.238a είναι ίσως ένας πολιτικός λόγος, που υφίσταται στους P.Herc.1427 (πρώτο βιβλίο), P.Herc.1674 (δεύτερο βιβλίο) και P.Herc.1506 (τρίτο βιβλίο).

¹⁰⁹³Cavallo(1983:62,64), Houston(2014:126-127).

¹⁰⁹⁴Ballif & Moran(2005:260).

¹⁰⁹⁵Hubbell(1920:252). Ειδικότερα για περιεχόμενο του «υπομνηματικού», βλ. Hubbell(1920:359-364).

εμπεριέχει κριτική των επιχειρημάτων υπέρ και κατά της ρητορικής¹⁰⁹⁶ και μία οριστική (πρώτη) έκδοση (*P.Herc.* 1672 και 1426) που κυκλοφόρησε ανωνύμως και εν τη συνεχεία περιπλέχθηκε με ένα πόνημα του Ζήνωνος του Σιδωνίου από έναν άγνωστο αντίπαλο (στον οποίο απήντησε κάποιος Επικούρειος από τη Ρόδο, θεωρώντας πως ο συγγραφέας ήταν ο Ζήνων¹⁰⁹⁷) και γι' αυτό ενδεχομένως να πολεμήθηκε σφόδρα¹⁰⁹⁸. Πρόκειται για έναν αντίπαλο¹⁰⁹⁹, στον οποίο ο ίδιος ο Φιλόδημος θα επιτεθεί μεταγενέστερα, απαντώντας δια του συνολικού έργου των επτά (ή δέκα) τόμων «Περί Ρητορικής»¹¹⁰⁰.

Η πολύτομη αυτή πραγματεία απαιτεί ιδιαίτερα επιμελή και συστηματική οργάνωση εκ μέρους των μελετητών, οι οποίοι στο παρελθόν προέβησαν σε λεπτομερή επισκόπηση των πολυάριθμων αυτών συγγραμμάτων. Όλα τα εμποτισμένα στο αυστηρώς ρητορικό περιεχόμενό τους χειρόγραφα ανατέθηκαν σε παλαιογραφική έρευνα και παράλληλα διενεργήθηκε συγκριτική μελέτη με το περιεχόμενο των υπόλοιπων θραυσμάτων. Αυτή η σύνθετη μελέτη, η συστηματοποιημένη διάταξη και εν τέλει η ταξινόμηση όσων πραγματειών εντάσσονται στο «Περί Ρητορικής»¹¹⁰¹, (αλλά και η μεταγενέστερη επιμέρους μελέτη τους), τεκμηρίωσαν ότι το έργο γράφτηκε σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, με τα τρία πρώτα βιβλία να ανήκουν στην πρώτη φάση και το τέταρτο να έπεται, διατηρώντας όμως συνδετική αλληλουχία με τα υπόλοιπα τρία.

Μία συνολική επισκόπηση του θεωρητικού αυτού πνευματικού έργου καθιστά αναγκαία τη διάκριση της ρητορικής σε τρία επιμέρους¹¹⁰² βασικά είδη: α) τη σοφιστική (επιδεικτική), β) την πολιτική/προτρεπτική και γ) τη δικανική, με τη διασαφήνιση πως ο όρος «σοφιστική» αναφέρεται κατ'ουσίαν στην «επιδεικτική» ρητορική. Ο συγγραφέας προσδίδει (κατά τις γραπτές ή προφορικές¹¹⁰³ επικούρειες ρήσεις) στην πρώτη και την επιπρόσθετη έννοια της τέχνης, ενώ θεωρεί τις άλλες δύο αρκετά αμφιλεγόμενες ως προς την ωφέλεια τους για την ανθρώπινη ευτυχία και εν τέλει δεν τις αποδέχεται ως έντεχνες¹¹⁰⁴. Ο ίδιος επιδιώκει να θεμελιώσει δικές του αρχές προκειμένου ο ρητορικός

¹⁰⁹⁶ Παρόμοια κριτική με αυτή που υπάρχει στο δεύτερο και στο έβδομο βιβλίο, βλ. Hubbell(1920:253).

¹⁰⁹⁷ Janko(2000:50), Sedley(1989:103-104).

¹⁰⁹⁸ Hubbell(1920:252-253). Για Ζήνων Σιδώνιο, βλ. Lesky(1998:944), Easterling & Knox (2000:1053).

¹⁰⁹⁹ Για διαστρέβλωση λεγομένων Φιλόδημου, βλ. Hutchinson (1994:xiv).

¹¹⁰⁰ Hubbell(1920:253).

¹¹⁰¹ Υπενθυμίζεται ότι το «Περί Ρητορικής» εντάσσεται σε αισθητική τριλογία, βλ. Janko(2000:vi). Περί φιλοδήμειου ορισμού των αισθήσεων ως «οδηγούς» του κόσμου, βλ. Gaskin(1995:187).

¹¹⁰² Saïd et al(2001:302), Στέφος et al (2010:151-153).

¹¹⁰³ Gordon(1996:64).

¹¹⁰⁴ Longo Auricchio(1997:631-635).

λόγος να καταστεί επιτυχής, ενώ πάγια τοποθέτηση του αναδεικνύεται η πρωταρχικότητα της «θεϊκής φιλοσοφίας» και του φιλοσοφικού λόγου¹¹⁰⁵, που υπερβαίνει κάθε είδος ρητορικής, καθώς μόνο αυτός έχει εκ φύσεως τη δυνατότητα να επιφέρει στον άνθρωπο την πολυπόθητη *ευδαιμονία* που είναι το ύψιστο αγαθό της ζωής¹¹⁰⁶. Πρόκειται για ένα σύγγραμμα που δίνει την εντύπωση ενός αμιγούς εγχειριδίου τέχνης, όπου οι αντιλήψεις που διατυπώνονται περί της σοφιστικής (επιδεικτικής) ρητορικής επιδιώκουν να καταστεί η τέχνη αυτού του είδους επιτυχής και λειτουργική. Τέτοιες απόψεις αναδύονται ενίοτε διαμέσω των αντιλήψεων κι άλλων συγγραφέων του επικούρειου κύκλου¹¹⁰⁷ και αφορούν όσους ρήτορες και χρήστες ρητορικής χαρακτηρίζονται (μέσα στα πλαίσια των προαπαιτούμενων προϋποθέσεων) ως απολύτως σοφοί και συνετοί άνθρωποι¹¹⁰⁸.

Ειδικότερα ο διαχωρισμός της *Ρητορικής* αναφορικά με το περιεχόμενο του κάθε τόμου συντελείται ως εξής: στο πρώτο βιβλίο¹¹⁰⁹ ο συγγραφέας αποπειράται να δώσει ένα γενικό ορισμό περί της φύσεως και της έννοιας της «ρητορικής» και διατείνεται ότι προκειμένου να εκληφθεί ως τέχνη, οφείλει οπωσδήποτε να διακατέχεται (όπως και οι άλλες τέχνες) από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Επιπροσθέτως προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη «σοφιστική ρητορική», ισχυριζόμενος ότι αποτελεί το μόνο είδος που αρμόζει να εξεταστεί ως τεχνική και που δύναται (ένεκεν της ποιότητάς της) να εντάσσεται σε όσες τέχνες εδράζουν στο είδος εκείνο της κατανόησης που διαθέτουν τα κοινά λογικά πρόσωπα.

Στο δεύτερο βιβλίο¹¹¹⁰ τίθενται τα διάφορα επιχειρήματα υπέρ και κατά του ζητήματος της φιλοσοφικής διάκρισης της ρητορικής ως τέχνης¹¹¹¹, υπό του πρίσματος των θεωρητικών διδαχών των «φιλόσοφων του Κήπου»¹¹¹² (κυρίως της τριάδας Επίκουρου-Έρμαρχου-Μητρόδωρου) περί επιδεικτικής ρητορικής, την οποία όμως ο συγγραφέας

¹¹⁰⁵ Άλλωστε η ποίηση αν και μπορεί χάρη στο λόγο να διδάσκει και να φανεράνει την αλήθεια, δεν αποτελεί κατά τον Φιλόδημο την κύρια λειτουργία της ποίησης και όταν συμβαίνει είναι παρεπόμενο μάλλον παρά ο κύριος στόχος της. Για το λόγο αυτό ο συγγραφέας προκρίνει τελικά τον πεζό και δη τον φιλοσοφικό λόγο που κατά τη γνώμη του είναι ο μόνος που δύναται να εκφράσει με ακρίβεια την αλήθεια, να διδάξει και να οδηγήσει στην *ευδαιμονία*, βλ. Καραμανώλης (2004:48).

¹¹⁰⁶ Κωσταράς (2000:261).

¹¹⁰⁷ Koen (2005:56).

¹¹⁰⁸ Για τον χαρακτήρα των ρητόρων, βλ. Edwards (2002:19).

¹¹⁰⁹ Ειδικότερα για το περιεχόμενο του πρώτου βιβλίου, βλ. Hubbell (1920:265-267).

¹¹¹⁰ Για το περιεχόμενο του δεύτερου βιβλίου, βλ. Hubbell ό.π. 267-293.

¹¹¹¹ Ο καθορισμός αυτός της «τέχνης» είναι βασικός για την κριτική του, γιατί ο Φιλόδημος εκμεταλλεύεται αυτή τη διάκριση για να εκχωρήσει την εικαστική καλλιτεχνική κατάσταση σε πειστικές μορφές ρητορικής

¹¹¹² Lesky (1988:943). Ειδικότερα για τις διδαχές της επικούρειας φιλοσοφίας, βλ. Κωσταράς (2000:261-264). Για πηγές θεωριών του Επίκουρου, βλ. Long (1987:43-45).

πάντοτε κατονόμασε ως «σοφιστική». Υποστηρίζει ότι η σοφιστική (αλλά όχι η πολιτική) ρητορική αποτελεί μία τέχνη που είναι χρήσιμη για τους φιλοσόφους, των οποίων η σταδιοδρομία εξαρτάται από το γράψιμο και την ομιλία¹¹¹³. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια επιδοκιμάζει τη χρεία των τεχνών επ' αγαθώ των σοφών ανθρώπων, εφόσον τους προσφέρονται τα εκφραστικά μέσα ως τα κατάλληλα εκείνα ωφέλιμα εργαλεία για την πραγμάτωση του φιλοσοφικού τέλους, δηλαδή για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η ρητορική μπορεί να βοηθήσει στην ηθική βελτίωση, αλλά μόνο λόγω της ικανότητας ενός φιλοσόφου να ερμηνεύσει τη ρητορική και όχι λόγω κάποιας εγγενούς ηθικής αξίας του είδους¹¹¹⁴. Ο επικούρειος δε τόνος είναι αισθητός και στο προσφιλέθιμο θέμα της εποχής: τη σχέση μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας και τη χρησιμότητα της για τις επιδιώξεις της πολιτικής δραστηριότητας¹¹¹⁵. Στη *Ρητορική* του ο συγγραφέας αποδέχεται την ύπαρξη της «ρητορικής τέχνης», αλλά αρνείται σθεναρά την συσχέτισή της με οποιαδήποτε πολιτική δεξιότητα¹¹¹⁶. Προφανώς με την αποκήρυξη της πολιτικής ζωής¹¹¹⁷ εκφράζει την απογοήτευσή του για την πολιτική ή για τους πολιτικούς εν γένει, καθώς οι θέσεις του δείχνουν την ώριμη πολιτική σκέψη ενός άνδρα που παρακολουθεί στενά τα τεκταινόμενα της εποχής του και έχει βαθιά επίγνωση των πολιτικών γεγονότων που επηρεάζουν τη ρέουσα πραγματικότητα. Ως εκ τούτου, οι απόψεις του δεν αποτελούν θεωρητικά φληναφήματα, αλλά κριτική σκέψη ενός συνειδητοποιημένου πολίτη, ο οποίος εκδηλώνει αυτή του την αρνητικότητα διαμέσω της φιλοσοφικής έκφρασης περί πολιτικής και ρητορικής συνάφειας¹¹¹⁸. Η πιο εντυπωσιακή όμως αναπαραγωγή του επικούρειου κλίματος συντελείται στην κριτική διαφόρων φιλοσοφικών επιχειρημάτων που επικρατούσαν (υπέρ και κατά του γλωσσικού ύφους της ρητορικής) σε σχέση με τις θέσεις του Ζήνωνος του Σιδώνιου¹¹¹⁹, ο οποίος υπερασπιζόταν τη θέση ότι η σοφιστική ρητορική αποτελεί μια τέχνη που ήταν ευρέως αποδεκτή από τους ηγέτες της Σχολής του Επίκουρου.

¹¹¹³ Φίλοδ. *Περί Ρητορ.* 2.23.33-24.23 κατά Sudhaus, βλ. Blank (1995:187), ιδίου (2009:233), Hubbell (1920: 253).

¹¹¹⁴ Φίλοδ. *Περί Ρητορ.* 2.1.26-34. Μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη της ηθικής, επειδή η σοφιστική πείθει διαμέσω του λόγου, ενώ η πολιτική ρητορική πείθει μέσα από αρνητικά συναισθήματα, Φίλοδ. *Περί Ρητορ.* 2.46.28-47.12 κατά Sudhaus.

¹¹¹⁵ Cappelluzzo (1976:69-76).

¹¹¹⁶ Easterling & Knox (2000:824).

¹¹¹⁷ Στην ίδια αποκήρυξη είχε προβεί και ο ίδιος ο Επίκουρος, βλ. Long (1987:20).

¹¹¹⁸ Easterling & Knox ό.π. 824.

¹¹¹⁹ Έχει εκφραστεί η άποψη πως πολλά από τα γραπτά του Φιλόδημου φέρουν σημειώσεις των διδασκόντων του Ζήωνα του Σιδώνιου, βλ. Janko (2000:50), Sedley (1989:103-104). Πρβ. Hubbell (1920:250-251).

Οι καλοδουλεμένοι λίθοι της φιλοσοφικής του δημιουργίας ενσπείρονται και στο τρίτο βιβλίο¹¹²⁰ του «Περί Ρητορικής»¹¹²¹, που αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος των παπύρινων χειρόγραφων και είναι αφιερωμένο στην κριτική των θεωριών του Στωϊκού Διογένους του Βαβυλώνιου¹¹²², ο οποίος φαίνεται να καταδικάζει τόσο την επαγγελματική ρητορική, όσο και τους ίδιους τους ρήτορες¹¹²³. Στο βιβλίο αυτό ο Φιλόδημος επιδιώκει κυρίως να αποδείξει ότι η Σοφιστική δεν προσφέρει γνώσεις στην πολιτική ρητορική (αντιθέτως μάλιστα είναι επιβλαβής) και ως εκ τούτου δεν επιτυγχάνει να διαμορφώσει ικανούς πολιτικούς. Σημειώνεται ακόμη ότι αντιτίθεται με δριμύτητα στις θεωρητικές τοποθετήσεις του Διογένους ως προς το προσφιές θέμα της φιλοσοφίας, της ρητορικής και της πολιτικής¹¹²⁴.

Στο τέταρτο βιβλίο¹¹²⁵ ο συγγραφέας αναφέρεται στο γλωσσικό ύφος και εκτοξεύει καταγιστικές κριτικές εναντίον κάποιων ρητόρων και σοφιστών (τους οποίους όμως δεν κατονομάζει), γιατί στο θέμα της ρητορικής αυτοί ισχυρίζονται πως είναι αποκλειστικοί κάτοχοι ενός είδους παγκόσμιας γνώσης, μίας ανώτερης ηθικής¹¹²⁶ κι ενός εξέχοντος εκλεπτυσμένου ρητορικού ύφους¹¹²⁷. Διευκρινίζεται πως για τον Φιλόδημο η σοφιστική είναι μεν επιδεικτική τέχνη, όμως δεν ισχύει το ίδιο και για την δικανική (και την πολιτική), καθώς αυτή συσχετίζεται με την πράξη κι άλλωστε ένας καλός πολιτευτής δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι είναι και καλός ρήτορας, ενώ από την άλλη όμως και η σοφιστική ρητορική δεν παράγει πολιτικούς¹¹²⁸. Η ιδιαίτερη επίδοσή του στις θεωρητικές τοποθετήσεις περί αρετών του λόγου (τόσο του Θεόφραστου¹¹²⁹, όσο και των Στωϊκών εν γένει¹¹³⁰), φαίνεται ανάγλυφα στον προσδιορισμό των ακόλουθων αρετών ως προϋπόθεση επιτυχίας ενός λόγου: σαφήνεια, έμφαση, συντομία, αιτιολόγηση, ορθότητα, (η ορθή

¹¹²⁰ Ειδικότερα για περιεχόμενο τρίτου βιβλίου, βλ. Hubbell(1920:293).

Για τρίτο βιβλίο, βλ. Dorandi(1992c:47-49).

¹¹²¹ Hubbell(1920:243-382).

¹¹²² Περί Διογένους Βαβυλώνιου, βλ. Easterling&Knox(2000:828), Long(1987:214,218). Περί μαθητείας του Διογένη Βαβυλωνίου στον Χρύσιππο και τα ενδιαφέροντά του, βλ. Obbink&Vander Waerdt(1991:355). Για Πυθαγορισμό στη θεωρία του Διογένη, βλ. Barker(2001:356).

¹¹²³ Για αντιλήψεις Διογένη, βλ. Pohlenz(1959:186), Vander Waerdt(1991:355), Tieleman(2003:243-244), Algra et al.(1999:677), Striker(1996:294), Scade(2007:216), DeMoss(1990:75).

¹¹²⁴ Περί Ρητορικής στη στωϊκή φιλοσοφία, βλ. Long(1987:200-201).

¹¹²⁵ Ειδικότερα για το περιεχόμενο του τέταρτου βιβλίου, βλ. Hubbell(1920:293-305).

¹¹²⁶ Οι σοφιστές επιχειρούσαν να καλύψουν την ανάγκη ηθικής καθοδήγησης της εποχής, βλ. Long(1987:20).

¹¹²⁷ Hubbell(1920:253).

¹¹²⁸ Longo Auricchio(1997:631-635).

¹¹²⁹ Kraut(1997:20). Για αντιλήψεις Θεόφραστου, βλ. Barker(2007:433-434) και Sicking(1997:142).

¹¹³⁰ Easterling & Knox (2000:832). Οι Στωϊκοί ήταν οι κυριότεροι αντίπαλοι του *Κήπου*, βλ. Long(1987:42).

δηλαδή επιλογή τόσο των ρητορικών σχημάτων¹¹³¹ και των κοινών τόπων¹¹³², όσο και της διάταξης των λέξεων) που επιφέρουν την ορθή ρητορική¹¹³³. Ως προς το μείζον θέμα της σαφήνειας ο συγγραφέας επιδιώκει αυτή να υπηρετεί τους κανόνες¹¹³⁴ της ρητορικής τέχνης και την εξελίσσει σε ένα λεπτό εργαλείο που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση εκφοράς του λόγου, καθώς ο ίδιος επιδίωκε πάντοτε να μην τίθεται θέμα ασάφειας σε κανένα λόγο του. Ακολουθώντας τα νόματα των διδασχών του *Κήπου*, αξιοποιεί αριστοτεχνικά την προγενέστερη επικούρεια παράδοση, από την οποία θέτει εσκεμμένα τη σαφήνεια της περιγραφής του ρητορικού λόγου ως απαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου η τέχνη αυτού του είδους να στεφτεί με απόλυτη επιτυχία. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, ήταν να υφίσταται σωστή διατύπωση των λέξεων¹¹³⁵ (ορθή τοποθέτησή τους στο λόγο) κι ακολούθως να έπεται η αντίστοιχη σωστή ερμηνεία, εξοστρακίζοντας τη σύγχυση και τη λεκτική παρερμηνεία¹¹³⁶. Γιατί ο Φιλόδημος (σε αντιδικία προς τους *Σκεπτικούς*) εκλαμβάνει απερίφραστα τη γλώσσα ως το ισχυρότερο «φιλοσοφικό εργαλείο», ιδιαίτερα δε σε περιπτώσεις που αυτή χρησιμοποιείται ορθώς και δεν «υποκόπτει» σε αμφισημίες και άγωνα λεκτικά παιχνίδια. Η εμφατική αυτή τοποθέτηση του επικούρειου προτύπου, δίνει έτσι τη δυνατότητα αντιπαράθεσης της ασάφειας με την σαφήνεια, καθώς εξετάζει τη δεύτερη σε επίπεδο ερμηνείας και διατύπωσης. Διευκρινίζεται δε πως ο συγγραφέας δεν αποκλείει τον ίδιο τον σοφό¹¹³⁷ από το να χρησιμοποιεί την καθομιλουμένη, θέτει όμως ως προϋπόθεση το

¹¹³¹Pernot(2005:340-346).

¹¹³²Κοινές, γενικές αλήθειες που έχουν να κάνουν με κοινές αξίες ή νόμους της φύσης, κοινωνικές ή πολιτικές ή ηθικές αξίες. Πρόκειται για αξιώματα ή αποφθέγματα, ρητά, ιστορικά παραδείγματα κ.ά. Ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική* (1358a11) αναφέρεται σε αυτό που αποκαλεί «τόπους». Οι τόποι έχουν μια ευρεία γκάμα φάσματος στα οποία βρίσκουν εφαρμογή πεδία όπως: το δίκαιο, η φυσική, η πολιτική και σε άλλα, βλ. Λυπουρλής(2004:28).

¹¹³³Βεβαίως στην ορθή ρητορική περιλαμβάνεται και η σημαντικότερη κατά τον Δημοσθένη τέχνη της υποκρίσεως: Κικέρων *De Orat.* III 213, «Τί πρώτον ἐν τῇ ῥητορικῇ; ἀνεῖπεν, ὑπόκρισις· καὶ τί δεύτερον; ὑπόκρισις, τί δὲ τρίτον; ὑπόκρισις· δηλῶν μέγα μέρος εἶναι τῆς ἐν τῷ δήμῳ πειθοῦς τὴν ὑπόκρισιν». Πρβ. Kranz(2006:378), Yunis(2001:24) και Easterling & Knox (2000:682).

¹¹³⁴Κάθε είδος ρητορικού λόγου έχει τους δικούς του κανόνες και ύφος, λ.χ. οι ευτελείς υποθέσεις έχουν περιορισμένη σεμνότητα και σοβαρότητα, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει με τις υψηλές υποθέσεις.

¹¹³⁵Ο Φιλόδημος επιχειρεί να παρουσιάσει το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων ως δεδομένο και να ενισχύσει το πλαίσιο αναφοράς τους στην εκφορά των νοημάτων.

¹¹³⁶Κύρια ανησυχία του ήταν να μη μετατραπεί η φιλοσοφική συζήτηση σε πεδίο διαστρέβλωσης τόσο των ερμηνειών, όσο και των ορισμών, βλ. Αβραμίδης(2000:87).

¹¹³⁷Έχει εκφραστεί η άποψη σε αυτό το σημείο να υπονοείται ο Μητρόδωρος. Γιατί συνέβη αυτός ο φιλόσοφος να χρησιμοποιήσει συνηθισμένο λεξιλόγιο στην προσπάθειά του να συγκροτήσει ένα αυστηρά φιλοσοφικό λεξιλόγιο και δεν είχε αναλογισθεί τα αντικείμενα που αντιστοιχούν στην κατάλληλη ονοματοδοσία με σκοπό τη δημιουργία ιδιωτικής ορολογίας. Ο Επίκουρος λοιπόν τον είχε επιπλήξει γι'

να είναι σε ικανή θέση να συνταιριάζει απόλυτα ένα όνομα με ένα αντικείμενο. Γιατί μολονότι θεωρητικά είναι αδύνατη η «αλλοίωση» των ονομάτων των κατηγοριών των αντικειμένων (από τη στιγμή που αυτές έχουν τη βάση τους στις αισθήσεις), ενίοτε υφίσταται αλλαγή της ονοματοδοσίας, που συνεπάγεται την κατ' εξακολούθηση ασυμβατότητα της σχέσης μεταξύ φυσικών κατηγοριών και αισθήσεων¹¹³⁸.

Ειδικότερα στο θεμελιώδους σημασίας τέταρτο αυτό βιβλίο¹¹³⁹ αναφέρει πως οι άνθρωποι θεωρούν τη ρητορική σημαντική, καθώς στο δικαστήριο εκτυλίσσονται υποθέσεις από τις οποίες σημαντικοί τομείς του ανθρώπινου βίου εξαρτώνται ολοκληρωτικά από τη ρητορική δεινότητα του καλού ή του κακού ομιλητή. Όμως η δικανική ρητορική είναι επιπροσθέτως επικίνδυνη και σε όσους την ασκούν¹¹⁴⁰, δεδομένου ότι ακόμη και οι δικαστές και οι πολίτες (που ψηφίζουν στην Εκκλησία) είναι ιδιαίτερος προσεκτικοί στη χρήση του δικαιώματος του όρκου, είτε γιατί φοβούνται την ποινή που επισύρεται, είτε γιατί είθισται η συζήτηση να αφορά την άμεση απόφαση περί πολέμου ή ειρήνης. Μολοταύτα ο Φιλόδημος θεωρεί φληνάφημα την τέχνη της ομιλίας (την περίφημη ρητορική ευφράδεια), όπως αυτό αποδεικνύεται στους πανηγυρικούς, όπου (από τη στιγμή που οι δημόσιοι λόγοι δεν συνδέονται άμεσα με την ατομική ωφέλεια ή βλάβη), ο ρήτορας διαφεύγει της ουσίας, χωρίς να νοιάζεται για την ορθότητα των λόγων του, παρά μόνο επικεντρώνεται στη γοητεία του ήχου των λεγομένων του. Με αυτόν τον τρόπο όμως δημιουργούνται φυτώρια επίδοξων *μιμητών* που παρασύρονται¹¹⁴¹, καθώς διαμορφώνουν την εσφαλμένη εντύπωση ότι εφόσον αποκτήσουν και οι ίδιοι αυτή την ικανότητα θα διαπρέψουν στην Εκκλησία και στα δικαστήρια. Έτσι εξηγείται το γιατί οι επίδοξοι ρήτορες προστρέχουν σε ρητοροδιδασκάλους, μα σαν αντιληφθούν την πενιχρή χρησιμότητα της τέχνης τους, αυθωρεί και παραχρήμα απογοητεύονται, γιατί δαπάνησαν κόπο και χρήματα, χωρίς καν να γνωρίζουν αν έχουν εκπαιδευτεί ορθά στη ρητορική¹¹⁴².

αυτό καθώς δεν κατάφερε να ανταποκριθεί, εφόσον ο Μητρόδωρος κατά την ανάθεση των ονομάτων δεν ασχολήθηκε με την υιοθέτηση συγκεκριμένων συμβατικών χρήσεων, αλλά συνήθιζε να δανείζεται λέξεις από την καθομιλουμένη χωρίς να σκέφτεται ότι αυτές ενδεχομένως αναπαριστούσαν απόψεις που είναι αντίθετες από τις δικές του.

¹¹³⁸ Giannantoni (1983:15).

¹¹³⁹ Φιλόδημος, *Περί ρητορικής*, VH1 IV,3-6. Για το τέταρτο αυτό βιβλίο, βλ. Longo Auricchio (1982:67-83), Gaines (1985:380-81), Dorandi (1988:43-46) και (1990b:33-35).

¹¹⁴⁰ Easterling & Knox (2000:824).

¹¹⁴¹ Ο Φιλόδημος είναι ένθερμος κατακριτής της μίμησης που κυριαρχεί κατά πλειοψηφία στις άλλες αρχαίες φιλοσοφικές σχολές, βλ. Haliwell (2002:245,250).

¹¹⁴² Gigante (1985:5-30).

Ο επικούρειος απόηχος όμως διακατέχει και το πέμπτο βιβλίο¹¹⁴³ της «Ρητορικής», που ερείδεται στην τελευταία φράση του προηγούμενου βιβλίου, όπου διατυπώνεται πως η ρητορική είναι επιβλαβής κι ανώφελη στην πράξη, εφόσον βασίζεται στο ψεύδος. Τούτου δοθέντος, ο συγγραφέας αναφέρεται στα μειονεκτήματα της ρητορικής (λ.χ. πως ουδέποτε δύναται να αποτελέσει ασπίδα προστασίας από τους συκοφάντες) και στην αντιπαραβολή του άτυχου ρήτορα με τον τυχερό φιλόσοφο¹¹⁴⁴. Όλα αυτά όμως δεν αποτελούν παρά ένα προπέτασμα καπνού των επικούρειων επαίνων ως προς το προβάδισμα της φιλοσοφίας, έναντι της ρητορικής.

Στο έκτο βιβλίο (κατά *Dorandi*)¹¹⁴⁵ ο Φιλόδημος επικεντρώνεται στην πολεμική εναντίον των ρητορικών θεωριών του Ναυσιφάνη¹¹⁴⁶, του οποίου καυτηριάζει τον ισχυρισμό¹¹⁴⁷ ότι η εκπαίδευση στις διδασχές της φιλοσοφίας δημιουργεί καλούς ομιλητές. Επιπροσθέτως καταγγέλλει τον Αριστοτέλη¹¹⁴⁸ για τη διδασκαλία της ρητορικής και την αποδοχή της πολιτικής στη φιλοσοφία, ενώ στον ίδιο τόμο καταφέρεται εναντίον των αισθητικών απόψεων των Στωϊκών¹¹⁴⁹ (συγκεκριμένα εναντίον του Διογένους του Βαβυλώνιου¹¹⁵⁰) κι ενδέχεται εναντίον και Περιπατητικών όπως ο Αρίστων¹¹⁵¹. Τονίζεται ότι το έκτο αποτελεί ένα αβέβαιο βιβλίο ως προς την αρίθμηση, που αντιπροσωπεύεται από τον *P.Herc.*1004, όπου επικρίνεται η άποψη ότι η ρητορική είναι χρήσιμη και αντικρούει διάφορες αντιλήψεις¹¹⁵² που συγκρίνουν τη ρητορική με τη φιλοσοφία¹¹⁵³. Πέραν τούτων, στο σύγγραμμα αυτό ενσκήπτει επιπρόσθετος προβληματισμός ως προς τις αντιλήψεις εν γένει περί ρητορικής (με τον ίδιο τρόπο που ασκήθηκε κριτική περί της μουσικής και της ποίησης¹¹⁵⁴, θέμα που προκύπτει ως απόρροια σύγκρισης και αυστηρής κριτικής τόσο των συλλογών των αποσπασμάτων του

¹¹⁴³Ειδικότερα για το περιεχόμενο του πέμπτου βιβλίου, βλ. Hubbell(1920:305-318).

¹¹⁴⁴Haliwell(2002:253).

¹¹⁴⁵Για περιεχόμενο έκτου βιβλίου, βλ. Hubbell(1920:318-332).

¹¹⁴⁶Long(1987:38), Easterling & Knox (2000:1051).

¹¹⁴⁷Για φιλοδήμεια κριτική στα αποσπάσματα του Ναυσιφάνη, βλ. Hubbell(1920:253, ιδίως 319).

¹¹⁴⁸Ierodiakonou(1995:473-485). Για κριτική Φιλόδημου στο αριστοτελικό έργο, βλ. Barnes(1997:14).

¹¹⁴⁹Περί αισθητικών απόψεων των Στωϊκών, βλ. Brennan(1998:32-33).

¹¹⁵⁰Για σχέση Φιλόδημου-Διογένη, βλ. Barker(2001:361). Για το πλήθος των αναφορών του φιλοδήμιου έργου «Περί Ρητορικής», ιδίως στο έβδομο βιβλίο, στον Διογένη, βλ. Hubbell(1920:253).

¹¹⁵¹Easterling&Knox (2000:814-818), Hubbell(1920:253).

¹¹⁵²Μια άποψη ανήκει σε έναν Αρίστων (η ταυτότητά του οποίου είναι αβέβαιη), στον Διογένη της Βαβυλώνας και μια τρίτη θέση αντιπροσωπεύει έναν Περιπατητικό φιλόσοφο, βλ. Hubbell(1920:243-382).

¹¹⁵³Cappelluzzo(1976:6976).

¹¹⁵⁴Janko(2000:8-9), Obbink(1995:iv). Πρβ. Blank(1995:185).

Μητρόδωρου του Λαμψακηνού¹¹⁵⁵, όσο και του Έρμαρχου¹¹⁵⁶. Έτσι ο συγγραφέας προβαίνει στην άσκηση αμείλικτου ελέγχου αφενός του *Στωϊκισμού*¹¹⁵⁷ και αφετέρου του διαδόχου του Χρύσιππου¹¹⁵⁸ στη *Στοάς*¹¹⁵⁹ Διογένη. Σε αυτήν την αντιπαράθεση οι Επικούρειοι¹¹⁶⁰ (τόσο αρχικά με τον ιδρυτή της Επίκουρο, όσο και στη συνέχεια με τους διαδόχους του Μητρόδωρο κι Έρμαρχο), διακρίνονται για το πλήθος και την ένταση των αδυσώπητων πολεμικών τους συγγραμμάτων εναντίον του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Στωϊκών, ενώ την ίδια τάση ακολούθησε μεταγενέστερα και ο ίδιος ο Φιλόδημος¹¹⁶¹.

Τέλος στο έβδομο (ή δέκατο) και πιθανότατα τελευταίο βιβλίο¹¹⁶² (*P.Herc.*220,473, 1078/1080,1118,1669,1693¹¹⁶³) επανέρχεται διαμέσω συγκρίσεων η ενδιαίτητη αρχαία έριδα μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής, που καταλήγει εν τέλει υπέρ της φιλοσοφίας¹¹⁶⁴. Έτσι ο Φιλόδημος ακολουθώντας τις συγκρίσεις αντικρούει πολλαπλά επιχειρήματα που εξυψώνουν τη ρητορική και υποτιμούν τη φιλοσοφία κι εν τέλει αποφαινεται ότι από τη ρητορική πειθώ πηγάζει πληθώρα δεινών, ενώ από τη φιλοσοφία όλα όσα συμβάλλουν στην ανθρώπινη *ευδαιμονία*, με το επικούρειο πρότυπο να καθίσταται τόσο σαφές, ώστε να καταφαίνεται πως ο συγγραφέας κατορθώνει να συνδυάσει παλαιότερες και πρόσφατες φιλοσοφικές παραδόσεις σε μία και μόνη οργανική ενότητα.

Η έρευνα σχετικά με τις απόψεις «περί Ρητορικής»¹¹⁶⁵ του Φιλόδημου¹¹⁶⁶ οδηγεί βαθμηδόν στο συμπέρασμα πως αυτές δύνανται να συναχθούν από τη συγκριτική μελέτη των συλλογισμών άλλων συγγραφέων του επικούρειου κύκλου, καθώς προκύπτουν ως απόρροια παράθεσης και απηνούς κριτικής των αποσπασμάτων του Μητρόδωρου του Λαμψακηνού¹¹⁶⁷, του Έρμαρχου, αλλά και των απόψεων του Διογένους Λαερτίου¹¹⁶⁸, με

¹¹⁵⁵Easterling & Knox (2000:821),Long(1987:40-41).

¹¹⁵⁶Για Έρμαρχο,βλ.Lesky(1998:949),Κωσταράς(2000:260),Long(1987:41).

¹¹⁵⁷Για *Στωϊκισμό*,βλ.Long(1987:177-180).

¹¹⁵⁸Ειδικότερα περί Χρύσιππου,βλ.Easterling & Knox (2000:827-828),Long(1987:190,292-293),Στέφος et al (2010:172).Για αντιλήψεις Χρύσιππου,βλ.Algra et al.(1999:564,567) και Sorabji (2000:2).

¹¹⁵⁹Στέφος et al (2010:172),Long(1987:180).

¹¹⁶⁰Η επικούρεια φιλοσοφία αποτελεί κράμα άτεγκτου εμπειρισμού, θεωρητικής μεταφυσικής σκέψης και κανόνων για την κατάκτηση μιας ήρεμης ζωής,βλ.Long(1987:45).

¹¹⁶¹Long(1987:45-46).Βλ.*P.Herc.*1676 + 1074 + 1081.

¹¹⁶²Ειδικότερα για το περιεχόμενο του έβδομου βιβλίου,βλ.Hubbell(1920:332-341).

¹¹⁶³Dorandi(1990:59-87).

¹¹⁶⁴Ferrario(1974:93-96),(1980:55-124),(1988:167-84),Hubbell(1920:253).

¹¹⁶⁵Hubbell(1920:243-382).

¹¹⁶⁶Angeli(1981:41-101).

¹¹⁶⁷Easterling & Knox (2000:821),Long(1987:40-41).

¹¹⁶⁸Για πλήθος αναφορών του Διογένους Λαερτίου,βλ.Κωσταράς(2000:180,194,251,254,260,268,269), Long(1987:42-45,368).

τον οποίο ο Μητρόδωρος ανέπτυξε διάλογο περί της ρητορικής τέχνης¹¹⁶⁹. Μία ενδελεχής μελέτη του φιλοδήμιου έργου παρέχει πληροφορίες σχετικά με τις αντιλήψεις περί ρητορικής του «Κήπου» (που ιδρύεται το 306π.Χ.¹¹⁷⁰), ο οποίος δεν έχει κανέναν απολύτως λόγο να πρόσκειται φιλικά προς τη ρητορική, καθώς η επικούρεια Σχολή επιδιώκει την απόκτηση του βασικού ιδεώδους της *αταραξίας*¹¹⁷¹, της οποίας η επίτευξη προϋποθέτει αποχή από τις αναστατώσεις του πολιτικού βίου. Την ίδια ακριβώς πλευση ακολουθεί κι ο Φιλόδημος, υιοθετώντας την άποψη πως όσοι επιτύχουν με την κατάλληλη διάπλαση της ζωής τους την ακύμαντη *αταραξία* (μακριά από τις πολιτικές διακυμάνσεις), θα έχουν σε υψηλό βαθμό ένα μακάριο προσωπικό και κοινωνικό βίο¹¹⁷², μολονότι τα κελεύσματα της εποχής τους καλούσαν σε απόκτηση πλούτου, κοινωνικής ανέλιξης και πολιτικής δύναμης. Ο ισχυρισμός όμως ότι η πολιτεία περιφρουρεί την ευημερία και τη πνευματική καλλιέργεια των πολιτών αποδείχθηκε για κείνον φενάκη, καθώς η πολιτική υποβαθμίστηκε κι εν τέλει ευτελίστηκε. Έτσι ο πολιτικά συνειδητοποιημένος συγγραφέας διατείνεται πως έντεχνη είναι μόνο η σοφιστική ρητορική¹¹⁷³ και σαφέστατα όχι η πολιτική. Κατά συνέπεια προτρέπει ένθερμα τους συμπολίτες του να κρατήσουν αποστάσεις από την πολιτική ρητορική¹¹⁷⁴, προκειμένου να επιτύχουν την απρόσκοπτη *ευδαιμονία*, γιατί τέτοιου είδους πολιτική δημιουργεί απαιτήσεις στον άνθρωπο, που δεν του επιτρέπουν να περισώσει την προσωπική του γαλήνη. Υπενθυμίζεται πως ο φιλοσοφικός τόνος είναι αμιγώς επικούρειος και πως ολόκληρο το σύστημα του *Επικουρισμού*¹¹⁷⁵ αποτελούσε ακλόνητο θεμέλιο της φιλελεύθερης¹¹⁷⁶ ατομοκεντρικής πολιτικής φιλοσοφίας, εφόσον η στάση που πρότεινε συνιστούσε μία συνειδητή πολιτική πράξη, έχοντας αναπτύξει συγκεκριμένη στρατηγική απέναντι στο πολιτικό γίγνεσθαι της εποχής του. Με τη διαφωτιστική αυτή πράξη ο Φιλόδημος δημιουργούσε ένα πολιτικό μήνυμα που διεισδύοντας στις ανθρώπινες μάζες θα τις μετέτρεπε σε υλική δύναμη για τη δημιουργία μίας ευδαιμονέστερης κοινωνίας¹¹⁷⁷.

¹¹⁶⁹Φιλόδ., *Ρητορική* I, *P.Herc.* 1674.

¹¹⁷⁰Κωσταράς(2000:259), Kranz(2006:577), Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:451).

¹¹⁷¹Κωσταράς(2000:263), Mosse&Schnapp-Gourbeillon ό.π.453, Easterling & Knox (2000:819).

¹¹⁷²Lesky(1998:946), Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:453), Κωσταράς(2000:264), Στέφος et al(2010:170).

¹¹⁷³Hubbell(1920:254).

¹¹⁷⁴Άλλωστε ο Επίκουρος συνιστούσε στους σοφούς την αποχή από τα κοινά, βλ. Kranz(2006:582).

¹¹⁷⁵Ο *Επικουρισμός* επιδίωκε να κλονίσει και να αντικαταστήσει εσφαλμένες παλιότερες δοξασίες, προκειμένου να πετύχει την αταραξία και την ευδαιμονία, βλ. Long(1987:37).

¹¹⁷⁶Περί ελευθερίας της πράξης στον Επικουρισμό, βλ. Long(1987:101-108).

¹¹⁷⁷Πρβ. Long(1987:47).

Οι ελληνιστικές καταβολές της φιλοσοφικής δημιουργίας του συγγραφέα εντάσσονται πλήρως μέσα στα χρονικά πλαίσια μιας περιόδου¹¹⁷⁸ που διακρίνεται για το διάλογο μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής, όπου η πρώτη αρνείται στη δεύτερη τον χαρακτηρισμό της ως τέχνη, με την αιτιολογία ότι δεν έχει ούτε συγκεκριμένο αντικείμενο ούτε πάγια σταθερό στόχο, όπως συμβαίνει με κάθε μορφής τέχνη¹¹⁷⁹, με αποτέλεσμα να μην της επιτρέπεται η πραγμάτευση φιλοσοφικών και ηθικών ζητημάτων¹¹⁸⁰. Ως εκ τούτου, ο συγγραφέας του «Περί Ρητορικής» στρέφεται εναντίον όσων (μεταξύ άλλων και στο έργο του Διογένη τον Βαβυλώνιο που αποπνέει αριστοτελικό άρωμα¹¹⁸¹) απέδιδαν στη ρητορική ιδιαίτερη σημασία και αξία, την οποία όμως ο ίδιος ο Φιλόδημος ουδέποτε αναγνώρισε. Το ερμηνευτικό κέντρο αυτού του έργου εντοπίζεται στην επικούρεια αποδοχή της τριπλής διάκρισης της ρητορικής και στην αναγνώριση μόνο της επιδεικτικής ρητορικής ως καθαρό έργο τέχνης, την οποία υπενθυμίζεται ότι ο Φιλόδημος αποκαλεί σοφιστική¹¹⁸². Γιατί η σύνθεση του έργου αποκτά το πλήρες νόημα της μόνο αν ερμηνευθεί υπό το πρίσμα των επικούρειων τεχνών, όπου μόνο η σοφιστική υπολογίζεται ως επωφελής για τον άνθρωπο, διότι θεωρείται επικουρική στις δυσχέρειες που ανακύπτουν από μία τυγχάνουσα εχθρική φύση, ενώ τα άλλα είδη (πολιτική και δικανική) είναι αποκλεισμένα παντελώς από την τεχνική σφαίρα. Έτσι ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως τέχνη η πολιτική, εφόσον δεν κατέχει μία σταθερής βάσης μεθόδο¹¹⁸³, ενώ από την άλλη η δικανική δεν έχει καμία πρακτική εφαρμογή. Στα αποσπάσματα του έργου φαίνεται μάλιστα πως αμφισβητήθηκε κατά κόρον η εύρεση και η επιχειρηματολογία ως τμήματα της ρητορικής τέχνης, εφόσον με τα συγκεκριμένα δεν καταγίνονται κατ' αποκλειστικότητα οι ρήτορες. Υποστήριζε ακόμη πως η φιλοσοφία είναι μακράν ανώτερη από κάθε άλλο είδος ρητορικής και πως αποτελεί τη μόνη οδό για την κατάκτηση της πολυπόθητης *ευδαιμονίας*. Γι' αυτό και μεγάλο μέρος της πραγματείας του διατρέχεται από μία επιμονή στη διάκριση ανάμεσα στον αληθινό φιλόσοφο και στον

¹¹⁷⁸ Η ελληνιστική περίοδος συμβατικά εκκινά με το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.), έως και το τέλος του 2^{ου} αι.μ.Χ. περίπου, βλ. Lesky(1990:882-884) και Μανακίδου(2008:22-31).

¹¹⁷⁹ Hubbell(1920:254).

¹¹⁸⁰ Blank(1995:178-188), Barnes(1995:1742), Chandler(2006:59-103).

¹¹⁸¹ Zagdoun (2007:95)

¹¹⁸² Hubbell(1920:255).

¹¹⁸³ Hubbell ό.π.254-255.

ρητοροδιδάσκαλο¹¹⁸⁴, όπου υποστηρίζεται σθεναρά πως η ομορφιά του λόγου ανήκει στον φυσικό, άνευ τεχνασμάτων ρέοντα λόγο των φιλοσόφων.

Στο ίδιο άλλωστε φιλοσοφικό υπόστρωμα (όπως αναφέρει στο δεύτερο βιβλίο του ο ίδιος ο Φιλόδημος¹¹⁸⁵) ερείδεται και το δογματικό περιεχόμενο των πραγματειών του Μητρόδωρου, απ' όπου προκύπτει το πόσο ολέθρια αποδεικνύεται η παρανόηση της λειτουργίας της ρητορικής και πως καθίσταται επιτακτική ανάγκη η καταδίκη των αντιπάλων, θέση που ανακαλεί την επίμονη άρνηση των οπαδών του *Κήπου*¹¹⁸⁶ να ασχοληθούν με την πολιτική¹¹⁸⁷, εφόσον η ίδια η πολιτεία δεν μπορεί καν να θεραπευθεί από τους πολιτικούς¹¹⁸⁸. Η εδραίωση των σχετικών με το θέμα εννοιών εκδηλώνεται τόσο στη διακαή επιθυμία του συγγραφέα να επανασχεδιαστεί η πολεμική εναντίον των αντιπάλων με μία πληθώρα τεκμηριωμένων ιδεών (που δεν παραλείπουν τις αναφορές σε καθορισμένες ηθικές έννοιες κι αποδεκτούς ορισμούς της διαλεκτικής μεθόδου), όσο και στη σαφή διατύπωση της χρείας γλωσσικών ακριβολογιών. Πρόκειται για μία πολεμική η οποία καταγράφοντας από διάφορες οπτικές γωνίες τις αντίθετες απόψεις των αντιπάλων, ουσιαστικά επιδιώκει να παρουσιάσει με αντικειμενικότητα την ιστορία των Σχολών, με προοπτική την αναζήτηση των σημείων σύγκλισης και απόκλισης των υπαρχουσών φιλοσοφικών θεωριών, αποτελώντας έτσι ένα σημαντικό κρίκο στην συγκριτική αποτίμηση των φιλοσοφικών σχολών εκείνης της εποχής¹¹⁸⁹.

Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο Φιλόδημος τηρεί μία γενικότερη κριτική στάση απέναντι στις διδασκαλίες των φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής του, παράξως οι πραγματείες του δεν αποπνέουν κανένα είδος πολεμικής διάθεσης. Το εσκεμμένο αυτό παράδοξο προβάλλεται και στις πρακτικές αντιλήψεις του Μητρόδωρου που (όπως και ο ίδιος ο Φιλόδημος άλλωστε) διατείνεται ότι η σοφιστική ρητορική είναι τέχνη και ότι κανείς δεν έγινε ποτέ ικανός ρήτορας βασιζόμενος σε τεχνικές πραγματείες¹¹⁹⁰, δοξασίες που εν τέλει κατατείνουν στην πλήρη αμφισβήτηση περί υπάρξεως τεχνικής στην πρακτική ρητορική. Γιατί η εμπειρία απέδειξε ότι άλλο ζητούμενο είναι η θεωρητική γνώση της ρητορικής και άλλο ζητούμενο είναι η δημόσια ομιλία του ρήτορα. Σε όποιους

¹¹⁸⁴Easterling & Knox (2000:824).

¹¹⁸⁵Philodemus, *Rhetorica II* (*P.Herc.*1672), col. XXI 36 –XXII 25.

¹¹⁸⁶Lesky(1988:943), Κωσταράς(2000:259), Easterling & Knox (2000:819), Στέφος et al (2010:170).

¹¹⁸⁷Long(1987:123), Kranz(2006:582).

¹¹⁸⁸Roskam(2007:38).

¹¹⁸⁹Πρβ. Glad(1995:134).

¹¹⁹⁰Longo-Auricchio(1985:33).

προτείνεται λοιπόν να αγορεύουν στο κοινό, δεν επαρκούν τα θεωρητικά διδάγματα και μόνο, αλλά είναι επιτακτική η συνδρομή ενός πρακτικού μοντέλου που καλούνται να εφαρμόσουν. Ανάλογα σε άλλο σημείο του έργου ο συγγραφέας αναφέρει για την τέχνη της ρητορικής, ότι σε καμία περίπτωση δε δύναται να ονομαστεί τέχνη η πολιτική ρητορική, καθώς όχι μόνο δεν κατέχει μία σταθερής βάσεως παραδοσιακή μέθοδο, αλλά ούτε καν ικανοποιεί τις βασικές λογικές ανάγκες.

Ενδείξεις όμως περί της φιλοδήμειας ρητορικής (που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της σπάνιας ικανότητας του συγγραφέα να ανοίγει τομείς στο σώμα της προγενέστερης φιλοσοφικής παράδοσης εστιάζοντας την προσοχή του στην ανάπτυξη των «από του Κήπου»¹¹⁹¹ θεωριών), ενυπάρχουν και σε άλλα σημεία του έργου του, όπου ένα μεγάλο μέρος του είναι αφιερωμένο στις θεωρίες του Μητρόδωρου. Ο κορυφαίος αυτός θεματοφύλακας της φιλοσοφίας του Επίκουρου κατέρριψε τις θέσεις όσων διαφωνούν με τον Επίκουρο, θεωρώντας τη δικανική ως τέχνη πολιτική¹¹⁹² και υποστηρίζοντας ότι οι επιτυχίες στα δικαστήρια δεν μπορούν να αναχθούν στη φύση, αλλά μόνο στην εμπειρία και στην τριβή και πως εν τέλει ο πολιτικός έχει καθήκον διαφορετικό από εκείνο του φιλοσόφου, εφόσον και οι δύο καθοδηγούνται από μία διαφορετική διάθεση που αποκλείει τον συγκερασμό αμοιβαίων γνώσεων και δεξιοτήτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο φιλοδήμιος καθορισμός της τέχνης είναι πολύ κοντά σε εκείνον της στωϊκής προσέγγισης, εφόσον η τέχνη εκλαμβάνεται ως η μέθοδος που παράγει όλα όσα είναι επωφελή για τη ζωή. Λείπει ωστόσο ο προσδιορισμός της μεθόδου που είχε οριστεί εμπειριστικά από τους Στωϊκούς¹¹⁹³ (προβάλλοντας τον γνωσιολογικό της χαρακτήρα) σύμφωνα με τους οποίους ο ρητορικός λόγος απέβλεπε στην κατάκτηση της αλήθειας, που ως αρετή αποτελεί ύψιστο αγαθό. Μέσα σε αυτό το πνεύμα οι οπαδοί της *Στοάς* διαβεβαίωναν ότι πρέπει καθεὶς να πορεύεται προς την αρετή μέσα από οποιαδήποτε οδό¹¹⁹⁴. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση εντοπίζεται το θέμα της γλωσσικής έκφρασης, που έχει ως αντίβαρο τη θετική ή αρνητική έλξη του ακροατηρίου. Η σκέψη, που τροφοδοτείται από τη λογική, στηρίζεται στην απόδειξη και στην ψυχολογία της πειθούς, άρα κάθε ρήτορας θα πρέπει να είναι σε θέση να ανακαλεί

¹¹⁹¹Easterling&Knox(2000:819),Στέφος et al (2010:170).

¹¹⁹²Περί εννοιών *πολιτική, πολιτικός* κλπ., βλ. Hubbell(1920:258).

¹¹⁹³Gordon(1996:52).

¹¹⁹⁴Περί στωϊκών προσωπικοτήτων, βλ. Long(1987:180-194).

στη μνήμη του τις ατομικές διαφορές που ξεχωρίζουν κάθε ακροατή στο κοινό του. Διευκρινίζεται δε πως μόνο ένας σοφός άνθρωπος είναι ικανός να διακρίνει ορθά τις δυνατότητες του κοινού του.

Οι επικούρειες λοιπόν αντιλήψεις ενέχουν μία συμπτυκνωμένη στωϊκή υποδήλωση και δύνανται να ερμηνευθούν ως απόπειρες εκ μέρους του συγγραφέα να καταστήσει εμφανή την πρακτική όψη της τέχνης, καθώς ο διαχωρισμός σε σταθερές και εικαστικές τέχνες (που προέρχεται από τους *Ακαδημεικούς*¹¹⁹⁵ και *Περιπατητικούς*¹¹⁹⁶), εισχώρησε και στον *Στωϊκισμό* κι εν τέλει έγινε αποδεκτός κι από τον *Επικουρισμό*¹¹⁹⁷. Στις βασικές συμβάσεις του φιλοσοφικού έργου περιλαμβάνεται και η σαφής δήλωση πως ενώ σε ορισμένες τέχνες (όπως η γραμματική, η μουσική, η ζωγραφική, η γλυπτική), είναι βέβαιη η επίτευξη του *τέλους* (εφόσον θα έχει εφαρμοστεί αυστηρά η μέθοδος), για τις τέχνες του στοχασμού (όπως η φιλοσοφία) δεν είναι καθόλου βέβαιη, διότι η παρεμβολή εξωτερικών παραγόντων μπορεί εν τέλει να συμβάλλει καθοριστικά στη μη ολοκλήρωση τους. Σημειώνεται δε πως πολλές φορές η έλλειψη πείρας στη ρητορική αποδυναμώνει τους σοφούς και τους δίκαιους, ειδικότερα σε γεγονότα που αφορούν ανατροπές, συκοφαντίες, ορκομωσίες και λανθασμένες μαρτυρίες.

Οι υφολογικές δε επιλογές αποτελούν απευθείας μάρτυρες της φιλοδήμειας αναζήτησης για την τεχνικότητα της σοφιστικής ρητορικής, που την υποδεικνύει εν τέλει ως τέχνη. Έτσι επιτυγχάνει να συνδυάσει την ιστορία με την αξιολόγηση, επιδοκιμάζοντας τις απόψεις¹¹⁹⁸ του Ζήνωνος του Σιδώνιου¹¹⁹⁹ και δίνει πρωτεύοντα ρόλο στη φιλοσοφία (και εν γένει στον φιλοσοφικό λόγο) ως παράγοντα ηθικής βελτίωσης, θεωρώντας την πειθώ ως θεότητα που οφείλεται στη φιλοσοφία¹²⁰⁰, ενώ αναφέρεται και στην ιστορία της ρητορικής από τους Σοφιστές¹²⁰¹ μέχρι τους Περιπατητικούς (ή μέχρι τους Στωϊκούς¹²⁰²), για να αποδείξει ότι η σοφιστική ρητορική αποτελεί αμιγής μορφή τέχνης, ενώ η πολιτική ρητορική δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση τέχνη. Με την εμβάθυνση σε

¹¹⁹⁵Κωσταράς(2000:232-233),Kranz(2006:574).

¹¹⁹⁶Kranz ό.π.574-575,Easterling&Knox(2000:814-818),Κωσταράς ό.π.235,248-249.

¹¹⁹⁷Long(1987:37).

¹¹⁹⁸Ο Φιλόδημος επιδοκιμάζει έντονα τις απόψεις του Ζήνωνος του Σιδώνιου ιδιαιτέρως στο έργο «Περὶ Ρητορικής»,βλ.Hubbell(1920:252).

¹¹⁹⁹Janko(2000:50),Sedley(1989:103-104).

¹²⁰⁰Αν και για τον Επικουρισμό οι θεότητες δεν επιζητούν τη σοφία για να ζήσουν μια ευτυχισμένη ζωή,βλ. Rist(1980:122).

¹²⁰¹Κωσταράς(2000:205-206),Στέφος et al (2010:130-131).

¹²⁰²Στέφος et al (2010:172),Κωσταράς(2000:250-259).Για στωϊκή φιλοσοφία,βλ.Long(1987:194-198).

ζητήματα τόσο θεωρητικά της ρητορικής όσο και πρακτικής εφαρμογής της¹²⁰³ αναμφισβήτητα εντάσσει το έργο στα φιλοσοφικά επικούρεια συμφραζόμενα, ενώ ουσιαστικά ανανεώνει την παράδοση των «φιλόσοφων του Κήπου»¹²⁰⁴ (όπως την παραλαμβάνει από τον Ζήνωνα¹²⁰⁵), με απώτερο στόχο την βασική αρχή στον χώρο της Ηθικής, την *αταραξία*¹²⁰⁶ και την απομάκρυνση από την πολιτική δράση¹²⁰⁷ που στερεί στο άτομο την πολυπόθητη *ευδαιμονία*¹²⁰⁸.

Πέραν όλων αυτών αξίζει να τονιστεί ότι η ιδιοφυΐα της επινοητικότητας του συγγραφέα δεν αγνοεί τη ρέουσα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, αλλά αντιθέτως συμμετέχει κι ο ίδιος ενεργά σ' αυτή με απλότητα¹²⁰⁹, δίχως όμως να επιδεικνύει δογματισμό¹²¹⁰ ή την ανάγκη του για προσωπικές φιλοδοξίες. Επαναχαράσσοντας την πορεία του με γνώμονα την υπόδειξη «λάθε βιώσας»¹²¹¹ του δασκάλου του, παρατηρεί από ψηλά τις θύελλες της πολιτικής ζωής, κατανοεί τους κινδύνους και τις απογοητεύσεις που απορρέουν από την ενεργό συμμετοχή στον πολιτικό στίβο και επεξεργάζεται από κάθε φιλοσοφική οπτική τη σχέση της Ρητορικής με την Πολιτική¹²¹². Παράλληλα εκφράζει τις επικούρειες αντιλήψεις διά της μητρικής του γλώσσας, ενσωματώνοντας στον ρωμαϊκό πολιτισμό¹²¹³ την παράδοση των διδασκόντων που κομίζει¹²¹⁴. Το γεγονός δε ότι ανασυγκροτεί τη σχολή του «Κήπου» στο νέο περιβάλλον της *βιβλιοθήκης των παπύρων* (θέτοντας θεμέλια για την εδραίωση και τη διάδοση τόσο της επικούρειας φιλοσοφίας¹²¹⁵ όσο και προγενέστερων φιλοσόφων), αλλά και το ότι επιτίθεται με καταγιγιστική σφοδρότητα εναντίον οποιουδήποτε ισχυρίζεται ότι οι καλοί ρήτορες προέρχονται από τη φύση, αποτελούν εμπνευσμένες πράξεις, οργανικά ενταγμένες σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό πλαίσιο.

¹²⁰³Περί εννοιών *ρητορική, ρήτωρ, ρητορικός* κλπ., βλ. Hubbell(1920:258).

¹²⁰⁴Lesky(1988:943), Κωσταράς(2000:259).

¹²⁰⁵Janko(2000:50), Sedley(1989:103-104).

¹²⁰⁶Mosse&Schnapp-Gourbeillon(1996:453).

¹²⁰⁷Fowler(1989:125).

¹²⁰⁸Roskam(2007:38).

¹²⁰⁹Περί απλότητας στον *Επικουρισμό*, βλ. Everson(1999:190).

¹²¹⁰Περί δογματισμού στον Φιλόδημο, βλ. Fitzgerald(2004b:2).

¹²¹¹Kranz(2006:582), Long(1987:40).

¹²¹²Roskam(2007:38).

¹²¹³Για ενσωμάτωση ελληνικού πολιτισμού στο ρωμαϊκό, βλ. Bowen(1972:173-177), Gwynn(1964:22-33).

¹²¹⁴Για συγγραφική παραγωγή του Φιλόδημου, βλ. Gigante(1996:136), ιδίου(1986:100).

¹²¹⁵Θέμα το οποίο οι μελετητές δεν είχαν αντιληφθεί, εφόσον εκλάμβαναν τη φιλοδημία παραγωγή ως «έργο με μικρή ή καμία αξία», βλ. Barker(1908:82). Πρόκειται για μία γενότερα απαξιωτική και ευρέως διαδεδομένη άποψη περί σκοτεινής, φλύαρης και με έλλειψη γνησιότητας Επικούρειου των ημερών του Κικέρωνα, βλ. Sider(2005:63). Πρβ. Sedley(1989:99,104).

Ακολουθως παρουσιάζονται δύο αποσπάσματα: *fr.12.* και *col.71* από δημοσίευση του *Graziano Ranocchia*¹²¹⁶.

Fr. 12

.....]υ[.....
 ..]. [φ]ε[ρ]ει [..]. τινδ[.
 ..]. τιναπα[.] αυτωιςπ.
 ..]. [α]τατωνδ[.] των
 5]..... τιν[ο]ρθ[ω]ς
(.)] αι[κ]αθολουδε.
 ..]. νφ[ι]νεται[ι] γ[υ]περι
 ..]. [ρ]η[το]ρικης ογ[υ]νεπι
 ..]. εστ[ε]ρον επ[.]ιησθαι
 10]ε[ρ] [γ]τησφι[γ]λοσοφιας
 [δ]ε[τι]ναριστωγει
 οι[.....]. [μ]νημασινεπι
]ενοιεσ[τ]ιμεν
 ..]. [ι]σ[.] απολλαδαυτων
 15 ..]. [α]..... τωνοσκαι
]..... [το]χειρονε[τι]
(.)] [ε]ν[α]α..... δη
 ρ[.....]. [β]α[.]με[γ]ν[ι]
 19]κ[.....].

¹²¹⁶Ranocchia(2016:95-129).

... ΠΕΡΕΙ ... ΤΙΝΔ
... ΤΙΝΔΑΓΓ ... ΑΥΤΩΙΣΙΤΗ
... ΑΤΑΤΩΝΔ ... Ω ... Λ
... ΕΙΣΙΝ ΟΡΘΩΣ
... ΙΚΑΘΟΛΟΥΔΕ
... ΝΦ ... ΙΝΕ ΤΑΙΤ ... Ν ΠΕΡΙ
... ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΟΥ ... ΝΕ ΠΙ
... ΕΣΤΕΡΟΝ ... ΕΠ ... ΗΘΑΙ
... ΕΡ ... ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΕΤΙ ... ΑΡΙΣΤΩ ... ΕΙ
... ΜΗΜΑΣΙΝ ΕΠΙ
... ΕΝΟΙΣ ΕΣΤΙ ΜΟΝ
... ΙΟΝ ΑΠΟΛΙΑ ΔΑΥΤΩΝ
... ΤΩΝ ΟΣΚΑ ...
... ΤΟ ΧΕΙΡΟΝ ΕΤΗ
... ΕΝΑΔ ... ΔΗ
... ΒΑ ... ΛΕΝ

Fam^{to}: 12:

Col. 71

.] . . [.] γου^γ ρ^ρ [.
 .] ηναπεφ^φ . ' . ν . . [. . . . (.)
 νη^η ρ^ρ αλ^λ λ^λ α . . . [.] π^π [. . . . (.)
 • > του του π^π λ^λ ε^ε ο^ο ν^ν η^η π^π ρ^ρ ο^ο ρ^ρ [.
 5 κonicω^ω κηναπε^ε λ^λ αυ^υ
 καμενει και μεμη^η γ^γ κυν^ν
 τ . . ' τ ο^ο β^β υ^υ β^β λ^λ ι^ι ο^ο γ^γ [ε] αρι^ι ρ^ρ ι^ι τ^τ ω^ω
 νο^ο ρ^ρ ε^ε . ' . . ου . ου τ^τ ω^ω []
 καθο^ο ρ^ρ ο^ο ν^ν η^η π^π ο^ο ρ^ρ ι^ι τε . . α
 10 φερον^ν τ^τ α^α τ^τ ω^ω ν [] ε . ε^ε τ^τ α
 ρ^ρ θεν^ν τ^τ ω^ω να^α πο^ο θε^ε ω^ω ρ^ρ η
 ρ^ρ ο^ο μεν^ν τ^τ προ^ο τε^ε ρ^ρ ο^ο γε^ε πι
 ρ^ρ η μ [αι] \ η^η \ ν [ο] \ α^α \ με^ε νο^ο ι^ι τ . . η
 δε^ε του^ο το^ο γε^ε ν^ν τ . [.] . . . [.
 15 του^ο μη^η φι^ι λο^ο ρ^ρ η^η τ
 νε^ε ρ^ρ θ^θ α [] δια . τ . . [. . . . (.)
 τε^ε ρ^ρ ο^ο να^α ι^ι ρ^ρ . [[.] ν] . . . [. . . .] .
 φ^φ ι^ι λ^λ ι^ι ο^ο ρ^ρ ο^ο φ^φ ι . τ^τ η^η ν^ν η^η τ^τ ο^ο ρ^ρ ι [. . (.)
 το^ο ι^ι ρ^ρ . [. . .] . [. . .] . . τ^τ ω^ω ν [.
 20 το^ο ρ^ρ ω^ω γ^γ ο^ο ρ^ρ ι . . . [. (.)] α

ΝΟΥΣ
ΗΝΑΠΕΦΕΡΕΝ
ΝΗΣ ΑΛΛΑΙ...ΤΙ
ΤΟΥΤΟΥΠΛΕΟΝΗΤΡΟΣ
ΚΟΝΙΩΣΗΝΑΠΕΛΑΥ
ΣΑΜΕΝΕΙΚΑΙΜΕΜΗΚΥΝ
Τ. ΤΟΒΥΒΑΙΟΝΖΑΡΙΣΤΩ
ΝΟΣΕ...ΤΟ...ΤΗ...ΟΥΤΥ
ΚΑΘΟΣΟΝΑ...ΟΤΕΣΥΜ
ΦΕΡΟΝΤΑΤ...ΕΤΑ
ΣΘΕΝΤΩΝΑΠΟΘΕΩΡΗ
ΣΟΜΕΝ ΠΡΟΤΕΡΟΝΕΤΙ
ΣΗΜΑΙΝΟΜΕΝΟΙΤ...ΛΗ
ΔΕΤΟΥΤΟΚΕΝΗ...
ΤΟΥΛΗΦΙΛΟΡΗΤ...
ΝΕΣΘΑ...ΑΓΑΠ...
ΤΕΡΟΝΑΤΟ...
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝΗΤΟ...
ΤΟΙΣ...ΤΟ...
ΤΟΥ...ΝΟΣ...

Col. 71:

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΕΥΝΑ

5.1.ΝΕΑ ΤΕΧΝΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ:ΠΟΛΥΦΑΣΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ

Το 1969 ο *Marcello Gigante* ίδρυσε το *Διεθνές Κέντρο Μελέτης του Herculaneum Papiri (Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanesi,CISPE¹²¹⁷)* που στόχευε στην επανέναρξη των ανασκαφών στη «βίλα των παπύρων» και την ενδεδειγμένη ενασχόληση με τα παπύρινα χειρόγραφα του Ηρακλείου, ενώ το 1971 ο ίδιος συνέβαλλε καθοριστικά τόσο στη διδασκαλία της Παπυρολογίας του Ηρακλείου, όσο και στην ίδρυση του έγκυρου επιστημονικού περιοδικού *Cronache Ercolanesi¹²¹⁸*. Ήταν η εποχή που το ίδρυμα ξεκίνησε να χρησιμοποιεί τη νεώτερη έως τότε μέθοδο εκτύλιξης «Όσλο», η οποία αν και πετύχαινε να διαχωρίσει τα λεπτά μεμονωμένα στρώματα του απανθρακωμένου πάπυρου, αποδείχτηκε ότι δεν ήταν εξ ολοκλήρου αποτελεσματική, καθώς ένας από τους κυλίνδρους εξερράγη σε περίπου τριακόσια θραύσματα.

Σχετικά πρόσφατα ανακοινώθηκε μία νέα τεχνική ανάγνωσης¹²¹⁹ παπύρων, αναπτρώνοντας τις ελπίδες εύρεσης μίας μεθόδου που να δύναται να αναγνώσει τη μοναδική αυτή βιβλιοθήκη της αρχαιότητας που κατάφερε να επιβιώσει διατηρώντας τα ιστορικής σημασίας χειρόγραφα της¹²²⁰. Έτσι για κάθε απανθρακωμένο πάπυρο η τεχνολογική πρόοδος συνεχίστηκε κατά τρόπο θεαματικό, καθώς οι ερευνητές της ομάδας του *Dr Steven Booras* δημοσίευσαν (εντυπωσιάζοντας τα ΜΜΕ¹²²¹) την ανακάλυψη της τεχνικής της πολυφασματικής απεικόνισης¹²²² (*Multi-spectral imaging technology:MSI*), που βασίζεται στη χρήση υπέρυθρων ακτίνων, όπου οι εικόνες που παράγονται μπορούν να ενισχυθούν ψηφιακά με τη χρήση του *Adobe-Photoshop¹²²³*.

¹²¹⁷<http://www.cispe.org/>

¹²¹⁸<http://www.cispe.org/cronache-ercolanesi/>

¹²¹⁹Ο κ.Μανδηλαράς επισημαίνει πως πρόκειται για *τεχνική ανάγνωσης* και όχι όπως εσφαλμένως λέγεται *αποκωδικοποίηση* ή *αποκρυπτογράφηση*,βλ.Μανδηλαράς(2007:231).

¹²²⁰Paderni(1753:72-73).

¹²²¹Βρετανοί δημοσιογράφοι έκαναν λόγο για ξεκλείδωμα των μυστικών των παπύρινων αποσπασμάτων, για αποκωδικοποίηση τους, χιλιάδες δυσανάγνωστα χειρόγραφα που περιέχουν έργα των μεγάλων κλασικών κι επιπλέον μιλούσαν για δεύτερη αναγέννηση,αφού πια οι επιστήμονες θα εισέρχονταν στην *terra incognita* της κλασικής φιλολογίας,βλ.δημοσιεύματα της εφημερίδας *Independent* (17 Απριλ.2005).

¹²²²Η τεχνική αναπτύχθηκε από τη NASA για την προβολή μακρινών και σκοτεινών πλανητών.Όμως έχει αποδειχθεί αποτελεσματική όταν εφαρμόζεται σε απανθρακωμένα χειρόγραφα και πιθανότατα δύναται να αυξήσει γρήγορα την ικανότητα για να αποκρυπτογραφηθούν τα παλιμνηστα χειρόγραφα,βλ.Janko (2002:28),Chabries et al.(2003:359-372),Tafforeau.et al.(2006:195-202) και Booras & Seely(1999:92).

¹²²³Βασική αρχή της πολυφασματικής απεικόνισης είναι ότι οι διαφορετικές επιφάνειες αντανακλούν διαφορετικά στο φως, ειδικά στο υπέρυθρο τμήμα του φάσματος,βλ σχετικά Seales & Lin(2004:117-124), Bergmann et al.(2012:361-389),Seales et al.(2000:26-30),Landon & Seales(2006:361-371).

Η μέθοδος ήταν γνωστή,όμως εξελίχθηκε χάρη στη δορυφορική τεχνολογία¹²²⁴, μάλιστα στα πρώτα της στάδια¹²²⁵είχε ήδη εφαρμοστεί στους πάπυρους του Ηρακλείου¹²²⁶.Το καλοκαίρι του 2000 η ομάδα του *Dr Booras* έλαβε ψηφιακές εικόνες από τα περισσότερα από τα παπύρινα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Καμπανίας (ως επί το πλείστον στο υπέρυθρο μήκος κύματος των 920-940nm) και επέστρεψε στις αρχές του 2002 για να ολοκληρωθεί αυτή η εργώδης προσπάθεια.Οι χειρόγραφοι κύλινδροι του *Herculaneum* αποδείχθηκαν πολύ πιο δεκτικοί σε αυτή τη μέθοδο (από ό,τι για παράδειγμα οι απανθρακωμένοι πάπυροι που προέρχονται από την Πέτρα), ξεπερνώντας κατά πολύ τις προσδοκίες. Περίπου οκτακόσιες επιφάνειες θραυσμάτων αναλύθηκαν και ψηφιοποιήθηκαν, έτσι ώστε οι μελετητές να μπορούν να ξεκινήσουν τις εργασίες για την αποκρυπτογράφηση και τη μεταγραφή τους.Πρόκειται για τεχνική που προέρχεται από τον κόσμο της επιστήμης του διαστήματος, καθώς οι αστρονόμοι έχουν συλλάβει το φως πέρα από τις συνήθεις συχνότητες που οι ανθρώπινοι οφθαλμοί μπορούν να δουν, όπως λ.χ.την υπέρυθρη.Με τον τρόπο αυτό οι ερευνητές είναι πλέον σε θέση να επανακτήσουν περισσότερες πληροφορίες από όσες είναι διαθέσιμες στο ορατό φως. Δεδομένου δε ότι το εύρος υπέρυθρων περιλαμβάνει δονήσεις σε ένα μήκος 1000nm, το καθιστά ιδιαίτερος χρήσιμο για την επανάκτηση των ολοσχερώς καμμένων και εύθρυπτων κυλίνδρων.Δια της απλής οράσεως το κείμενο φαίνεται κατά τη διάχυση του φωτός να είναι γραμμμένο με μαύρη μελάνη σε μαύρο χαρτί και ως εκ τούτου είναι βέβαια σε πολλά σημεία εξαιρετικά δυσανάγνωστο.Ιδωμένο όμως στα 1000nm παρουσιάζει μία σαφή διαφορά μεταξύ της αντανάκλασης της μελάνης από τον φορέα γραφής,καθιστώντας έτσι το κείμενο ευανάγνωστο.Παράλληλα άλλες σύγχρονες τεχνολογίες (όπως η ψηφιακή επεξεργασία της υπεριώδους σάρωσης και οι ακτίνες-X) έχουν οδηγήσει στην πλήρη ανάγνωση των αρχαίων κειμένων.Κατά τη λήψη των εικόνων των παπύρων (είτε αυτές πραγματοποιούνται με ορατά μήκη κύματος του φωτός είτε με τη βοήθεια υπέρυθρων), συμβαίνει το λύγισμα της επιφάνειας τους να μπορεί να παράγει παραπλανητικά αποτελέσματα,καθώς τα σχήματα μερικών γραμμμάτων είναι διαστρεβλωμένα και

¹²²⁴Εφαρμόστηκε στην εμφάνιση ψηφιακών φωτογραφιών,βλ.Pfeiffer et al.(2008:134-137).

¹²²⁵Momose et al.(1996:473-475).Η μέθοδος εφαρμόστηκε στα πρώτα στάδια και στους απανθρακωμένους πάπυρους από την Πέτρα της Ιορδανίας, με μεικτά αποτελέσματα,βλ.Janko(2002:28-29).

¹²²⁶Προσπάθεια που έχει ανακοινωθεί και στο *Chronache Ercolanesi*,βλ.Μανδηλαράς(2007:229-230), Booras&Seel (1999:95-100) και Chabries et al.(2003:368).Πρβ.Booras & Chabries(2001:217).

ενδέχεται να διαβάζονται εσφαλμένα.Ωστόσο, αν και το ποσό της ανάκλασης εξαρτάται επιπρόσθετα και από την ομαλότητα της επίστρωσης των ινών, προκύπτει οι εικόνες από αυτή την άποψη να είναι πολύ καλύτερες από όσες έχουν ήδη δημιουργηθεί.Επιπλέον η αναπαραγωγή στις τρεις διαστάσεις (από δύο που ήταν) εφαρμόζεται όταν τα λεπτής φύσεως ετερόκλητα στρώματα του χειρόγραφου έχουν όλα κολλήσει σε μία ενιαία συμπαγή μάζα (ως είθισται) και ως εκ τούτου είναι αδύνατον να διακριθούν οι ακμές και βέβαια αδύνατον να ξεχωρίσουν μεταξύ τους.Πρόκειται για προσκόμματα που δύνανται στο εφεξής εύκολα να παρακαμφθούν με την παραγωγή τέτοιας μορφής ψηφιακών απεικονήσεων¹²²⁷.

Σε ανακοίνωση του 2015 οι επιστήμονες του *Ινστιτούτου Μικροηλεκτρονικής και Μικροσυστημάτων του Εθνικού Συμβουλίου Ερευνών (CNR-IMM)* με έδρα τη Νάπολη και ο επικεφαλής φυσικός *Dr Vito Mocella* δημοσίευσαν¹²²⁸ πως με τη συνδρομή ισχυρών ακτίνων-Χ διέκριναν γράμματα στο εσωτερικό δύο χειρόγραφων,χωρίς να τα ελτυλίξουν¹²²⁹.Ειδικότερα αξιοποίησαν μία νέα τεχνολογία τομογραφίας ακτίνων-Χ (*XPCT*), που αρκούσε για να διαχωρίσει το καμμένο υπόστρωμα του παπύρου από τη μαύρη αρχαία μελάνη των γραμμάτων, χάρη στην ανεπαίσθητη αλλά διακριτή διαφορά διάθλασης των δύο υλικών, που επιτυγχάνεται με μία αξιοσημείωτη αντίθεση φάσης με τις σαρώσεις *XPCT (X-ray Phase-Contrast Fotography)*¹²³⁰.

Για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησαν το *Ευρωπαϊκό Σύγχροτρον*¹²³¹ και παρατήρησαν πως ακόμη κι όταν τα γράμματα βρίσκονται μόλις 0,1 χιλιοστά πάνω από την παπύρινη επιφάνεια, αυτά μπορούν να διακριθούν,επικεντρώνοντας μία δεσμίδα ακτίνων-Χ.Οι επιστήμονες κατάφεραν να συλλάβουν την πολύ μικρή διαφορά ανάμεσα στις απανθρακωμένες παπύρινες ίνες και στην εξασθενημένη μελάνη και μέσω αυτής της αντίθεσης (η οποία είναι ανεπαίσθητη αλλά διακριτή), εισχώρησαν στο εσωτερικό της δομής του κυλίνδρου.«Τουλάχιστον υπάρχουν μέθοδοι που θα μας επιτρέψουν να διαβάσουμε το εσωτερικό των παπύρων» δήλωσε ο *Dr Mocella*, προσθέτοντας ότι η

¹²²⁷Janko(2002:29).

¹²²⁸Η δημοσίευση έγινε στο περιοδικό “*Nature Communications*”,βλ.Mocella et al.(20 Jan.2015:5895).

¹²²⁹Mocella et al.(1999:23-25),Booras&Seely(1999:92) και Janko(2002:29).

¹²³⁰Momose et al.(1996:473-475) και Cloetens et al.(1999:133-146).

¹²³¹Βρίσκεται στο *Ευρωπαϊκό Εργαστήριο Ακτινοβολίας Σύγχροτρον (ESRF)* που εδρεύει στη Γκρενόμπλ της Γαλλίας.Η ακτινοβολία *σύγχροτρον* επιταχύνεται ενώ βρίσκεται σε τροχιά σε ένα κυκλικό επιταχυντή σωματιδίων, με τη χρήση μαγνητών ή άλλων μηχανισμών που μεταβάλλουν την ταχύτητα των ηλεκτρονίων,βλ.Erko et al.(2008:73-75).

ομάδα του αναζητά άλλους τρόπους ενίσχυσης της τεχνικής της. Με τη νέα αυτή διαδικασία τα παπύρινα χειρόγραφα άρχισαν πλέον μετά από αιώνες προσμονής να ψηφιοποιούνται με την εφαρμογή των τεχνικών πολλαπλών φασματικών απεικονίσεων (*MSI*) κι έτσι οι ερευνητές προέβησαν σε ανακοίνωση, σύμφωνα με την οποία δήλωσαν πως ολοκληρώθηκε το έργο της ψηφιοποίησης 1.600 παπύρινων απανθρακωμένων κυλίνδρων. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί ακόμη μία απόπειρα ανάγνωσης, καθώς ήδη το 1999 μία ομάδα τεχνικών επιστημόνων του Πανεπιστήμιου *Brigham Young University* των ΗΠΑ πειραματίστηκε σε εκτυλιγμένους παπύρους με υπέρυθρο φως. Όλη δε η συλλογή του Ηρακλείου είχε φωτογραφηθεί στα 950nm υπέρυθρα το χρονικό διάστημα 1999-2002. Σημειώνεται πως ο πρόεδρος της Επιστήμης Υπολογιστών στο Πανεπιστήμιο του Κεντάκι *Dr Brent Seales* από το 2015 έως σήμερα χρησιμοποιεί επιτυχώς στην εκτύλιξη την ισχυρή *Synchrotron* αντίθεσης φάσης τομογραφία ακτινοβολίας ακτίνων-Χ. Η μέθοδος δείχνει να υπόσχεται τόσα πολλά, ώστε ενδέχεται κάποτε να προσφέρει όλα τα ερμητικά κρυμμένα μυστικά της βιβλιοθήκης, συμπεριλαμβανομένης και της πρόσφατης αρχαιολογικής ανακάλυψης των τριάντα λατινικών παπύρων που εντοπίστηκαν σε ένα χαμηλότερο επίπεδο της βίλας¹²³².

Γιατί το 2009 κατεβλήθησαν κι άλλες σύγχρονες προσπάθειες, καθώς ο *Dr Seales* (σε συνεργασία με το *Ινστιτούτο Παπυρολογίας*) χρησιμοποιώντας ακτίνες-Χ και πυρηνική μαγνητική τομογραφία, προκειμένου να αναλύσει τη δομή ορισμένων από τους παπύρους, κατάφερε να εξετάσει¹²³³ και να αναπαραστήσει τη φυσική δομή δύο απανθρακωμένων κλειστών παπύρων του Γαλλικού Ινστιτούτου στο Παρίσι (το *Institut de France*, σε συνεργασία με το Γαλλικό Εθνικό Κέντρο Έρευνας Επιστημών), χρησιμοποιώντας μία μέθοδο παρόμοια με αυτή της αξονικής τομογραφίας (*CT*)¹²³⁴: τη μικροσκοπτική τομογραφία ακτίνων-Χ (*micro-CT*), η οποία δημιουργεί διατομές στον κύλινδρο, προκειμένου να δημιουργήσει ένα τρισδιάστατο μοντέλο. Το μηχάνημα δυνητικά θα ανακάλυπτε τις εσωτερικές επιφάνειες του κυλίνδρου (έργο που αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσχερες¹²³⁵, καθώς οι πάπυροι ήταν εξαιρετικά συμπαγείς, ζαρωμένοι, με τα λεπτά τους

¹²³²Mocella et al.(2015:895).

¹²³³Brown & Seales(2000:27-36).

¹²³⁴Hornig et al(2014:627-634) και Mirone et al(2014:41-48).

¹²³⁵Ήταν ατυχές το ότι η αρχαία μελάνη περιείχε μόνο ίχνη μολύβδου και το μηχάνημα δεν μπορούσε να διακρίνει τη χημεία της από αυτή του παπυρικού υλικού, ενώ είχε επιτύχει στα μεσαιωνικά χειρόγραφα των οποίων η μελάνη περιείχε σίδηρο. Πρβ. Seales&Delattre(2013:191-208) και Lin & Seales(2005:662-669).

φύλλα περιπλεγμένα¹²³⁶) ξεπερνώντας τους αυτόματους αλγόριθμους ανοίγματος υπολογιστών που είχε αναπτύξει η ομάδα.

Ως εκ τούτου, η χρήση των ακτίνων-Χ και του πυρηνικού μαγνητικού συντονισμού (για την ανάλυση των αντικειμένων) επέτρεπαν να φανούν ελεύθερα τα γράμματα, όμως ήταν απαραίτητο να κατέχει κανείς την απαραίτητη γνώση, προκειμένου να τα συντάξει στην ορθή σειρά. Όπως διαφαίνεται εκ των υστέρων, το πλεονέκτημα των νέων εικόνων ήταν διπλό: αφενός η απόλυτη ευκολία που διαθέτουν οι εξαιρετικές εικόνες (που παρέχουν πλέον τη δυνατότητα να μελετηθούν και μακριά από τη Νάπολη, καθώς αυτό κρίνεται απαραίτητο τόσο για την προεργασία και τον έλεγχο, όσο και για την κατασκευή μοντέλων) κι αφετέρου η αποκάλυψη των γραμμάτων, που ενώ πριν σε ορισμένα σημεία ήταν αόρατα διά γυμνού οφθαλμού τώρα διακρίνονται, αντιπροσωπεύοντας έτσι μία σημαντική πρόοδο σε σχέση με τις φωτογραφίες στο ορατό φυσικό φως. Τα δε περιεχόμενα των ορατών γραμμάτων φαίνεται να είναι δύο ειδών: πρωτίστως υπάρχουν σημεία όπου ο παπύρινος φορέας γραφής είναι εντελώς σκοτεινός (πιθανώς ως αποτέλεσμα της κόλλας που χρησιμοποιήθηκε για να τον συνδέσουν με την υποστήριξη από σκληρό χαρτόνι που χρησιμοποιήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα) και δευτερευόντως ορισμένα γράμματα γίνονται ελάχιστα ορατά, καθώς το παπύρινο υλικό έχει εντελώς ξεθωριάσει από τη διάβρωση κυρίως των υδάτων. Τέτοια σημεία είναι πολύ κοινά κυρίως κοντά στο εξωτερικό περίβλημα των κυλίνδρων, παρά στη μέση¹²³⁷.

Η επόμενη πρόκληση αφορά την απόκτηση εικόνων από τους εκατοντάδες συμπαγείς κυλίνδρους, που αναμένουν τις νέες εξελίξεις στην ιατρική τομογραφία ακτίνων-Χ (όπως την αξονική τομογραφία ή τη Μαγνητική Τομογραφία) όπου κάλλιστα θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στην ανάγνωση των κειμένων στο εσωτερικό των συμπαγών κυλίνδρων, χωρίς να τους προκαλείται έτσι καμία βλάβη. Όμως κατά την πρακτική εφαρμογή των δύο αυτών τομογραφιών στο παρελθόν¹²³⁸, ο υπολογιστής υστερούσε στο ότι δεν είχε τη δυνατότητα να διακρίνει τα μελανόμορφα γράμματα στα μικρά θραύσματα που απεικονίζονταν, γιατί η μελάνη με βάση τον άνθρακα δεν ήταν ορατή¹²³⁹. Έτσι η χειρωνακτική εξέταση μικρών τμημάτων της εσωτερικής δομής των κυλίνδρων

¹²³⁶Brown & Seales(2004:1295-1306).

¹²³⁷Janko(2002:29-30).

¹²³⁸Vekemans et al.(2004:1302-1308).

¹²³⁹Störmer et al.(1990:183),Cavallo(1974:147-152).

αποδείχθηκε πιο επιτυχημένη, από τη στιγμή που απεκάλυπτε τις μεμονωμένες παπύρινες ίνες. Σημειώνεται πως η ομάδα αυτή χρησιμοποιεί ποικιλία τεχνικών και πλέον έχει προχωρήσει σε δοκιμές νέου τύπου ανάγνωσης χρησιμοποιώντας δέσμη από επιταχυντή σωματιδίων. Όπως περιγράφηκε ανωτέρω, όλοι οι ελληνικής γραφής παπύρινοι κύλινδροι που ανοίγονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έχουν υποστεί σημαντικές βλάβες. Επιπροσθέτως υπήρξαν περαιτέρω απώλειες, όπως μικρά κομμάτια όσων παπύρων έχουν ήδη εκτυλιχθεί κι έχουν διαχωρισθεί σε μικροσκοπικά θραύσματα.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, το πείραμα αποδείχτηκε εν μέρει επιτυχημένο¹²⁴⁰. Είναι σημαντικό πως με τη νέα τεχνική δύναται να εξεταστούν όσα θραύσματα ήταν αδύνατον ν' αναγνωσθούν στο παρελθόν¹²⁴¹, αλλά κι αμαυρωμένες επιφάνειες με δυσδιάκριτη γραφή¹²⁴². Παράλληλα η μέθοδος αυτή μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί σε: *παλίμνηστα*¹²⁴³ χειρόγραφα, διαγραμμένες ή κατεστραμμένες λέξεις και αποσυντεθειμένες επιφάνειες¹²⁴⁴, γεγονός που καθιστά δυνατή πλέον την ταυτοποίηση κειμένων και μάλιστα για πρώτη φορά αναφορικά με αρχαίους Έλληνες συγγραφείς της συλλογής¹²⁴⁵.

Πρόσφατες δε ανακοινώσεις¹²⁴⁶ του πρόεδρου του Τμήματος Επιστήμης Ηλεκτρονικών Υπολογιστών (*Computer Science*) στο Πανεπιστήμιο του Κεντάκι των ΗΠΑ και συντονιστή της έρευνας *Dr Brent Seales* αναφέρει πως η ερευνητική ομάδα του αναπτύσσει μία καινοτόμο μέθοδο, που συνδυάζει την ισχυρή ακτινοβολία ακτίνων-Χ του *Synchrotron* (*Συγχρότρου*) με την τεχνητή νοημοσύνη (ενός υπό ανάπτυξη νέου ειδικού αλγόριθμου μηχανικής μάθησης), αισιοδοξώντας ότι με τη νέα προσέγγιση θα

¹²⁴⁰ Κάποια διαβάστηκαν ή επιβεβαίωσαν αμφίβολες αναγνώσεις, σε άλλα όμως τα προβλήματα παρέμειναν άλυτα. «Η επιτυχία ή μη της ανάγνωσης οφείλεται κατά κύριο λόγο στην κατάσταση της επιφάνειας του παπύρου. Δηλαδή αμαυρωμένη επιφάνεια ή απανθρακωμένη ή χρωματισμένη έχει ικανοποιητικά αποτελέσματα, ενώ λασπωμένη ή πηλώδης επιφάνεια παρουσιάζει ελάχιστα ορατά τα γράμματα», βλ. σχετικά Μανδηλαράς (2007:229-230).

¹²⁴¹ Η νέα τεχνολογία αντί να λάβει μία ενιαία εικόνα θραύσματος κάτω από το υπέρυθρο φως τυπικά 800 νανομέτρων, παίρνει 16 διαφορετικές εικόνες σε κάθε κομμάτι, σε διαφορετικά επίπεδα φωτός και στη συνέχεια δημιουργεί μία σύνθετη εικόνα. Αναλυτικότερα, βλ. Booras & Chabries (2001:217).

¹²⁴² Mocella et al. (20 Jan. 2015:5895).

¹²⁴³ Ο όρος *παλίμνηστα* χρησιμοποιείται εσφαλμένως τονίζει ο κ. Μανδηλαράς γιατί τα *παλίμνηστα* χειρόγραφα είναι σε ξύλινες επιφάνειες ή πιο συχνά σε περγαμηνες και ποτέ σε πάπυρο.

¹²⁴⁴ Όμως όταν η παπύρινη επιφάνεια έχει αποπλυθεί, η ανάγνωση είναι ελάχιστα δυνατή. «Με τον τρόπο αυτό διαβάστηκε και αναγνωρίστηκε απόσπασμα από πάπυρο του Ηρακλείου στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο, το οποίο περιέχει μέρος του έργου του Επίκουρου *Περί φύσεως* και ένα άλλο επίσης από πάπυρο του Ηρακλείου στη Βολδειακή βιβλιοθήκη (Οξφόρδη), το οποίο περιέχει απόσπασμα από το έργο *Περί Επικούρου*, που ανήκει στη σχολή του Φιλόδημου.», βλ. Μανδηλαράς (2007:230), Booras & Chabries (2001:218).

¹²⁴⁵ Obbink (1995:ix).

¹²⁴⁶ Nicola Davis, "Ancient scrolls charred by Vesuvius could be read once again", *The Guardian*, 3-10-2019, <https://www.theguardian.com/science/2019/oct/03/ancient-scrolls-charred-by-vesuvius-could-be-read-once-again>

επιτύχουν να εκτυλίξουν ψηφιακά τους εύθραυστους παπύρους και θα μπορέσουν να αποκωδικοποιήσουν τα κείμενα δύο κυλίνδρων που έως τώρα δεν έχουν ανοιχθεί (διατηρούνται στο *Institut de France* στο Παρίσι)κι επιπλέον άλλων τεσσάρων παπύρων. Ειδικότερα οι πάπυροι αυτοί εξετάστηκαν και σαρώθηκαν στις εγκαταστάσεις του συγχρότρου *Diamond Light Source* στην Οξφόρδη της Βρετανίας, ενός επιταχυντή σωματιδίων που παράγει φωτεινή ακτινοβολία ισχυρότερη ακόμη και από τον Ήλιο. Στη συνέχεια οι παραγόμενες ψηφιακές εικόνες των πάπυρων από το *Σύγχροτρον* (*Synchrotron*) θα αναλυθούν από την επιστημονική ομάδα του *Dr Seales*. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ομάδα αυτή έχει και στο παρελθόν χρησιμοποιήσει ακτίνες-Χ υψηλής ενέργειας προκειμένου να εκτυλίξει εικονικά τα παπύρινα χειρόγραφα, ωστόσο λόγω της μελάνης που ανιχνεύθηκε (σε κάποια τμήματά τους) να περιέχει ίχνη μολύβδου, δεν κατέστη δυνατό να αναγνωσθεί το εσωτερικό τους μόνο με τη βοήθεια ακτίνων-Χ., γι' αυτό προτάθηκε η συνδυαστική εφαρμογή με την τεχνητή νοημοσύνη.

Η νέα τεχνική χρησιμοποιεί φωτογραφίες όσων τμημάτων η γραφή είναι ορατή διά γυμνού οφθαλμού, προκειμένου η τεχνητή νοημοσύνη να εκπαιδευτεί να αναγνωρίζει στις απεικονίσεις των ίδιων τμημάτων με ακτίνες-Χ τα σημεία όπου εντοπίζεται η μελάνη. Η θεωρία πρεσβεύει ότι το σύστημα θα καταφέρει να μάθει να διακρίνει τις μικρές διαφορές μεταξύ των παπύρινων ινών, ανάμεσα στις περιοχές με μελάνη και τις κενές. Όμως «αν και μπορεί κανείς να διακρίνει ίχνη γραφής σε κάθε νιφάδα παπύρου, το άνοιγμα του κειμένου απαιτεί ο πάπυρος να είναι ελαστικός και εύκαμπτος, κάτι που σήμερα δεν συμβαίνει», εξηγεί ο καθηγητής *Dr Brent Seales*. Μετά λοιπόν την ολοκλήρωση της συγκέντρωσης στοιχείων από τις ακτίνων-Χ, θα εκκινήσει η εκπαίδευση της τεχνητής νοημοσύνης στα θραύσματα, ώστε να αποκαλυφθεί το κείμενο στο εσωτερικό των σφιστοτυλιγμένων παπύρων. Προς το παρόν οι επιστήμονες «εκπαιδεύουν» τον αλγόριθμό τους, προκειμένου να μπορέσει το σύστημα να χρησιμοποιηθεί στην ανάγνωση των γραμμάτων, μια διαδικασία που θα λάβει μήνες.

Όμως οι προσπάθειες και το ενδιαφέρον της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας δεν επαναπαύονται ούτε διακόπτονται, καθώς φιλόλογοι, παπυρολόγοι κι αρχαιολόγοι ολούθε της γης προτίθενται να συνδράμουν στην εκτύλιξη κι ανάγνωση των παπύρων. Έτσι πρόσφατα Ιταλοί και άλλοι Ευρωπαίοι επιστήμονες (από Γαλλία, Γερμανία και Ρωσία) με επικεφαλής τον *Graziano Ranocchia* του ινστιτούτου *ILIESI* (*Instituto per il Lessico*

Intellettuale Europeo e Storia delle Idee) της Ρώμης, δημοσίευσαν¹²⁴⁷ πως κατάφεραν για πρώτη φορά (μέσω μίας μη επεμβατικής υψηλής τεχνολογίας μεθόδου απεικόνισης) να αναγνώσουν αθέατα τμήματα ενός αρχαιοελληνικού κειμένου στην οπίσθια (*verso*) πλευρά ενός παπύρου.Ειδικότερα ανακοίνωσαν ότι χρησιμοποιώντας την τεχνική της υπερφασματικής απεικόνισης στο βραχύ υπέρυθρο τμήμα του ηλεκτρομαγνητικού φάσματος (1.000-2.500 nm), πέτυχαν να αναγνώσουν κρυμμένα τμήματα ενός αρχαιοελληνικού κειμένου στο *verso* του *P.Herc.1691/1021* που είχε κοπεί σε κομμάτια, τα οποία είχαν στο παρελθόν συγκολληθεί σε χαρτόνι προκειμένου να αποτραπεί η αποσύνθεσή τους σε νιφάδες.Για όσες λέξεις όμως ήταν γραμμένες στην οπίσθια όψη, αυτή η διαδικασία συντήρησης σήμαινε τη βίαιη αφάνιση τους στο χρόνο (παραμένοντας μόνο υπό μορφή σημειώσεων σε λίγες σελίδες, λίγο πριν επικολληθούν αμετάκλητα),με αποτέλεσμα να καταστεί αδύνατη η πρόσβαση σ' αυτά για τα επόμενα 225 χρόνια.Χάρη όμως στη νέα τεχνική το κείμενο πλέον διακρίνεται πιο καθαρά, ακόμη κι από αυτό της εμπρόσθιας ορατής πλευράς.Η νέα υπέρυθρη απεικόνιση του *P.Herc.1691/1021* πραγματοποιήθηκε σε ένα κινητό εργαστήριο του Εθνικού Κέντρου Έρευνας της Γαλλίας (*CNRS*), στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ερευνητικής Υποδομής για τις Επιστήμες Πολιτιστικής Κληρονομιάς (*E-RHIS*).

Η ανάγνωση του συγκεκριμένου πάπυρου (που περιέχει κείμενο από την «Ιστορία της Ακαδημίας» του Φιλόδημου) μέσω της νέας τεχνολογίας (η οποία παρέχει καλύτερα αποτελέσματα από την προηγούμενη απεικόνιση στα 950nm,όπου η χρωματική αντίθεση (κοντράστ) ήταν ανεπαρκής και επιπροσθέτως η μέθοδος αδυνατούσε να διεισδύσει σε βαθύτερα στρώματα και να αποκαλύψει το κείμενο ακριβώς από κάτω) που αναπτύσσεται, αναμένεται να φέρει στο φως όλο το περιεχόμενων των διασωθέντων πάπυρων.Σημειώνεται πως για πρώτη φορά επετεύχθη η ανάγνωση με μη επεμβατικό τρόπο (χωρίς να απομακρύνουν τα τεμάχια του παπύρου από τη βάση τους) σε ένα οπισθογραμμένο κείμενο, όπου δεν υφίστατο έως τώρα ουδεμία πρόσβαση.Χάρη πλέον στην υπερφασματική απεικόνιση στο βραχύ υπέρυθρο, η διαδικασία της ανάγνωσης έχει γίνει εντυπωσιακή, εφόσον είναι δυνατόν να αναγνωσθεί ακόμη και κρυμμένο κείμενο, το οποίο είναι αόρατο δια γυμνού οφθαλμού.Ήδη άρχισαν τη διαδικασία απεικόνισης και

¹²⁴⁷“Ancient Greek text concealed on the back of unrolled papyrus revealed through shortwave-infrared hyperspectral imaging,” *Science Advances*, 5-10-2019.

των δύο όψεων του κυλίνδρου, του οποίου το κείμενο ήταν γεμάτο με σχόλια και στενές σημειώσεις περιθωρίου.Οι ερευνητές έλαβαν εκατοντάδες εικόνες από θραύσματα του κυλίνδρου φωτισμένα σε διαφορετικά μήκη φωτός.Συνολικά η νέα μέθοδος απεικόνισης προσέθεσε περίπου 150 λέξεις στην υφιστάμενη έκδοση του φιλοδήμιου χειρογράφου, από την οποία οι επιστήμονες μπόρεσαν έως τώρα να αναγνώσουν περισσότερες από 8.000 λέξεις.Αυτό βέβαια επιτρέπει να ανακτηθεί για πρώτη φορά το πρωτότυπο κείμενο ελληνικής γραφής που βρίσκεται στην οπίσθια όψη του *P.Herc.1691/1021* πάπυρου, ώστε να μπορέσει έτσι να συμπεριληφθεί σε μία νέα κριτική έκδοση του πολύτομου έργου που εμπεριέχει την «Ιστορία της Ακαδημίας».Η νέα τεχνική υπέρυθρων επέτρεψε επίσης τη διόρθωση ορισμένων τμημάτων του χειρογράφου που ερμηνεύτηκαν εσφαλμένα, ενώ παρέχει τη δυνατότητα ανάγνωσης των κρυμμένων κειμένων που βρίσκονται ανάμεσα στα συγκολλημένα συμπαγή παπύρινα στρώματα των λεπτών φύλλων που παραμένουν ακόμη άρρηκτα ενωμένα.Επιπρόσθετα, η μέθοδος έχει αυξήσει την χρωματική αντίθεση, αλλά και την αναγνωσιμότητα του ορατού κειμένου στη εμπρόσθια (*recto*) όψη, σε σχέση με τις προηγούμενες τεχνικές απεικόνισης, ανοίγοντας το δρόμο για κάτι ανάλογο και στους υπόλοιπους απανθρακωμένους παπύρους της συλλογής.Εν τω μεταξύ οι επιστήμονες συνεχίζουν (με ολοένα και πιο σύγχρονες μεθόδους ψηφιακής τεχνολογίας) την εικονική εκτύλιξη και την ανάγνωση των παπύρων, επιτυγχάνονται συνεχώς νέες προόδους στο επίμοχθο έργο τους.

Το μέλλον λοιπόν υπόσχεται νέες, μη επεμβατικές τεχνικές ανάγνωσης, οι οποίες θα αφήνουν τους εύθρυπτους χειρόγραφους κυλίνδρους ανέγγιχτους, με τομογραφία υπολογιστή (*CT*) που διεισδύει στην στερεά μάζα τους με σκοπό την παραγωγή ογκομετρικών (τρισεδιάστατων) εικονοστοιχείων (*voxels*) ποικίλων πυκνότητων, που μπορούν να συναρμολογούν κατά μήκος των εσωτερικών επιφανειών, ώστε να παραχθεί μία πληρέστερη εικόνα, όπου η μελάνη θα μπορεί να διακρίνεται από την επιφάνεια του φορέα γραφής σε μία συνεχόμενη ανάγνωση του κυλίνδρου.Ακόμη και στα πρώιμα στάδια,αυτή η διαδικασία θα μπορεί να είναι σε θέση να εκτυπώσει μία εικόνα του συνόλου των κειμένων από την πρώτη στήλη (που κατά πάσα πιθανότητα δεν θα είναι η αρχική στήλη, που ο συγγραφέας έγραψε) ως την τελευταία και εν τη συνεχεία να παρέχει τις πληροφορίες εγγραφής.Εαν καταστεί αυτό εφικτό να επιτευχθεί σε ένα φύλλο χαρτιού,τότε θα επιτραπεί αυτοί να τυλίγονται με ευχέρεια ή να αναπαράγονται σε

ακριβή φωτοαντίγραφα για μεταφορά. Αν λοιπόν συμβεί κάτι τέτοιο, τότε θα έχει καταγραφεί ένας πλήρης κύκλος στην ιστορία της παραγωγής του βιβλίου¹²⁴⁸.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι εκφράζεται εξαιρετικό ενδιαφέρον (καθώς αυξάνονται σημαντικά οι πιθανότητες να βρεθούν χαμένα έργα της αρχαιοελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας) τόσο για την πρόοδο του πειράματος (ιδιαίτερος αν χρησιμοποιηθεί ισχυρότερο μηχάνημα εκπομπής ακτίνων-Χ), όσο και για την προσπάθεια ενίσχυσης της¹²⁴⁹. Μάλιστα προκειμένου να καταστούν αυτές οι σαρώσεις συναρπαστικές, η ομάδα συνεργάζεται με το *Εθνικό Ίδρυμα Επιστημών* και την *Google* για την ανάπτυξη ενός λογισμικού το οποίο θα είναι σε θέση να ταξινομεί μέσω των μετατοπισμένων στοιχείων και να υπολογίζει το χώρο που αυτά κατανέμονται στον κύλινδρο.

Έως αυτό το σημείο όμως, δεν είναι δυνατό να μην επιβραβευτούν όλες οι ανωτέρω απόπειρες των ερευνητών, τόσο για το γεγονός των νέων ανακαλύψεων τους στον τομέα της εκτύλιξης των παπύρων, ακόμη κι αν υφίστανται απώλειες ή κάποιες επιστημονικές διαφωνίες¹²⁵⁰. Δεν είναι δυνατό να μην τονιστεί ότι άνοιξαν νέους δρόμους έρευνας στον επιστημονικό κλάδο της Παπυρολογίας¹²⁵¹. Τονίζεται πως έως σήμερα υπάρχει ανεξερεύνητος πνευματικός πλούτος σε διακόσιους περίπου παπύρινους κυλίνδρους, μεγάλο μέρος των οποίων εμπεριέχουν φιλοδήμια έργα. Μοιραία η «βίβλα των παπύρων» θα συνεχίσει να βρίσκεται στο επίκεντρο της επιστημονικής έρευνας καθώς, όπως αναφέρει ο καθηγητής *Richard Janko*, αποτελεί τη μόνη πηγή ποίησης και κριτικής από το 300 π.Χ. έως την εποχή του Χριστού. Η εκτύλιξή τους, η ανάγνωσή τους και η διατήρηση του πνευματικού τους θησαυρού, αποτελεί στόχο για τους ερευνητές. Και μπορεί οι κυλινδρικού σχήματος αρχαίοι πάπυροι που ανασκάφηκαν να είναι απανθρακωμένοι, όμως οι σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι και τεχνικές κάνουν ό,τι είναι εφικτό προκειμένου να διαβαστούν, ανοίγοντας έτσι ένα παράθυρο στον κόσμο της αρχαιογνωσίας. Η ανάγκη όμως μίας έξυπνης κι αποτελεσματικής μεθόδου ανοίγματός τους θα είναι για καιρό ακόμη το αέναο και ιδιαίτερος δύσκολο ζητούμενο.

¹²⁴⁸Sider(2010:127).Ο *Sider* καταλήγει με την ελπίδα ότι οι σύγχρονες τεχνολογίες επιτρέπουν να μην ανοίγονται πλέον οι κύλινδροι, προκειμένου να εξερευνηθούν το περιεχόμενο μέσω της τομογραφίας.

¹²⁴⁹De Simone(2010:18-19) και Boora & Seely(1999:96-98).

¹²⁵⁰Seales et al.(2010:81-88).Την 1^η Απριλίου 2018 η εκπομπή «60 λεπτά» του τηλεοπτικού καναλιού *CBS* διηγήθηκε την ιστορία του ανταγωνισμού μεταξύ των *Graziano Ranocchia*, *Vito Mocella* και *Brent Seales*.

¹²⁵¹Turner(2007:9,40),Mioni(1998:14-15),Μανδηλαράς(2005:15,32,36-41),Παπάζογλου(2009:33).Για προσφορά της Παπυρολογίας στην κλασική φιλολογία, βλ.Μανδηλαράς(2005:203-212).

5.2. Η ΜΕΛΑΝΗ

Νέα δεδομένα προκύπτουν σε πρόσφατη επιστημονική ανάλυση των παπύρινων χειρόγραφων του Ηρακλείου, η οποία αποκαλύπτει ότι τα όργανα γραφής¹²⁵² εκείνης της εποχής (*κάλαμος* ή *γραφίς*) εμπεριείχαν μεταλλική μελάνη με μόλυβδο¹²⁵³. Το σημαντικό της ανακάλυψης είναι ότι διευκολύνεται πλέον η επιστημονική ανάγνωση των χειρογράφων, γιατί αυτές οι τιμές συγκέντρωσης μετάλλου βελτιστοποιεί τα μελλοντικά πειράματα (καθώς ανταποκρίνονται καλύτερα στις σύγχρονες τεχνικές απεικόνισης, όπως η αξονική τομογραφία *CT*)¹²⁵⁴, εφόσον η χημική σύνθεση αυτού του υλικού γραφής επηρεάζει καθοριστικά την επιλογή τόσο της τεχνικής απεικόνισης που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί, όσο και τα μήκη κύματος. Δίκαια λοιπόν το γεγονός αναπετρώνει τις ελπίδες στην παπυρολογική κοινότητα, καθώς αναμένεται να δώσει οριστική λύση στην καλύτερη ανάγνωση και συντήρηση των παπύρων σύμφωνα με τα νέα τεχνολογικά μέσα.

Στη δημοσίευση¹²⁵⁵ ομάδα ερευνητών κι ο επικεφαλής *Dr Vito Mocella* ανακοίνωσαν πως ανέλυσαν τη χημική και δομική σύνθεση της μόλις μετά βίας ορατής γραφής σε δύο πάπυρους¹²⁵⁶. Σε αντίθεση με παλαιότερη μελέτη¹²⁵⁷ όπου δε βρέθηκε κανένα μεταλλικό στοιχείο, η νεότερη έρευνα συνάδει με αναφορές ανιχνεύσεως μολύβδου στη σύνθεση της ουσίας των γραμμάτων. Ειδικότερα η ανάλυση έδειξε υψηλές συγκεντρώσεις μετάλλου στο *γραφικόν μέλαν*¹²⁵⁸, γεγονός που καταδεικνύει ότι τέτοιας σύστασης ύλη χρησιμοποιήθηκε αρκετούς αιώνες νωρίτερα, από όσο υπολογίζονταν¹²⁵⁹.

Για να αναλυθεί η χημική σύνθεση του φασμάτος των παπύρινων θραυσμάτων, χρησιμοποιήθηκε ο φθορισμός ακτίνων-Χ (*micro-XRF*) του *Ευρωπαϊκού Κέντρου Ακτινοβολίας Σύγχροτρον (E.S.R.F.)* στη *Γκρενόμπλ* της Γαλλίας, που ενδείκνυται για τη χαρτογράφηση της κατανομής των ιχνοστοιχείων¹²⁶⁰, με την ιδιαίτερα υψηλή χωρική της

¹²⁵²Για όργανα γραφής στην αρχαιότητα, βλ. Mioni(1998:42-44), Παπάζογλου(2009:79), Τσελίκας (2004:9). Για *κάλαμο* ή *γραφίς*, λατ. *calamus* ή *canna*, βλ. Καπετανάκη(2017:2, 15), Mioni(1998:42), Παπάζογλου(2009:81).

¹²⁵³Schoonjans et al.(2011:776-784). Σύμφωνα με την κεκτημένη γνώση του παρελθόντος, η μεταλλική μελάνη υιοθετήθηκε συστηματικά στις περγαμηνές μετά το 420 μ.Χ., ενώ στη συνέχεια έως τον Μεσαίωνα οι αντίστοιχες μεταλλικές ουσίες επικράτησαν ως βασικό μέσο γραφής.

¹²⁵⁴Vekemans et al.(2004:1302-1308).

¹²⁵⁵Για δημοσίευση περιοδικού *Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών (PNAS)*, βλ. Brun et al.(2016:3751-3754).

¹²⁵⁶Mocella et al(2015:5895) και Nikitenko(2008:632-640).

¹²⁵⁷Störmer et al(1990:183-184), Seales & Delattre(2013:191-208).

¹²⁵⁸Καπετανάκη(2017:15), Turner (2007:19), Mioni(1998:43), Παπάζογλου(2009:81).

¹²⁵⁹Tack et al.(2016:20763).

¹²⁶⁰Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται περισσότερο στην *Αρχαιομετρία* είναι οι *XRD*, *XRF*, *XAFS* και *FT-IR*, βλ. Πάντος(2010:5).

διακριτική ικανότητα. Έτσι με αυτή την τεχνική κατέστη δυνατός ο προσδιορισμός των κυριότερων συστατικών στοιχείων της μελάνης, χάρη σε μία επαναληπτική προσομοίωση, κατά την οποία η μάζα συγκέντρωσης του μολύβδου στα γράμματα κατέστη δυνατό να εκτιμηθεί ότι είναι $84 \pm 5 \mu\text{g} / \text{cm}^2$ για το μεγαλύτερο απόσπασμα και $16 \pm 5 \mu\text{g} / \text{cm}^2$ για το μικρότερο απόσπασμα. Οι υψηλές συγκεντρώσεις αυτού του χημικού στοιχείου δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν μόνο στη μόλυνση του νερού από τα ρωμαϊκά υδραγωγεία¹²⁶¹ ή στη χρήση χάλκινων δοχείων. Γιατί το ανώτερο επίπεδο των $84 \mu\text{g} / \text{cm}^2$ συνεπάγεται ότι το υλικό του μολύβδου είχε σκοπίμως αναμειχθεί κατά την παραγωγική διαδικασία της γραφικής ύλης¹²⁶². Είναι αξιοσημείωτη δε η χαμηλή ανάλυση, όπου μόλυβδος (*Pb*), φωσφόρος (*P*), χλώριο (*Cl*) και αλουμίνιο (*Al*) δείχνουν αναμειγμένα και ανάλογα στο υλικό της βαφής, ενώ η συνύπαρξη στοιχείων θείου (*S*) και μαγνησίου (*Mg*) δεν εμφανίζει οποιαδήποτε συσχέτιση με τη μελάνη. Ας σημειωθεί ότι οι θέσεις του πάπυρου με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μολύβδου (*Pb*) υποδεικνύουν τα σημεία, όπου ο γραφέας άρχιζε και τελείωνε τη γραφή με μεμονωμένες μολυβιές, αφήνοντας μία μικρή σταγόνα μελάνης που δεν ήταν ορατή διά γυμνού οφθαλμού¹²⁶³.

Προς το παρόν εφόσον είναι άγνωστο πότε και πού γράφτηκαν τα απανθρακωμένα χειρόγραφα (με *terminus ante quem* το 79 μ.Χ.), είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια η συγκέντρωση του μολύβδου στο νερό που χρησιμοποιήθηκε για την αραίωσή του. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το πόσιμο νερό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ήταν ως επί το πλείστον σαράντα φορές περισσότερο μολυσμένο από το επιτρεπόμενο όριο, υπολογίζεται πως η συγκέντρωση μολύβδου στο νερό που προστέθηκε στο μείγμα (αιθάλη-αραβικό κόμμι¹²⁶⁴) της μελάνης αναβιβάζεται σε $2,000 \mu\text{g} / \text{L}$, μείξη που επιφέρει δηλητηρίαση. Αν υποθεθεί πως το νερό ήταν τρεχούμενο, τότε η συνολική ποσότητα νερού σε 1cm^2 μελάνης θα είναι 42 mL στο μεγαλύτερο δείγμα και 8 mL στο μικρότερο δείγμα. Αυτό σημαίνει ότι για έναν κύλινδρο διαστάσεων $15 \times 0,15 \text{ m}$ (δηλαδή, 22.500 cm^2), όπου υποτίθεται το 40% του καλύπτεται από μελάνη, θα έπρεπε να καταναλωθεί 432 L νερό, γεγονός μη ρεαλιστικό. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης τροποποιούν την προϋπάρχουσα γνώση για την ελληνορωμαϊκή γραφική ύλη στην αρχαιότητα, που

¹²⁶¹Delile et al.(2014:6594-6599).

¹²⁶²Canevali et al.(2011:1801-1814).

¹²⁶³Είναι σημαντικό να παρατηρούνται οι κόμποι της μελάνης, βλ. Turner(2007:87).

¹²⁶⁴Καπετανάκη(2017:2,15), Μιονι ό.π.43, Turner(2007:19), Παπάζογλου(2009:81).

υπαγόρευε πως πριν από τον 4^ο ή 5^ο αι.μ.Χ δεν εμπεριείχε μέταλλο.Γιατί οι ερευνητές θεωρούσαν πως τέτοιου είδους κείμενα γράφονταν έως τότε με οργανική μελάνη (με βάση τον άνθρακα),καθώς μάλιστα είχαν παρατηρήσει ότι με το πέρασμα των χρόνων η γραφή στους ευαίσθητους παπύρους εξασθενούσε¹²⁶⁵ (όταν ερχόταν σε επαφή με τον αέρα¹²⁶⁶) κι εφόσον δεν ήταν πλέον ορατή, υπέθεταν πως ευθύνεται η γραφική ύλη¹²⁶⁷.

Άλλωστε ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος¹²⁶⁸ σε μία *locus classicus* περιγραφή του, αναφέρει τα διάφορα είδη παπύρων, τη μέθοδο¹²⁶⁹ παρασκευής τους και πως στο όργανο γραφής¹²⁷⁰ αναμειγνύονταν ανθρακική μελάνη (που προερχόταν από ένα μικρό ευλύγιστο καλάμι με επεξεργασμένη οξεία μύτη και μία μικρή σχισμή κατά μήκος της άκρης της, εν είδει πέννας) της οποίας τη χρήση αναλύει λεπτομερώς κι εξηγεί ότι η ύλη αυτή λαμβανόταν από αιθάλη που προέκυπτε μετά από το κάψιμο ξύλων σε φούρνο (*έγκαυστρον*)¹²⁷¹. Προκειμένου όμως να καταστεί η ουσία πιο στέρεη και το χρώμα πιο έντονο, προσέθεταν στο μείγμα δεψικές ουσίες (*κηκίδα*) και μεταλλικά άλατα, σε σωστές αναλογίες.Έχει αναφερθεί δε περιστασιακή χρήση της μεταλλικής μελάνης¹²⁷² στη γραφή μυστικών μηνύματων στο 2^ο αι.π.Χ.¹²⁷³, ενώ ο Πλίνιος παρατηρεί ότι ο πάπυρος εμποτισμένος σε τανίνη μαυρίζει μετά την επαφή με ένα διάλυμα άλατος σιδήρου.

Τούτου δοθέντος, εύλογο ήταν να εκληφθεί ως δεδομένο το ανθρακικής υφής είδος του μείγματος που παρουσιάζει τέτοια ιδιάζουσα σύσταση, ώστε να εξαφανίζεται δίχως να αφήνει ίχνη στο πέρασμα του χρόνου¹²⁷⁴, πρόβλημα που δεν εμφανίστηκε μόνο σε όσους πάπυρους ανοίχτηκαν με διάφορες επεμβατικές μεθόδους, αλλά παρουσιάζεται ολόενα και πιο έντονο στους παλαιότεν ανοιγμένους κυλίνδρους (που διαβάζονταν πριν από μερικές δεκαετίες), με κίνδυνο να εκλείψουν παντελώς τα δυσανάγνωστα γράμματα.

¹²⁶⁵Η επιστημονική κοινότητα είχε αποδεχτεί πως κατά την αρχαιότητα αποφεύγονταν τα μεταλλικά άλατα, εφόσον η μελάνη που τα περιείχε διάβρωνε τον πάπυρο,βλ.Καπετανάκη(2017:2,15).

¹²⁶⁶Πρβ.Μιονί ό.π.43,Παπάζογλου(2009:81).

¹²⁶⁷Störmer et al.(1990:183) και Cavallo(1974:147-152).

¹²⁶⁸Για περιγραφή παρασκευής της γραφικής ύλης από τον Πλίνιο,βλ.Καπετανάκη(2017:2),Μανδηλαράς (2005:71-725),Turner(2007:20).Γενικότερα για αναφορές Πλινίου(23-79 μ.Χ) περί μελάνης,βλ.Eichholz DE, Jones W.H.S, Rackham H. (1938). *Pliny the Elder, Natural History*. Cambridge, MA:HUP.

¹²⁶⁹Ο Διοσκουρίδης (*Περί ύλης ιατρικής* 5.162,1)παρέχει δύο συνταγές παρασκευής μελάνης,Παπάζογλου(2009:81-82).

¹²⁷⁰Για όργανα και σύνεργα γραφής,βλ.Παπάζογλου(2009:80-85),Καπετανάκη(2017:15),Turner (2007:18).

¹²⁷¹Μιονί ό.π.43.Στην κλασική εποχή η μελάνη παρασκευαζόταν αυθημερόν,βλ.Καπετανάκη(2017:15), Turner(2007:18),Παπάζογλου(2009:81).

¹²⁷²Wagner(2007:101-108),Winckelmann(2011:130).Ανιχνευθεί ήδη η χρήση μετάλλου σε αρχαίο αιγυπτιακό πάπυρο αν και ουδέποτε υπήρξε σχετική αναφορά στην ιστορία της καλλιγραφίας.

¹²⁷³Delile et al.(2014:6594-6599) και Sider(2005:29).

¹²⁷⁴Καπετανάκη(2017:15).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

6.1. ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η ανακάλυψη της παπύρινης βιβλιοθήκης εγείρει πληθώρα προβληματισμών¹²⁷⁵, τόσο ως προς το χρόνο κατασκευής της ρωμαϊκής έπαυλης, τον κατασκευαστή και τον ιδιοκτήτη της ή την ταυτότητα του δημιουργού της βιβλιοθήκης, όσο κι ως προς το ποιόν των χρηστών της, την έμφαση των χειρόγραφων παπύρων στα επικούρεια φιλοσοφικά συγγράμματα (και δη τα φιλοδήμεια) αλλά και το μικρό αριθμό των λατινικών κειμένων, σε μία περιοχή όπου σύχναζαν κολοσσιαίοι ποιητές (όπως ο Βιργίλιος, ο Οράτιος κ.ά.) και φιλοξενούνταν επανειλημμένως εύρωστα μέλη της ρωμαϊκής αριστοκρατίας. Ακόμη: είναι δυνατό να υπάρξει αρχαία βιβλιοθήκη, χωρίς να περιλαμβάνει αντίτυπα των ομηρικών επών και άλλων μεγάλων λογοτεχνικών (λυρικών και τραγικών) έργων της αρχαιότητας; Κι εν τέλει: έχει ανακαλυφθεί ολόκληρη η βιβλιοθήκη, ή υπάρχει δυνατότητα για περαιτέρω σύγχρονη ανασκαφική δραστηριότητα; Βέβαιες απαντήσεις στους προβληματισμούς αυτούς δεν υφίστανται προς το παρόν, παρά μόνο υποθέσεις με ποικίλους βαθμούς πιθανότητας, οι οποίες αναπτύσσονται βαθμηδόν ως εξής:

Ως προς το χρόνο κατασκευής της «έπαυλης των παπύρων», η κρατούσα επιστημονική άποψη¹²⁷⁶ ορίζει πως το κτιριακό αυτό συγκρότημα πιθανότατα χρονολογείται το 100π.Χ.-79 μ.Χ., ενώ πρόσφατη έρευνα και ανάλυση του πλούσιου διάκοσμου και των γλυπτικών συνόλων της βίλας, προσδιορίζει το χρονικό διάστημα στο τρίτο τρίμηνο του πρώτου προχριστιανικού αιώνα κι εφεξής¹²⁷⁷, με ενδεχόμενο να έχει οικοδομηθεί πολύ αργότερα από τον υποθετικό χρόνο ιδιοκτησίας του Πείσωνα, ίσως ακόμη και μετά το θάνατό του. Γιατί οι ιστορικοί της τέχνης και οι αρχαιολόγοι (που έχουν επανεξετάσει τη δόμηση της έπαυλης και το περιεχόμενό της), κατέληξαν¹²⁷⁸ αφενός ότι η οικοδομική της ανέγερση φαίνεται να συντελέστηκε ταυτόχρονα κι ενιαία (κι όχι σε στάδια όπως έχει

¹²⁷⁵Zarmakoupi(2010:90),Sider(2005:6),Καραμανώλης(2004:38-39),Fish et al.(2011:5),Πρβ.Harris(2007:237,239).

¹²⁷⁶Άποψη που καθορίζεται από τη χρονολογία διαφόρων προσθετικών παρεμβάσεων κι ανακαινίσεων που ήταν σε εξέλιξη ακόμη και κατά την ώρα της έκρηξης,βλ.Guidobaldi &Esposito(2010:35,37,41-42).

¹²⁷⁷Houston(2014:89).Κάποιοι μελετητές με βάση τη διακόσμηση των τοίχων,βλ.Haber et al.(2011:1447) τη χρονολογούν στο πρώτο μισό του 1^{ου}αι π.Χ., ενώ από τροποποιήσεις,βλ.Wallace-Hadrill(2012:163) μετατοπίζουν το έτος στα μισά του ίδιου αιώνα επίσης,βλ.Mustilli(1983:17).Άλλοι,βλ.Moorman (1988:181),ορίζουν το χρονικό διάστημα σε 50-40 π.Χ κι άλλοι το 60 π.Χ., ενώ σύμφωνα με ανασκαφές του 2007-2008, το έτος κατασκευής της ανέρχεται στο τρίτο τέταρτο του ίδιου πάντοτε έτους, βλ.Zarmakoupi(2010:91-92).

¹²⁷⁸Guidobaldi & Esposito(2010:21-62),Houston(2014:124) και De Simone(2010:11).

προταθεί) και αφετέρου ότι δεν έχει κατασκευαστεί έως το τρίτο τρίμηνο του 1^{ου} αι.π.Χ. ή κάπου 25-30 έτη μετά την υποθετική άφιξη του Φιλόδημου στην Καμπανία.

Ως προς τον κατασκευαστή της έπαυλης δεν υφίσταται ουδεμία απολύτως αναφορά, ενώ ως προς την ταυτότητα του ιδιοκτήτη της (εκατόν είκοσι έτη πριν την καταστροφή της), υποδεικνύεται ο *Lucius Calpurnius Piso Ceasoninus*, ύπατος του 58 π.Χ. (και προστάτης του Φιλόδημου κατά τον Κικέρωνα), ο οποίος (σύμφωνα με την έρευνα) φέρεται να έζησε και να εργάστηκε στην έπαυλη κάποιο χρονικό διάστημα κατά το 70-40 π.Χ.¹²⁷⁹. Ωστόσο η άποψη αυτή υποστηρίχτηκε από μελετητές που ενεπλάκησαν στο πρωταρχικό στάδιο της επιστημονικής έρευνας, χωρίς όμως να υφίσταται κάποιο στοιχείο μέχρι στιγμής στο αρχαιολογικό αρχείο που να υποδεικνύει τον Πείσωνα ως κατασκευαστή ή κάτοχο, ούτε καν φαίνεται μάλιστα να είχε ποτέ οποιαδήποτε ανάμειξη με την εν λόγω έπαυλη του ρωμαϊκού Ηρακλείου¹²⁸⁰. Είναι αξιοσημείωτο λοιπόν πως αυτή η αβάσιμη υπόθεση δεν έτυχε ποτέ ευρείας αποδοχής από την επιστημονική κοινότητα, ενώ μάλιστα υπήρξαν αρκετοί μελετητές που είχαν εξ αρχής αμφιβολίες¹²⁸¹. Ως εκ τούτου, εφόσον δεν υπάρχει μέχρι τούδε κανένα στοιχείο ενδείξεως της παρουσίας του ιδιοκτήτη στην βίλα του κόλπου της Νάπολης σε οποιοδήποτε σημείο της ζωής του¹²⁸², είναι λογικό οι υποθέσεις αυτές να θεωρούνται αίολες, καθώς τίποτε δεν αποδεικνύεται πέραν πάσης αμφιβολίας προς το παρόν¹²⁸³, πολύ περισσότερο δε όταν η ολοκληρωμένη δόμηση του πολυώροφης αυτής οικίας υποδεικνύει πως μπορεί να έχει κατασκευαστεί για κάποιον άλλον εκτός από τον Πείσωνα¹²⁸⁴.

Είναι σημαντικό όμως να τονισθεί πως στη θεωρία αυτή περί ιδιοκτησίας αντίκειται το γεγονός ότι ουδέποτε βρέθηκε οποιαδήποτε σύνδεση μεταξύ της οικογένειας του Πείσωνα (καθώς θα αναμενόταν οι γιοί του να είχαν αναλάβει την έπαυλη μετά τον θάνατο του πατέρα τους, περίπου το 43 π.Χ.) και της περιοχής της Καμπανίας εν γένει, πόσο μάλλον της πόλης του Ηρακλείου και ειδικότερα της διεύθυνσης του κτιριακού συγκροτήματος¹²⁸⁵. Επιπλέον στο διάκοσμο του οικοδομικού συμπλέγματος εντοπίστηκε πορτρέτο του *Cesonino* που ταιριάζει απολύτως με την προτομή του λεγόμενου ψευδο-

¹²⁷⁹Capasso(2010:93-114),Wallace-Hadrill(1994:185),Sider(2005:5-8),Easterling & Knox (2000:822-823).

¹²⁸⁰Houston(2014:124).

¹²⁸¹Delattre(2006:18-19),Capasso(2010:89-113),Porter(2007:99),Sider (2005:5-8),Costabile(1984:599).

¹²⁸²Porter(2007:99).

¹²⁸³Για ενδεχόμενο να ζούσε ο Πείσων τη δεκαετία του '30 π.Χ.,βλ.Frischer(1991:115-125).

¹²⁸⁴Houston(2014:89).

¹²⁸⁵Sider(2010:124).

Σενέκα¹²⁸⁶ (με βάση την περιγραφή που δόθηκε¹²⁸⁷), ενώ έχει εκφραστεί μία εκδοχή ο Πείσων να πήρε υπό την κατοχή του τα έργα της βιβλιοθήκης μετά θάνατον του Φιλόδημου. Αλλά ακόμη κι αν ο ποιητής δεν επικοινωνούσε με τον προστάτη του, θα μπορούσε κάλλιστα αυτά να περιήλθαν στους γιούς του Πείσωνα, οι οποίοι ως αποδέκτες δεν θα είχαν ουδεμία αντίρρηση στη λήψη μίας τέτοιας διακεκριμένης βιβλιοθήκης στην ευρύχωρη πατρική οικία τους. Ωστόσο εφόσον οι ίδιοι δεν ενδιαφέρονταν για τον *Επικουρισμό*, αναμένεται να μην είχαν επαυξήσει τη βιβλιοθήκη, όπως η παλαιογραφική έρευνα εμπράκτως κατέδειξε¹²⁸⁸. Γι' αυτούς όμως αυτή η εξειδικευμένη συλλογή θα απετέλεσε μόνο μέρος μίας μεγαλύτερης βιβλιοθήκης, στελεχωμένης με κείμενα ελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας¹²⁸⁹, στην οποία εύλογα θα συμπεριλαμβάνονταν συγγράμματα διακεκριμένων διανοουμένων σε πολυτελείς εκδόσεις, όπου ο γραφέας θα είχε προσδώσει ιδιαίτερη επιμέλεια¹²⁹⁰. Όπως και να 'χει, το θέμα της ιδιοκτησίας αν κι αποτελεί προφανέστατα ένα ζήτημα που προκαλεί έντονο ενδιαφέρον¹²⁹¹, μολοταύτα παραμένει ακόμη και τις μέρες μας σε εκκρεμότητα, όπως εκκρεμεί και το ιδιαίζον ζήτημα του σχηματισμού της βιβλιοθήκης. Γιατί έχει διατυπωθεί η πιθανότητα να συγκροτήθηκε αλλού ο πυρήνας της και να μεταφέρθηκε μεταγενέστερα στο ρωμαϊκό Ηράκλειο, όμως σε μία τέτοια περίπτωση το θέμα περιπλέκεται, καθώς τίθεται επιτακτικό το ερώτημα της προέλευσης των παπύρινων χειρογράφων της συλλογής¹²⁹².

Όσον αφορά δε την ταυτότητα του δημιουργού της (κατά πάσα πιθανότητα προσωπικής¹²⁹³) βιβλιοθήκης, όλα συγκλίνουν πως αυτή συστάθηκε από τον ίδιο τον Φιλόδημο, αν και η υπόθεση περί κατασκευής της έπαυλης στο τρίτο τρίμηνο του πρώτου αιώνα π.Χ., καθιστά απίθανη την ύπαρξη και δράση του εκεί¹²⁹⁴. Προς το παρόν όμως έχει γίνει αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα, η άποψη ότι ο Φιλόδημος υπήρξε αυτός ο οποίος συμπεριέλαβε στη συλλογή την συντριπτική πλειονότητα των επικούρειων κειμένων, διότι στο σημείο αυτό διατηρούνταν φημισμένο κέντρο

¹²⁸⁶Κωσταράς(2000:256),Long(1987:42,83,361).

¹²⁸⁷Comparetti & De Petra(1883:15-20),Dillon (2000:21-40) και Moesch(2008:70-79).

¹²⁸⁸Sider(2010:125).

¹²⁸⁹Sider ό.π.126.

¹²⁹⁰Kenyon(1951:121-134) και Sider ό.π.126.

¹²⁹¹Houston(2014:89).

¹²⁹²Μία υπόθεση που διατυπώθηκε είναι ότι ο Φιλόδημος έφερε από την Αθήνα αρκετά βιβλία, κυρίως έργα του Επίκουρου, που απετέλεσαν τη βάση της βιβλιοθήκης, βλ. Dorandi(1992:185), Καραμανώλης(2004:33).

¹²⁹³Sider(2005:6),ιδίου(2009:312) και Easterling & Knox (2000:822).

¹²⁹⁴Houston(2014:89).

επικούρειας φιλοσοφικής διδασκαλίας¹²⁹⁵. Επιπροσθέτως έχει σμιλευθεί η υπόθεση που προαναφέρθηκε, περί σύστασης της βιβλιοθήκης σε χώρο εκτός του ρωμαϊκού εδάφους, σύμφωνα με την οποία εικάζεται πως ο Φιλόδημος την απέκτησε και κατόπιν την μετέφερε (τουλάχιστον τον πυρήνα της συλλογής) κατά την άφιξή του στο χώρο της Καμπανίας, από άλλες ελληνορωμαϊκές πόλεις, ίσως από την Αθήνα¹²⁹⁶. Λαμβάνοντας υπόψιν πως η διάκριση ανάμεσα στον τόπο που γράφτηκε και στον τόπο που βρέθηκε ένας πάπυρος είναι εξαιρετικά σημαντική για την παπυρολογική κοινότητα¹²⁹⁷, διευκρινίζεται πως η επιστημονική μελέτη (με βάση την παλαιογραφική ανάλυση και χρονολόγηση των αποσπασμάτων) έθεσε ευθέως τρία σημαντικά στάδια (σε τρεις αντίστοιχες χρονικές περιόδους) στην εξέλιξη της συλλογής, που διατυπώνονται ως εξής:

***Πρώτο Στάδιο.** Τα πρώτα χειρόγραφα (αυτά που αντιγράφονται στον τρίτο, δεύτερο και στις αρχές του πρώτου αιώνα π.Χ.), σχηματίζουν ένα πυρήνα της συλλογής, όπου περιλαμβάνονται τα βασικά επικούρεια έργα, δηλαδή τα περισσότερα από τα χειρόγραφα του Επίκουρου και του Δημητρίου Λάκωνα, το «Φιλίστας» του Καρνεϊσκου, ένα φιλοσοφικό έργο του Πολύστρατου και τουλάχιστον ένα από τα έργα του Μητρόδωρου¹²⁹⁸. Πρόκειται για χειρόγραφα που (κατά τη θεωρία αυτή) δε θα είχαν αντιγραφεί στη Ρώμη ή στην Αίγυπτο, αλλά στην Ελλάδα και στην Ανατολική Μεσόγειο, τα οποία και εν τέλει συμπεριλήφθησαν στην συλλογή που μεταγενέστερα απέκτησε ο Φιλόδημος (ως δώρο ή κληροδότημα από έναν από τους δασκάλους του) και εν τη συνεχεία μετέφερε στον ρωμαϊκό χώρο¹²⁹⁹. Ο πυρήνας της πρωτογενούς αυτής συλλογής, εφόσον είχε συγκεντρώσει μία πλήρη σειρά του πολύτομου «Περί Φύσεως» του Επίκουρου σε τριάντα επτά τόμους (προστιθέμενων κάποιων αντιγράφων των περισσότερων έργων του Δημητρίου και άλλων σημαντικών Επικούρειων), θα πρέπει να αποτελούνταν από πολλές δεκάδες (ίσως εκατό ή διακόσιους) κυλίνδρους. Είναι επίσης δυνατόν ο Φιλόδημος να έφερε μαζί του και επιπρόσθετους πάπυρους που δεν ανήκαν στον επικούρειο κύκλο, των οποίων όμως κανένα ίχνος να μην έχει ταυτοποιηθεί ακόμη, εφόσον εκρεμεί η εκτύλιξη και ανάγνωση αρκετών χειρογράφων.

¹²⁹⁵Harris(2007:241).

¹²⁹⁶Καραμανώλης(2004:39),Gigante(1995:12).

¹²⁹⁷Turner(2007:77).

¹²⁹⁸Houston(2014:121).Θα μπορούσε να προστεθεί και ο *P.Herc.*1533 του Ζήωνα της Σιδώνας,βλ.Kleve & Del Mastro(2000:149-156).

¹²⁹⁹Cavallo(1984:5-12),Gigante(1995:18-19),Spinelli(1986:29-43),Tepedino Guerra(1992:119-122).

***Δεύτερο Στάδιο.** Σε αυτό το στάδιο η συλλογή αποτελείται από αντίγραφα των διαφόρων εργασιών που έγιναν κατά το χρονικό διάστημα της ζωής του Φιλόδημου¹³⁰⁰ στον πρώτο προχριστιανικό αιώνα. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική διατύπωση, θα πρέπει στον υπάρχοντα θεματικό πυρήνα της συλλογής, ο Φιλόδημος να προσέθεσε εκ των υστέρων ένα μεγάλο αριθμό από δικές του συνθέσεις των πρώτων και μεσαίων χρόνων του πρώτου αιώνα, που συνίστανται σε σαράντα ή περισσότερα έργα του (αρκετά από τα οποία ήταν σε περισσότερα του ενός βιβλία), καθώς και ορισμένους άλλους κυλίνδρους από αντίγραφα μιάς σειράς παπύρων που έχουν βρεθεί και μερικά άλλα χειρόγραφα συγγραφέων, εκτός της χρονολογικής περιόδου που έζησε ο φιλόσοφος¹³⁰¹. Ενδέχεται τα αντίγραφα των έργων του Φιλόδημου και ίσως μερικά από τους υπόλοιπους συγγραφείς, να παρήχθησαν από γραφείς που ήταν δούλοι μέσα στην έπαυλη, καθώς όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε μία τουλάχιστον περίπτωση (του φιλοδήμιου «Περί Ρητορικής») πολλά από τα χειρόγραφα γράφτηκαν για μία παρατεταμένη χρονική περίοδο από γραφείς με παρόμοιο γραφικό χαρακτήρα. Πρόκειται για ένδειξη που σαφώς παραπέμπει στην ύπαρξη μίας εντατικής προσπάθειας προκειμένου να παρέχονται πολύτομα έργα με ορισμένη επιμελημένη ομοιογένεια στην εμφάνιση¹³⁰², πράξη που θα μπορούσε εύκολα να επιτυγχάνεται με εκπαιδευμένους δούλους¹³⁰³.

***Τρίτο Στάδιο.** Σε αυτή την τάξη χειρογράφων τοποθετείται μία σειρά έργων των υπόλοιπων (εκτός Φιλόδημου) συγγραφέων, τα οποία πιθανότατα είχαν αντιγραφεί μετά το θάνατο του φιλόσοφου¹³⁰⁴. Αυτά περιλαμβάνουν μερικά από τα κείμενα του Επίκουρου, καθώς και αντίγραφα των έργων του Πολύστρατου, του Μητρόδωρου, του Κολώτη και του Δημήτριου Λάκωνα¹³⁰⁵, κατάλογο που μάλιστα δύναται να επαυξηθεί με περισσότερα λατινικά χειρόγραφα και επιπλέον τα αντίγραφα των έργων του Στωϊκού Χρύσιππου¹³⁰⁶. Αφορά μία δέσμη παπύρων που δημιουργήθηκε, γιατί οι μελετητές (βασισμένοι στο ότι κανένα χειρόγραφο της συλλογής δεν μπορεί σίγουρα να χρονολογηθεί μετά τις πρώτες δεκαετίες του πρώτου αιώνα μ.Χ.), συμπέραναν ότι από τη

¹³⁰⁰ Δηλαδή κατά πάσα πιθανότητα: 110-30π.Χ., βλ. Janko(2000:4-7).

¹³⁰¹ Αυτοί περιλαμβάνουν τους: *P.Herc.*1258, *P.Herc.*1006, *P.Herc.*459 και *P.Herc.*1533.

¹³⁰² Houston(2014:122).

¹³⁰³ Gigante(1995:29), Cavallo(1984:20-21). Πρβ. Houston(2014:122), Grafton & Williams(2006:50-51).

¹³⁰⁴ Για *P.Herc.*1232, *P.Herc.*310, *P.Herc.*164 και για *P.Herc.*1018, βλ. Cavalieri(2010:126).

¹³⁰⁵ Houston(2014:123).

¹³⁰⁶ Houston(2013:193-195). Για *P.Herc.*1380, βλ. Delattre(2006:74). Για *P.Herc.*307, βλ. Obbink(1996:76) και *P.Herc.*1020. Ο δε *P.Herc.*566 αφορά το άγνωστο έργο του Επίκουρου «Εχέλαος».

στιγμή της έκρηξης του Βεζούβιου το 79 μ.Χ., το ενδιαφέρον για την επικούρεια φιλοσοφία θα είχε εστιάσει στην Καμπανία, ακολούθως το φιλοδήμιο έργο θα είχε μοιραία ξεχαστεί, ενώ μετά τον θάνατο του φιλόσοφου η συλλογή θα έπεσε σε αχρησία¹³⁰⁷. Άλλοι μελετητές είχαν εκλάβει την απουσία των χειρογράφων του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα, απλώς ως ένδειξη ότι η έπαυλη είχε αλλάξει κάτοχο, με τον νέο ιδιοκτήτη(-ες) να επιδεικνύει έλασσον ενδιαφέρον για την επικούρεια φιλοσοφία¹³⁰⁸.

Λαμβάνοντας υπόψιν μόνο τη συλλογή των παπύρινων κυλίνδρων, η διατύπωση των τριών μεγάλων χρονικών περιόδων είναι λογική και αναμενόμενη, καθώς φαίνεται να έχει συμπεριλάβει μία πρώτη ομάδα των παλαιότερων χειρόγραφων, μία δεύτερη και ουσιαστικά μεγαλύτερη ομάδα όλων όσων έχουν χρονολογηθεί σε ένα χρονικό διάστημα περίπου πενήντα ετών και μία τρίτη ομάδα, που δείχνει τη συνεχή μείωση του ενδιαφέροντος για τη συλλογή¹³⁰⁹. Ενώ όμως αυτή η διάταξη είναι λογική, δεν είναι καθόλου λογική μία σειρά από προβληματισμούς που παραμένουν. Γιατί οι ημερομηνίες που βασίζονται σε παλαιογραφικά στοιχεία, είναι κατ' ανάγκη κατά προσέγγιση και υπόκεινται σε αλλαγές, καθόσο οι παπυρολόγοι συνεχίζουν να μελετούν τους κυλίνδρους¹³¹⁰. Ακόμη όμως κι αν δύναται να προσδιοριστεί η ημερομηνία κατά την οποία είχε αντιγραφεί ένα χειρόγραφο, δεν είναι απαραίτητα η ίδια ημερομηνία κατά την οποία το χειρόγραφο εισχώρησε στη συλλογή, επειδή κάθε δεδομένος κύλινδρος ή δέσμη κυλίνδρων μπορεί να έχει προστεθεί ανά πάσα στιγμή μετά τη δημιουργία του αντίγραφου¹³¹¹. Επίσης δεν υπάρχει τρόπος απογραφής και κίνησης των κυλίνδρων, που να καθιστά σαφές πόσοι από αυτούς απομακρύνθηκαν από τη συλλογή στο πέρασμα του χρόνου, μια και κάθε κείμενο ενδέχεται να έχει υποστεί ανήκεστο βλάβη και να έχει απορριφθεί, ή ορισμένα να έχουν δοθεί ως δώρα, να τα δάνεισαν και να μην τα επέστρεψαν ή και να πουλήθηκαν¹³¹². Ένα από τα χειρόγραφα των έργων του Δημητρίου Λάκωνα που έχει αντιγραφεί γύρω στο τέλος του δεύτερου αιώνα π.Χ. (*P.Herc.1014*), ήταν πιθανότατα αφιερωμένο σε έναν Ρωμαίο, γεγονός που υποδηλώνει μία άμεση σύνδεση μεταξύ των Ρωμαίων αναγνωστών και των κυλίνδρων (σε αυτή τη συλλογή

¹³⁰⁷Houston(2013:188-189),ιδίου(2009:260-261).

¹³⁰⁸Capasso(1991:198).

¹³⁰⁹Houston(2009:259-261).

¹³¹⁰Houston(2014:124).

¹³¹¹Houston(2013:192-193).

¹³¹²Sider(1997:14).

τουλάχιστον) μία γενιά νωρίτερα από τα συγγράμματα του Φιλόδημου¹³¹³, γεγονός που αποδεικνύει τον αρχικό ισχυρισμό πως ένας αριθμός κυλίνδρων θα μπορούσε να αφιχθεί στη ρωμαϊκή χερσόνησο χωριστά και πολύ πριν την έλευση του επικούρειου φιλόσοφου.

Η ανωτέρω διατύπωση των τριών μεγάλων χρονικών περιόδων, σε κάποιο βαθμό βέβαια εξαρτάται από την παραδοχή ότι η έπαυλη ανήκε στον ύπατο Πείσωνα και ότι ο Φιλόδημος έζησε και εργάστηκε εκεί¹³¹⁴, μία υπόθεση όμως που καθίσταται αδύνατη η αποτίμηση της, ένεκεν της παντελούς έλλειψης στοιχείων. Επιπλέον αυτή η υπόθεση καταρρίπτεται και για τον επιπρόσθετο λόγο της μελέτης διαφόρων γραφικών χαρακτήρων, που καταδεικνύει πως πολλά κείμενα θα πρέπει να γράφτηκαν στην έπαυλη της Καμπανίας (όπου ατεκμηρίωτα¹³¹⁵ φιλοξενούνταν ο Φιλόδημος), χωρίς όμως να είναι καθόλου απίθανο κάποια χειρόγραφα της βιβλιοθήκης να προέρχονται και από άλλες πόλεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου¹³¹⁶. Γιατί σύμφωνα με την επιστημονική έρευνα οι περισσότεροι κύλινδροι που εμπεριέχουν κείμενα των υπόλοιπων συγγραφέων (εκτός του Φιλόδημου), παρήχθησαν κυρίως το 2^ο αι.π.Χ. από τουλάχιστον δεκαέξι χέρια γραφέων, για τα οποία δεν υφίστανται κανένας παραλληλισμός¹³¹⁷, ενώ φαίνεται πως πολλοί από αυτούς είχαν συγκεντρωθεί περίπου το 100 π.Χ., προκειμένου να σχηματίσουν την πρωτογενή συλλογή με θεματικό πυρήνα, που κόμισε ο Φιλόδημος¹³¹⁸. Κι επειδή κανένα από τα πονήματά του δεν είναι αυτόγραφο, συμπεραίνεται ότι κάθε κύλινδρος γράφονταν, αντιγράφονταν και διορθώνονταν δια χειρός επαγγελματία γραφέα¹³¹⁹.

Πέραν όλων αυτών είναι αξιοσημείωτο πως στη σειρά των ανευρεθέντων κειμένων, ούτε ένα δεν αναφέρεται σε φιλοδήμειο έργο. Ειδικότερα από τις είκοσι γνωστές πραγματείες της συλλογής των υπόλοιπων συγγραφέων εκτός του Φιλόδημου και του Επίκουρου, ο Φιλόδημος παραθέτει μόνο δύο από αυτές («Περί Πλούτου» του Μητρόδωρου και «Περί μαντικής» του Χρύσιππου¹³²⁰) παρότι ενδεχομένως θα μπορούσε ο ίδιος να αναφέρεται σε προγενέστερους συγγραφείς απλά δια μνήμης¹³²¹. Με άλλα

¹³¹³Romeo(1988:66-67).

¹³¹⁴Easterling & Knox (2000:822),Houston(2014:124).

¹³¹⁵Blanck(2008:216-217).

¹³¹⁶Καραμανώλης(2004:39).

¹³¹⁷Cavallo(1983:29-30).

¹³¹⁸Cavallo ό.π.58-60.Πρβ.Gigante(1995:18-19),Dorandi(1995a:168-169,172).

¹³¹⁹Cavallo ό.π.26-57.

¹³²⁰Houston(2014:104).

¹³²¹Delattre(1997:115),Sedley(1989:104).

λόγια, ο Φιλόδημος δεν αναφέρει δεκαεπτά από τα γνωστά¹³²² κείμενα των υπόλοιπων συγγραφέων. Εάν ευσταθεί η υπόθεση πως αυτή η συλλογή υπήρξε ως ένα σημείο η βιβλιοθήκη όπου εργαζόταν, τότε η παράλειψη αυτή θα εξηγηθούνταν ποικιλοτρόπως. Πρώτα βέβαια, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι οι πάπυροι του Φιλόδημου παραμένουν ακόμη στα σκοτεινά βάθη της βιβλιοθήκης και πως είναι θέμα χρόνου να ανασυρθούν. Ίσως ακόμη όσοι κύλινδροι αναφέρονται στον ίδιο, ενδέχεται είτε να δόθηκαν μακριά, είτε να πουλήθηκαν μετά το θάνατό του, είτε να δανείστηκαν σε φίλους (ή σε άλλες συλλογές¹³²³), είτε να μεταφέρθηκαν ατάκτως κατά την εσπευσμένη εγκατάλειψη της έπαυλης το 79 μ.Χ. Άλλωστε, όπως έχει ήδη τονιστεί, δεν έχει ακόμη διαλευκανθεί εάν η συλλογή συστάθηκε στην έπαυλη όπου στεγαζόταν (ούτε καν αν υπήρχε κατά τον πρώτο αιώνα π.Χ.), ή αν μεταφέρθηκε από αλλού, για παράδειγμα από τη Ρώμη¹³²⁴.

Ως συνήθως υπάρχουν πολλές αβεβαιότητες, αλλά ένα συμπέρασμα που έχει προκύψει είναι το εξής: η συλλογή αυτή με τη συγκεκριμένη μορφή που ανευρέθηκε, δε φαίνεται να έχει διαμορφωθεί από τον Φιλόδημο, αλλά από κάποιον μεταγενέστερο συλλέκτη¹³²⁵. Ίσως ένας εύρωστος Ρωμαίος αγόρασε από κάπου μία ελληνική συλλογή και την έφερε στον ιταλικό χώρο, κατά τον τρόπο που και ο Κικέρων είχε αγοράσει, ή ήλπιζε να αγοράσει (Cic. *Att.*1.7, 1.10.4, 1.11.3) μία ελληνική βιβλιοθήκη με τη βοήθεια του Αττικού¹³²⁶. Ίσως ακόμη ο Φιλόδημος να μην έφερε τους κυλίνδρους, αλλά να τους μετέφερε ο πρώτος Ρωμαίος αγοραστής της συλλογής αυτής, ο οποίος κάλλιστα θα μπορούσε να προσκαλέσει τον Φιλόδημο να την οργανώσει¹³²⁷ και ως εκ τούτου να προσληφθεί μεταγενέστερα από την μεταφορά τους, όπως συνέβη και με άλλους Έλληνες που κλήθηκαν σε όσες βιβλιοθήκες κομίστηκαν από την ανατολή (λ.χ. ο Λούκουλλος ή ο Σύλλας) για να προσελκύσουν Έλληνες μελετητές, σύμφωνα με αναφορές του Πλουτάρχου¹³²⁸. Ίσως κάποιος πλούσιος Ρωμαίος αγόρασε στην Ελλάδα μία συλλογή κυλίνδρων που περιείχε μία σειρά από επικούρεια κείμενα, την έφερε μαζί του¹³²⁹ και την εναπόθεσε στην οικία του στη Ρώμη ή στο εξοχικό του, καθώς μία τέτοια

¹³²²Για πηγές, βλ. Long (1987:43-45).

¹³²³Houston (2014:105).

¹³²⁴Για αμφιβολίες για την ανασυγκρότηση της συλλογής, βλ. Porter (2007:99-101). Πρβ. Costabil (1984:599-600).

¹³²⁵Houston ό.π.105.

¹³²⁶Ο οποίος θεωρείται Επικούρειος, βλ. Long (1987:41).

¹³²⁷Σαν τον Κικέρων (Cic., *Att.*, 4.4a.1-2, 4.8) που ζήτησε από δούλο να οργανώσει τη βιβλιοθήκη, βλ. Houston (2013:189).

¹³²⁸Plut. *Luc.* 42.1-2.

¹³²⁹Houston (2014:125).

συλλογή θεωρούσε πως θα προσέλκυε Έλληνες και Ρωμαίους διανοούμενους και ο Φιλόδημος θα μπορούσε βέβαια να υπήρξε ένας από αυτούς. Ή ίσως ένας Ρωμαίος της πρώιμης Αυτοκρατορίας να άρχισε να ενδιαφέρεται για τον *Επικουρισμό* κι αγόρασε τα έργα του φιλόσοφου στο σύνολό τους από τον κληρονόμο(-ους) του Φιλόδημου, προσέθεσε κι άλλους κυλίνδρους (που θα μπορούσαν άνετα να βρεθούν ή να αντιγραφούν) και τελικά τους στέγασε στο κτιριακό συγκρότημα του κόλπου της Νάπολης¹³³⁰. Σημειώνεται όμως ότι η συλλογή είναι ιδιαίτερος περιορισμένη ως προς το περιεχόμενο της, για να αποτελέσει τη βιβλιοθήκη ενός σπουδαίου Ρωμαίου (όπως ο πλουτοκράτης Λούκουλλος¹³³¹ ή ο εύρωστος πάτρονας του Φιλόδημου Πείσωνας), καθώς εκλείπουν τα γραπτά των μεγάλων ποιητών, ρητόρων, νομικών και ιστορικών που υπήρξαν απαραίτητο ανάγνωσμα για τέτοιους μορφωμένους ανθρώπους¹³³².

Είναι χρήσιμο τέλος να υπενθυμιστεί το γεγονός ότι πολλοί από τους κυλίνδρους είχαν αντιγραφεί από πολλούς διαφορετικούς γραφείς, σε συνδυασμό με το ότι σχεδόν τα μισά από τα σωζόμενα χειρόγραφα εμπεριέχουν στιχομετρία, καταδεικνύει ότι ένα σημαντικό ποσοστό της συλλογής παρήχθη για εμπορικούς σκοπούς (και όχι από δούλους) μέσα στην έπαυλη¹³³³. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα παπύρινα αυτά αντίγραφα ήταν εμπορικής παραγωγής, αν και αυτό δεν χρειάζεται απαραίτητα να σημαίνει ότι οι βιβλιοπώλες παρήγαγαν αντίγραφα των έργων που βρίσκονται στην έπαυλη με σκοπό την κερδοσκοπία, αλλά είναι περισσότερο πιθανό να ανατέθηκε στους επαγγελματίες γραφείς η παραγωγή χρήσιμων αντιγράφων. Η απουσία δε ενός δεύτερου χεριού ως διορθωτή στα περισσότερα από τα χειρόγραφα του πρώτου προχριστιανικού αιώνα (τα οποία τείνουν να εμπεριέχουν πληθώρα μικρών λαθών) ενδέχεται να καταδεικνύει ότι το άτομο που ανέλαβε την ανάθεση του έργου δεν ανησυχούσε για την ακρίβεια των αντιγράφων και πως απλά επιδίωκε τη δημιουργία ενός ευανάγνωστου κειμένου¹³³⁴. Συνεπώς δεν είναι καθόλου απίθανο όσα αντίγραφα των φιλοδήμειων έργων ανασκάφηκαν στο Ηράκλειο, να ανατέθηκαν και να δημιουργήθηκαν στη Ρώμη¹³³⁵ και

¹³³⁰Houston(2014:125).

¹³³¹Για συλλογή Λούκουλλου,βλ.Κικέρωνα:Cic.Fin.3.7.

¹³³²Janko(2002:39).

¹³³³Houston ό.π.127.

¹³³⁴Houston(2014:128).

¹³³⁵Πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ το φως των πρόσφατων αρχαιολογικών εργασιών δείχνει ότι η βίλα δεν οικοδομήθηκε πριν από το τρίτο τρίμηνο του 1^{ου} αι.π.Χ.,πολλά χειρόγραφα φαίνεται να έχουν αντιγραφεί

να μεταφέρθηκαν μεταγενέστερα στην έπαυλη της Καμπανίας¹³³⁶. Θα πρέπει ακόμη να υπενθυμιστεί το γεγονός ότι στη συλλογή του *Herculaneum* περιλαμβάνονται και αντίγραφα των διαφόρων βιβλίων «Περί Φύσεως» του Επίκουρου¹³³⁷, τα οποία παρήχθησαν κατά τη διάρκεια πολλών γενεών και ότι ένα ή περισσότερα από τα συγκεκριμένα χειρόγραφα συνέβη να παράγεται σχεδόν σε κάθε περίοδο από το 250 π.Χ. έως τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.¹³³⁸, πράξη που παραπέμπει στον εξής διττό συλλογισμό: είτε ότι η συλλογή μεγάλωσε σταδιακά μέσω της δημιουργίας αντιγράφων, είτε ότι τα έργα αυτά προωθούνταν εκ των υστέρων στις αγορές μεταχειρισμένων βιβλίων¹³³⁹.

Ως προς το θέμα των χρηστών της βιβλιοθήκης, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συγγραμμάτων είναι επικούρεια, συντείνει εύλογα στο συμπέρασμα πως εκεί σύχναζαν κατεξοχήν Επικούρειοι¹³⁴⁰, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τη βιβλιοθήκη, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα, ίσως και μετά το θάνατο του Φιλόδημου¹³⁴¹. Ακόμη όμως και αν τη βιβλιοθήκη διαχειριζόταν μία επικούρεια κοινότητα, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι τα ενδιαφέροντά της ήταν αποκλειστικά φιλοσοφικά, γεγονός που καταδεικνύει και η ποιητική έφεση του Φιλοδήμου. Γιατί όπως αναφέρθηκε, το περιεχόμενο των λογοτεχνικών παπύρων δεν την καθιστά μία τυπικά αμιγή επικούρεια αρχαία βιβλιοθήκη¹³⁴². Επισημαίνεται όμως πως έχει ανευρεθεί μόνο ένας περιορισμένος αριθμός μη φιλοσοφικών κείμενων, τα οποία μπορεί να προέρχονται από τη σκευοθήκη (*armario*) στο *tablinum* ή να αποτελούν άλλα ατάκτως ερριμμένα ευρήματα¹³⁴³. Πάντως ενώ η εντυπωσιακή παρουσία επικούρειων έργων δεν μπορεί να είναι τυχαία, η εξίσου εντυπωσιακή απουσία λογοτεχνικών έργων μπορεί είτε να είναι τυχαία, είτε να οφείλεται σε συγκυρίες. Έχει μάλιστα εκφραστεί η υπόθεση ύπαρξης μίας ακόμη μεγαλύτερης

νωρίτερα. Συνεπώς ο τόπος ανάθεσης και αντιγραφής μπορεί να μην ήταν η έπαυλη, αλλά αλλού, ίσως και στη Ρώμη όπου θα ήταν δυνατό να βρεθεί μεγάλος αριθμός γραφείων, βλ. Del Mastro (2002:251-254).

¹³³⁶Houston ό.π. 125.

¹³³⁷Long(1987:42).

¹³³⁸Αρχές τρίτου αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*1413. Τρίτου ή δεύτερου αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*1149 + 993(2^ο βιβλίο), και *P.Herc.*1191 (25^ο βιβλίο). Δεύτερου αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*1148 (14^ο βιβλίο), *P.Herc.*1151 (15^ο βιβλίο), *P.Herc.*1420+1056(25^ο βιβλίο). Προς το τέλος του δεύτερου αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*154 και 1042 (11^ο βιβλίο). Δεύτερο η πρώτο αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*697 και 1634 (και τα δύο από το 25^ο βιβλίο). Τέλη πρώτου αιώνα π.Χ.: *P.Herc.*362 (21^ο βιβλίο). Τέλη πρώτου αιώνα π.Χ. έως αρχές πρώτου αιώνα μ.Χ.: *P.Herc.*1199, *P.Herc.*1398 τα οποία και τα δύο προφανώς αποτελούν μέρη του «Περί Φύσεως» του Επίκουρου.

¹³³⁹Houston(2014:125).

¹³⁴⁰Για την ταυτότητα των χρηστών μετά θάνατον του Φιλοδήμου, βλ. Harris(2007:242-243) και για το αν ασπάζονταν το επικούρειο ρεύμα, βλ. Houston(2009:256-257) και Harris ό.π.233.

¹³⁴¹Καραμανώλης(2004:39).

¹³⁴²Blanck(1992:158-160).

¹³⁴³Janko(2002:38).

βιβλιοθήκης (της οποίας η τωρινή αποτελεί απομεινάρι), συγκροτημένης από έργα που απομακρύνθηκαν¹³⁴⁴, πριν ή κατά την διάρκεια της ηφαιστειακής έκρηξης. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή οι χρήστες της βιβλιοθήκης διέσωσαν όσα έργα θεωρούσαν ως τα σημαντικότερα από τις επικούρειες πραγματείες, λ.χ. κείμενα ποιητών και φιλοσόφων αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Ο δε αριθμός των έργων λατινικής γραφής που πρόσφατα ανακαλύφθηκαν, ακολουθεί τη συνήθη αναλογία μεταξύ λατινικών κι ελληνικών συγγραμμάτων που ανασκάφηκαν, χωρίς να δια φωτίζει περαιτέρω την υπόθεση¹³⁴⁵.

Τέλος πολλοί επιστήμονες έχουν κατά καιρούς εκφράσει την πιθανότητα η έπαυλη να φιλοξενούσε και μία (επιπρόσθετη της ελληνικής) *bibliotheca latina*, η οποία σύμφωνα με τις αρχιτεκτονικές επιταγές της εποχής, ήταν χωρισμένη από τη *bibliotheca greca*. Θεωρητικά αυτά τα λογοτεχνικού περιεχομένου λατινικά χειρόγραφα, είτε είχαν αφαιρεθεί με επιτυχία από το οικοδομικό συγκρότημα, πριν καλυφθούν από την πυροκλαστική ροή, είτε παραμένουν ακόμη εκεί στους ερεβώδεις ερειπιώνες της βίλας προσμένοντας τις περαιτέρω ανασκαφές που θα τους ανασύρει οριστικά στο φως¹³⁴⁶. Σημειώνεται πως όλοι οι κύλινδροι βρέθηκαν πολύ κοντά στη βορειοανατολική γωνία της έπαυλης (όπου βρισκόταν το ανασκαφικό πάρκο του *Weber*), ενώ υπήρξε εξαιρετικά δυσχερής η πρόσβαση μέσω σήραγγας στο περιστύλιο, το οποίο υπολογίζεται να περικλείεται από εσωτερικούς τοίχους που θα είχαν πρόσοψη σε μία σειρά δωματίων, όπου ενδέχεται ένα (ή περισσότερα) από αυτά να περιέχει τη λατινική βιβλιοθήκη¹³⁴⁷. Αν ευσταθεί αυτή η υπόθεση, τότε πιθανόν να έχει ανακαλυφθεί μόνο το ελληνικό τμήμα της και να υπολείπεται όντως να ανακαλυφθεί και το λατινικό¹³⁴⁸. Η άποψη αυτή μάλιστα έχει υποστηριχτεί και από τον *Gigante* που στηρίζεται σε μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων που επιβεβαιώνουν την κοινή αυτή πρακτική διαχωρισμού ελληνικών και λατινικών βιβλίων σε ξεχωριστούς χώρους¹³⁴⁹, γεγονός που επεξηγεί και τον λόγο που όλα τα ελληνικά χειρόγραφα είναι πιο μαύρα από τα λατινικά (ενώ τα φιλοδήμια είναι τα πιο μαυρισμένα όλων), που με τη σειρά του οδηγεί απρόσκοπτα στο συμπέρασμα ότι

¹³⁴⁴Sider(2009:312,314).Πρβ.Ζαρκουρί ό.π. 91.

¹³⁴⁵Capasso(1991:200-203) και Καραμανώλης(2004:39-40).

¹³⁴⁶Για την ιστορία των πρώτων ανασκαφών και τα αρχαιολογικά ευρήματα,βλ. Capasso(1991:29-39), Sider(2005:10-23).Για ανασκαφική περίοδο στη δεκαετία του 1980,βλ. De Simone & Ruffo(2003:281) του 1990,βλ. De Simone & Ruffo(2002:325-344),ενώ του 2007-2008,βλ. Guidobaldi & Esposito(2010:21-62).

¹³⁴⁷Sider(2010:126).

¹³⁴⁸Sider(2009:312).Για πιθανή ύπαρξη ακόμη μίας βιβλιοθήκης,βλ. Blanck(2008:217).Πρβ. Παπάζογλου(2009:33).

¹³⁴⁹Δες κυρίως Πετρώνιο *Satyricon* 48 και Σουητώνιο *Augustus* 29.3,βλ. σχετικά Gigante(1998:5-6).

οι διαφορετικού χρώματος πάπυροι θα πρέπει να έχουν βρεθεί και σε διαφορετικά δωμάτια (τα οποία εκτέθηκαν σε διαφορετικού βαθμού ηφαιστειακή θερμότητα¹³⁵⁰, ενώ ενδέχεται τα φιλοδήμεια συγγράμματα να βρίσκονταν εγγύτερα στη θύρα της βιβλιοθήκης), αναπτερώνοντας έτσι τις ελπίδες ανεύρεσης και μίας δεύτερης συλλογής.

Δεν είναι η πρώτη φορά που τίθεται προβληματισμός για το ότι πιθανότατα έχει ανακαλυφθεί μόνο ένα μέρος της βιβλιοθήκης, καθώς έχει ανασκαφεί μόνο ένα μικρό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου της βίλας¹³⁵¹. Η σμίλευση της ιδέας αυτής προκύπτει τόσο από το γεγονός ύπαρξης άφθονων αντιγράφων, όσο και από την ενδελεχή εξέταση της κατανομής των παπύρων που ανακτήθηκαν. Γιατί ως προς το πρώτο δε φαίνεται καθόλου απίθανο ο Φιλόδημος και οι μαθητές του να χρησιμοποιούσαν στην επικοινωνία σχολή της έπαυλης όσα αντίγραφα είχαν εκτυπωθεί μόλις πρόσφατα, υπόθεση που δίνει νέα ώθηση στην ελπίδα ανεύρεσης ακόμη περισσότερων παπύρων, που όπως υπολογίζονται θα πρέπει να ανέρχονται σε εκατοντάδες (ή ίσως και χιλιάδες), εφόσον η ανασκαφή της «βίλας των παπύρων» (που σταμάτησε το 1998), μπορεί να επανεκκινηθεί. Επιπλέον ως προς την κατανομή των παπύρων, γίνεται αντιληπτό ότι εφόσον οι χειρόγραφοι κύλινδροι εντοπίστηκαν σε πέντε διαφορετικά σημεία μέσα στην έπαυλη σε διάφορες τοποθεσίες, ενώ η μεταβλητότητα τους ως προς την ομαδοποίηση (καθώς πολλοί παπύροι βρέθηκαν σε κιβώτια, σε τουλάχιστον τρεις θήκες μεταφοράς αλλά και ριγμένοι είτε διάσπαρτοι τριγύρω, είτε σε σωρούς στο έδαφος κατά μήκος των δύο περιστυλίων¹³⁵²), δείχνει ότι επιτελέστηκε μία προσπάθεια διάσωσής τους, με τη μετακίνησή τους να συντελείται μέσα από τις πολυεπίπεδες αίθουσες διαμέσω μίας οδού διαφυγής που οδηγούσε στην παραλία. Έτσι είναι σαφές ότι η ελπίδα εντοπισμού περισσότερων διάσπαρτων κυλίνδρων είναι εξαιρετικά πιθανή, καθώς η φαντασία υποδεικνύει την παρουσία και άλλων παπύρων προς αυτήν την κατεύθυνση. Την προσδοκία δε ανεύρεσης τους και σε άλλα σημεία του οικοδομικού συμπλέγματος¹³⁵³, υποβοηθά το γεγονός ότι ανασκάφηκαν σε ιδιαίτερα απομεμακρυσμένες από τις αρχικές τους θέσεις, είτε μέσα στα πλαίσια προετοιμασίας για μία νέα χρήση της βίλας, είτε λόγω «κοινωνικοοικονομικών συνεπειών της έκρηξης».

¹³⁵⁰Janko(2002:38-39).

¹³⁵¹Houston(2014:88).

¹³⁵²De Franciscis(1984:630).

¹³⁵³Janko(2002:41),Houston(2014:90),De Franciscis(1984:629).

Πρόδηλο είναι να συνάγεται το συμπέρασμα πως η κύρια συλλογή των παπύρων που βρέθηκε τον 18^ο αιώνα να σταχυολογήθηκε σε αυτή την οικία της Καμπανίας για προσωπική χρήση του Φιλόδημου. Ένας ευκατάστατος Ρωμαίος σαν τον Πείσωνα είναι βέβαιο πως θα διέθετε μία κατά πολύ μεγαλύτερη και πιο εμπλουτισμένη συλλογή από αυτή¹³⁵⁴, δεδομένου ότι η αγάπη για τη λογοτεχνία στο *Herculaneum* αποδεικνύεται περίτρανα από μία πλειάδα πορτρέτων ανδρών και γυναικών σε στάση ανάγνωσης και γραφής στις τοιχογραφίες. Πολλές μικρές προτομές και τιμαλφή ωστόσο κατά την ηφαιστειακή έκρηξη έμειναν πίσω, ενώ επελέγησαν να διασωθούν οι παπύρινοι κύλινδροι. Ήταν άραγε οι κληρονόμοι του Πείσωνα (αν πράγματι υπήρξε αυτός ο κάτοχος του τίτλου της ιδιοκτησίας της σε αυτή την προχωρημένη χρονολογία) που εξακολουθώντας να έχουν στην κατοχή τους τόσα πολλά λογοτεχνικά βιβλία επέλεξαν να τα απομακρύνουν για ασφάλεια; Όπως και να 'χει είναι απίθανο οι κληρονόμοι της έπαυλης ή οι μετέπειτα αγοραστές του ακινήτου, να μην υπήρξαν διατεθειμένοι να ανανεώσουν την εξειδικευμένη συλλογή στις εγκαταστάσεις των βιβλιοστασίων.

Τούτου δοθέντος, προκύπτει αβίαστα η υπόθεση ότι υπάρχουν πολλά περισσότερα χειρόγραφα ρολά απανθρακωμένων παπύρων που αναμένουν να ανακαλυφθούν εκ νέου¹³⁵⁵. Είναι γνωστό άλλωστε ότι κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, υπήρχαν κάτοχοι συλλογών με περίπου τριάντα χιλιάδες (όπως ο Επαφρόδιτος) ή και εξήντα δύο χιλιάδες (όπως ο *Serenus Sammonicus*) παπύρους¹³⁵⁶. Η συλλογή του Ηρακλείου δεν ανήκει βέβαια σε αυτή την κλίμακα, αλλά η αντίστοιχη του Πείσωνα θα διέθετε αυτή τη δυνατότητα. Έτσι είναι επόμενο να διαχέεται η προσδοκία ότι υφίσταται ακόμη μία ανεξερεύνητη βιβλιοθήκη της ελληνορωμαϊκής λογοτεχνίας στα ανήλιαγα βάθη των ερειπίων της έπαυλης, η οποία θα είναι πλήρως εναρμονισμένη με την αρχιτεκτονική δόμηση και πολιτιστική διάκριση της «βίλας των παπύρων»¹³⁵⁷. Αυτό που αποτελεί άμεση προτεραιότητα προς το παρόν είναι η επισήμανση ότι στη συλλογή που υφίστατο το 79μ.Χ. όπως έχει επανειλημμένως επισημανθεί υπολογίζεται να συγκαταλέγονται επιπρόσθετοι κύλινδροι που εξακολουθούν να παραμένουν στις ανεξερεύνητους χώρους της έπαυλης. Οι πρόσφατες ανασκαφές της έχουν αποκαλύψει

¹³⁵⁴Janko(2002:40).

¹³⁵⁵Janko ό.π. 41.

¹³⁵⁶Blanck(1992:158).

¹³⁵⁷Janko(2002:41).

ότι κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα είχε εξερευνηθεί μόνο το ένα επίπεδό της κι εφόσον έχει καταστεί σαφές ότι υπήρχαν και άλλα παρόμοια επίπεδα (λ.χ. χώροι σε βεράντες που γέρνουν προς την αρχαία ακτή) εύλογο είναι οι ελπίδες πλέον να αναπτερόνται¹³⁵⁸.

Η *Villa dei Papiri* υπενθυμίζει πως τόσο οι ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο, όσο και η ιστορική έρευνα για το οικοδομικό συγκρότημα της δεν έχουν τελειώσει και ότι υπάρχουν ακόμη ερμηνευτικές εκρεμότητες. Εν αναμονή μίας περαιτέρω ανασκαφικής δραστηριότητας και για όσο χρονικό διάστημα ένα μεγάλο μέρος της έπαυλης παραμένει θαμμένο¹³⁵⁹, τίποτε δεν θεωρείται ουτοπικό¹³⁶⁰ και ουδείς γνωρίζει τί επιφυλάσσει η αρχαιολογική σκαπάνη. Είναι αλήθεια όμως πως το μέλλον των ανασκαφών προβλέπεται ακανθώδες¹³⁶¹, λόγω των πολλών δυσχεριών που ανακύπτουν, όπως ο αντίκτυπος που επιφέρουν οι ανασκαφικές εργασίες στη σύγχρονη πόλη του Ερκολάνο¹³⁶² και η ανάγκη ανέργερσης σύγχρονων υποδομών¹³⁶³ που απαιτούν σημαντικό οικονομικό κόστος¹³⁶⁴. Όμως εξίσου σημαίνουν κι επείγον είναι να προχωρήσει η ανασκαφική διαδικασία¹³⁶⁵, αλλά η περιοχή χρειάζεται επειγόντως προσεκτική συντήρηση και ενίσχυση των ευάλωτων ανασκαφικών υλικών. Ακόμη και αν η συσσώρευση υδάτων στον χώρο δεν βλάπτει τους συμπαγείς παπύρους, σίγουρα δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι ευεργετική για τις νοτογραφίες των τοίχων¹³⁶⁶. Ως εκ τούτου, αποτελεί επιτακτική ανάγκη η ταχεία επανέναρξη των ανασκαφών έως ότου ανασυρθούν εκ νέου χειρόγραφοι κύλινδροι¹³⁶⁷. Γιατί σε σύγκριση με τις αβέβαιες εξερευνήσεις του *Bourbon*, τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών, αλλά και το ψηφιακό εικονικό

¹³⁵⁸De Simone et al.(1998:7-60).

¹³⁵⁹Owen(2007:15)και De Simone(2010:1-8).

¹³⁶⁰Αν και πρόκειται μάλλον για ρομαντική προσδοκία, μια και οι πάπυροι (ελληνικοί και λατινικοί) έχουν βρεθεί σε διαφορετικά σημεία μέσα στη βίλα χωρίς να προδίδουν μία τέτοια διάκριση, αυτό όμως δε σημαίνει πως είναι ουτοπική η ελπίδα να βρεθούν περισσότεροι πάπυροι, βλ. Καραμανώλης(2004:40).

¹³⁶¹Για την ακρίβεια οι ανασκαφές πρόκειται να συνεχιστούν, γιατί προς το παρόν έχουν σταματήσει προκειμένου να εκπονηθεί μελέτη για τη συνέχισή τους. Ουσιαστικά όμως την ανασκαφή καθυστερούν και οι γραφειοκρατικές περιπλοκές που ταλανίζουν την ιταλική εφορεία αρχαιοτήτων (*Soprintendenza Archeologica*), βλ. Καραμανώλης(2004:40).

¹³⁶²Mollo et al.(2012: 518-519), De Simone & Ruffo(2002:325-344) και ιδίων(2003:279-311).

¹³⁶³Μετά την έκρηξη ο αρχαιολογικός χώρος βρέθηκε κάτω από το επίπεδο της θάλασσας με αποτέλεσμα να απαιτείται άντληση των υδάτων, βλ. Guidobaldi&Esposito(2010:21).

¹³⁶⁴Deiss(1985:73-74) και De Simone(2010:19).

¹³⁶⁵Harris(2002:25) και Turner(2007:67).

¹³⁶⁶Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του συγκροτήματος παραμένει ακόμη θαμμένο κάτω από 30 μέτρα στερεοποιημένης λάσπης, στην οποία είχε βυθιστεί η περιοχή κατά την έκρηξη του 79 μ.Χ., βλ. Zarmakouri (2010:182).

¹³⁶⁷Janko(2002:41).

μοντέλο της ρωμαϊκής έπαυλης¹³⁶⁸, δύνανται να διαβεβαιώσουν πως μία περαιτέρω ανασκαφική δραστηριότητα τη βίλας αποτελεί μία σύνθετη λειτουργία, που περιλαμβάνει μία σειρά από δαιδαλώδη προβλήματα, λ.χ. το αστικό περιβάλλον ή το πάχος των ιδιαίτερα σκληρών ηφαιστειακών υλικών που καλύπτουν την περιοχή.

Η ακραία πολυπλοκότητα της κατάστασης διαγείρει ανησυχίες και ζητήματα σχετικά με τη σκοπιμότητα της αρχαιολογικής έρευνας, που περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από λαθραίες ανασκαφικές έρευνες μη επιστημόνων, που κάποτε μέλλει να βρεθούν αντιμέτωποι με την παπυρολογική Νέμεση. Ωστόσο τμήμα της περιοχής έχει ήδη εκτεθεί για ανασκαφική δραστηριότητα (και μόνο οι πλαγιές στα όρια του μνημείου της έπαυλης καλύπτονται από σύγχρονα κτίρια), ενώ η πρόσβαση από τη θάλασσα είναι πλέον εφικτή. Ακόμη στον περιβάλλοντα χώρο του αρχαιολογικού πάρκου της έπαυλης είναι σε τροχιά εξέλιξης μερικά από τα αρχαιολογικά έργα και επιπλέον πραγματοποιούνται παρεμβάσεις σε σταθερή βάση¹³⁶⁹. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών αποτελεί επιτακτικό χρέος μία νέα ανασκαφή της έπαυλης στα βορειοδυτικά του Ηρακλείου που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως έρεισμα για μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού της ακτογραμμής της σύγχρονης πόλης, προσφέροντας στους κατοίκους και τους τουρίστες της την πραγματική αντίληψη του αρχαίου τοπίου, το οποίο συμπεριλαμβάνει στην πόλη του *Herculaneum* και το προάστιο της, όπου εκτείνεται η «βίλα των παπύρων»¹³⁷⁰.

Όμως ο ελληνικός πολιτισμός δεν παύει να μετέφερε διαμέσω αυτών των παπύρων την μακράωνη ιστορία του. Το πνεύμα που τον εμπύχωσε εξακολουθεί να ζει κι εύλογο είναι να αναμένεται πως κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών, η προσεκτική και επίπονη διαδικασία της εκσκαφής, η ψηφιοποίηση, η αποκρυπτογράφηση και η ανάγνωση των φιλοσοφικών και λογοτεχνικών παπύρινων θησαυρών κατά πάσα πιθανότητα θα συνεχιστεί με εντατικούς ρυθμούς, εφόσον παράλληλα κορυφώνονται οι κατάλληλες τεχνολογίες και η προσθήκη νέων επιστημονικών γνώσεων θα επιφορτίζει την έρευνα με νέα καθήκοντα¹³⁷¹. Μολονότι το έργο θα είναι μακρύ και επίμοχθο θα πρέπει να πραγματοποιηθεί αυτός ο αρχαιολογικός άθλος μιας πόλης, της οποίας το όνομα του ιδρυτή της Ηρακλή φημίζεται για τους δώδεκα άθλους του.

¹³⁶⁸Zarmakoupi(2010:192-193).

¹³⁶⁹De Simone(2010:19).

¹³⁷⁰De Simone ό.π.20.Εφόσον η περιοχή βορειοανατολικά της βίλας δε μπορεί να διερευνηθεί γιατί υφίσταται η σύγχρονη πόλη του Ερκολάνο, η έρευνα μπορεί να συνεχιστεί στο βορειοδυτικά όριο της έπαυλης.

¹³⁷¹Turner(2007:67).

6.2. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥΣ

Η σπουδαιότητα της ανεύρεσης των παπύρων¹³⁷² έγκειται στη διάσωση αγνώστων έργων ελληνικής και λατινικής γραφής σε μοναδικούς πάπυρους από περιοχές του αρχαίου κόσμου όπου το υγρό κλίμα δεν θα επέτρεπε να διασωθούν υπό κανονικές συνθήκες¹³⁷³. Η συστηματική έρευνα κι η δυσχερής ανάγνωσή τους, εγκαινίασε τον κλάδο της Παπυρολογίας, που τοποθέτησε αυτούς τους κυλίνδρους στο επίκεντρο της αρχαιολογίας, προσφέροντας πολύτιμες γνώσεις στην επιστημονική κοινότητα και νέες ερμηνείες μέσω της καλύτερης αποκατάστασης και ανασύνθεσης των αρχαίων κειμένων.

Οι πάπυροι του Ηρακλείου Καμπανίας έχουν επιφέρει κατά το παρελθόν μεγάλο αντίκτυπο στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, συνεχίζουν να κεντρίζουν το ενδιαφέρον των μελετητών, ενώ η έρευνα σχετικά με τον κλάδο της αισθητικής φιλοσοφίας βρίσκεται εν εξελίξει. Διότι η αναφορά στο συγγραφικό οίστρο μερών (*Μουσική και Ρητορική*) της φιλοδήμειας τριλογίας δεν υπήρξε τυχαία, καθώς αυτές οι τέχνες αποσκοπούσαν (μέσω της σωστής πρόσληψης, κατανόησης κι ενασχόλησης με αυτές) στην επίτευξη της αληθινής *ευδαιμονίας* διαμέσω της *αταραξίας*, στόχος που συνάδει με τις διδαχές του *Κήπου* και ειδικότερα του αρχηγέτη και ιδρυτή του Επικούρου.

Η ανεύρεση των απανθρακωμένων παπύρων συνέβαλε στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη φιλοσοφία και την ποίηση, προσδίδοντας νέες διαστάσεις στη μελέτη τους¹³⁷⁴ και νέα ώθηση στην έρευνα γύρω από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, ανοίγοντας καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία της δυτικής σκέψης. Παράλληλα κατέστησε γνωστή την ποικιλομορφία της αισθητικής της ελληνιστικής περιόδου και προσέφερε το έναυσμα για έντονη πολιτιστική ενασχόληση με αυτή.

Το φιλοδήμειο δε έργο (που αποτελεί το μεγαλύτερο σώμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας που έχει μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα) εμπλούτισε τη γνώση για τον *Επικουρισμό* και τις απόψεις του Ζήνωνα του Σιδώνιου. Η δε συμβολή τους στην φιλοσοφία είναι αξιόλογη, εφόσον αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών, όπως η δεκάτομη «*Σύνταξις τῶν φιλοσόφων*»¹³⁷⁵ που αποτελεί ένα εύχρηστο εργαλείο για την

¹³⁷²Haslam(1994:98-105),Wojcik(1986:5),Camardo&Court (2013:3150) και Pace(2000:18).

¹³⁷³Μανδηλαράς(2011:195).Οι πάπυροι διατηρούνται μόνο σε ξηρά εδάφη,βλ.Mioni(1998:30),Παπάζογλου(2009:33).

¹³⁷⁴Longo(1993:23-44),Easterling & Knox (2000:820).Πρβ.Καραμανώλης(2004:10).

¹³⁷⁵Φιλόδημος, *Index Stoicorum* (P.Herc. 1018).Το έργο έχει εκδοθεί (με αρκετά λάθη) από τον T.Dorandi, «Storia dei Filosofi: La Stoa da Zenone a Panezio»,P.Herc.1018,Leiden,1994.

ιστορία της φιλοσοφίας. Γιατί ο Φιλόδημος εντάσσεται στην κατηγορία όσων θεωρούν ότι η εμπέδωση της φιλοσοφίας αποτελεί απόρροια της αφομοίωσης της ιστορίας. Υπήρξε ο μόνος Επικούρειος που (έμπλεος ιστορικής συνείδησης) ασχολήθηκε εμπειριστατωμένα με την ιστορία της φιλοσοφίας, συγγράφοντας για την ιστορία της *Ακαδημίας*, της *Στοάς* και του *Κήπου*, ενώ ενδέχεται να πραγματεύτηκε και την ιστορία της Πυθαγόρειας, της Ελεατικής αλλά και της Σωκρατικής σχολής¹³⁷⁶.

Η ανάδειξη της συγγραφικής του παραγωγής μέσα από τις στάχτες των σιωπηλών ερειπιώνων του Ηρακλείου, έδωσε νέες προεκτάσεις στην έρευνα της λατινικής ποίησης (του Λουκρητίου, Βιργιλίου, Ορατίου κ.ά. και στο πνευματικό τους υπόβαθρο¹³⁷⁷), όπου βασίζεται ολόκληρη η μεταγενέστερη λογοτεχνική παραγωγή της Δύσης. Σημειώνεται δε πως οι φιλοδήμειες πραγματείες για την ποίηση καλύπτουν το χρονολογικό χάσμα μεταξύ του έργου *Περί ποιητικής* του Αριστοτέλη και του *Περί ύψους* του Λογγίνου¹³⁷⁸.

Η αξία τους είναι αδύνατον να αποτιμηθεί περαιτέρω, καθώς πολλοί πάπυροι αναμένουν τον μελετητή τους¹³⁷⁹. Παρά την αποσπασματικότητά τους, δεν παύει να έχει ανασυρθεί αυτός ο ανεκτίμητης αξίας θησαυρός της ελληνορωμαϊκής γραμματείας (το σπουδαιότερο ευρωπαϊκό παπυρολογικό εύρημα και η σημαντικότερη μαρτυρία για τον ελληνικό, πεζό και φιλοσοφικό λόγο), που διαφωτίζει για τις φιλοσοφικές αντιλήψεις της ελληνοιστικής περιόδου σε καίρια ζητήματα της εποχής, λ.χ. για τη φύση των νοητικών λειτουργιών, τη σχέση τους με τα κοσμικά συμβάντα ή για την ύπαρξη του αυτεξούσιου.

Όμως η αποθησαύριση των κειμένων του *Herculaneum* ουδέποτε σταματά, καθώς στο εσωτερικό τους φιλοξενούν άγνωστα παραθέματα άλλων φιλοσόφων¹³⁸⁰, καταστρώντας τα σημαντικές ιστορικές και λογοτεχνικές πηγές. Κι έτσι από τους πάπυρους της ρωμαϊκής Καμπανίας του 1^{ου} αι. μ.Χ. κατανοείται η σημασία του αρχαίου κόσμου (εφόσον προσφέρουν άπειρες δυνατότητες έρευνας και κριτικής των κειμένων), καταξιώνουν τη μάθηση και την εμπειριστατωμένη μελέτη (με κεφαλαιώδη και αξιόλογα αποτελέσματα) και παραινούν στην ουσιώδη κι εποικοδομητική εσαεί εξέταση τους, καθώς η επιστημονική μελέτη των αρχαίων κειμένων επιδέχεται ανέανες βελτιώσεις.

¹³⁷⁶Gigante(1995:21),Lesky(1988:945),Dorandi(1992b:42).Για ενδεχόμενο να πραγματεύτηκε την ιστορία της Πυθαγόρειας, Ελεατικής και Σωκρατικής σχολής, (*P.Herc*307, 1508,*P.Herc.*1746),βλ.Crönert (1906:127-133) και Phillipson(1938:2464).Πρβ.Κωσταράς(2000:185-186,217).

¹³⁷⁷Δια της βαθειάς επίδρασης που άσκησε στους Ρωμαίους,βλ.Κωσταράς(2000:261).

¹³⁷⁸Clay(1995:4).

¹³⁷⁹Wojcik(1983:129-134) και Angeli & Rispoli(1996:67).

¹³⁸⁰Καραμανώλη(28-11-2004),ιδίου(2004:10),Lesky(1988:945),Vogliano(1928:58),Μανδηλαρά (2005:41).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Άξια μνείας είναι η φράση του *Theodor Mommsen* «αν ο δέκατος ένατος αιώνας υπήρξε ο αιώνας της Επιγραφικής, ο εικοστός θα είναι ο αιώνας της Παπυρολογίας»¹³⁸¹. Πράγματι ο εικοστός υπήρξε «ο αιώνας κατά τον οποίο η Παπυρολογία κατέκτησε εξέχουσα θέση στο ερευνητικό πεδίο των αρχαιογνωστικών επιστημών»¹³⁸².

Κι εκείνο που συμπεραίνεται από την ανωτέρω εργασία είναι πως αναμφίβολα η ρωμαϊκή οικία του Ηρακλείου προσέφερε τα δώρα της Παπυρολογίας, εφόσον η ιστορία αυτού του δυναμικού κλάδου της αρχαιογνωσίας άρχισε με τις συγκεκριμένες υπόγειες ανασκαφές¹³⁸³. Το *annus mirabilis* 1752 μ.Χ. επισημαίνεται ως το πρωϊμότερο χρονικό σημείο των απαρχών αυτής της επιστήμης, καθώς σηματοδοτεί την έναρξη των πρώτων προσπαθειών συντήρησης, αποκατάστασης κι αναγνώρισης των παπυρικών κειμένων.

Ενθαρρυντική είναι βεβαίως η ανάπτυξη εξελιγμένων επιστημονικών μεθόδων που προάγουν την εκτύλιξη, συντήρηση, αποκατάσταση και κυρίως την ανάγνωση των κυλίνδρων. Εξέλιξη καθοριστική στην εντατικοποίηση της παπυρολογικής έρευνας, που αναμένεται να προσφέρει νέο, ανεξάντλητο υλικό για μελέτη καθώς πλουτίζει συνεχώς τα αποθέματα της αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας¹³⁸⁴, τα οποία υπολογίζεται πως θα αυξηθούν καθώς οι ανασκαφές συνεχίζονται κι απομένουν για την ολοκλήρωσή τους ακόμη να ερευνηθούν το δύο τρίτα της έκτασης της έπαυλης.

Η εύρεση διασκορπισμένων παπύρων σε διαφορετικά κι όχι συγκεκριμένα σημεία, επανακαθορίζει τη διεύρυνση του ορίζοντα προσδοκιών σε περιοχές που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί και καθιστά πιθανή την ανεύρεση διάσπαρτων κυλίνδρων, πιθανότητα που βαθμηδόν επαυξάνεται, καθώς πρόκειται για ανασκαφή όπου η οργανική ύλη έχει διατηρηθεί τόσο καλά: πάπυροι, έπιπλα, δοκοί, πόρτες, ύφασμα, σχοινιά κ.ά.

Το φτερούγισμα πάντως της φαντασίας θεωρεί ρεαλιστική την ελπίδα ανεύρεσης κι άλλων παπύρινων χειρογράφων σ' αυτόν τον επιβλητικό τόπο προσκυνήματος που ανακαλεί στη ζωή τα πνεύματα του παρελθόντος, αν και το χρώμα που φέρνει ο άνεμος διεκδικεί άλλη μια φορά την παράλια οικία που οικοδομήθηκε εκεί αιώνες πριν.

¹³⁸¹ Van Minnen(1993:5-18).

¹³⁸² Παπαθωμάς(2009:20).Για ερευνητικό κλάδο Παπυρολογίας,βλ. Bataille(2003:67-102),Καπετανάκη(2017:1).

¹³⁸³ Μανδηλαράς(2011:195).

¹³⁸⁴ Υπολογίζεται πως ένας φιλολογικός πάπυρος εκδίδεται ανά δέκα ημέρες και πως οι εκδιδόμενοι πάπυροι είναι λιγότεροι από όσους ανευρίσκονται.Πρβ. Parsons(1994:123).

BIBΛIOΓΡΑΦΙΑ

- Ackerman, J.S.** (1986). "The villa as paradigm", *Perspecta* 22:111-131.
- Adamo Muscettola, S.** (1990). "Il ritratto di Lucio Calpurnio Pisone Pontefice da Ercolano", *Cr.Erc* 20:145-155.
- Algra, K., Barnes, J., Mansfeld, J., Schofield, M.** (1999). *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: CUP.
- Allen, W. Jr. & De Lacy, P.H.** (1939). "The patrons of Philodemus", *C.Ph.* 34:59-65.
- Allison, P.M.** (1997). "Roman households: an archaeological perspective", in H.M. Parkins (ed.), *Roman Urbanism: beyond the consumer city*. London: Routledge, p.113.
- Ancora, G.de.** (1803). *Prospetto storico-fisico degli scavi di Ercolano e di Pompei e dell'antico e presente stato del Vesuvio per guida de' forestieri*. Napoli: Stamperia Reale.
- Anderson, W.D.** (1955). "The Importance of Damonian Theory in Plato's Thought", *TAPHA*:86.
- _____. (1968). *Ethos and Education in Greek Music. The Evidence of Poetry and Philosophy*. Cambridge: HAU.
- _____. (1980). "Ethos", in S.Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. London: Macmillan.
- _____. (1997). *Music and Musicians in Ancient Greece*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Ανδρόνικος, Μ.** (1986). *Ο Πλάτων και η τέχνη. Οι Πλατωνικές απόψεις για το ωραίο και τις εικαστικές τέχνες*. Αθήνα: Εκδ. Νεφέλη.
- Angeli, A.** (1981). "I Frammenti di Idomeno di Lampaco", *Cr. Erc.* 11:41-101.
- _____. (1994). "Lo svolgimento dei papiri carbonizzati". *PLup.* 3:39-104.
- _____. (2001). "Nuove letture nel PHerc.225 (Philod., De mus.IV)", *PLup.*, 10:9-76.
- Angeli, A. & Colaizzo, M.** (1979). "I frammenti di Zenone Sidonio", *Cr.Erc.* 9:47-133.
- _____. (1988). "Filodemo: Agli amici di scuola, (PHerc.1005)". *La scuola di Epicuro* 7:49.
- Angeli, A. & Dorandi, T.** (1987). "Il pensiero matematico di Demetrio Lacone", *Cr.Erc.* 17: 89-103.

Angeli, A. & Rispoli, G.M. (1996). "La ricomposizione del quarto libro del trattato di Filodemo Sulla musica: analisi e prospettive metodologiche", *ZPE* 114:67.

Antoni, A. (2004). "Deux citations d'Euripide dans le PHerc.1384: vers une nouvelle identification de ce livre de Philod'eme?", *Cr.Erc.*34:29-38.

_____. (2007). "Nouvelles lectures dans le PHerc.1384", *Proceedings of the 24th International Congress of Papyrology, Helsinki, 1-7 August, 2004*, vol.2.:43-52.

Antoni, A. & Dorival, G. (2007). "Il.P.Herc.1384: una nuova ipotesi di attribuzione", *Cr.Erc.* 37:103-109.

Armstrong, D. (1995). "The Impossibility of Metathesis: Philodemus and Lucretius on Form and Content in Poetry", in D.Obbink (ed.), *Philodemus and Poetry: poetic theory and practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*. Oxford: OUP, pp.210-232.

Arno, V., Principe, C., Rosi, M., Santacroce, R., Sbrana, A. & Sheridan, M.F. (1987). "Eruptive history", in R.Santacroce (ed.), *Somma-Vesuvius*. CNR Quad Ric Sci 14, pp.53-103.

Arnold, D. (2010). "En Foóllant ÷ l'Aveugle: Discovering the Villa of the Papyri in the 18th century", in M.Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception and digital reconstruction*. Berlin: DeGruyter, pp. 139-154.

Arrighetti, G. (1960). "Epicuro. Opere, Introduzione, testo critico, traduzione e note di". *Classici della Filosofia IV*: 274, 289.

Arrighi, S., Principe, C. & Rosi, M. (2001). "Violent strombolian and subplinian eruptions at Vesuvius during post-1631 activity", *Bull.Volcanol.*63:126-150.

Asmis, E. (1990). "Philodemus Epicureanism", *ANRW II* 36.4:2369-2406.

_____. (1991). "Philodemus's Poetic Theory" and "On the Good King According to Homer", *ClAnt* 10:11.

_____. (1995). "Epicurean poetics", in D.Obbink (ed.), *Philodemus and Poetry: poetic theory and practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*. Oxford: OUP, pp.22-24.

_____. (1995b). "Philodemus on censorship, moral utility and formalism in poetry", in D.Obbink (ed.), *Philodemus and Poetry: poetic theory and practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*. Oxford: OUP, p.149.

Assante, M.G. (2008). "Per un riesame del PHerc1006 (Demetrio Lacone, *Alcune ricerche comuni sul modo di vita*)", *Cr.Erc.*38:109-160.

Auriello, G. (1998). "Sofocle nei papiri ercolanesi", *Cr.Erc.*28:151-161.

Αβραμίδης,Γ. (2000). ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ: Κείμενα Πηγές της Επικούρειας Φιλοσοφίας και Τέχνης του Ζην. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.

Bagnall,R.S. (2002).“Alexandria: Library of dreams”,*PAPhS* 146(4):348-62.

Balcone-Boissard,H.,Baker,D.R.,Villemant,B.&Boudon,G. (2009). “F and Cl diffusion in phonolitic melts: Influence of the Na/K ratio”, *Chem.Geol.*263:89-98.

Ballif,M. & Moran,M.G. (2005). *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, London:Greenwood Publishing Group.

Banham,R. (1977).“Lair of the looter”, *New Society* 40:238,761.

Barberi,F.,Macedonio,G.,Pareschi,M.T.& Santacroce,R. (1990).“Mapping the tephra fallout risk: an example from Vesuvius, Italy”, *Nature* 344:142-144.

Barker,A.(2001). “Diogenes of Babylon and Hellenistic musical theory”, in C. Auvray-Assayas and D. Delattre (eds.) *Cicéron at Philodème: la polémique en philosophie*. Paris: Editions Rue d’Ulm.

_____. (2005). *Psicomusicologia nella Grecia Antica*. Napoli:Guida.

_____. (2007) *The Science of Harmonics in Classical Greece*. Cambridge: CUP.

Barker,E.R. (1908). *Buried Herculaneum*. London:Adam & Charles Black.

Barnes, J. (1997). “Roman Aristotle”, in J. Barnes and M. Griffin (eds.), *Philosophia Togata II*. Oxford:Clarendon Press.

Barnes,R. (2010).“Cloistered bookworms in the chicken-coop of the Muses:the ancient library of Alexadria”, in R.Macleod (ed), *The library of Alexandria*. Oxford:OUP, p.63.

Basile,C. (1994). *I papiri carbonizzati di Ercolano.La temperatura dei materiali vulcanici e le tecniche di manifattura dei rotoli*. Siracusa: Associazione Istituto internazionale del papiro. internazionale del papiro.

_____. (1994b).“Le cause che hanno determinato i diversi stati di conservazione dei papiri ercolanesi”, *PLup.*3:1-26.

Bassi,D. (1909).“La sticometria nei papiri ercolanesi”, *RFIC* 37: 321-63,481-515.

_____. (1910).“Frammenti inediti di opere di Filodemo (Περί μουσικής-Περί θεών-Περί ρητορικής) in Papiri Ercolanesi», *RFIC* 38:321-356.

Bataille, A. (2003). *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β'2: *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών – Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες, γραπτές μαρτυρίες*, στη σειρά *Encyclopedie de la Pléiade*, 11, 1961. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Baxter, P. J. (1990). "Medical effects of volcanic eruptions", *Bull. Volcanol.* 52: 532-544.

Beck, F. A. G. (1964). *Greek Education 450-350 B.C.* London: Methuen & CO LTD.

Beer, B. (2009). "Lukrez in Herkulaneum? - Beitrag zu einer Edition von P. Herc. 395", *ZPE* 168: 71-82.

Belis, A. (2004). *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Παπαδήμας

Βελισσαροπούλου, Γ. (2011). «Πάπυροι και Παπυρολογία», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 6: 19-21

Bergmann, U., Manning, P. L. & Wogelius, R. A. (2012). "Chemical mapping of paleontological and archeological artifacts with synchrotron X-rays". *Annu. Rev. Anal. Chem.* 5: 361-389.

Bidez, J. & Drachmann, A. B. (1938). "Emploi des signes critiques disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations". *A.C. vols 7 (fasc. 2): 17-21.*

Blanck, H. (1992). *Das Buch in der Antike*. Munich: Beck Bloch.

_____. (2008). *Il libro nel mondo antico a cura e traduzione di Rosa Otranto*. Bari: Edizioni Dedalo.

Blank, D. (1994). "Diogenes of Babylon and the Kritikoi in Philodem", *Cr. Erc.* 24: 55-62.

_____. (1995). "Philodemus on the Technicity of Rhetoric", in D. Obbink (ed.), *Philodemus and Poetry: Poetic Theory and Practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*. Oxford: OUP, pp. 178-188.

_____. (2009). "Philosophia and technē: Epicureans on the arts", in J. Warren (ed.), *The Cambridge Companion to Epicureanism*. Cambridge: CUP, pp. 216-233.

Blank, D. & Longo Auricchio, F. (2000). "An Inventory of the Herculaneum Papyri from Piaggio's time", *Cr. Erc.* 30: 13, 1-48.

Bloch, H. (1940). "Calpurnius Piso Caesoninus in Samothrace and Herculaneum", *AJA* 44: 4, 485-493.

_____. (1965). "Review of: M. Tulli Ciceronis 'In L. Calpurnium Pisonem' oratio, edited with introduction and commentary by R. G. M. Nisbet (Oxford 1961)", *Gnomon* 37: 561-562

Bluth,G.J.S.,Schnetzler,C.C.,Kruger,A.J.&Walter,L.S. (1993).“The contribution of explosive volcanism to global atmospheric sulphur dioxide concentrations”,*Nature*366:327-329.

Bohnert,M.,Rost,T.,Faller-Marquardt,M.,Ropohl,D.& Pollak,S. (1997).“Fractures of the base of the skull in charred bodies-post-mortem heat injuries or signs of mechanical traumatisation?”, *Forensic Sci Int.* 87:55-62.

Bohnert,M.,Rost,T.& Pollak,S. (1998).“The *degree* of destruction of human bodies in relation *to* the duration of the fire”, *Forensic Sci. Int.* 95:11-21.

Booras,S.W.& Chabries,M.D. (2001).“The Herculaneum Scrolls”, *PICS 2001:Image Processing, Image Quality, Image Capture Systems Conference* vol.4:217.

Booras,S.W. & Seely,D.R. (1999).“The Herculaneum Scrolls”,*Cr.Erc.*19:95-100.

_____. (1999).“Multispectral Imaging of the Herculaneum Papyri”,*Cr.Erc.*29:92.

Borges,J.L.(1975). *On exactitude in science*, in transl. N.T. de Giovanni *A universal history of infamy*.London: Penguin Books.

Bowen,J.(1972). *A History of Western Education. Vol I: The Ancient World: Orient and Mediterranean 2000 B.C.-A.D. 1054*. London: Methuen & CO LTD.

Bradley,P. (2013). *Cities of Vesuvius: Pompeii and Herculaneum*. Port Melbourne:CUP.

Brancacci,A.(2003).“Damone nel Περί μουσικής di Filodemo(37 B 2 D.-K.)”, *Cr.Erc*33: 125-129.

Brennan,T. (1998). “The Old Stoic Theory of the Emotions”, in J. Sihvola and T. Engberg-Pedersen (eds.), *The Emotions in Hellenistic Philosophy*. Dordrecht: The New Synthese Historical Library, pp.21-70.

Brennan,B.& Lazer,E. (2004). *Pompeii and Herculaneum:Interpreting the Evidence*. Sydney:Ancient History Seminars.

Briffa,K.R., Jones,P.D., Schweingruber, F.H.& Osborn,T.J. (1998).“Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years”, *Nature* 393:450-454.

Brinkmann,B., Kleiber,M, Koops,E.& Püschel,K. (1979).“Vitale Reaktionen bei akutem Verbrühungstod”, *Z Rechtsmedizin* 83:1-16.

Brion,M. (1962). *Pompei ed Ercolano:Grandezza e morte*. Novara:De Agostini.

_____. (1973).“Herculaneum”, in J.Rosenberg (ed), *Pompeii and Herculaneum:The Glory and the Grief*. London: Paul Elek, p.191.

Brodie,N., Doole,J., Renfrew,C. (2001). *Trade in Illicit Antiquities: The Destruction of the World's Archaeological Heritage*. Cambridge:CUP.

Brodie,N., Kersel,M.M., Luke,C.& Tubb,K.W. (2006). *Archaeology, Cultural Heritage and the Antiquities Trade*. Gainesville:University Press of Florida.

Brown,M.S.& Seales,W.B. (2000).“Beyond 2d images:Effective 3d imaging for library materials”. *Proceedings of the 5th ACM Conference on Digital Libraries*, Jun2000:27-36.

_____. (2004).“Image Restoration of Arbitrarily Warped Documents.”*IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intell.*26:1295-1306.

Brun,E.Cotte,M.Wright,J.,Ruot,M.,Tack,P.,Vincze,L.,Ferrero,C.,Delattre,D&Mocela V.(2016).“Revealing metallic ink in Herculaneum papyri”,*PNAS* 113 : 3751-3754.

Burkert,W. (1972). *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*.Cambr./ Mass.:HUP.

Camardo,D. (2006).“Gli scavi ed i restauri di Amedeo Maiuri: Ercolano e l’esperienza di una città museo”,*Ocnus* 14:69-81.

Camardo,D.& Court,S. (2013).“Herculaneum”, in R.S.Bagnall,K.Brodersen,C.B. Champion,A.Erskine& S.R.Huebner (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History*. Oxford: Blackwell Publishing,pp.3150-3155.

Canevali,C.et al. (2011).“A multi-analytical approach for the characterization of powders from the Pompeii archaeological site”. *Anal.Bioanal.Chem.*401:1801-1814

Canouts,V.& McManamon,F.P. (2001).“Protecting the Past for the Future: Federal Archaeology in the United States”, in N.Brodie, J.Doole and C.Renfrew (eds), *Trade in Illicit Antiquities: the Destruction of the World’s Archaeological Heritage*.Cambridge:McDonald Institute for Archaeological Research,pp.97-108.

Cantilena,R.& Porzio,A. (2008). *Herculanense Museum: laboratorio sull’antico nella Reggia di Portici*. Naples: Electra

Capasso,M. (1982). *Trattato etico epicureo* (P.Herc.346). Naples:Giannini.

_____. (1983). *Storia fotografica dell’Officina dei Papiri Ercolanesi*. Napoli: Bibliopolis.

_____. (1988) *Carneisco, il secondo libro del Filista* (PHerc.1027). Naples: Bibliopolis

_____. (1989).“Primo Supplem. al Catalogo dei Papiri Ercolanesi”,*Cr. Erc*19:193-264.

_____. (1991). *Manuale di Papirologia Ercolanese*.Gatalina:Congredo.

_____. (1991b).“Problemi di conservazione, restauro e svolgimento di papiri carbonizzati”, *Rudiae* 3:25-29.

_____. (1993).“Manuale di papirologia ercolanese”, *AJPh*114:178.

_____. (1995).“Marco Ottavio e la villa dei papiri di Ercolano”, *Eikasmos* 6:183-189.

_____. (1997).“Per la storia della Papirologia Ercolanese III: il Piaggio a lavoro (da un documento e un disegno inediti)”,in *Raccolta di studi nel bicentenario della morte di Antonio Piaggio*, *Pap.Lup.*5:61-76.

_____. (2000).“I papiri ercolanesi opistografi”, *Atti del V convegno nazionale di Egittologia e papirologia Firenze, 10–12 Dicembre 1999*:5-25.

_____. (2001).“Tre titoli iniziali interni in papiri ercolanesi”,*Atti del XXII congresso internazionale di papirologia, Firenze, 23–29 Agosto 1998*:177-186.

_____. (2007).“I rotoli ercolanesi:da libri a carboni e da carboni a libri”, *Akten des 23th Internationalen Papyrologen-Kongresses. Wien, 22.–28. Juli 2001*:73-77.

_____. (2010).“Who lived in the Villa of the Papyri at Herculaneum-A Settled Question?”, in M.Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter,pp.89-113.

Capasso,L., Caramiello,S., D’anastasio,R., Di Domenicantonio,L., Di Fabrizio,A., Di Nardo,F., La Verghetta,M. (2000).“Paleobiologia della popolazione di Ercolano (79 d.C.)”, *Recenti Progress. Med.*91:288-296.

Capasso,M. & Dorandi,T. (1979).“PHerc.1696 e 1822”, *Cr.Erc.*9:37-45.

Cappelluzzo,M.G.(1976).“Per una nuova edizione di un libri della Retorica Filodemea (P.Herc.1004)”, *Cr.Erc* 6:69-76.

Carey,S. & Sigurdsson,H. (1987).“Temporal variations in column height and magma discharge rate during the 79 A.D.eruption of Vesuvius”,*Geol.Soc.Am.Bull.* 99:303-314.

Carey,S. & Sparks,R.S.J. (1986).“Quantitative models of the fallout and dispersal of tephra from volcanic eruption columns”, *Bull.Volcanol.* 48:109-125.

Carman,J. (2003).*Archaeology&Heritage,An Introduction*. London:Leicester Univ.Press

Caroli,M. (2007).*Il titolo iniziale nel rotolo librario greco-egizio*. Bari:Levante.

Casson,L. (2001).*Libraries in the Ancient World*. New Haven and London:Yale U.P.

Cavalieri, M.C. (2002). "La 'rassegna dei filosofi' di Filodemo: Scuola eleatica ed abderita (PHerc.327) e scuola pitagorica (PHerc.1508?)", in *Dal restauro dei materiali allo studio dei testi: Aspetti della ricerca papirologica*, *PLup*.11:17-53.

_____. (2010). "Per una nuova edizione dell'Index Stoicorum di Filodemo (P.Herc. 1018)", *Proceedings of the 25th International Congress of Papyrology*, pp.121-130.

Cavallo, G. (1974). "Reviewed work: Greek Manuscripts of the Ancient World by Eric G. Turner". *Gnomon* 46:147-152.

_____. (1983). "Libri scritte scribe a Ercolano", *Cr. Erc.*13:26-65.

_____. (1984). "I rotoli di Ercolano come prodotti scritti", *S & C.*8:5-30.

_____. (2002). "Libri scritte scribe a Ercolano", *Cr.Erc.*32:250.

_____. (2005). "La scrittura greca libraria tra i secoli I a.C.– I d.C. Materiali, tipologie, momenti", *Il calamo e il papiro. La scrittura greca dall'età ellenistica ai primi secoli di Bisanzio, Papyrologica Florentina* 36:107-122.

Chabries, D.M., Booras, S.W. & Bearman, G.H. (2003). "Imaging the past: recent applications of multispectral imaging technology to deciphering manuscripts". *Antiquity* 77: 359-372.

Chandler, C. (2006). *Philodemus On Rhetoric Books 1 and 2*. London: Routledge.

Chandru, J.S. & William K.W. (1987). "Preservation of Libraries and Archives", *American Scientist* 75:240-251.

Χουρμουζιάδης, Ν. (1999). *Παλατινή Ανθολογία, Ερωτικά επιγράμματα*. Αθήνα: Στιγμή.

Cinque, A. & Irollo, G. (2008). "La paleogeografia dell'antica Herculaneum e le fluttuazioni, di origine bradisismica, della sua linea di costa", *Nuove ricerche archeologiche nell'area Vesuviana (scavi 2003–2006)*: 425-438.

Cioffi, U. (1993). "Prodotti vulcanici anteriori al 79 nell'area archeologica di Ercolano, in L.Franchi dell'Orto (ed.) *Ercolano 1738–1988, 250 anni di ricerca archeologica*. Roma: L'Erma di Bretschneider Rome, pp.655-658.

Cioni, R. (2000). "Volatile content and degassing processes in the A.D 79 magma chamber at Vesuvius (Italy)", *Contrib.Mineral.Petrol.*140:40-54.

Cioni, R., Civetta, L., Marianelli, P., Metrich, N., Santacroce, R., & Sbrana, A. (1995). "Compositional layering and syn-eruptive mixing of a periodically refilled shallow magma chamber: The AD 79 Plinian eruption of Vesuvius", *J.Petrol.*36:739-776.

Cioni,R., Marianelli,P.& Sbrana,A. (1992).“Dynamics of the AD 79 eruption: stratigraphic, sedimentologic and geochemical data on the successions of the Somma-Vesuvius southern and eastern sectors”, *Acta Vulcanol.*2:109-124.

Cioni,R., Sulpizio,R. & Garruccio,N. (2003).“Variability of the eruption dynamics during a Subplinian event: the Greenish Pumice eruption of Somma-Vesuvius (Italy)”, *J. Volcanol.Geotherm.Res.*124:89-114.

Cipollaro,M., Di Bernardo,G, Galano,G, Galderisi,U, Guarino,F.M, Angelini,F., Cascino,A. (1998).“Ancient DNA in human bone remains from Pompeii archeological site”, *Biochem Biophys Res.Com.*247:901-904.

Clark,J.W.(1901). *The Care of Books.An Essay on the Development of Libraries and their Fittings from the earliest times to the end of the Eighteenth Century.* Cambridge:CUP.

Clarke,R.J. (1991).*The Houses of Roman Italy,100 B.C.-A.D.250:Ritual, Space, and Decoration.* Berkeley:UC Press.

Clausen,H.B.& Hammer,C.U. (1988).“The Laki and Tambora eruptions as revealed in Greenland ice cores from 11 locations”, *Ann.Glaciol.*10:16-22.

Clay,D. (1983). *Lucretius and Epicurus.* Ithaca: Cornell University Press.

_____. (1995).“Framing the margins of Philodemus and Poetry”, in D.Obbink (ed.), *Philodemus and Poetry: poetic theory and practice in Lucretius, Philodemus, and Horace.* Oxford:OUP,p.4.

Cloetens,P., Barrett,R., Baruchel,J., Guigay,J.P& Schlenker,M. (1999).“Phase, Objects in synchrotron radiation hard X-ray imaging”,*J.Phys.D.Appl.Phys.*29:133-146.

Coleman,J. (2005). *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης. Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους.* Αθήνα:Εκδ. Κριτική.

Comotti,G. (1989). *Music in Greek and Roman Culture.* Baltimor/London:The Johns Hopkins University Press..

Comparetti,D.& De Petra,G. (1883).*La villa ercolanese dei Pisoni : i suoi monumenti e la sua biblioteca / ricerche e notizie.* Torino:Ermanno Loescher.

Cooper,J. M. (1998). “Posidonius on emotions”, in J. Sihvola and T. Engberg-Pedersen (eds.), *The Emotions in Hellenistic Philosophy.* Dordrecht: The New Synthese Historical Library, pp.71–112

Cornell,W., Carey,S., Sigurdsson,H. (1983).“Computer simulation of transport and deposition of the Campanian Y-5 ash”, *J.Volcanol.Geotherm.Res.*17:89-109.

[**Cornelius Severus**].(1993).“Carmen de Bello Actiaco”, in E.Courtney (ed.), *The Fragmentary Latin Poets*. Oxford: OUP,pp.334-340.

Costabile,F. (1984).“Opere di oratoria politica e giudiziaria nella biblioteca della Villa dei Papiri: i PHerc.Latini1067 e 1475”, *Atti del XVII congresso internazionale di papirologia (Napoli, 19–26 Maggio 1983)*,vol. 2.:591-606.

Crönert,W. (1903). *Memoria graeca Herculensis:Cum Titulorum Aegypti Papyrorum Codicum Denique Testimoniis Comparatam*. Leipzig: B.G.Teubneri.

_____. (1906).“Kolotes und Menedemos”, in C.Wessely (ed.), *Texte und Untersuchungen zur Philosphien und Literaturgeschichte*.Studien zur Paläographie und Papyruskunde VI. Leipzig:E.Avenarius, pp.127-133,162-167.

Crisci,E. (1999).“I pi`u antichi libri greci: note bibliologiche e paleografiche su rotoli papiracei del IV–III secolo a.C.”, *S & C* 23:29-62.

Damschen,G. (2008).“Stichometry”,*BNP* 13:834-835.

D’Arms,J.H. (1981). *Commerce and social standing in ancient Rome*.Cambridge:HUP

Davenport,A.W.H. (1873). *The Buried Cities of Campania: Pompeii and Herculaneum*. London:Nelson.

Davies,S.M., Hoeck,W.Z., Bohncke,S.J.P., Lowe,J.J.,O’Donnell,S.P.& Turney,C.S.M. (2005).“Detection of Lateglacial distal tephra layers in the Netherlands”, *Boreas* 34:123-135.

Davies,S.M., Wastegard,A,P.M.,Barbante,C.,Bigler,M.,Johnsen,S.J.,Rasmusses,T.L., Steffensen,J.P.& Svensson,A. (2010).“Tracing volcanic events in the NGRIP ice-core and synchronising North Atlantic marine records during the last glacial period”,*Earth Planet.Sci.Lett.*294:69-79.

Davy,H. (1821).“Some Observations and Experiments on the Papyri Found in the Ruins of Herculaneum”,*Phil. Trans* 111:191-208.

De Carolis,E.& Patricelli,G. (2003) *Vesuvius AD79: the destruction of Pompeii and Herculaneum*. Los Angeles:The P.Getty Publications.

De Franciscis,A.(1984).“Considerazioni sulla Villa Ercolanese dei Pisoni”,*Atti XVII Congresso Internazionale di Papirologia, Naples 1984*, vols 2:621-635.

Deiss,J.J. (1985). *Herculaneum Italy's Buried Treasure*. New York: Harper&Row.

De Jorio,A. (1988).“Officina de’ Papiri.”,*Syngrammata* 3:66-67.

De Lacy,P.H. (1941).“Cicero's Invective against Piso”, *TAPhA* 72: 49-58.

De Lacy, P.H. & De Lacy, E.A. (1941). *Philodemus: On Methods of Inference; A Study In Ancient Empiricism*. Philadelphia: American Philological Association.

Delattre, D. (1989). "Philodème De la musique: livre IV, colonnes 40* à 109*", *Cr.Erc* 19:49-144.

_____. (1993). "Speusippe, Diogène de Babylone et Philodème", *Cr.Erc* 23:67-86.

_____. (1997). "Les titres des oeuvres philosophiques de l'épicurien Philodème de Gadara et des ouvrages qu' il cite", in J.C.Fredouille, M.O.Goulet-Cazé, P.Hoffmann et al. (eds.), *Titres et articulation du texte dans les ouvres antiques*. Paris: Institut d'études augustiniennes, pp.105-126.

_____. (1999). "La conclusion des commentaires sur la musique de Philodème (Livre IV, col. 151-152)", *Cr.Erc* 29:31-36.

_____. (2000). "Philodème de Gadara: sur la musique. Livre IV", *Cr.Erc* 30:157-241.

_____. (2006) *La Villa des Papyrus et les Rouleaux d'Herculanum. La Bibliothèque de Philodème*. Liège: Éditions de l'université de Liège.

_____. (2009). *Le point sur les travaux relatifs au PHerc. Paris 2*. Paris: Belles-Lettres.

Delile, H., Blichert-Toft J, Goiran JP, Keay S, Albarède F. (2014). "Lead in ancient Rome's city waters". *PNAS USA* 111(18):6594-6599.

Del Mastro, G. (2000). "Secondo supplemento al Catalogo dei Papiri Ercolanesi". *Cr.Erc* 30:157-242.

_____. (2002). "La subscriptio del PHerc.1005 e altri titoli in caratteri distintivi nei papiri ercolanesi", *Cr.Erc* 32:245-256.

_____. (2005). "Riflessioni sui papiri latini ercolanesi", *Cr.Erc* 35:183-194.

_____. (2005b). "Il PHerc.1380: Crisippo, Opera logica", *Cr.Erc* 35:61-70.

_____. (2010). "Papiri ercolanesi vergati da due o più mani", *Segno e Testo* 8:3-66.

_____. (2011). "P.Herc.1416, cr 5: tre pezzi del papiro Sul tempo (PHerc.1413)", *Cr.Erc* 41:27-32.

_____. (2012). "il P.Herc 566: l'ECHELAO Di EPICURO", *P.Lup* 20-21:19-23.

Del Mastro, G. & Leone, G. (2010). "Addenda e subtrahenda al PHerc.1010 (Epicuro, 'Sulla natura', libro II), *Miscellanea papyrologica Herculanensia* vol. I.:315-335.

- Depew, D.** (1991). "Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State", in D. Keyt and F.D. Miller (eds), *A Companion to Aristotle's Politics*. Oxford UK & Cambridge USA:Blackwell, pp.346-380.
- De Sanctis, E.** (2009). "Il filosofo e il re: osservazioni sulla *Vita Philonidis* (PHerc.1044)", *Cr.Erc.*39:107-18.
- De Simone, A.** (1987). "La Villa dei Papiri. Rapporto preliminare: gennaio 1986-marzo 1987", *Cr.Erc.*17:15-36.
- _____. (2010). "Rediscovering the Villa of the Papyri", in M.Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp.1-20.
- De Simone, A. & Ruffo, F.** (2002). "Ercolano 1996-1998, Lo scavo della Villa dei Papiri", *Cr.Erc.* 32:325-344.
- _____. (2003). "Ercolano e la Villa dei Papiri alla luce dei nuovi scavi", *Cr.Erc.*33:279-311.
- _____. (2005). "I mosaici della Villa dei Papiri ad Ercolano, (NA) il Quartiere dell'Atrio", *Proceedings of X Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico*, Lecce, 18-21 febbraio 2004, pp.161-181.
- De Simone, A., Ruffo, F., Tuccinardi, M. & Ciofi, U.** (1998). "Ercolano 1992-1997. La Villa dei Papiri e lo scavo della città", *Cr.Erc.*28:7-60.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Δ.** (1980). *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- De Vivo, B.** (2006). *Volcanism in the Campania Plain: Vesuvius, Campi Flegrei and Ignimbrites*. Amsterdam: Elsevier.
- Di Bernardo, G., Galderisi, U., Del Gaudio, S., D'Aniello, A., Lanave, C., De Robertis, M.T., Cascino, A., Cipollaro, M.** (2004b). "Genetic characterization of Pompeii and Herculaneum Equidae buried by Vesuvius in 79 AD", *J.Cell.Phys.*199:200-205.
- Diels, H.** (1882/1998). "Stichometrisches", *Hermes*17:383-384.
- _____. (1916). "Philodemus Über die Götter, Erstes Buch", [Griechischer Text und Erläuterung. 3 vols in 1], *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1916*:4.
- Dillon, S.** (2000). "Subject selection and viewer reception of Greek portraits from Herculaneum and Tivoli", *JRA* 13:21-40.
- _____. (2006). *Ancient Greek Portrait Sculpture. Context, subjects and styles*. Cambridge: CUP.

Diringer, D. (1982). *The Book Before Printing: Ancient, Medieval and Oriental*. New York: Dover Publications.

Dirlmeier, F. (1940). “Κάθαρσις παθημάτων”, *Hermes* 75:81-92.

Dix, T.K. & Houston, G.W. (2006). “Public libraries in the city of Rome from the Augustan age to the time of Diocletian”, *MEFRA* 118 (2): 671-717.

Dorandi, T. (1982a). “Filodemo, Gli Stoici (PHerc.339,155)”, *Cr.Erc.* 12:91-133.

_____. (1982b). “Filodemo, Il buon re secondo Omero”, *La scuola di Epicuro* 3:42-87.

_____. (1987). “Stichometrica”, *ZPE* 70:35-8.

_____. (1988). “Fragmenta Herculansia inedita”, *ZPE* 71: 43-46.

_____. (1990). “Per una ricomposizione dello scritto di Filodemo sulla poetica”, *ZPE* 91:29-46, 59-87.

_____. (1990b). “Due 'edizioni' del IV libro della Retorica di Filodemo”, *ZPE* 81:33-35.

_____. (1992). “Dichtender Philosoph und philosophierender Dichter: Das literarische Schaffen des Epikureers Philodem von Gadara”, *WJ* 18:183-193.

_____. (1992b). *Filodemo: Storia dei Filosofi, Platone e l' Academia*. Napoli: Bibliopolis

_____. (1992c). “Appunti sul PHerc. 468”, *ZPE* 91: 47-49.

_____. (1995a). “Un papiro ercolanese a Leiden”, *ZPE* 109:35-8.

_____. (1995b). “La ‘Villa dei Papiri’ a Ercolano e la sua biblioteca”, *CPh* 90:168-182.

_____. (1996). “Gaio bambino”, *ZPE* 111:41-2.

_____. (1997). “Lucrece et les Epicuriens de Campanie”, in K.A.Algra, M.H. Koenen and P.H. Schrijvers (eds.), *Lucretius and his Intellectual Background*. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, pp.35-48.

_____. (1999). “Chapter 2 'Chronology'”, in K.A.Algra et al.(eds.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: CUP, p.52.

_____. (2000). “Un libro del ΠΕΠΙ ΦΥΣΕΩΣ di Epicuro trasmesso in tre esemplari”, in M.Alganza (ed.) *ΕΠΙΕΙΚΙΑ: Studia Graeca in Memoriam Jes'us Lens Tuero*, Rold'an. Granada: Athos-Pergamos, pp.103-11.

_____. (2007). *Nell'officina dei classici. Come lavoravano gli autori antichi*. Roma: Carocci.

Drosopoulou, M.(2012). *Cypriot Heritage Shares in the Cultural Stock Market: Antiquities looting in Cyprus and the fate of the refugee-artefacts*. MA thesis, Department of Museum Studies. Leicester:University of Leicester.

Dorandi, T., Indelli G. & Tepedino Guerra, A.(1979).“Per la cronologia degli scolarchi epicurei”, *Cr.Erc.*9:141-142.

Dunbabin, K. (1991).“Triclinium and Stibadium”, in W.J. Slater(ed.), *Dining in a Classical Context*. Ann Arbor:University of Michigan Press, pp.121-149

_____. (2003). *The Roman Banquet: Images of Conviviality*. Cambridge: CUP.

Dupont, F. (1997).“Recitatio and the Reorganization of the Space of Public Discourse”, in T.Habenik and A.Schiesaro(eds.), *The Roman Cultural Revolution*. Cambr: CUP, 44-50.

_____. (2009).“The corrupted boy and the crowned poet or the material reality and the symbolic Status of the literary book at Rome, in W.A. Johnson, H.N.Parker (eds.), *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome*. Oxford/New York: OUP, pp.148-152.

Du Prey, P.(1994). *The villas of Pliny from antiquity to posterity*. Chicago & London: University of Chicago Press.

Düring, I. (1994). *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμ. Β'. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Easterling, P.E. & Knox, B.M.W. (2000). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Edwards, M. (2002). *Οι Αττικοί ρήτορες*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Edwards, P.(1967). “Stoicism” *The Encyclopedia of Philosophy*, vol.8. NY: MacMillan.

Eichholz, D.E, Jones, W.H.S., Rackham, H.(1938). *Pliny the Elder, Natural History*. Cambridge, MA: HUP.

Elsner, J, Schibler, J, Hofreiter, M, Schlumbaum, A. (2015).“Burial condition is the most important factor for mtDNA PCR amplification success in Palaeolithic equid remains from the Alpine foreland”, *Archaeo.l Anthropol. Sc.*7:505-515.

Erko, A. et al.(2008). *Modern Developments in X-Ray and Neutron Optics*. Berlin: Springer.

Epicurus. (1994).“On Nature”, in B.Inwood and L.P.Gerson (eds.), *The Epicurus reader: selected writings and testimonia*. Indianapolis: Hackett, pp.75-77.

Fackelmann, A. (1970). "The Restoration of the Herculaneum Papyri and other recent finds", *BICS* 17:144-147.

Fackelmann, M. (1985). *Restaurierung von Papyrus und anderen Schriftträgern aus Ägypten*. Zutphen: Terra Pub. Co.

Fantuzzi, M. & Hunter, R. (2005). *Ο Ελικώνας και το Μουσείο*. Αθήνα: Πατάκης

Favro, D. (2010). "From pleasure, to guilty pleasure, to simulation: rebirthing the Villa of the Papyri", in M. Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp.155-179.

Φειδάς, Β. (1982). *Περίγραμμα ελληνικής παλαιογραφίας*. Αθήνα: Ιδίου.

Ferrario, M. (1974). "Verso una nuova edizione del quinto libro della *Retorica* di Filodemo", *Cr.Erc.* 4: 93-96.

_____. (1980). "Frammenti del quinto libro della *Retorica* di Filodemo (*P.Herc.1669*)", *Cr.Erc.* 10: 55-124.

_____. (1988). "Per una nuova edizione del quinto libro della *Retorica* di Filodemo", *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology: Athens 25-5-1986*:167-184.

Filler, M. (2007). *Makers of modern architecture*. New York: New York Review of Books.

Fiorelli, G. (1878–1780). *Documenti inediti per servire alla storia dei Musei d'Italia*, Florence & Rome: Tipografia

Fish, J. et al. (2011). *Epicurus and the Epicurean Tradition*. New York: CUP.

Fitzgerald, J. T. (2004a). "Philodemus and the Papyri from Herculaneum", in J. T. Fitzgerald, D. Obbink, G. S. Holland (eds.), *Philodemus and the New Testament world Philosophy*, Leiden: Brill, p.11.

Fitzgerald, J. T. (2004b). "Gadara: Philodemus' Native City", in J. T. Fitzgerald, D. Obbink, and Glenn S. Holland (eds.), *Philodemus and the New Testament World (Supplements Novum Testamentum, 111)*, Leiden: Brill, pp.343-397.

Fitzgerald, J. T. Olbricht, T. H., White, L. M. (2003). *Early Christianity and Classical Culture: Comparative Studies in Honor of Abraham J. Malherbe*, (Supplements to Novum Testamentum 110). Leiden/Boston: Brill.

Fosse, B., Kleve, K & Störmer, F. (1984) "Unrolling the Herculaneum Papyri", *Cr.Erc* 14:9-15

Fowler, D. P. (1989). "Lucretius and Politics", in M. Griffin and J. Barnes (eds.), *Philosophia Togata*. Oxford: OUP, pp.120-150.

- Frede, M.** (1986). "The Stoic doctrine of the affections of the soul", in M. Schofield and G. Striker (eds.) *The Norms of Nature*. Cambridge: CUP.
- Frischer, B.** (1991). *Shifting Paradigms: New Approaches to Horace's Ars Poetica*. Atlanta: Scholars Press.
- _____. (1995). "Fu la Villa Ercolanese dei Pisoni un modello per la Villa Sabina di Orazio?", *Cr.Erc.* 25:211-229.
- Freeman, K.** (1947). *Ancilla to the Presocratic Philosophers*. Oxford: Blackwell.
- Frösén, J.** (2009). "Conservation of Ancient Papyrus Materials", in R.S. Bagnall (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford: OUP, pp. 79-100.
- Gaines, R. N.** (1985). "Textual Notes on Philodemus, *Peri rhêtorikês*, Book IV", *Hermes* 113: 380-81.
- Gallavotti, C.** (1940). "La custodia dei papiri nella Villa suburbana Ercolanese", *Bollettino del Regio Istituto di patologia del libro* 2:53-63.
- _____. (1941). "La libreria di una villa romana ercolanense (nella casa dei papiri)", *Bollettino del Regio Istituto di patologia del libro* 32:129-145.
- Gallo, P.** (2002). "Buona fede oggettiva e trasformazioni del contratto", *Riv. Dir. Civ.* I, Vol. 48 (2):239.
- Gaskin, J.** (1995). *The Epicurean Philosophers*. London: Everyman.
- Gasparri, C.** (2005). "Due nuove sculture da Ercolano", in P.G. Guzzo (ed), *Storie da un'eruzione: In margina alla mostra, exhibition catalogue*. Napoli: Atti della Tavola Rotonda, pp. 51-74.
- Gebhard, D.** (1974). "Getty's Museum. Is it 'disgusting' and 'downright outrageous'?", *Architecture Plus* 2:56-70.
- Geiseler, S.-E.** (2008). "Textile Stützmaterialien in der Papyrusrestaurierung am Beispiel des Papyrus ÄS 818", in J. Graf, and M. Krutzsch (eds.). *Ägypten lesbar machen – die klassische Konservierung/Restaurierung von Papyri und neuere Verfahren*. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 51-61.
- Gerstenblith, P.** (2009). "2008 Cultural Heritage Legal Summary", *JFA* 34:78-84.
- Giannantoni, G.** (1983). "La polemica antimegarica nel xxviii libro della natura", *Cr.Erc.* 13:15-30.

Gilberg, M. (1988). "Antonio Piaggio and the Conservation of the Herculaneum Papyri", in V. Daniels (ed.), *Early Advances in Conservation-Occasional Paper 65*. London: British Museum, Department of Conservation, pp1-6.

Gilbert, M., Bandelt, H.J., Hofreiter, M., Barnes, I. (2005). "Assessing ancient DNA studies". *Trends Ecol Evol* 20:541-544.

Gill, D.J. & Chippindale, C. (1993). "Material and Intellectual Consequences of Esteem for Cycladic Figures", *Archaeology* 97:601-659.

Gigante, M. (1971). "Permessas", *Cr.Erc.* 1:5-6.

_____. (1979). *Catalogo dei papiri ercolanesi*. Napoli: CISPE Bibliopolis.

_____. (1980). *Le lettere di Plinio il Giovane sull'eruzione Vesuviana dell'anno 79 Testo e traduzione*. Napoli: Associazione Napoletana per i monumenti e il paesaggio.

_____. (1983). *Ricerche Filodemee*. Napoli: G. Macchiaroli.

_____. (1984). *Virgilio e la Campania*. Napoli: Giannini

_____. (1985). "La biblioteca di Filodemo", *Cr.Erc.* 15:5-30.

_____. (1986). "Atakta VI", *Cr.Erc.* 16:100.

_____. (1992-1993). "La storia dell' Epicureismo nei papiri Ercolanesi", *Epicureismo Greco e Romano*, Atti del Congresso Internazionale, vol. I, Napoli: Bibliopolis, p.439.

_____. (1993). "Filodemo e Archiloco", *Cr.Erc.* 23:5-10.

_____. (1995). *Philodemus in Italy: The Books from Herculaneum*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

_____. (1996). "Atakta XV", *Cr.Erc.* 26:136.

_____. (1998). "Verso il recupero della Villa Ercolanese dei Papiri", *Cr.Erc.* 28:5-6.

Giuliano, F.M. (2001). "PHerc.495-PHerc.558 (Filodemo, Storia di Socrate e della sua scuola?). Edizione, commento, questioni compositive e attributive", *Cr.Erc.* 31:37-79.

Glad, C. (1996). "Frank Speech, Flattery and Friendship in Philodemus", in J.T. Fitzgerald (ed.) *Friendship, Flattery, and Frankness of Speech*. Leiden: Brill, pp.21-59.

Glad, C., Konstan, D., Thom, J.C., Ware, J. & Clay, D. (1998). *Philodemus, On Frank Criticism*. Atlanta: Scholars Press.

Gomperz, T. (1865). "Die herculanischen Rollen I", *ZoG* 16:717-726.

- Gordon, P.** (1996). *Epicurus in Lycia: the second-century world of Diogenes of Oenoanda*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gottschalk, H. B.** (1990). "Aristotelian philosophy in the Roman World", *ANRW II.36.2*. Berlin: 1079-1174.
- Gould, J.B.** (1970). *The Philosophy of Chrysippus: Peasants, Provincials, and Folklore in the 1937 Paris World's Fair*. Leiden : Brill.
- Grafton, A. & Williams, M.** (2006). *Christianity and the Transformation of the Book. Origen, Eusebius and the Library of Caesarea*. Cambridge MA & London: CUP
- Grant, M.** (1976). *Cities of Vesuvius: Pompeii and Herculaneum*. London: Penguin Books.
- Graux, C.** (1978) "Nouvelles recherches sur la stichométrie", *Revue de Philologie II*: 97-144
- Greenfield, J.** (1989). "The Return of Cultural Treasures", in D. Glyn D. (ed) *150 Years of Archaeology*. Cambridge: CUP.
- Greenwood, J.** (1990). "Review essay", *Journal of Architectural Education* 43(4): 53-59.
- Greer, T.A.** (1998). *A Question of Balance: Charles Seeger's Philosophy of Music*. Berkeley: UCP.
- Grimaldi, W.M.A.** (1988). *Aristotle Rhetoric II*. New York: Fordham University Press.
- Guadagno, G.** (1984). "Note prosopografiche ercolanesi: i Mammii e L. Mammius Maximus", *Cr. Erc.* 14: 149-156.
- Guerrieri, G.** (1954). "I Papiri Ercolanesi" I. *Quaderni della Biblioteca Nazionale di Napoli, III*, no. 5: 5-42.
- Guidobaldi, M.P. & Esposito, D.** (2010). "New archaeological research at the Villa of the Papyri", in M. Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp. 21-62.
- Guidobaldi, M.P., Esposito, E., Formisano, E.** (2009). "l'Insula nord-occidentale e la Villa dei Papiri di Ercolano: una sintesi delle conoscenze alla luce delle recenti indagini archeologiche, "Vesuviana". *An International Journal of Archaeological and Historical Studies on Pompeii and Herculaneum*, 1, pp. 43-180.
- Gurioli, L., Cioni, R., Sbrana, A., Zanella, E.** (2002). "Transport and deposition of pyroclastic density currents over an inhabited area: the deposits of the AD 79 eruption of Vesuvius at Herculaneum, Italy", *Sedimentology* 49 (5): 929-953.

Gurioli,L.,Houghton,B.F., Cashman,K.V., Cioni,R. (2005).“Complex changes in eruption dynamics during the 79 AD eruption of Vesuvius”, *Bull.Volcanol.*67:144-159.

Guthrie,W.K.C. (1962). *A History of Greek Philosophy. Vol I: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans.* Cambridge/London/N. York: CUP.

Gwynn,A. (1964). *Roman Education, From Cicero to Quintilian.* N.Y: Russell&Russell.

Haber,A. et al. (2011).“Ancient Roman wall paintings mapped nondestructively by portable NMR”, *Anal.Bioanal.Chem.*401:1447.

Halliwell,S. (2002). *The aesthetics of mimesis: ancient texts & modern problems.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Hammerstaedt,J. (1992).“Der Schlussteil von Philodems drittem Buch über Rhetorik”, *Cr.Erc.*22:9-119.

Harris,J. (2007). *Pompeii Awakened.A Story of Rediscovery.* London:I.BTauris&C.Ltd.

Harris,N. (2003). *History of Ancient Rome.* London:Chancellor Press.

Harris,R. (2002).“The unknown treasures of the villa of the papyri”,*The Daily Telegraph* 26:25.

Harrison,S.J.(2003).“Plotius Tucca”,in S.Hornblower and A.Spawforth (eds.),*The Oxford Classical Dictionary.* Oxford: OUP, p.1200.

Haslam,M.W. (1994).“The Contribution of Papyrology to the Study of Greek Literature: Archaic and Hellenistic Poetry”,*Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists.* Copenhagen:Museum Tusulanum Press,pp.98-105.

Hayter,J. (1811). *A report upon the Herculaneum manuscripts in a second letter addressed, by Permissio ,to His Royal Highness the Prince Regent.* London: Phillips Richard.

_____. (1824-1825). *Herculanensium voluminum,Pars I, Pars II.* Oxf:Clarendon Press.

Henderson, M. I. (1969). “Ancient Greek Music”, in E.Wellesz (ed.), *Ancient and Oriental Music.* Oxford/London/N.York: O.U.P., pp. 336-403.

Hendrickson,G.L.(1918).“An Epigram of Philodemus and Two Latin Congeners”,*AJPh* 39:27-4.

Henry,W.B. (2009). *Philodemus, On Death.* Atlanta:Society of Biblical Literature.

_____. (2010).“New Readings in Philodemus, On Music 4.”, *ZPE*175:43-44.

Hoepfner,W. (2005).*Ιστορία της κατοικίας.* Θεσσαλονίκη:University StudioPress.

Holden, J.L., Phakey, P.P., Clement, J.G. (1995). "Scanning electron microscope observations of heat-treated human bone", *For. Sci. Int* 74: 7-28, 29-45.

Hölscher, T. (2005). *Κλασική αρχαιολογία, βασικές γνώσεις*. Θεσ/νικη: Univ. Studio Press.

Honour, H. & Fleming, J. (1998). *Ιστορία της Τέχνης*. Αθήνα: Υποδομή.

Hornig, A. et al. (2014). "Cartilage and soft tissue imaging using X-rays: propagation-based phase-contrast computed tomography of the human knee in comparison with clinical imaging techniques and histology", *Invest. Radiol.* 4: 627-634.

Houston, G.W. (2002). "The Slave and Freedman Personnel of Public Libraries in Ancient Rome", *TAPhA.* 132: 139-176.

_____. (2009). "Papyrological evidence for book collections and libraries in the Roman Empire", in W.A. Johnson & H.N. Parker (eds.), *Ancient Literacies: the culture of reading in Greece and Rome*. Oxford: OUP, pp. 233-267.

_____. (2013). "The non-Philodemus book collection", in Jason König et al (eds.), *Ancient Libraries*. Cambridge: CUP, pp. 183-208.

_____. (2014). *Inside Roman Libraries: Book Collections and Their Management in Antiquity. Studies in the history of Greece and Rome*. Chapel Hill: UNC Press.

Hubbell, H.M. (1920). "The Rhetorica of Philodemus" *Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences* 23: 243-382.

Humphreys, C.S. (1974). "The Nothoi of Kynosarges", *JHS* 94: 88-9.

Hutchinson, D.S. (1994). "Introduction", in B. Inwood and L.P. Gerson (eds.), *The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., pp. vii-xv.

Hutchinson, G.O. (2007). *Ελληνιστική Ποίηση*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Ierodiakonou, K. (1995). "Alexander of Aphrodisias on medicine as a stochastic art", in P. van der Eijk, H. Horstmanhoff, P. Schrijvers (eds.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Contexts*. Amsterdam and Atlanta: Atlanta: Rodopi.

Indelli, G. (1978), *Polistrato: Sul disprezzo irrazionale delle opinioni popolari. Edizione, traduzione, e commento*. Naples: Bibliopolis,

Ιωαννίδης, Κ. (1973). *Ρυθμός και αρμονία: η ουσία της μουσικής και του χορού στην πλατωνική παιδεία*. Λευκωσία: Τυπογραφεία Ζάβαλλη.

Jashemski, W. (1979). *The Gardens of Pompeii*. New Rochelle: Caratzas Brothers

Janko,R.(1992).“A first Join between PHerc.411+1583 (Philodemus, On Music IV): Diogenes of Babylon on Natural Affinity and Music”,*Cr.Erc.*22:123-129.

_____. (1995).“Reconstructing Philodemus ‘*On Poems*’, in D.Obbink(ed.), *Philodemus and Poetry: poetic theory and practice in Lucretius, Philodemus, and Horace*. Oxford:OUP,pp.69-96.

_____. (2000). *Philodemus On Poems. Book One*. Oxford:OUP.

_____. (2002).“The Herculaneum Library:Some Rec.Developments”,*EClás*121:25-41.

_____. (2008).“New fragments of Epicurus,Metrodorus,Demetrius Laco,Philodemusthe *Carmen de Bello Actiaco* and other texts in Oxonian Disegni 1788-1792”,*Cr.Erc.*38:5-95.

Johnson,W.A. (2004). *Bookrolls and Scribes in Oxyrhynchus*. Toronto:UTP.

_____. (2009).“Constructing Elite Reading Communities in the High Empire”,inW.A. Johnson & H.N.Parker (eds.), *Ancient Literacies: the culture of reading in Greece and Rome*. Oxford:OUP, pp.320-328.

_____. (2013).“Libraries and reading culture in the High Empire”,in Jason Konig et al (eds.), *Ancient Libraries*. Cambridge: CUP,pp.360-361.

Jones,C. (2009).“Books and Libraries in a newly-discovered Treatise of Galen”,*JRA* 22:390-397.

Καϊμάκης,Π. (2005). *Φιλοσοφία και Μουσική. Η μουσική στους Πυθαγορείους, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Πλωτίνο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Καπετανάκη,Σ. (2017). *Πανεπιστημιακές σημειώσεις Παπυρολογίας-Παλαιογραφίας*. Καλαμάτα: ιδίας

Καραμανώλης,Γ.Ε.(2004α). «Ένας σπάνιος θησαυρός μέσα στις στάχτες». *Καθημερινή*, 28 Νοεμβρίου.

_____. (2004β). *Φιλόδημος τα επιγράμματα*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.

Keenan,J. (2009).“The History of the Discipline”, in R.S. Bagnall (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford:OUP, pp.59-78.

Kelly,P.M., Jones,P.D.& Pengqun,J.(1996).“The spatial response of the climate system to explosive volcanic eruptions”, *Int.J.Clim.*16:537-550.

Kemke,I. (1884). *Philodemi De Musica librorum quae exstant*. Leipzig:B.G.Teubner

Kenney, E.J. (1982). "Books and Readers in the Roman World", in E.J. Kenney (ed.), *Cambridge History of Classical Literature*, vol. II, pp. 3-50.

Kent, D.V. (1981), **Ninkovich, D.**, **Pescatore, T.**, **Sparks, R.S.J.** (1981). "Palaeomagnetic determination of emplacement temperature of Vesuvius AD 79 pyroclastic deposits", *Nature* 290:393-396.

Kenyon, F.G. (1951). *Books and readers in ancient Greece and Rome*. Oxford: Clarendon.

Kerman, J. (1985). *Contemplating Music: Challenges to Musicology*, Cambridge/Massachusetts: HUP.

Kersel, M.M. (2006). "From the Ground to the Buyer: A Market Analysis of the Trade in Illegal Antiquities", in N. Brodie, M.M. Kersel, C. Luke and K. Walker Tubb (eds.), *Archaeology, Cultural Heritage and the Antiquities Trade*, Gainesville: University Press of Florida, pp. 188-205

King, A. (1982). *Archaeology of the Roman Empire*. London: Bison Books.

Kleve, K. (1989). "Lucretius in Herculaneum", *Cr.Erc.* 19:5-27.

_____ . (1990). "Ennius in Herculaneum", *Cr.Erc.* 20:5-16.

_____ . (1991). *Phoenix from the ashes: Lucretius and Ennius in Herculaneum*. Athens: The Norwegian Institute at Athens.

_____ . (1994). "An Approach to the Latin Papyri from Herculaneum", in M. Gigante (ed.), *Storia poesia e pensiero nel mondo antico*. Napoli: Bibliopolis, pp. 313-320.

_____ . (1996). "How to read an illegible papyrus: Towards an edition of PHerc. 78, Caecilius Statius *Obolostates sive Fanearator*", *Cr.Erc.* 26:5-14.

_____ . (1997). "Lucretius and Philodemus", in K.A. Algra, M.H. Koenen et al. (eds.), *Lucretius and his Intellectual Background*, Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, pp. 47-66.

_____ . (2007). "Lucretius book II in PHerc. 395", *Akten des 23th Internationalen Papyrologen-Kongresses, Wien, 22-28 Juli 2001*, pp. 347-354.

_____ . (2012). "The puzzle picture of Lucretius: a thriller from Herculaneum", in J.Z. Buchwald (ed.), *A Master of Science History: Essays in Honor of C. C. Gillispie*. Dordrecht: Springer, pp. 63-78.

Kleve, K., **Angeli, A.**, **Capasso, M.**, **Fosse, B.**, **Jensen, R.** & **Störmer, F.C.** (1991). "Three Technical Guides to the Papyri of Herculaneum", *Cr.Erc.* 21:111-124.

Kleve,K.&Del Mastro,G.(2000).“Il PHerc.1533: *Zenone Sidonio A Cratero*”, *Cr.Erc.* 30:149-156.

Kleve,K.& Fosse,B.(1988). “New Herculaneum Papyri – How to Unroll and Decipher them”. *Proceedings of the XVIII Intern. Congress of Papyrology*, vol.1,*Athens*,pp.331-333.

Knight,C.& Jorio,A. (1980).“L’ubicazione della Villa Ercolanese dei Papiri”. *Rend.Acc.Nap.*55:51-65.

Koen,A.(2005). Άτομα, ηδονή, αρετή. Η φιλοσοφία του Επίκουρου. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.

Konstan,D. (1997). *Friendship in the Classical World*. Cambridge :CUP.

_____. (2011).“Epicurus on the gods”, in J.Fish, K.R.Sanders (eds), *Epicurus and the Epicurean Tradition*. Cambridge:CUP, pp.53-54.

Knox,B.M.W. (1968).“Silent Reading in Antiquity”, *GRBS* 9:421-435.

Kranz,W. (2006). *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας Β’*. Αθήνα: Κάκτος.

Kraut,R. (1997). *Aristotle’s Politics Books VII and VIII*. Oxford:Clarendon Press.

Kroh,P. (1996). *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων. Ελλήνων και Λατίνων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Kuehn,S.C., Froese,D.G.,& Shane,P.A.R.(2011).“INTAV Intercomparison Participants, The INTAV intercomparison of electron-beam microanalysis of glass by tephrochronology laboratories: Results and recommendations”, *Quaternary Int.*246:19-47.

Κωσταράς,Γ.Φ. (2000). *Φιλοσοφική προπαιδεία*. Αθήνα: Ιδίου.

LaMotte,R.H.& Campbell,J.N. (1978).“Comparison of responses of warm and nociceptive C-fiber afferents in monkey with human judgments of thermal pain”, *J. Neurophysiol.* 41:509-528.

Lancaster,J. (2005). *In the Shadow of Vesuvius: A Cultural History of Naples*. London: I.B.Tauris.

Landels,J.G. (1999). *Music in Ancient Greece and Rome*. London/New York: Routledge

Landon,G.V. & Seales,W.B. (2006).“Petroglyph digitization:enabling cultural heritage scholarship”, *MV17*:361-371.

Langway,Jr.,C.C.,Clausen,H.B.& Hammer,C.U.(1988).“An interhemispheric volcanic time-marker in ice cores from Greenland and Antarctica”,*Ann.Glaciol.*10:102-108.

Lapatin,K.(2005). *Guide to the Getty Villa and its gardens*. Los Angeles: The J.Paul Getty Museum.

_____. (2010).“The Getty Villa: Recreating the Villa of the Papyri in Malibu”, in M.Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin:De Gruyter, pp.129-138.

Lasserre,F. (1964). *The Birth of Mathematics in the Age of Plato*. New York:Larchmont

Laursen,S. (1987).“Epicurus, *On Nature* book XXV”, *Cr.Erc.*17:77-8.

_____. (1995).“The early parts of Epicurus, *On Nature*, 25th Book”, *Cr.Erc.*25:5-109.

_____. (1997).“The later parts of Epicurus, *On Nature*, 25th Book”, *Cr.Erc.*27:5-82.

Leach,B.& Tait.J. (2000). “Papyrus”. In P.T. Nicholson and J.Shaw (eds.). *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Cambridge: CUP, pp.227-253.

Leclant,J. (2002). *Le retour a`la bibliothe`que de l`Institut des fragments de deux papyriscalcines d`Herculaneum de roules par le Centre international des Papyri de Naples*. Paris:Belles-Lettres.

Leone,G. (1984).“Epicuro, *Della Natura*,libro XIV”, *Cr.Erc.*14:17-107.

_____. (2002).“Epicuro, *Della Natura*,libro XXXIV(PHerc.1431)”, *Cr.Erc.*32:7-135.

_____. (2005).“Per la ricostruzione dei PHerc.1149/993 e 1010(Epicuro, *Della Natura*, libro II)”, *Cr.Erc.*35:15-25.

_____. (2010).“Il PHerc.1010(Epicuro,*Sulla Natura*, libro II):Anatomia del rotolo”, *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007*.American Studies in Papyrology.Ann Arbor,MI:409-26.

_____. (2012). *Epicuro, Sulla natura, libro II* .Editione,traduzione e commento. La Scuola di Epicuro, vol.18,Naples.

Lesky, A. (1988). *H Iστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη:Κυριακίδη

Lin,Y.&Seales,W.B.(2005).“Opaque Document Imaging: Building Images of Inaccessible Texts”. *Proceedings of the Tenth IEEE ICCV`05*: 662-669.

Ling,R.(1991). *Roman Painting*. New York:CUP.

Lippman,E.A. (1964). *Musical Thought in Ancient Greece*. New York/London: Columbia University Press.

_____. (1999). «Η ηθική αντίληψη της μουσικής στην αρχαία Ελλάδα». Αθήνα: Ανοιχτή Πύλη

Lirer,L., Munno,R., Petrosino,P.,Vinci,A. (1993).“Tephrostratigraphy of the AD 79 pyroclastic deposits in perivolcanic areas of Mt. Vesuvio (Italy)”. *J.Volcanol.Geotherm. Res.*58:133-149.

Lirer,L., Pescatore,T., Booth,B.,Walker,G.P.L.(1973).“Two plinian pumice-fall deposits from Somma-Vesuvius, Italy”,*Geol.Soc.Am.Bull.*84:759-772.

Lirer,L.,Petrosino,P.,Alberico,I.,Postiglione,I.(2001b).“Long-term volcanic hazard forecasts based on Somma-Vesuvio past eruptive activity”.*Bull. Volcanol.*63:45-60.

Lirer,L.,Vinci,A.,Alberico,I.,Gifuni,T.,Bellucci,F.,Petrosino,P.,Interri,R., (2001).“Occurrence of inter-eruption debris flow and hyperconcentrated flood-flow deposits on Vesuvius volcano, Italy”, *Sediment.Geol.*139:151-167.

Litta,V. (1977).“I papiri ercolanesi II”.*Quaderni della Biblioteca Nazionale di Napoli*, series IV, no 6.

Lomas,K. (1997).“The idea of a city: elite ideology and the evolution of urban form in Italy, 200 BC-AD 100”, in H.M.Parkins (ed.), *Roman Urbanism beyond the consumer city*. London:Routledge,p.39.

Long,A.A. (1987). *Η Ελληνιστική φιλοσοφία*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Longo- Auricchio,F. (1982). “Frammenti inediti di un libro della Retorica di Filodemo (P.Herc.463)”,*Cr.Erc.*12: 67-83.

_____. (1983).“Gli scritti ercolanesi di Winckelmann”, *Cr.Erc.*13:179-180.

_____. (1985).“Testimonianze della,retorica di Filodemo sulla concezione dell’ oratoria dei primi maestri Epicurei”,*Cr. Erc.*15:33.

_____. (1986).“Sulla concezione filodemea dell’adulazione”,*Cr. Erc.*16:79-91.

_____. (1988).“Ermarco,Frammenti”,*La scuola di Epicuro* 6:128-137.

_____. (1993).“I papiri Ercolanesi”.*Epicuro e l’Epicureismo nei Papiri Ercolanesi I:* 23-44.

_____. (1996).“*Nuovi elementi* per la ricostruzione della Retorica di Filodemo”, *Cr.Erc.*26:169-171.

_____. (1997).“New Elements for the Reconstruction of Philodemus’ Rhetorica”, Akten des 21,Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin 1995, *Archiv fur Papyrusforschung und Verwandte Gediete,Beiheft 3, II*, pp.631-635.

_____. (2008). “La biblioteca ercolanese”, *A&R N.S.* 2:190-209.

Longo, A.F. & Capasso, M. (1987). “I rotoli della villa ercolanese: dislocazione e ritrovamento”, *Cr.Erc.* 17:37-47.

Lord, C. (1978). “On Damon and Music Education”, *Hermes* 106: 32-43, 40 κ.ε.ε.

Lowe, D.J. (2011). “Tephrochronology and its application: a review”, *Quaternary Geochron* 6:107-153.

Lowe, E.A. (1938). *Codices Latini antiquiores Part 3. Italy: Ancona–Novara.* Oxford: Clarendon Press.

Luongo, G., Perrotta, A., Scarpati, C., De Carolis, E., Patricelli, G., Ciarallo, A. (2003). “Impact of the AD 79 explosive eruption on Pompeii, II. Causes of death of the inhabitants inferred by stratigraphic analysis and areal distribution of the human casualties”, *J. Volcanol. Geotherm. Res.* 126:169-200.

Λυπουρλής, Δ. (2004). *Αριστοτέλης, Ρητορική Α', Β', Γ'.* Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Macedonio, G., Pareschi, M.T., Santacroce, R. (1988). “A numerical simulation of the Plinian fall phase of 79 AD eruption of Vesuvius”, *J. Geophys. Res.* 93:14817-14827.

Macleod, R. (2010). *The library of Alexandria.* Oxford: OUP.

Μανακίδου, Φ. (2008). «Εισαγωγή», στο Φ. Μανακίδου και Κ. Σπανουδάκης (επιμ.), *Αλεξανδρινή Μούσα. Συνέχεια και νεωτερισμός στην Ελληνιστική ποίηση.* Αθήνα: Gutenberg, σσ. 21-83.

Μανδηλαράς, Β. (2005). *Πάπυροι και Παπυρολογία.* Αθήνα: Ελληνική Παπυρολογική Εταιρεία

_____. (2007). «Ξαναζωντανεύουν οι πάπυροι». *Τεκμήριον* 7: 229-231.

_____. (2011). «Η συμβολή των παπύρων στην Αρχαία Ελληνική Φιλολογία». *Παρνασσός* τ. Ν Γ' 2011:195-220.

Marcus, G.E. (1990). “The Production of European high culture in Los Angeles: The J. Paul Getty Trust as artificial curiosity”, *Cultural Anthropology* 5:314-330.

Marrone, L. (1987). “Testi stoici ercolanesi”, *Cr.Erc.* 17:181-184.

_____. (1988). “Testi stoici II”, *Cr.Erc.* 18:223-225.

_____. (1997). “Le *Questione Logiche* di Crisippo (PHerc.307)”, *Cr.Erc.* 27:83-100.

- Marshall, A.J.** (1976). "Library Resources and Creative Writing at Rome", *Phoenix* 30:257.
- Marshall, B.A.** (1987). "Excepta Oratio, the Other Pro Milone and the Question of Shorthand", *Latomus* 46:730-736.
- Mastrolorenzo, G., Munno, R., Rolandi, G.** (1993). "Vesuvius 1906: a case study of paroxysmal eruption and its relation to eruption cycles", *J. Volcanol. Geotherm. Res.* 58:217-237
- Mastrolorenzo, G. & Petrone, P.P.** (2000). "Studi scientifici sull", in M. Pagano (ed.), *Gli Antichi Ercolanesi Anthropolgia, Societa, Economia*. Naples: Electa, pp. 51-59.
- Mastrolorenzo, G., Petrone, P., Pagano, P., Incoronato, A., Baxter, P.J., Canzanella, A., Fattore, L.** (2001). "Herculaneum victims of Vesuvius in AD 79", *Nature* 410:769.
- Mastrolorenzo, G., Petrone, P., Pappalardo, L., Guarino, F.M.** (2010). "Lethal thermal impact at periphery of pyroclastic surges: evidences at Pompeii", *PLoS ONE* 5(6):11127.
- Matsuda, D.J.** (1998). "The Ethics of Archaeology, Subsistence Digging, and Artefact Looting in Latin America: Point, Muted Counterpoint", *International Journal of Cultural Property* 7:87-97.
- Mattusch, C.** (2005). *The Villa Dei Papyri at Herculaneum: life and afterlife of a sculpture collection*. Los Angeles: J. Paul Getty Trust.
- _____ . (2010). "Programming Sculpture? Collection and Display in the Villa of the Papyri", in M. Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp. 79-88.
- Mayer, F.** (1966). *Bases of Ancient Education*, edited with Introductions. New Haven, Connecticut: College & University Press.
- McKay, A.G.** (1998). *Houses, villas, and palaces in the Roman world*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- McIlwaine, I.C.** (1988). *Herculaneum: A Guide to Printed Sources*. Naples: Bibliopolis.
- Meneghini, R., Corsaro, A. & Caboni, B.P.** (2009). "Il Templum Pacis alla luce dei recenti scavi", in F. Coarelli (ed.) *Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi*. Milan: Mondadori Electa, pp. 190-201.
- Merryman, J.H. & Elsen, A.E.** (2002). *Law, Ethics and the Visual Arts*. New York: Kluwer Law International.
- Meskel, L.** (2013). "UNESCO's World Heritage Convention at 40", *Current Anthropology* 54: 483-494.

Michelson, J.D. (1975). *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Miensch, H. (1999). *La villa romana con guida archeologica alle ville romane*. Florence: Giunti Editore.

Militello, C. (1997). *Filodemo. Memorie Epicuree (PHerc. 1418 e 310). Edizione, traduzione e commento*. Naples: Bibliopolis.

Miller, D. (1980). "Potential hazards from future eruptions in the vicinity of Mount Shasta volcano", *U.S. Geol. Surv. Bull.* 1503:1-43.

Millot, C. (1977). "Epicure, *De la Nature*, livre XV", *Cr. Erc.* 7:9-39.

Milnor, K. (2011). "Literary Literacy in Roman Pompeii. The Case of Vergil's Aeneid", in W.A. Johnson & H.N. Parker (eds.), *Ancient Literacies: the culture of reading in Greece and Rome*. Oxford: OUP, pp. 288-319.

Mioni, E. (1998). *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Mirone, A., Brun, E., Guillart, E. & Tafforeau, P. (2014). "The PyHST2 hybrid distributed code for high speed tomographic reconstruction with iterative reconstruction and a priori knowledge capabilities", *Nucl. Instr. Meth. Phys. Res. B* 324:41-48.

Mocella, V. et al. (1999). "Influence of the transverse and longitudinal coherence in the dynamical theory of X-ray diffraction", *J. Phys. D: Appl. Phys* 32:A88-A91:23-25.

Mocella, V., Brun, E., Ferrero, C. & Delattre, D. (2015). "Revealing letters in rolled Herculaneum papyri by X-ray phase-contrast imaging", *Nat. Commun.* 6:art.5895.

Moe, N. (2002). *The View from Vesuvius: Italian Culture and the Southern Question*. Berkeley & Los Angeles: UC Press.

Moesch, V. (2008). "La Villa dei Papiri", in M.P. Guidobaldi (ed.) *Ercolano, tre secoli di scoperte, exhibition catalogue*. Napoli: Museo Archeologico Nazionale, pp.70-79.

Mollo, L. et al. (2012). "Interactions between ancient Herculaneum and modern Ercolano", in P. De Joanna et al. (eds.), *Sustainable Mediterranean Construction*. Milano: Franco Angeli, pp.518-519.

Moltesen, M. (2007). "The Reopened Getty Villa", *AJA* 111,(1):155-159.

Momose, A., Takeda, T., Itai, Y. & Hirano, K. (1996). "Phase-contrast X-ray computed tomography for observing biological soft tissues", *Nat. Med.* 2:473-475.

Monet, A. (2001). "La Flatterie de Philodème et l'organisation des Vices: Réponse à Mario Capasso", in C. Auvray-Assayas and D. Delattre (eds). *Cicéron et Philodème*, Paris: Éditions Rue d'Ulm, pp.195-202.

Moormann, E.M. (1984). "Le pitture della Villa dei papiri ad Ercolano", *Atti del XVII Congresso internazionale di Papirologia*, vol. 2:637-674.

_____. (1988). *La pittura parietale romana come fonte di conoscenza per la scultura antica*. Assen: Van Gorcum.

_____. (2010). "Wall Paintings in the Villa of the Papyri. Old and New Finds", in M. Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp.63-78.

Mosse, C. & Schnapp-Gourbeillon, A. (1996). *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Μπούνια, Α. (1999). «Συλλογές και συλλέκτες στην Αρχαία Ρώμη: 1^{ος} αι. π.Χ. – 1^{ος} αι. μ.Χ.», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 73:41-45.

Munno, R., Petrosino, P. (2004). "New constraints on the occurrence of Y-3 upper pleistocene tephra marker layer in the tyrrhenian sea". *Il Quaternario. Ital. J. Quat. Sci.* 17:11-20.

Mustilli, D. (1956). "La villa pseudourbana ercolanese", *Rend. Acc. Nap* 31:77-97.

_____. (1983). "La villa pseudourbana Ercolanese", *Cr. Erc.* 13:7-18.

Nails, D. (2002). *The People of Plato: A Prosopography of Plato and Other Socratics*. Indianapolis: Hackett.

Nettleship, R.L. (1961). *The Theory of Education in Plato's Republic*. Oxford: OUP.

_____. (1963). *Lectures on the Republic of Plato*. London: Macmillan.

Newhall, C.G. & Self, S. (1982). "The volcanic explosivity index (VEI): an estimate of explosive magnitude for historical volcanism", *J. Geophys. Res.* 87:1231-1238.

Neubecker, A.J. (1986). *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Nielsen, I. (2001). "The gardens of Hellenistic palaces", in I. Nielsen (ed.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens 4, Aarhus: Aarhus University Press, pp.165-187.

Nikitenko, S. et al. (2008). "Implementation of a combined SAXS/WAXS/QEXAFS set-up for time-resolved in situ experiments". *J. Synchrotron Radiat.* 18:632-664.

Nisbet, R.G.M. (1961). *Cicero: In L. Calpurnium Pisonem Oratio*. Oxford: Clarendon Press.

Nunziante,L.,Araldi,M.,Lirer,L., Petrosino,P.,Scotellaro,S.Cicirelli,C. (2003).“Risk assessment of the impact of pyroclastic currents on the towns located around Vesuvio:a non-linear structural inverse analysis”,*Bull.Volcanol.* 65:547-561.

Nutton,V.(2012).“Galen's Library», in C.Gill,T.Whitemarsh and J.Wilkins (eds.), *Galen and the World of Knowledge*, Cambridge:CUP, pp.19-34.

Obbink,D. (1995). *Philodemus and Poetry: Poetic Theory and Practice in Lucretius, Philodemus and Horace*. New York:OUP.

_____. (1996). *Philodemus on Piety PartI:Critical Text with Commentary*.Oxford:OUP

Obbink,D. & Vander Waerdt, P. (1991). “Diogenes of Babylon: The Stoic sage in the city of fools”, *GRBS* 32: 355-396

Ohly,K. (1928).“Stichometrische Untersuchungen”.*Zentralblatt für Bibliothekswesen* 61:31-73.

Ohtani,S, Yamagishi,M, Ogasawara,M, Yamamoto,K. (1990).“Age estimation of two unidentified bodies by amino acid racemization in their teeth”,*BKDC* 18:55-61.

O’Keefe,T. (2010). *Epicureanism*. Berkeley/Los Angeles:UC Press.

O’Sullivan,T. (2011). *Walking in Roman Culture*. Cambridge:CUP.

Otranto,R. (2000). *Antiche liste di libri su papiro*.Rome:Sussidi Eruditi.

_____. (2010).“Biblioteche antiche”, in P.Radici Colace (ed) *Dizionario delle scienze e delle tecniche di Grecia e Roma*, Pisa and Rome: Fabrizio Serra Editore, pp.244-250.

Owen,R.(2007).“Diggers Begin Herculaneum Task of Finding Masterpieces Lost to Volcano”,*The Times*, 24 October2007:15.

Pace,S. (2000). *Herculaneum and European culture between the eighteenth and nineteenth centuries*. Naples:Electra.

Paderni,C. (1753).“Extract of a letter from Signor Camillo Paderni, to Dr. Mead, concerning the Antiquities dug up from the ancient Herculaneum, dated from Naples”, *Phil. Trans* 48:71-73.

_____. (1754).“Extract of a letter from Camillo Paderni, keeper of the museum Herculaneum, to Thomas Hollis”,*Phil. Trans* 48:634-638.

Palais,J.M.,Kirchner,S. & Delmas,R.J.(1990).“Identification of some global volcanic horizons by major element analysis of fine ash in Antarctic ice”,*Ann.Glaciol.*14:216-220.

Pandermalis, D. (1971). "Zum Programm der Statuenausstattung in der Villa dei Papiri", *Athenische Abteilung* 86:173-209.

_____. (1983). "Sul programma della decorazione scultorea", *Cr.Erc.* 13:19-50.

Pannuti, U. (1983). "Il Giornale degli scavi di Ercolano (1738-1756)", *MemLinc* 26:163-410.

Πάντος, Μ. (2010). «Ακτινοβολία Synchrotron», *Φαινόμενον* 9:5.

Παπάζογλου, Γ.Κ. (2009). *Βυζαντινή βιβλιολογία: Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία και κωδικολογία*. Κομοτηνή: ιδίου.

Παπαθωμάς, Α. (2009). *Εισαγωγή στην παπυρολογία*. Αθήνα: Παπαδάκη.

Παπανικολάου, Α. (1992). *Εισαγωγή στην Κλασική Φιλολογία*. Αθήνα: Ιδίου.

Παπαντωνίου, Σ. (1982). «Δόγματα περί Θεού Στωικών και Επικουρείων». *Ζήνων* 3:69-82

Παπαοικονόμου-Κηπουρού, Κ. (2007). *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Γεωργιάδης-«Βιβλιοθήκη των Ελλήνων».

Papini, M. (2004). "Ritratto di Crisippo", in A. La Regina, M. Fuksas, D.O. Mandrelli (eds.) *Forma. La città moderna e il suo passato*. Milan: Mondadori Electa, pp.50-55.

_____. (2005). "Filosofi "in miniatura". Il Crisippo dal *Templum Pacis*" *BCAR* 106:125-135.

Parker, H.N. (2011). "Books and Reading", in W.A. Johnson & H.N. Parker (eds.), *Ancient Literacies: the culture of reading in Greece and Rome*. Oxford: OUP, pp.187-210.

Parslow, C.C. (1995). *Rediscovering antiquity: Karl Weber and the excavation of Herculaneum, Pompeii, and Stabiae*. Cambridge: CUP

Parsons, P.J. (1994). "Summing up", in Bülow and Jacobsen (eds), *Proceedings of the XXth International Congress of Papyrologists*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, p123.

Pearson, L. (1990). *Aristoxenus: Elementa Rhythmica. The Fragment of Book II and the Additional Evidence for Aristoxenian Rhythmic Theory*. Texts Edited with Introduction, Translation, and Commentary. Oxford: Clarendon Press.

Pernot, L. (2005). *Η ρητορική στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος

Pesando, F. (1997). *Domus. Edilizia privata e società pompeiana fra III e I secolo a.C.* Roma: "L'Erma" di Bretschneider.

Peters, W.J.T. (1963). *Landscape in Romano-Campanian Mural Paintings*. Assen: Van Gorcum & Comp.

Petrone,P. (2002).“Le vittime dell’eruzione”,in F.Fedele(ed.), *Vesuvio 79 A.D.Vita e morte ad Ercolano*. Napoli:Fridericiana Editrice Universitaria, pp35-46.

Pfeiffer,F.et al.(2008).“Hard-X-ray dark-field imaging using a grating interferometer”. *Nat.Mater.*7 :134-137.

Pfeiffer,R.(1998). *History of Classical Scholarship: from the beginning to the end of Hellenistic age*.Oxford:Clarendon Press.

Philip,J.A. (1968). *Pythagoras and Early Pythagoreanism (Phoenix, Suppl. Vol.VII)* Toronto:UTP.

Philippson,R. (1938). “Philodemos”, in A.Pauly-G.Wissowa-G.Knoll (eds.), *RE* 19. Stuttgart: Metzler, pp.2444-2489.

_____. (1943) “Papyrus Herculanensis 831”, *AJPh* 64:148-62.

Plini,C.C. (1983). *Epistularum libri novem Epistolarum ad Traianum liber Panegyricus*. Αθήνα:Παπαδήμας.

Pliny the Elder (1991). *Natural History:A Selection*. London:Penguin.

Pohlenz,M. (1959). *Die Stoa Geschichte eine geistiger Bewegung*, 2vols.Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Politis,D,Vandikas,K.,Margounakis,D. (2005). “Notation-Based Ancient Greek Music Synthesis with ΑΡΙΩΝ’”, Proceedings of the International Computer Music Conference ICMC 2005, pp.475-478.

Polito,E. (1998). *Fulgentibus Armis.Introduzione allo studio dei fregi d’armi antichi*. Rome:L’Erma di Bretschneider

Porter,J.I. (2007).“Hearing voices:The Herculaneum papyri and classical scholarship”, in V.C.G.Coates and J.L.Seydl (eds) *Antiquity Recovered: The Legacy of Pompeii and Herculaneum*. Los Angeles:J.Paul Getty Museum,pp.95-113.

Prescott,A.(1997).“Their Present Miserable State of Cremation:the Restoration of the Cotton Library”,in C.J.Wright (ed), *Essays on an Early Stuart Courtier and His Legacy*. London:British Library Publications, pp.391-454.

Πρίνου-Πολυχρονιάδου,Λ. (1991). *Μουσική και Ψυχολογία -Εισαγωγή στη μουσικοθεραπεία*. Αθήνα:Θυμάρι.

Πρωτοπαπά-Μαρνέλη,Μ. (2005).*Στωικοί. Η επιστήμη της ρητορικής*. Αθήνα:Σμίλη.

- Puglia, E.** (1988). *Aporie testuali ed esegetiche in Epicuro (PHerc.1012). Edizione, traduzione e commento.* Napoli: Bibliopolis.
- _____. (1988b). "PHerc.1039. Altro libro di Epicuro 'Sulla Natura'?", *Cr.Erc.* 18:19-26.
- _____. (1991). *Il libro offeso: Insetti carticoli e roditori nelle biblioteche antiche.* Naples: Liguori editore.
- _____. (1992). "La duplice sottoscrizione del PHerc.1497", *Cr.Erc.* 22:175-178.
- _____. (1993). "Frammenti da PHerc.1158", *Cr.Erc.* 23:29-65.
- _____. (1997). *La cura del libro nel mondo antico. Guasti e restauri del rotolo di papiro.* Naples: Bibliopolis
- Purcell, N.** (2001). "Dialectical gardening", *JRA* 14:546-556.
- Pyle, D.M., Ricketts, G.D., Margari, V., vanAndela, T.H., Sinitsyn, A.A., Raslov, N.D., Lisitsyn, S.** (2006). "Wide dispersal and deposition of distal tephra during the Pleistocene 'Campanian Ignimbrite/Y5' eruption, Italy", *Quat.Sci.Rev.* 25:2713-2728.
- Quin, K.** (1982). "The Poet and His Audience in the Augustan Age", *ANRW* II.301:75-180.
- Radice, B.** (1963). *The Letters of the Younger Pliny.* London: Penguin Books Limited
- Radiciotti, P.** (1998). "Osservazioni paleografiche sui papiri latini di Ercolano", *S&C* 22: 354-370.
- _____. (2009). "Ercolano: papiri latini in una biblioteca greca", *Studi di egittologia e di papirologia* 6:103-114.
- Radiciotti, P.** (1998). "Papiri latini di Ercolano", *S&C* XXII:353-70.
- Rampino, M.R. & Self, S.** (1982). "Historic eruptions of Tambora (1815), Krakatau (1883) Agung (1963), their stratospheric aerosols & climatic impact", *Quaternary Res.* 18:127-143.
- Ranocchia, G.** (2016). "Diogene di Babilonia e Aristone nel PHerc.1004 ([Filodemo], [Sulla retorica], Libro incerto)", *Lexicon Philosophicum* 4: 95-129.
- Reale, G.** (1997). *Storia della Filosofia antica, vol. III.* Milano: Università Cattolica.
- Reimer, B.** (2003). *A Philosophy of Music Education. Advancing the Vision.* New Jersey: Prentice Hall.
- Reinach, T.** (1999). *Η Ελληνική Μουσική.* Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Renfrew, C.** (1993). "Collectors are the Real Looters", *Archaeology* 46:16-17.

- Richter**,G.M.A. (1965). *The portraits of the Greeks, vol. 2*. London:The Phaidon Press.
- Rispoli**,G.M.(1969).“Il primo libro del Περὶ μουσικῆς di Filodemo” in F. Sbordone (ed.) *Ricerche sui papiri ercolanesi I*,Napoli:Giannini, pp.25-286.
- Rist**.J.M. (1972). *Epicurus: an Introduction*. London:CUP.
 _____ . (1980). “Epicurus on Friendship”, *CPh* 75 (2):121-129.
- Roberts**,C. (1953).“Literature and society in the papyri”. *MH* 10:264-279.
- Roberts**,C.& **Skeat**,T.C. (1983). *The Birth of the Codex*. London:The British Academy,
- Robock**,A. (2000).“Volcanic eruptions and climate”.*Reviews of Geophysics*38,2:191-219
- Rodaway**,P.(1994). *Sensuous geographies: body, sense, and place*. London: Routledge.
- Rolandi**,G., **Barrella**,AM., **Borrelli**,A.(1993c).“The 1631 eruption of Vesuvius”, *J. Volcanol.Geotherm.Res.*58:183-201.
- Rolandi**,G., **Maraffi**,S., **Petrosino**,P., **Lirer**,L. (1993a).“The Ottaviano eruption of Somma-Vesuvius (8000 yB.P.):a magmatic alternating fall and flow-forming eruption”, *J.Volcanol.Geotherm.Res.*58.:43-65.
- Rolandi**,G.,**Mastrolorenzo**,G., **Barrella**,A.M., **Borrelli**,A. (1993b).“The Avellino Plinian eruption of Somma-Vesuvius (3760 y. B.P.):the progressive evolution from magmatic to hydromagmatic style”,*J.Volcanol.Geotherm.Res.*58:67-88.
- Rolandi**,G., **Munno**,R., **Postiglione**,I. (2004).“The A.D. 472 eruption of the Somma volcano”, *J.Volcanol.Geotherm.Res.*129:291-319.
- Rolandi**,G., **Petrosino**,P., **McGeekin**,J. (1998).“The interplinian activity at Somma-Vesuvius in the last 3500 years”, *J.Volcanol.Geotherm.Res.*82:19-52.
- Romeo**,C. (1979).“Demetrio Lacone sulla grandezza del sole (PHerc.1013)”,*Cr.Erc.* 9:11-33.
 _____ . (1988). *Demetrio Lacone, la poesia (PHerc. 188 e 1014)*.Edizione, traduzione e commento. Naples:Bibliopolis
- Rosalind**,T.(1989).*Oral tradition and written record in classical Athens*.Cambridge:CUP
- Rose**,H.J. (1942). *The Eclogues of Vergil*. Berkeley & Los Angeles:UC Press
- Rosi**,M., **Principe**,C., **Vecci**,R.(1993).“The 1631 eruption of Vesuvius reconstructed from the review of chronicles and study of deposits”, *J.Volcanol.Geotherm.Res.*58:151-182.

- Roskam,G.** (2007). *Live unnoticed: On the Vicissitudes of an Epicurean doctrine.* Leiden:Brill.
- Rowell,L.** (1984). *Thinking About Music: An Introduction to the Philosophy of Music.* Amherst: University Of Massachusetts Press.
- Sachs,C.** (1952).“Rhythm and Tempo:An introduction”.*The Musical Quarterly*38:384-398.
- Sacks,O.** (2006). “The power of music”, *Brain*, 129: 2528-2532.
- Saïd, S., Trédé, M.& Le Boulluec, A.** (2001). *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, τ.1.* Αθήνα: Παπαζήση
- Σακαλάκ,Η.** (2004). *Μουσικές βιταμίνες, Στοιχεία μουσικής ιατρικής- μουσικής ψυχολογίας.* Αθήνα: Fagotto.
- Sanders,K.R.** (1999).“Toward a new edition of PHerc.831”,*Cr.Erc.*29:1
- Santacroce,R.,Cioni,R.,Marianelli,P., Sbrana,A., Sulpizio,R.,Zanchetta,G., Donahue, D.J.&Joron,J.L.**(2008).“Age and whole rock-glass compositions of proximal pyroclastics from the major explosive eruptions of Somma-Vesuvius:A review as a tool for distal tephrostratigraphy”, *J.Volcan.Geotherm.Res.*177:1-18.
- Santoro,M.** (2000). *[Demetrio Lacone] [La Forma di Dio] (PHerc. 1055). Edizione, traduzione e commento.* Napoli: Bibliopolis.
- _____. (2000b). *[Demetrio Lacone] [La forma del Dio] (PHerc. IO55).* La scuola di Epicuro17:50-65.
- _____. (2000b)“Il pensiero teologico Epicureo:DLacone e Filodemo”,*Cr.Erc.*30:63-70.
- Sauron,G.** (1983).“Templa Serena.A propos de la ‘Villa des Papyri’ d’Herulaneum: contribution à l’étude des comportements aristocratiques romains à la fin de la République”, *Cr.Erc*13:69-82.
- Sbordone,F.** (1965). *La Parola del Passato.* Napoli:G.Macchiaroli.
- _____. (1971).“Recenti tentativi di svoglimento dei papiri ercolanesi”,*Cr.Erc.*1:23-29.
- _____. (1976).*Φιλοδήμου Περί ποιημάτων tractatus tres.*Ricerche sui papiri ercolanesi vol. 2. Napoli:Bibliopolis
- Scade,P.** (2007). “Stoicism and Plato: Fundamental Principles”, PhD Thesis.Exeter: University of Exeter

Scandone,R.& Giacomelli,L. (2001).“The Slow boiling of magma chambers and the dynamics of explosive eruptions”, *J.Volcanol.Geoth.Res.*110:121-136.

Scappaticcio,M.C. (2008).“Il PHerc.817:spunti paleografici”,*Cr.Erc.*38:229-46.

Scatozza Höricht,L.A.& Longo Auricchio,F.(1987).“Dopo il Comparetti-De Petra”,*Cr.Erc.*17:157-167.

Schironi,F. (2010). *TO MEΓA BIBAIION: Book-Ends, End-Titles, and Coronides in Papyri with Hexametric Poetry.* Durham, NC.:American Society of Papyrologists.

Schmid,W. (1995).“Zur Geschichte der herculaneischen Studien“, *La Parola del Passato*10: 478-500.

Schoonjans,T.et al.(2011).“The xraylib library for X-ray-matter interactions. Recent developments”. *Spectrochim. Acta B* 66:776-784.

Scott,W.(1885). *Fragmenta Herculaniensia,A Descriptive Catalogue of the Oxford Copies of the Herculanean Rolls.* Oxford:Clarendon press.

Seales,W.B.& Delattre,D. (2013).“Virtual unrolling of carbonized Herculaneum scrolls:Research Status(2007-2012)”,*Cr. Erc.*43:191-208.

Seales,W.B.,Griffioen, J. & Jacobs,D.(2010).“Virtual Conservation:Experience with Micro-CT and Manuscripts”, *Eikonopoiia: Digital Imaging of Ancient Textual Heritage: Proceedings of the International Conference, Helsinki,28-29 November 2010*:81-88.

Seales,W.B.,Griffioen,J., Kiernan,K.,Yuan,C.J. & Cantara,L. (2000).“The digital atheneum: New technologies for restoring and preserving old documents.”,*Computers in Libraries* 20:26-30.

Seales W.B.& Lin,Y. (2004).“Digital restoration using volumetric scanning”.*Proceedings of the Fourth ACM/IEEE-CS Joint Conference on Digital Libraries, June 2004*:117-124.

Sedley,D. (1973).“Epicurus, *On Nature* book XXVIII”,*Cr.Erc.*3:5-83.

_____. (1989).“Philosophical Allegiance in the Greco-Roman World”, in M.Griffin and J.Barnes (eds.), *Philosophia Togata*, Oxford:OUP, pp.97-119.

_____. (1998).“Chrysippus”,in E.Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy, vol. 2.* London-New York:Routledge, pp.346-347.

Σέρπη,Λ. (1994).*Θέματα Μουσικής και Μουσικής Παιδαγωγικής.* Αθήνα: Gutenberg.

Sheridan,M.F., Barberi, F., Rosi,M., Santacroce,R. (1981).“A Model of plinian eruptions of Vesuvius”,*Nature*289: 282-285.

- Sicking, C.** (1997). "Theophrastus on the Nature of Music", in J.M. van Ophijssen and M. van Raalte (eds.) *Theophrastus: Reappraising the Sources*. London: Routledge.
- Shipman, P., Foster, G. & Schoeninger, M.** (1984). "Burnt bones and teeth: an experimental study of colour, morphology, crystal structure and shrinkage", *J. Archaeol. Sci.* 11:307-325.
- Sider, S.** (1990). "Herculaneum's Library in 79 A.D: The Villa of the Papyri", *Libraries & Culture* 25:538.
- _____. (1997). *The Epigrams of Philodemus: Introduction, Text, and Commentary*. New York: OUP.
- _____. (2005). *The Library of the Villa Dei Papiri at Herculaneum*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- _____. (2009). "The Special case of Herculaneum", in R.S. Bagnall (ed.), *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford: OUP, pp.307-314.
- _____. (2010). "The Books of the Villa of the Papyri", in M. Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp.115-127.
- Sigurdsson, H., Carey, S., Cornell, W., Pescatore, T.** (1985). "The eruption of Vesuvius in AD 79", *Nat. Geogr. Res.* 1 (3):332-387.
- Smith, W.** (1861). *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology III*. London: Walton & Maberly.
- Smith, A.H.** (1926). "A military diploma", *J. Rom. Stud.* 16:95-101.
- Snell, B.** (1981). *Η ανακάλυψη του πνεύματος*. Αθήνα: MIET.
- Sokal Papa, M.** (2008). "The US Legal Response to the Protection of the World Cultural Heritage", in N. Brodie, M.M. Kersel, C. Luke and K.W. Tubb (eds), *Archaeology, Cultural Heritage and the Antiquities Trade Gainesville FL*: University Press of Florida, pp.36-67.
- Solomon, J.** (2000). *Ptolemy Harmonics: Translation and Commentary*. Leiden: Brill.
- Sorrell, A.** (1981). *Reconstructing the past*. London: B T Batsford Ltd.
- Spiegler, H.N., Kaye, L.M.** (2001). "American Litigation to Recover Cultural Property: Obstacles, Options, and a Proposal", in N. Brodie, J. Doole and C. Renfrew (eds), *Trade in Illicit Antiquities: the Destruction of the World's Archaeological Heritage*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, pp.121-132.
- Spina, L.** (1997). "Il tratto di filodemo su Epicuro e gli altri", *PHerc.* 1418", *Cr. Erc.* 7:43-83.

- Spinelli, E.** (1986). "Metrodoro contro i dialettici?", *Cr.Erc.* 16:29-43.
- Στάικος, Κ.Σ.** (2005). *Η Ιστορία της Βιβλιοθήκης στον Δυτικό Πολιτισμό. Από τον Κικέρωνα στον Αδριανό*. Αθήνα: Κότινος.
- Stamou, L.** (2002). "Plato and Aristotle on Music and Music Education: Lessons from Ancient Greece", *International Journal of Music Education*, 39:13.
- Stefani, G.** (2006). "La vera data dell'eruzione". *Archeo. Attualità del passato* XXII, 10 ή *Archeo* 260:10-14.
- Στέφος, Α., Στεργιούλης, Ε. & Χαριτίδου, Γ.** (2010). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Stiner, M.C., Kuhn, S. & Bor-Yosef, O.** (1995). "Differential burning, recrystallization, and fragmentation of archaeological bone", *J. Archaeol Sci* 22:223-237.
- Striker, G.** (1996) *Essays on Hellenistic Epistemology and Ethics*. Cambridge: CUP.
- Stolowitz, D.K.** (2007). "Voices of Fire-Spiritual Entities and Personality," *Rose-Croix Journal* 4:99-101.
- Störmer, F.C., Kleve, K. & Fosse, B.** (1986). "What Happened to the Papyri during the Eruption of Vesuvius?", *Cr.Erc.* 16:7-9.
- Störmer, F.C., Lorentzen, I., Fosse, B., Capasso, M. & Kleve, K.** (1990) . "Ink in Herculaneum", *Cr.Erc.* 20:183-184.
- Storrie, C.** (2008). *The Delirious Museum: A Journey from the Louvre to Las Vegas*. London & New York: I.B. Tauris.
- Stothers, R.B. & Rampino, M.R.** (1983). "Volcanic eruptions in the Mediterranean before A.D. 630 from written and archaeological sources", *J. Geophys. Res.*, 88:6357-6371.
- Sudhaus, S.** (1892). *Philodemi volumina rhetorica*. Lipsiae: B.G. Teubner.
- Swain, H.** (2007). *An Introduction to Museum Archaeology*. Cambridge: CUP.
- Syme, R.** (1939). *The Roman Revolution*. Oxford: The Clarendon Press.
- Tack, P. et al.** (2016). "Tracking ink composition on Herculaneum papyrus scrolls: quantification and speciation of lead by X-ray based techniques and Monte Carlo simulations", *Sci. Rep* 6:art.no:20763.
- Tafforeau, P. et al.** (2006). "Applications of X-ray synchrotron microtomography for non-destructive 3D studies of paleontological specimens", *J. Appl. Phys* 31:A83:195-202.

- Tanguy, J.-C., Ribière, C., Scarth, A., Tjetjep, W.** (1999). "Victims from volcanic eruptions: a revised database", *Bull. Volcanol.* 60:137-144.
- Tanner, R.** (2010). "Aristotle's Work's: The possible Origins of the Alexandria collection", in R. **Macleod** (ed.), *The library of Alexandria*, pp.82-83.
- Taylor, L.R.** (1960). *The voting districts of the Roman Republic*. Rome: The American Academy in Rome.
- Taylor, N.** (2000). *Η αρμονία των Πυθαγορείων. Η Μαθηματική Έννοια της Αρμονίας στο Μουσικό Σύστημα των Πυθαγορείων*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Terpedino Guerra, A.** (1979). "Il PHerc. 200: Metrodoro, sulla ricchezza", in J. Bingen and G. Nachtergaele (eds.), *Actes du XVe congrès international de papyrologie, troisième partie. Problèmes généraux-papyrologie littéraire*, pp.191-197.
- _____. (1991). *Polieno, frammenti: edizione, traduzione e commento*. Naples: Bibliopolis.
- _____. (1992). "Metrodoro 'Contro i dialettici'?", *Cr.Erc.* 22:119-122.
- _____. (2008). "Un frammento di Metrodoro di Lampsaco in Filodemo (PHerc.57, col. 3)", *Cr.Erc.* 38:103-108.
- Τερζής, Χ.** (2010). *Διονυσίου <Τέχνη Μουσική>*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Thom, J. C.** (2005). *Cleanthes' Hymn to Zeus*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Thomas, J.** (1996). *Time, culture and identity: an interpretative archaeology*. London and New York: Routledge,
- Thompson, J.** (2007). "Conservation and management challenges in a public/private partnership for a large archaeological site (Herculaneum, Italy)", *Conservation and Management of Archaeological Sites* 8, 4:191-204.
- Θόμπσον, Ε.Μ.** (1903). *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας*. Αθήνα: Τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου.
- Tieleman, T.** (2003) *Chrysippus' On Affections : Reconstruction and Interpretation*. Leiden: Brill.
- Till, A.B., Yount, M.E. & Riehle, J.R.** (1996). "Redoubt volcano, Southern Alaska: a hazard assessment based on eruptive activity through 1968", *U.S Geol. Surv. Bull.* Open-file report IV series 1996:1-19.

Travaglione, A. (1997). "Padre Antonio Piaggio. Frammenti biografici", M. Capasso (ed.), *Raccolta di studi nel bicentenario della morte di Antonio Piaggio, Pap.Lup.5*:13-48.

_____. (2005). "Verkohlte Papyrus-Rollen. Die antike Bibliothek der Villa di Papiri und ihre Entzifferung", in J. Mühlenbrock and D. Richter (eds.), *Verschüttet vom Vesuv-Die letzten Stunden von Herculaneum*. Mainz: Philipp von Zabern, pp.111-121.

_____. (2008). "Il Laboratorio de' papiri di Padre Antonio Piaggio", in R. Cantilena and A. Porzio (eds.), *Herculaneum Museum, Laboratorio sull'antico nella Regia di Portici*. Naples: Electa, pp.147-172.

Τζαβάρας, Γ. (2007). *Ανθολόγιο Αισθητικής*. Αθήνα: Gutenberg

Trotzig, G. (1993). "The New European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage", *Antiquity* 67:414-415

True, M. & Silveti, J. (2005). *The Getty Villa*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.

Τσαγγάλης, Χ. (2008). «Ελληνιστικό επίγραμμα: η λόγια εκζήτηση μιας ολιγόστιχης μορφής», στο Φ. Μανακίδου και Κ. Σπανουδάκης (επιμ.), *Αλεξανδρινή Μούσα. Συνέχεια και νεωτερισμός στην Ελληνιστική ποίηση*. Αθήνα: Gutenberg, σσ.325-416.

Τσελίκας, Α. (2004). *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*. Αθήνα: Ιδίου.

Tsouana, V. (2007). *The Ethics of Philodemus*. Oxford: OUP

_____. (2012). *Philodemus, On Property Management*. Atlanta: Society of Biblical Literature

Turner, E. G. (2007). *Ελληνικοί πάπυροι-Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Tybout, R. A. (2001). "Roman wall-painting and social significance", *JRA* 14:33-56.

Urmson, J. O. & Rée, J. (2005). *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy*. London/ New York: Routledge

Usener, H. K. (1977). "*Glossarium Epicureum*". Edendum curaverunt M. Gigante et W. Schmid. Roma: Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri.

Van Heel, J. (1989). "Un frammento perduto del PHerc.831", *Cr.Erc.*19:187-91.

Van Minnen, P. (1993). "The Century of Papyrology (1892-1992)", *BASP* 30:5-18

_____. (1998). "Boorish or bookish?: literature in Egyptian villages in the Fayum in the Graeco-Roman period", *JJP* 28:89-194.

- Vassallo, C.** (2016). "Catalogue of the Evidence for Presocratics in the Herculaneum Papyri", *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* 62/1, pp.78-106.
- Vekemans,B., Vincze,L.,Brenker,F.E.&Adams,F.** (2004). "Processing of three-dimensional microscopic X-ray fluorescence data", *J.Anal At. Spectrom.* 19:1302-1308.
- Venuti,N.M.** (1750). *A Description of the First Discoveries of the Ancient City of Heraclea, Found near Portici, a Country Palace Belonging to the King of the Two Sicilies.* London: R.Baldwin.
- Vogel,C.J.de** (1966). *Pythagoras and Early Pythagoreanism.* Assen:Van Gorcum.
- Vogliano,A.** (1928). *Epicuri et Epicureorum Scripta.* Berlin:Apud Weidmannos.
- Von Staden,H** (1997). "Galen and the 'Second Sophistic', *Aristotle and After*", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Suppl.68:33-55.
- Waldstein,C. & Shoobridge,L.** (1908). *Herculaneum ,Past, Presen tand Future.*London: Macmillan.
- Wagner,B.,et al.** (2007). "Analytical approach to the conservation of the ancient Egyptian manuscript 'Bakai Book of the Dead':A case study".*Mikrochim Acta.* 159:101-108.
- Wallace,R.W.** (2004). "Damon of Oa: A Music Theorist Ostracized?",in P. Murray- P. Wilson (eds.), *Music and the Muses. Culture of 'Mousikē' in the Classical Athenian City.* NewYork: OUP, 2004, pp.249-267.
- Wallace-Hadrill,A.** (1994). *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum.* Princeton:Princeton University Press.
- _____. (2012). *Herculaneum: Past and Future.* London:Frances Lincoln.
- Walsh,J. & Gribbon,D.**(1997). *The J. Paul Getty Museum and its collections: a museumfor the new century.* Los Angeles:The J.Paul Getty Museum.
- Wang,Y.** (2004). "The Ethical Power of Music: Ancient Greek and Chinese Thoughts", *The Journal of Aesthetic Education*, 38: 89-104.
- Ward-Perkins,J & Claridge,A.**(1980). *Pompeii AD79.* Sydney: Australian Gallery Directors Council Ltd.
- Warden,P.G & Romano,D.G.** (1994). "The Course of Glory: Greek Art in a Roman Context at the Villa of the Papyri in Herculaneum",*Art Hist.* 17: 228-235.
- Warren,D.** (1962). *Philosophies of Music History. A Study of General Histories of Music 1600-1960.* New York: Dover Publications.

Warren,J. (2004). *Facing Death: Epicurus and His Critics*. Oxford-New York:OUP.

Webster,J.D., Raia,F., De Vivo,B.& Rolandi,G. (2001).“The behaviour of chlorine and sulfur during differentiation of the Mt. Somma-Vesuvius magmatic system”, *Mineral. Petrol.*73:177-200.

West,M.L.(1999). *Αρχαία Ελληνική μουσική*, Αθήνα:Παπαδήμας.

White,M.L. (2004) “A Measure of Parrhesia:The State of the Manuscript of *PHerc.1471*” , in **J.T.Fitzgerald, D.Obbink**, and G.S.Holland (eds.) *Philodemus and the New Testament World* . Leiden:Brill, pp.103-132.

_____. (2009).“Ordering the Fragments of PHerc.1471:ANew Hypothesis”, *Cr.Erc.*39:29-70.

White,P. (2009).“Bookshops in the Literary Culture of Rome”, in W.A. Johnson & H.N.Parker(eds.),*Ancient Literacies:the culture of reading in Greece and Rome*. Oxford:OUP, pp.268-287.

Wilke,K. (1914). *Philodemi de ira liber*. Lipsiae:B.G.Teubneri.

Wilkinson,L.P. (1938). “Philodemus on *Ethos* in Music”, *C.Q.*, 32 No.¾: 174-181.

William,J.(2000)“Toward a sociology of reading in classical antiquity”*AJPh*121:593-627

Winckelmann,J.J.(1762).*Sendschreiben von den Herculanischen Entdeckungen*. Dresden:Walther.

_____. (1764).*Nachrichten von den neuesten Herculanischen Entdeckungen*.Dresden: Walther.

_____. (1831).*Opere di G.G.Winckelmann*. Firenze:Prato:Tipografia dei ff.Giacchetti.

_____. (1981). *Le scoperte di Ercolano,con nota introduttiva e appendice di F.Strazzullo*. Napoli:Linguori.

_____. (2011). *Letter and Report on the Discoveries at Herculaneum*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.

Winnington -Ingram,R.P. (1929). “Ancient Greek Music: A Survey”, *Music and Letters*, 4: 326-346.

_____. (1932). “Aristoxenus and the Intervals of Greek Music”, *The Classical Quarterly*, 26:195-208.

Winsbury,R. (2011). *The Roman Book*. London & New York: Bristol Classical Press

Winter, W.B. (2004). "Philodemus and Paul on rhetorical delivery", in J.Fitzgerald, D. Obbink & G.Holland (eds). *Philodemus and the New Testament world*. Leiden: Brill, p.104.

Wojcik, MR. (1979-1980). "La 'Villa dei Papiri' di Ercolano", Programma decorativo e problemi di committenza, *AnnPerugia* 17:359-368.

_____. (1983). "La Villa dei Papiri. Alcune riflessioni", in M.Gigante (ed.), *La Villa dei Papiri*. Napoli: Macchiaroli, pp.129-134.

_____. (1986). *La villa dei papiri ad Ercolano*. Roma: «L'erma» di Bretschneider.

Woodward, L. H. (2009). *Diogenes of Babylon: a Stoic on Music and Ethics*. Masters thesis: University College London.

Wright, H.C. (1977). *The Oral Antecedents of Greek Librarianship*. Provo, UT: Brigham University Press.

Wycherley, E.R. (1962). "Peripatos: The Athenian Philosophical Scene-II", *G&R* 9:2-21.

Yallop, C. (2005). *Macquarie Dictionary* Fourth Edition. Sydney: Macquarie Library Ltd.

Yuen-Collingridge, R., & Choat, M. (2012). "The Copyist at work: scribal practice in duplicate documents", in P.Schubert (ed.), *Actes du 26e Congrès international de papyrologie*, ed Shubert, pp.827-834.

Yunis, H. (2001). *Demosthenes, On The Crown*. Cambridge: CUP.

Zagdoun, M.-A. (2007). "Ethique et theories de la musique chez les Stoïciens", in F.Malhomme and A.G. Wersinger (eds.), *Mousiké et Areté*. Paris: Vrin.

Zarmakoupi, M. (2010). "The virtual reality digital model of the Villa of the Papyri project", in M.Zarmakoupi (ed.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, reception, and digital reconstruction*. Berlin: De Gruyter, pp.181-193.

_____. (2014). *Designing for luxury on the Bay of Naples (c. 100 BCE–79 CE): villas and landscapes*. Oxford: OUP.

Ζαρμακούπη, Μ. (2010). «Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114:50-56.

Zecchini, G. (1987). *Il carmen de bello Actiaco: storiografia e lotta politica in et`a Augustea*. Stuttgart: Frante Steiner Verlag Wiesbaden.

Zielinski, G.A. & Germani, M.S. (1998). "New Ice-Core Evidence Challenges the 1620s BC age for the Santorini (Minoan) Eruption", *J.Archaeolog.Sci.* 25:279-289.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Εκδόσεις παπύρων από το Ηράκλειο (*P.Herc.*)

Herculaneum voluminum quae supersunt, Collecti prima, 11 τόμ. Napoli, 1793-1855.

Herculaneum voluminum quae supersunt, Collectio altera, 11 τόμ. Napoli, 1862-1876.

Για τα αντίγραφα που βρίσκονται στην Οξφόρδη:

Hayter, J. (1824, 1825). *Herculaneum voluminum*, Pars I, Pars II. Oxford: Clarendon Press.

Scott, W. (1885). *Fragmenta Herculensia*, A Descriptive Catalogue of the Oxford Copies of the Herculanean Rolls. Oxford: Clarendon press.

Επιπλέον:

Comparetti, D. & De Petra, G. (1883). *La villa ercolanese dei Pisoni : i suoi monumenti e la sua biblioteca / ricerche e notizie*. Torino: Ermanno Loescher, το οποίο περιλαμβάνει έναν κατάλογο των παπύρων από τον E. Martini· επανέκδ .Νάπολη 1972, με συμπλήρωμα του A.de Franciscis.

Crönert, W. (1903). *Memoria graeca Herculensis: Cum Titulorum Aegypti Papyrorum Codicum Denique Testimoniis Comparatam*. Leipzig: B.G.Teubneri, με συλλογή άρθρων του, μετάφραση στα ιταλικά και εισαγωγή του E.Livrea.

_____. (1906). “Kolotes und Menedemos”, in C.Wessely (ed.), *Texte und Untersuchungen zur Philosphien und Literaturgeschichte*. Studien zur Paläographie und Papyruskunde VI. Leipzig: E.Avenarius, pp.127-133.

Usener, H.K. (1977). *Glossarium Epicureum*. Edendum curaverunt. M. Gigante et W. Schmid. Roma: Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri, από τα κατάλοιπα του Usener

Waldstein, C. & Shoobridge, L. (1908). *Herculaneum, Past, Present and Future*. London: Macmillan.

Μετά το 1940

Capasso, M. (1991). *Manuale di Papirologia Ercolanese*. Gatalina: Congredo, με εξειδικευμένη εισαγωγή για τους απανθρακωμένους παπύρους του Ηρακλείου.

De Lacy, P.H. & De Lacy, E.A. (1941) *Philodemus: On Methods of Inference; A Study In Ancient Empiricism*. Philadelphia: American Philological Association.

Gigante, M. (1979). *Catalogo dei papiri ercolanesi*. Napoli: CISPE Bibliopolis.

_____. (1983). *Ricerche Filodemee*. Napoli: G. Macchiaroli

Litta, V. (1977). “I papiri ercolanesi II.” *Quaderni della Biblioteca Nazionale di Napoli*, series IV, no 6, με συστηματικό ευρετήριο των παπύρων, χωρίς βιβλιογραφία.

Guerrieri, G. (1954). “I Papiri Ercolanesi” I. *Quaderni della Biblioteca Nazionale di Napoli*, series III, no 5.

Schmid, W. (1995). “Zur Geschichte der herculaneischen Studien“. *La Parola del Passato* 10: 478-500.

2.Ειδικά περιοδικά και σειρές:

Ricerche sui papiri ercolanesi, a cura di F.Sbordone, Νάπολη, 1969 κ.έ.
Cronache ercolanesi, direttore responsabile M.Gigante, Νάπολη 1971 κ.έ.
La scuola di Epicuro, collezione di testi, diretta da M.Gigante, Νάπολη 1978 κ.έ.
M.Capasso, *Da Ercolano all'Egitto: Ricerche varie di papirologia* 1999
M.Capasso, *Da Ercolano all'Egitto II: Ricerche varie di papirologia* 2000
M.Capasso, *Da Ercolano all'Egitto III: Ricerche varie di papirologia* 1999
M.Capasso, *Da Ercolano all'Egitto III: Ricerche varie di papirologia* 2001
M.Capasso, *Da Ercolano all'Egitto IV: Ricerche varie di papirologia* 2003

3.Οπτικοακουστικό υλικό:

Ταινίες :

- Η ταινία : «*Black Μπέε*».
Ο σκηνοθέτης Θεόδωρος Μαραγκός παρουσιάζει την περιπέτεια της αποκρυπτογράφησης των παπύρων του Ηρακλείου.

<https://youtu.be/-2qoCTpFlak>

- Η ταινία : “*Out of the Ashes - Recovering the Lost Library of the Herculaneum*”.

Περιγράφει σε 56΄ τις προσπάθειες εκτύλιξης κι ανάγνωσης των παπύρων και τις σύγχρονες προσπάθειες. Ο *Julie Walker* είναι παραγωγός και σκηνοθέτης για την τηλεόραση *KBYU / BYU*.

<https://youtu.be/IpTunZJ845I>

Ντοκιμαντέρ :

- “*The Other Pompeii: Life and Death in Herculaneum*” (BBC), παρουσιάζεται από τον καθηγητή *Andrew Wallace-Hadrill*, διάρκειας περ.58΄.

<https://youtu.be/OkPIaIROaYk>

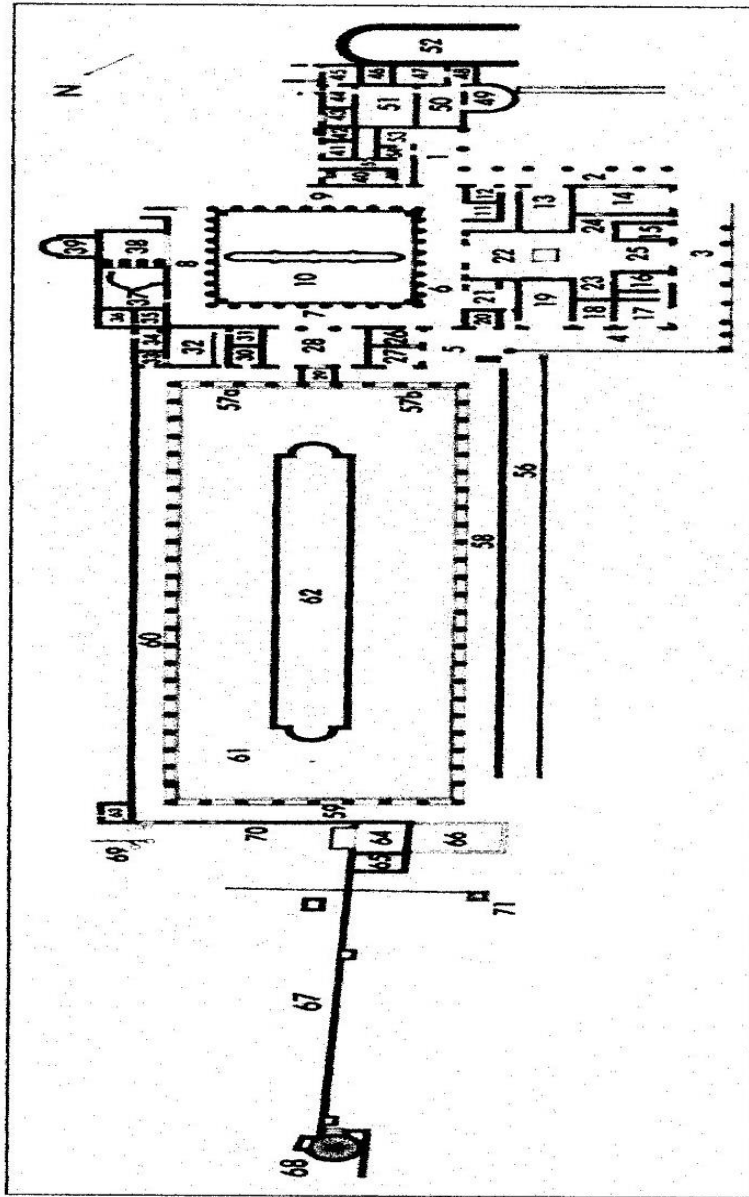
- “*Vesuvius: Deadly Fury*”, παρουσιάζεται από τον *Andrew Wallace-Hadrill*, διάρκειας περίπου 53΄.

<https://youtu.be/3PcQrdgQwTY>

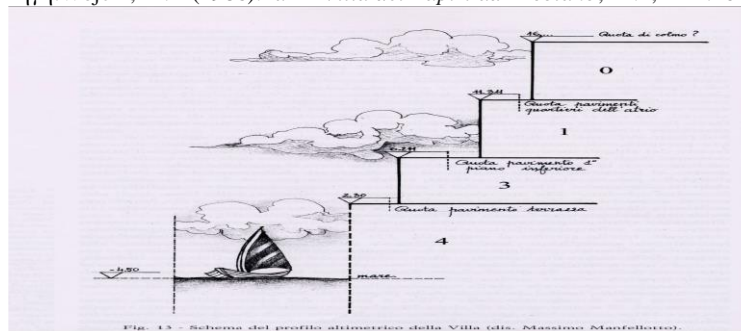
- “*Pompeii Herculaneum Life and Death in a Roman Town*” (BBC), παρουσιάζεται από την καθηγήτρια *Mary Beard*, διάρκειας 59΄,

<https://youtu.be/GSEQFc6LaZY>

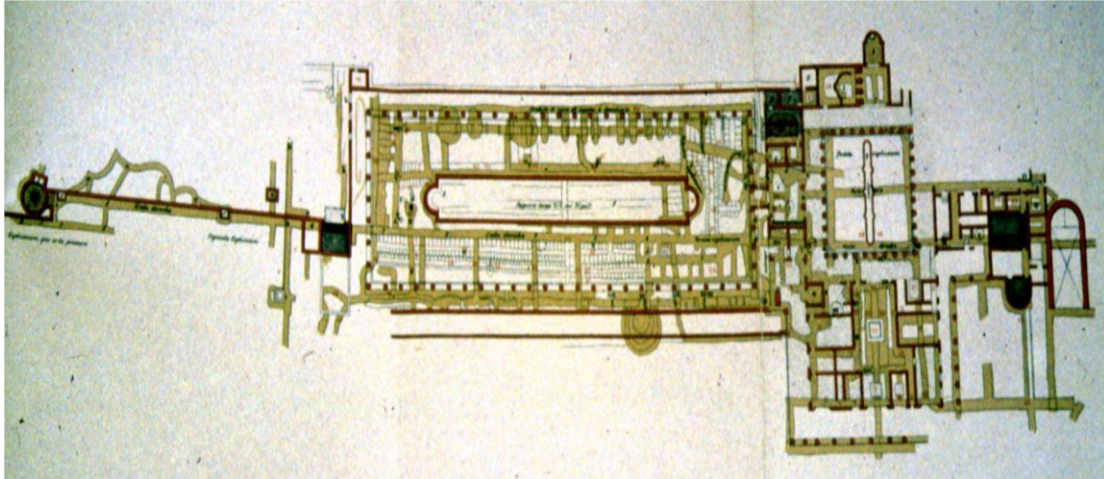
4. Εικόνες

Εικ.1. Κάτοψη της έπαυλης των Παπύρων στο Ηράκλειο Καμπανίας,
πηγή: Wojcik, M.R (1986).La Villa dei Papiri ad Ercolano, πίν.1, σποσ.10

Εικ.2.Σχεδιασμός υψομετρικής πρόσοψης της έπαυλης των Παπύρων (Massimo Manfellotto),
πηγή: Papalardo U (2003-4).La Villa de los Papiros en Herculano, p.9.

Εικ. 3. Σχεδιάγραμμα της διάταξης της έπαυλης από τον Karl Weber.

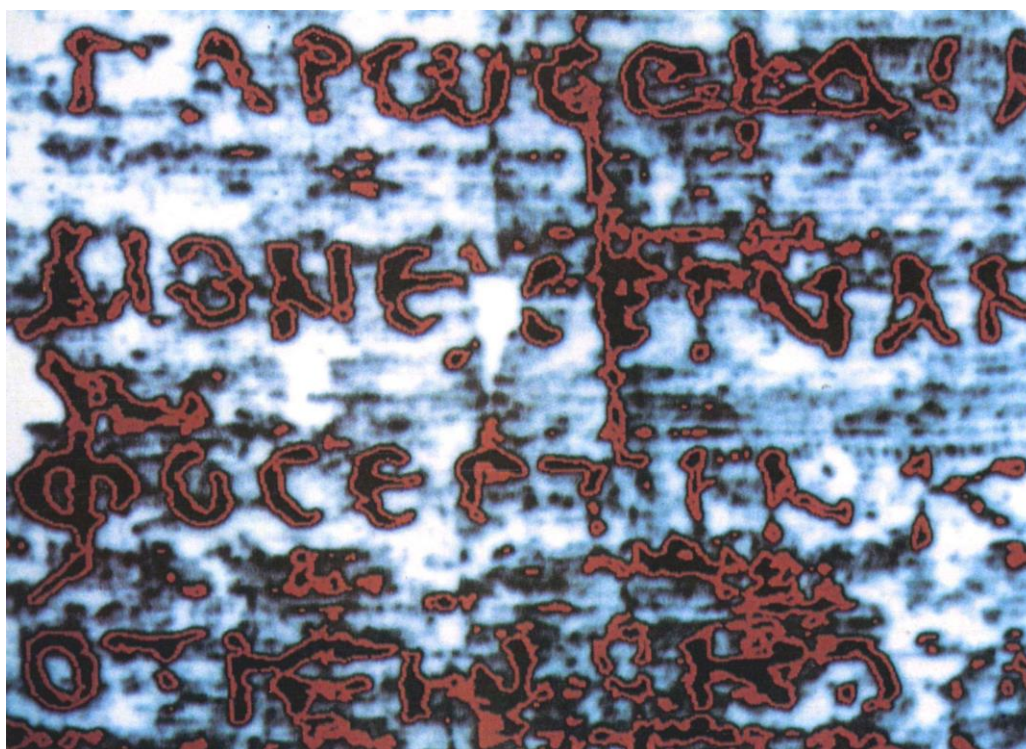
Εικ .4,5. Αναπαράσταση Έπαυλης Παπύρων (*Carpare*), Archaeological Authority of Pompeii.

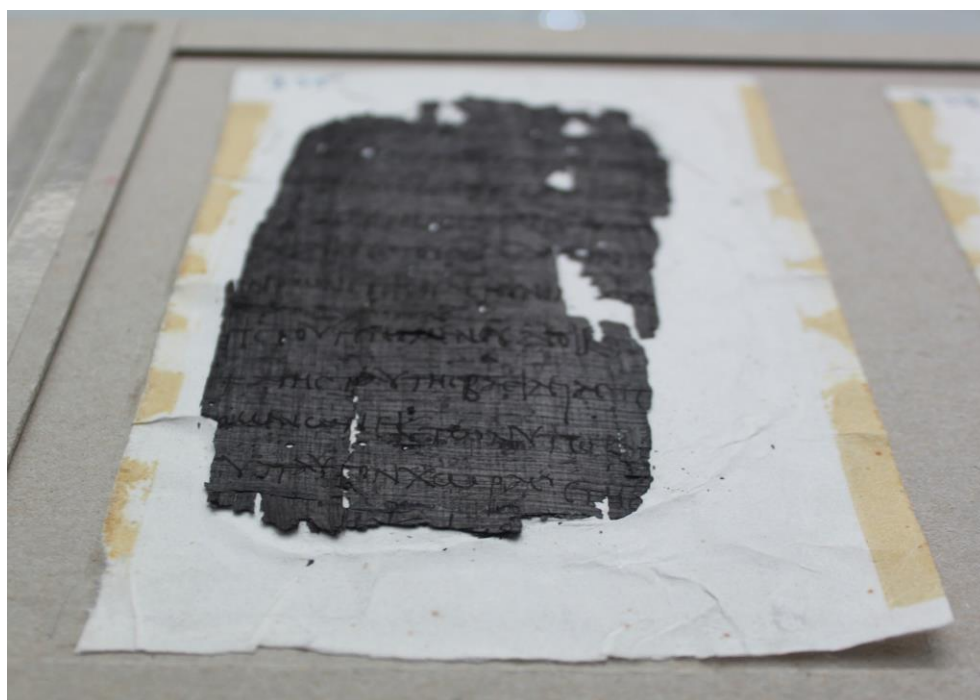
Εικ.6. Η μορφή δύο απανθρακωμένων παπύρινων κυλίνδρων που διασώζονται ακέραιοι.

Εικ.7. Απόπειρα ανάγνωσης κυλίνδρου χωρίς να ανοιχτεί, με τη χρήση αξονικής τομογραφίας ακτίνων X.

Εικ 8. Ανάγνωση παπύρου με υπέρυθρες ακτίνες.

Εικ 9. Η μορφή ενός παπύρινου αποσπάσματος κατόπιν εκτυλίξεως

